

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુઃસૂત્રી

(શાંકરભાષ્ય સહિત)

(પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી અનુવાદ, દિપાણુ અને પરિશિષ્ટ સાથે)

સંપાદકો

પ્રા. ગૌતમ વી. પટેલ

અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ

સેન્ટ એવિયર્સ કોલેજ

અમદાવાદ.

પ્રા. એલ. વી. લોધી

અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ

સિટી આર્ટ્સ કોલેજ

અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

હાથીખાના, રતનચોક,

અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર વતી
જુરાલાલ કાળીદાસ પંડિત
હાથીખાના, રતનપોળ,
અમદાવાદ-૧.

કિંમત :

સાત રૂપિયા

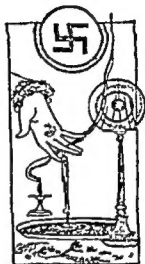
આવૃત્તિ - પ્રથમ

નવમ્બર ૧૯૭૧

મુદ્રક :

કાન્તિલાલ ડાલાભાઈ પટેલ,
મંગલ મુદ્રણાલય,
રતનપોળ, કલેભાઈની દેવેલી,
અમદાવાદ-૧.

સમર્પણ

૬૫

સ્વ. શ્રી વરજીવનદાસ મો. સરૈયાને

— વર — ઉત્તમ

વર — પસંદ કરવા યોગ્ય

વર — અન્યને વરદાન રૂપ

જીવન જીવનારને

જે વિદ્યાળ વડલા સમા વિદ્યાપુરુષની

શીતળ છાંયાનો મને પણ સહારો અંપડ્યો છે — તેને

સાદર, સમગ્રામ સમર્પિત

—ગૌતમ પટેલ

વિભાગ—૧

૧. અહમસૂત્ર એક સ્વરૂપ પરિચય ...	૧
૨. અહમસૂત્રનાં વિવિધ નામો ...	૧
૩. અહમસૂત્રનો વિષય ...	૩
૪. અહમસૂત્ર અને બાધ્યો ...	૪
૫. અહમસૂત્રના કર્તા ...	૬

વિભાગ—૨

૬. ભગવાન શંકરાચાર્ય ...	૮
૭. શંકરાચાર્યનો સંભવ ...	૧૦
૮. શંકરાચાર્યનું જીવન ...	૧૧
૯. શંકરાચાર્યની જ્ઞાનસાધના ...	૧૩
૧૦. શંકરાચાર્યનું કવન ...	૧૬
૧૧. શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્તો ...	૨૦
૧૨. શંકરાચાર્યની શૈલી ...	૨૭
૧૩. શંકરાચાર્ય પ્રેરણાસ્તિ ...	૩૨
૧૪. અહમસૂત્ર ચંતુઃસૂત્રી ...	
૧૫. (ટીકા અને અનુવાદ) ...	૧
૧૬. ટિપ્પણી ...	૪૮

પ્રસ્તાવના

વિભાગ-૧

૧. બ્રહ્મસૂત્ર-એક સ્વરૂપ પરિચય

અગ્રવેદની વિચારધારામાં જેના બીજા વેરાયેલા છે તે અદ્વૈતવેદાન્તના આધુનિક સ્વરૂપને જે વિકસિત વટરૂપની ઉપમા આપીએ તો તેનો મુખ્ય થડની ત્રણ વિકસિત મુખ્ય શાખાઓની ઉપમા પ્રસ્થાનત્રયીને આપી શકાય. આ ત્રણેમાં ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રનો સમાવેશ થાય છે. અદ્વૈત-વેદાન્તની શાખા-ઉપશાખાઓને પાંચરવા કાળે પ્રસ્થાનત્રયીરૂપી શાખાઓનો મુખ્ય આધાર સાંપડ્યો છે. પ્રસ્થાનત્રયી અથવા પ્રસ્થાનત્રયમ્ ને પ્રથમ સમગ્ર લેવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રસ્થાન એટલે ‘ગમન’, પરંતુ અહીં લક્ષણાપી તેનો અર્થ ‘માર્ગ’ એવો સ્વીકારાય છે. ગમનના કર્મની પૂર્તિ કાળે માર્ગ એ એક માત્ર સાધન છે. આમ સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે અબેદ સ્વીકારી પ્રસ્થાન એટલે માર્ગ એવો અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ અર્થની ઉપાદેયતા સિદ્ધ થાય છે. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે ત્રણ માર્ગ એવો અર્થ થાય. આમ વેદાન્તના ત્રણ માર્ગ એટલે પ્રસ્થાનત્રયી એવો અર્થ થયો. પ્રસ્થાનને અન્ય રીતે સમજાવવામાં આવે છે — પ્રતિનિષ્ઠિતિ બ્રહ્મવિદ્યા યેષુ = જેની ઉપર બ્રહ્મવિદ્યા આધાર રાખે છે તે પ્રસ્થાન. આવા ત્રણ પ્રસ્થાન સ્વીકારાય છે. (૧) ધૃતિપ્રસ્થાન — અહીં ઉપનિષદોનો ધૃતિ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેમાં ઈશ, કૈન, કક, પ્રમ, મુંડક, માંડુક્ય, નૈતિરીય, ઐતરેય, હિંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, કૌષી-તકિ અને સ્વેતાશ્વતર એમ ૧૨ ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં બ્રહ્મને લગતા વિચારોની ચર્ચા હોવાથી તેને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિપાદક તરીકે સ્વીકાર્યા છે. (૨) સ્મૃતિપ્રસ્થાન — અહીં ગીતા એટલે મહર્ષિ વ્યાસ વિરચિત મહાભાગ્તાન્તગીત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો સમાવેશ થાય છે તે પૌરુ-ષેય હોવાથી સ્મૃતિ કહેવાય છે. સંકરાચાર્ય સ્વયં ગીતાનો નિર્દેશ સ્મૃતિ તરીકે કરે છે. (૩) સૂત્રપ્રસ્થાન અથવા ન્યાયપ્રસ્થાન અહીં વિદ્વાનો બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રનો સમાવેશ કરે છે. બ્રહ્મસૂત્રની રચના વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદના વિચારોની ચર્ચા-વિચારણા-સમન્વય કરવા કાળે થઈ છે.

૨. બ્રહ્મસૂત્રનાં વિવિધ નામો

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર એવું આ મંચુ નામ તેના વિષયને અનુલક્ષીતે સવિશેષ પ્રચલિત બન્યું છે. બ્રહ્મ તેનો પ્રતિષ્ઠાદિ વિષય છે. આપતમાં અ. પ્રસ્તાવના-૧

અનેક બાધકારો સદમત છે. (૨) બ્રહ્મસૂત્રનું 'બીજુ' નામ છે વેદાન્તસૂત્ર. વેદાન્ત શબ્દ ઉપનિષદને માટે વપરાય છે. વેદ=સંહિતાઓ અને તેનો અંત અર્થાત્ અંતનો, છેવટનો ભાગ એટલે વેદાન્ત વૈદિક સાહિત્યમાં સંહિતા, આરણ્યક, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. આમ કમની દૃષ્ટિએ ઉપનિષદ છેલ્લા હોવાથી તેને વેદાન્ત કહેવામાં આવે છે. પણ વેદાન્ત શબ્દ અન્ય રીતે સાર્થક દર્શાવી શકાય છે જેદ એટલે જ્ઞાન (ચિદ્ જ્ઞાને ધાતુ પરથી) અને અન્ત = તાત્પર્ય કે સિદ્ધાન્ત, જ્ઞાતવ્ય પદાર્થનું સંપૂર્ણ તાત્પર્ય જેમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેવા મંથ અથવા જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતા મંથ. ઉપનિષદમાં ૨૫૪ નિદેશ છે કે જે એકના જાણવાથી સંપૂર્ણ જાણી શકાય તે બ્રહ્મ છે યથા યકેન જ્ઞાતેન સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ-મુંડક આથી વેદાન્ત શબ્દ ઉપનિષદ માટે સાર્થક અને છે. અથવા જેદ=જ્ઞાન અને અન્ત=છેડો, જ્ઞાનનો અંત જે જાણ્યા પછી કંઈ પણ જાણવાનું બાકી ન રહે તેને વેદાન્ત કહેવાય ઉપનિષદમાં ૨૫૪ જાણાવેલ છે કે બ્રહ્મને જાણ્યા પછી કંઈ જ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. આમ ઉપનિષદ એટલે વેદાન્ત એમ સિદ્ધ થયું. ઉપનિષદનાં વાક્યોની વિચારણા બ્રહ્મસૂત્રમાં હોવાથી તેને વેદાન્તસૂત્રો એવું સાક્ષિપ્રાય અને સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે શકરાચાર્ય પણ ૨૫૪ માને છે કે બ્રહ્મસૂત્રોનો ઉદ્દેશ્ય વેદાન્તનાં વાક્યોરૂપી પ્રુષ્ણોનું સુમથન કરવાનો છે જુઓ : વેદાન્તવાક્યકુસુમપ્રચનાર્થત્વાત્સૂત્રાણામ્ । વેદાન્તવાક્યાનિ હિ સૂત્રૈરુદાહૃત્ય વિચાર્યન્તે । શં. ભા. પૃ. ૧૪ (૩) શારીરકસૂત્ર—શરીરે મય શારીર. અને શારીરઃ યવ શારીરક. જે શરીરમાં રહેનાર છે તે શારીરઃ એટલે આત્મા અને તેને લગતા સૂત્રો તે શારીરક સૂત્ર આ નંધર દેહમાં અનંધર અન્ધર અન્ધર આત્મા રહે છે. આ આત્મા એજ પરમાત્મા એવું ઉપનિષદનું અગત્યનું સમીકરણ છે શકરાચાર્ય પણ કહે છે આત્મા યદ્ બ્રહ્મ ૫ ૧૧ આમ શારીરક મીમાંસા આ સૂત્રોમાં હોવાથી તેને શારીરકસૂત્ર કહે છે (૫) બ્રહ્મમીમાંસા—મહાશુબ્દની વ્યુત્પત્તિ વૃદ્ધિ વૃદ્ધી ધાતુ પરથી થઈ છે. તેનો અર્થ, નિત્ય, શુદ્ધ શુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવવાળું સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મ એવો થાય છે. જુઓ—બ્રહ્મશબ્દસ્ય હિ વ્યુત્પાદ્યમાનસ્ય નિત્યશુદ્ધત્વાદયોઽર્થાઃ

૧. વેદ શબ્દના વિવિધ અર્થો માટે, દષ્ટવ્ય, ગૌતમ, પટેલ વેદની વિવિધ બ્યાખ્યા' ગુજ. યુનિ પ્રેસ. વિદ્યા ૧૯૬૪ એગરર

પ્રતીયન્તે, વૃદ્ધતેષાંતોર્યાનુગમાત્ શા. બા. પૂ. ૧-૧-૧ (૫) ઉત્તર-
 મીમાંસા—જેમિનીના સૂત્રોને પૂર્વમીમાંસા કહેવામાં આવે છે અને તેમાં
 ધર્મ યજ્ઞયાગ વગેરેને લગતી ચર્ચા છે. કેટલાક વિદ્વાનો બ્રહ્મસૂત્રને તે વિષયના
 અનુસંધાનમાં રચાયેલા સ્વીકારી અને ઉત્તરમીમાંસા એવું નામ આપે છે.
 (૧) બ્રાહ્મરાયણસૂત્ર—આ સૂત્રોના કર્તા બ્રાહ્મરાયણ મનાયા છે. આથી
 કર્તાના નામ સાથે તેનો ઉલ્લેખ બ્રાહ્મરાયણસૂત્ર તરીકે પણ થાય છે.
 (૭) વ્યાસસૂત્ર—શ્રી વલ્લભાચાર્યે, વેદ, શ્રીકૃષ્ણના વાક્યો એટલે ગીતા,
 વ્યાસસૂત્ર અને વ્યાસની સમાધિભાષા એટલે ભાગવત એમ ચાર પ્રમાણોનો
 સ્વીકાર કર્યો છે. અહીં વ્યાસસૂત્ર એટલે બ્રહ્મસૂત્ર કારણ કે તેના કર્તા
 બ્રાહ્મરાયણ તે જ વ્યાસ છે એવી એક પરંપરા છે. (૮) વેદાંતમીમાંસાશાસ્ત્ર—
 તરીકે શંકરાચાર્ય આનો નિર્દેશ કરે છે. જુઓ: પૃ. ૬

૩. બ્રહ્મસૂત્રનો વિષય

ભારતીય પરંપરા અનુસાર બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા બ્રાહ્મરાયણ છે ઉપનિષદના
 સિદ્ધાન્તોમાં કાશ્યાપી સમજવામાં કહીનાર્થ કે વિસંવાદ છે એવી ભાવના
 જન્મીત થતાં આ સૂત્રોની રચના શ્રી બ્રાહ્મરાયણે કરી એવું મનાય છે. તેમાં
 ઉપનિષદના ઈશ્વર વિષયક સિદ્ધાન્તો જગત, જીવ, તેની બદલશા કે મુક્તા-
 વસ્થા ઈત્યાદિનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તમાં
 ઉપર ઉપરથી જણાના વિરોધોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે, સિદ્ધાન્તોને
 સુગ્રંથિત કરવામાં આવ્યા છે અને સવિશેષ તે પ્રતિસ્પર્ધા દર્શનો દ્વારા
 યતા ખંડનાત્મક પ્રદારો સામે ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તોનું રક્ષણ કરવાનો
 સમાન પ્રયત્ન પણ આ બ્રહ્મસૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે ?

૧. જુઓ :

The work of Badarayana stands to the Upanisads in the same relation as the Christian Dogmatics to the New Testament; it investigates their teaching about God, the world, the soul in its conditions of wandering and of deliverance, removes apparent contradictions in the doctrines, binds them systematically together, and is especially concerned to defend them against the attacks of opponents.

—Deussen's system of the Vedanta P. 21

૪. બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાષ્યો

બ્રહ્મસૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતાં સૂત્રોની^૧ સંખ્યા બામત ટીકાકારોમાં પદ્યપિત મતભેદ છે. તેનો ખ્યાલ નીચેના ઠાકા પરથી આવશે.

શંકર	રામાનુજ	વલ્લભ ભારત્કર	નિગમાર્ક	શ્રીકૃષ્ણ	મહાદેવ	વિદ્યાનગિષ્ણુ	મધ્વાચાર્ય
૫૫૫	૫૪૫	૫૫૫, ૫૪૭	૫૪૯	૫૪૫	૫૫૬	૫૫૬	૫૬૨

આમ વધુમાં વધુ ૫૬૨ અને ઓછામાં ઓછા ૫૪૫ સૂત્રો છે એવું આચાર્યોનાં ભાષ્યો પરથી નિશ્ચિત થાય છે. આમ થવામાં સંપ્રદાયિકતા, સ્વમત-સ્થાપન-આગ્રહ અને સંસ્કૃત ભાષાની સહેલાઈથી સુમધિન કે વિભક્ત થવાની શક્તિ કારણભૂત છે. ઉદા. જન્માદ્યસ્ય યતઃ અને શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ બે અક્ષર સૂત્રો છે એમ શંકર અને રામાનુજ માને છે જ્યારે વક્ષ્યમા બંનેને સંયુક્ત કરી જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એવું એક સૂત્ર સ્વીકારે છે. આથી સુતસંખ્યા ન્યૂનાધિક બને એ સ્વાભાવિક છે. વળી અહીં સંખ્યાભેદ ઉપરાંત પાંચે પાંચ પ્રાપ્ત થાય છે એક ઉદાહરણ તોષીએ. જેમ કે દ્વેયત્વવચનાદ્વ ૧-૧-૮ સૂત્રનો અન્ય સર્વ આચાર્યોને સંમત પાઠ બળદેવમાં દ્વેયત્વ વચનાદ્વ છે. આવા અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ઉપરાંત સૂત્ર સર્વતોમુખી હોવાથી એક જ સૂત્રના અનેક અર્થો સ્વસંપ્રદાય કે મતાનુસાર આચાર્યોએ કરેલાં જોવા મળે છે. આ તો મહાનિબંધનો વિષય બને તેવી બાબત છે.

બ્રહ્મસૂત્રના આગળ અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે. આ હકીકત સર્વ આચાર્યોને સંમત છે. પ્રત્યેક પાદમાં અનેક અધિકરણો હોય છે.^૨ સૂત્રસંખ્યાની બામતમાં બન્યું છે તેમ અધિકરણની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે. જેમકે શંકરાચાર્યમાં ૧૯૧, રામાનુજમાં ૧૫૬, બળદેવમાં ૧૯૮, શ્રીકૃષ્ણમાં ૧૭૨, નિગમાર્કમાં ૧૫૧ અને વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં ૨૨૩ અધિકરણો છે.

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું નામ સમન્વય છે. આ સમન્વયાધ્યાયમાં વિરોધાભાસ દર્શાવતી વિવિધ શ્રુતિઓનો સમન્વય સાધવામાં આવ્યો.

૧. સૂત્ર સંબંધના અર્થ માટે જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૭૦-૭૧

૨. અધિકરણની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ટિપ્પણી : પૃ. ૬૯

છે. દ્વિતીય અધ્યાયનું નામ અવિરોધ છે. અહીં સ્વમતના સ્થાપનાયે વિરોધી મતો અને તેના દ્વારા થયેલ આક્ષેપ વગેરેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. તૃતીય અધ્યાયનું નામ સાધન છે. તેમાં જીવ અને જ્ઞાના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરી મોક્ષમાર્ગમાં ઉપયુક્ત સાધનોની ચર્ચા વિચારણા છે. ચતુર્થ અધ્યાયનું નામ ફલ છે. આ ફલાધ્યાયમાં જીવ-મુક્તિ, જીવની ઉત્ક્રાંતિ, નિર્ગુણ અને સમુણ ઉપાસનાનું ફળ વગેરે વિષયોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.

જ્ઞાનમુત્રમાં અનેક આચાર્યોનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.^૧ આથી સદ્ગત્રમાં માની શકાય કે ઉપનયન જ્ઞાનમુત્રની રચના પૂર્વે પણ વેદાંતમીમાંસા પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત હતી. આ જ્ઞાનમુત્ર ઉપર સંકરાચાર્યના પુરોગામી તેમજ અનુગામી અનેક આચાર્યોએ લખેલે રચ્યાં હતાં એવું માનવાના પર્યાપ્ત પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ છે. અવગત સદૃઢ કોષના લાભો ઉપલબ્ધ નથી એ એક વિધિની વિદ્ય જણા છે. સંકરાચાર્યના પુરોગામી આચાર્યોમાં ભટ્ટપ્રપચ, ભટ્ટહરિ, ઉપવર્ષ, બોધાયન, જ્ઞાનદી, ટંક, જ્ઞાનસ્ત, ભટ્ટચિત્ર વગેરેના નામોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આમાંથી કોણકે વૃત્તિ ના કોણકે લાભની રચના કરી હોય મધ્યવિજય પ્રકાશિકામાં મધ્વાચાર્ય પૂર્વે થયેલ ૨૧ આચાર્યોના નામોનો નિર્દેશ છે તેમાં અનેક નામો સુપરિચિત પણ નથી તેઓનામાંથી કેટલાંક લાભો તો સરોધનના વિષય અને તે પૂર્વે તો ઉધર્મનો ઠાળીઓ બની ગયા છે. આને ઉપનયન થતા પ્રસિદ્ધ માધ્યકારો નીચે મુજબ છે.

સમય	કર્તા	લાખનું નામ	મત
✓ ૭૮૮-૮૨૦	સંકરાચાર્ય	શારીરકભાષ્ય	કેવલાદૈત ✓
✓ ૧૦૦૦	ભારકર	ભારકરભાષ્ય	બેદાભેદ ✓
✓ ૧૧૪૦	રામાનુજ	શ્રીભાષ્ય	વિશિષ્ટાદૈત ✓

૧ દા. ત આચાર્ય ભટ્ટહરિ (મ. સુ. ૧-૨-૩૦, ૩-૧૧-૧, ૪-૩-૭, ૪-૮-૧૦) આનમરથ (મ. સુ. ૧-૨-૨૦, ૧-૪-૨૦) આમેષ (મ. સુ. ૩-૪-૪૪) કાસ-ફળ (મ. સુ. ૧-૮-૨૭) ઓઃકોમિ (મ. સુ. ૧-૪-૨૧, ૩-૪-૪૫, ૪-૪-૬) કાપ્પાજિનિ ૩-૧-૮ અને જેમિની (મ. સુ. ૧-૨-૨૮, ૧-૨-૩૧, ૧-૪-૧૮, ૩-૨-૪૦, ૩-૪-૨, ૩-૪-૧૮, ૩-૪-૪૦, ૪-૩-૧૨, ૪-૪-૫, ૪-૪-૧૧ વધુ માટે જુઓ 'ગોપીનાથ કવિરાજ 'અમ્યુત' વર્ષ-૩, અંક-૪

૨. 'માર્ય'નીક વ્યાખ્યા માટે જુઓ દિગ્વર્ણી પૃ. ૭૧

સમય	કર્તા	લાખ્યનું નામ	મત
૧૨૪૮	મન્વ	પૂર્ણપ્રજ્ઞલાખ્ય ✓	દ્વૈત ✓
૧૨૫૦	નિરમાક	વેદાન્તપારિભટ ✓	દ્વૈતાદ્વૈત ✓
૧૨૭૦	શ્રીકૃષ્ણ	શૈવલાખ્ય ✓	શૈવ વિસિષ્ટાદ્વૈત
૧૪૦૦	શ્રીપતિ	શ્રીમદ્લાખ્ય ✓	વીરશૈવ વિસિષ્ટાદ્વૈત
૧૪૫૮-૧૫૪૪	વલ્લભાચાર્ય	અક્ષુભાખ્ય ✓	શુદ્ધાદ્વૈત ✓
૧૬૦૦	વિજ્ઞાનભિક્ષુ	વિજ્ઞાનામૃત ✓	અવિભાગાદ્વૈત
૧૭૨૫	બનરેવ	ગોવિન્દલાખ્ય	અચિન્ત્ય બેદાન્ત

આ ઉપરાંત વીસમી સદીમાં પણ અન્યસૂત્ર પર લાખ્યોની રચના થાય છે એ અભ્યસૂત્રની લોખપ્રિયતાનો પ્રમાણિત પુરાવો તેથી શક્ય આમ અનેક વાદોના પુસ્તકકર્તા આચાર્યોએ અભ્યસૂત્ર પર રચેલ લાખ્યોને પરિણામે સૂત્રકાર બાદરાયણને કયો સિદ્ધાન્ત અભિપ્રેત હશે એ નિર્ણય અસમ્ભવ નહિ તો અધરો અવશ્ય બની ગયો છે કે છાંદેએ 'ધી વેદાન્ત' પૃ ૧૬૬-૧૮૪ માં સૂત્રકારને અભિપ્રેત સિદ્ધાન્તો-તારવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવું

૫ અભ્યસૂત્રના કર્તા

✓ અભ્યસૂત્રના કર્તા તરીકે બાદરાયણને સ્વીકારવામાં આવે છે આ બાદ રાયણ તે પરાચરના પુત્ર, મદ્દાભારત અને પુરાણોના કર્તા પ્રસિદ્ધ રાસમુનિ છે એવી ભારતીય પરંપરા છે પરંપરાએ તેઓગ્રાંને અત્યંત મહત્ત્વ અને ગૌરવવસ્તુ સ્થાન આપ્યું છે તેઓ માટે તો કહેવાયું છે કે—

અચતુર્વર્ણનો પ્રભા દ્વિવાહુરપરો હરિ ।

અમાલ્લોચનો હામુઃ મગધાન્વાદરાયણ ॥

વિદેશી વિદ્વાનો અને તેઓને અનુસરનાર કૃતિપત્ર ભારતીય વિદ્વાનો બાદરાયણને અને વ્યાસને એક માનવામાં શામલે છે તેઓ એવી દલીલ પ્રસ્તુત કરે છે કે સૂત્રોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યના મતની ચર્ચા છે અને વ્યાસની સિધ્ધિ પરંપરામાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ત્રીજી પેઢીએ આવે છે જો વ્યાસ એ જ બાદરાયણ હોય તો પેતાની ત્રીજી પેઢીના સિધ્ધિનો મત અભ્યસૂત્રમાં કેવી રીતે લાવી શકે ? મદ્દાભારત કે તેવા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વ્યાસે વેદનો વિભાગ કર્યો, પુરાણો રચ્યા કે મદ્દાભારતની રચના કરી એવો હર્ષનેપ છે, ત્યાં વ્યાસે અભ્યસૂત્ર રચ્યું એવું લખ્યું નથી પણ આવી દલીલોમાં કોઈ ખાસ

વળદ નથી. પ્રાચીન ઇંચ તરીકે રહંદપુરાણમાં બાદરાયણે સૂત્રો રચ્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે—

અવતીર્ણો મહાયોગો સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।

ઉત્સદ્ધાન્ મગવાન્ વૈદાનુજ્જદ્ધાર હરિઃ સ્વયમ્ ॥

ચતુર્ધા વ્યમજ્જતાંચ ચતુર્વિંશતિથા પુનઃ ।

* * *

ચકાર ઘણસુત્રાણિ તેષાં સુત્રત્વમજ્જસા ॥

વગી પાણિનિની અધ્યાપાથીમાં પાસશરણોલાલિધ્યાં મિશ્રુનટ-સૂત્રયોઃ (પા. સ. ૪-૩-૧૧૦) માં પાસશર્ષ એટલે પરાશરના પુત્રના મિશ્રુસૂત્રોનો નિર્દેશ છે. અને એ પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ બાદરાયણ-વ્યાસથી ઠાઈ અન્ય ન હોઈ શકે એવું ભારતીય વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. જ્યાં મુખી ઠાઈ સમગ્ર ચિરદ પ્રમાણુ પ્રસ્થાપિત ન કરી શકાય ત્યાં મુખી કેવળ કંપ-નાનો સદારો લઈ વ્યાસ અને બાદરાયણનો બેદ કંપવા કરતાં પરંપરાને માન્ય અભિન્નત્વ સ્વીકારવું વધુ યોગ્ય છે. ગ્રીતામાં ધ્રુવસૂત્રનો નિર્દેશ છે કે પાણિનિમાં નિર્દેશ સ્વીકારી કેટલાંક વિદ્વાનો ધ્રુવસૂત્રની રચના ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬૧ સદી સ્વીકારે છે. આની સામે કેટલાંક વિદ્વાનો તત્કા-લમાં સાંખ્ય, વૈશેષિક બૌદ્ધ, જૈન વગેરે મતોનો નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્રોની રચના તે તે ધર્મ-સંપ્રદાયો પછી થઈ હશે તેમ માને છે. આની સામે બચાવરૂપે ધ્રુવસૂત્રની પ્રાચીનતા સ્વીકારનાર તત્કાલને પ્રક્ષેપ માનવા તૈયાર થાય તો નવાઈ નહિ. પણ ગોપીનાથ કવિરાજ સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવે છે કે બૌદ્ધ, જૈન, પાશુપત કે ભાગવત ધર્મના મતોનો નિર્દેશ ધ્રુવસૂત્રને અર્વાચીન સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણુ તે તે મતના વિચારોનું અસ્તિત્વ ભારતમાં અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હતું જ.

આ ધ્રુવસૂત્ર અને શંકરાચાર્યનું બાળ્ય એટલાં બધા પ્રચલિત થયાં છે કે તેની ઉપર અનેક ભાષ્ય, વાર્તિક, વૃત્તિ, દર્પણ, ભૂપણ વગેરે રચાયાં છે. જેમકે સુબ્રહ્મણ્યની ભાષ્યાર્થ-ન્યાયમાલા, ભારતીતીર્થની વૈયાસિ-કન્યાયમાલા, અમલાનંદકૃત શાસ્ત્રદર્પણ, હરિદીક્ષિતની ધ્રુવસૂત્રવૃત્તિ, ધ્રુવા-નંદની વેદાન્તસૂત્રમુક્તાવલી, વેંકટેશની ધ્રુવસૂત્રાયોદીપિકા, ધર્મભટ્ટની ધ્રુવપુત્રવૃત્તિ, અદ્વૈદાનંદકૃત સૂત્રભાષ્ય-આખ્યાન, રામેશ્વર ભારતીકૃત ધ્રુવસૂ-ત્રોપ-વાસ, સુબ્રહ્મણ્યકૃત ચારીરકર્મીમાંસાસૂત્રસિદ્ધાન્ત કૌમુદી, અનન્થાનુભવની ચારીરકન્યાયમાલા કે કૃષ્ણાનુભૂતિ વિરચિત ચારીરકર્મીમાંસાસંમુદ્ર વગેરે. અલગત આ સહુ પ્રકાશિત પણ ચલા નથી.

વિભાગ ૨

૬. ભગવાન શંકરાચાર્ય

અહોડવ્યશ્રુતશાસ્ત્રાણ્યાશુ વ્યાકરોતિ ચત્ કૃપ્યા ।

નિશ્ચિલકલાધિપમનિશં તમહં પ્રણમામિ શઙ્કરાચાર્યમ્ ॥

—સચ્ચિદાનંદ સ્વામિનઃ

અઠંગ અધ્યાત્મવેદા અને નિતાન્ત કર્મકં, જ્ઞાનના પરમોચ્ચ પ્રતિપાદક તેમ જ ઉપાસનાના અદ્વિતીય ઉપાસક એવા શંકરાચાર્યના અપૂર્વ ચરિત્રને શબ્દરથ કરવું અશક્ય નહીં તેા અધરું તેા જરૂર છે. શ્રી પરમહંસ પરિવાજકાચાર્ય શંકરાચાર્યે સહજ રીતે જ ભારત વર્ષની દિવ્ય વિભૂતિ તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે એમની સમય પ્રમા આજે એમની અનુપરિધિતિમાં પણ સમસ્ત દિગંતને આલોકિત કરી રહી છે. એ પરમ જ્ઞાનોપાસક ને ધર્મગણે દસથી વધુ સૈકાઓ ધર્મ ગયા છતાં આજે પણ તેઓ પોતાની કીર્તિઘૌમુદી વડે અમુષ્ણતયા ભારતીય નમોભંડળને ઉદ્ભાસિત કરી રહ્યા છે. સમગ્ર વૈદિક ધર્મના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્યનું આગમન એ એક નવયુગના અવતારનું સ્વયં ગણાય છે. દલ અને પાખંડને કારણે ધર્મ જ્યારે લુપ્તપ્રાપ્ત થઈ રહ્યો હતો ત્યારે શંકરાચાર્યે આવીને તેને પુનર્જીવન બદ્યું. તેમના સકલ પ્રયાસોને અંતે દેશભરમાં ધર્મની સ્તિગ્ધ આભા પ્રસરી ગઈ. વૈદિક ધર્મનો ય ખનાદ સર્વત્ર ગૂંજવા લાગ્યો. ઉપનિષદોની દિવ્ય-વાણીનો જ્યારેપ કર્ણપટ પર અથડાવા લાગ્યો ગીતાનું જ્ઞાન વિશુદ્ધ રૂપમાં લોકો સમક્ષ આગ્યું. આવા મહાપુરુષના જીવનને વર્ણવતાં અનેક મુદ્રિત અને અમુદ્રિત શંકર દિગ્વિજયો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શંકર દિગ્વિજયોમાં પ્રાયઃ અલ્પૌકિક અને અમૂતપૂર્વ ધર્મનાંઓ જ આવેખાગેલી છે. આથી શકરના જીવન વિશે શુદ્ધ ઐતિહાસિક યા પ્રમાણ્યૂત માહિતી મેળવવી લેગમગ દુર્લભ છે. ડૉ. ઔફ્ટની બૃહત્ દસ્તલેખિત ગ્રંથસૂચી (કેટેલોગોરુસ કેટે-લોગારુમ) તથા અન્ય સૂચીના આધારે શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય ૨૨ 'શંકર દિગ્વિજય' ગણાવે છે.

આચાર્ય શકરના જીવન-ચરિત્રને નિરૂપતો એક પણ સમ-સામાયિક ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. આજે ઉપલબ્ધ પ્રાયઃ બધા જ પ્રયો એમના આવિર્ભાવ-કાળ પછી લખાયેલા છે.

(૧) શંકરાચાર્યના પદસિંધુ પદ્યપાદ રચિત—‘વિજયદિગ્વિજય’માં શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયોનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કમનસીબે આ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

(૨) આનંદજ્ઞાન અથવા તેજ આનંદગિરિ કૃત ‘ચૃદ્ધત્ શંકરવિજય’—કે જે હાલ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. આ ગ્રંથનો વિશેષ પશ્ચિમ આપણને માધવકૃત ‘શંકર દિગ્વિજય’ ના દીકરાદર્તા ધનપતિસરિ પાસેથી મળે છે—

“પતત્ કથાજાલં ‘ચૃદ્ધત્ શંકરવિજય’ પથ શ્રીમદાનન્દજ્ઞાના-
સ્થાનન્દગિરિના રચિતે દ્રષ્ટવ્યમિતિ દિક્ ।”

(૩) આનંદગિરિ અથવા અનંતાનંદગિરિ વિરચિત ‘શંકરવિજય’ કે જે ૭૪ પ્રકરણોમાં વિખર્યું છે અને ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં જ્ઞાનંદ વિદ્યા-સાગર દ્વારા પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ગ્રંથમાં આચાર્યના કામકાંદિ પીઠ સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(૪) ચિદ્વિજ્ઞાસયતિ રચિત ‘શંકરવિજયવિલાસ’ કે જે શુર-સિંધુના સંવાદરૂપે લખાયેલો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથનું સંશોધન સૌ પ્રથમ મદ્રાસમાં થયું હતું. હવે દારીમાં નાગરીલિપિમાં પણ મળી આવે છે.

(૫) રાજચૂડામણિનો ‘શંકરાખ્યુદય’ કે જેના પ્રારંભના ૭ સર્ગોજ પ્રકાશિત થાય છે.

(૬) માધવરચિત ‘શંકરદિગ્વિજય’ કે જે અન્ય ગ્રંથોની તુલનામાં અત્યંત લોકપ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ છે શંકરના જીવન વિષેની આધારભૂત માહિતી આ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. મંડનમિશ્ર તથા ભટ્ટ ભાસ્કર સાથેના શંકરાચાર્યના ચારાચારના પ્રસંગો નવમ તથા પંચદશ સર્ગોમાં અનુક્રમે વર્ણિત છે. આ બંને સર્ગો અત્યંત રમણીય છે તેમજ માધવનું દર્શન-જ્ઞાન અને ઠાવ્ય-સિદ્ધાંતોનું નિદર્શન કરાવે છે.

(૭) સદાનંદ વ્યાસ કૃત શંકરદિગ્વિજય-સાર એ વારતમાં માધવના ગ્રંથની જ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે.

(૮) મલખાર પ્રાંતમાં આચાર્યના જીવનચરિત્ર વિષે અનેક વાદવિવાદ અને કિંવદન્તિઓ પ્રચલિત છે. જે અન્યત્ર ઉપલબ્ધ પુતાતોથી અત્યંત હિમ છે. આ ઠેરસીય પ્રવાહોથી સુક્ત આચાર્યનું જીવનચરિત્ર ‘શંકરાચાર્ય-

ચરિત' માં પ્રાપ્ત થાય છે અને એના કર્તા ગોવિંદનાથ યતિ મનાય છે.

(૯) શુંગેરી મંડના પ્રાચીન ગ્રંથાગારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ 'ગુરુવંશ-કાવ્ય' ના કર્તા કાશી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી મનાય છે. આ ગ્રંથના પ્રથમ ત્રણ સર્ગોમાં જ આચાર્યના જીવનને સંક્ષેપમાં વણી લીધું છે. તદનંતર શુંગેરી યુરુપરંપરાનું સાધારણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથમાં અધિકાંશતઃ માહિતી તો સ્વામી વિદ્યારણના જીવનને ક્ષેત્રની છે. આ ગ્રંથ પણ અનેક વિદ્યક્ષણતાઓ અને નવોન બાજતોથી ભરપૂર છે.

(૧૦) આ ગ્રંથો ઉપરાંત માર્કડંડેય પુરાણ, મન્દુપુરાણ, કૂર્મપુરાણ તથા સૌરપુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં પણ શંકરાચાર્યના જીવન વિષેની માહિતી મળી આવે છે.

૭ શંકરાચાર્યનો સમય

શંકરાચાર્યના સમય અંગે પણ વિદ્વાનોમાં અનેક મતભેદો પ્રવર્તે છે અનેક સંશોધનોને અંતે પણ કોઈ અતિમ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાયું નથી. આચાર્યના શિષ્યોએ લખેલા ગ્રંથોમાં પણ આ અંગે કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. આચાર્યશ્રી રચિત 'શાક્ટરમાખ્ય (શારીરકમાખ્ય)' ના સૌથી પ્રાચીન ટીકાકાર છે વાયસ્થનિ મિશ્ર અને એમના સમય અંગે કેટલાક દૃઢ પ્રમાણો મળી આવે છે. એમણે 'મામત્તો' નામક પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકા 'શારીરકમાખ્ય' ઉપર લખી છે. તેમણે 'ન્યાય-સૂત્રો નિયન્ધ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં રચનાકાલ ૮૯૮ સવન (વસ્વક્ર-વસુ વસરે) લખ્યો છે. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે અહીં વિક્રમ સંવતનો નિર્દેશ છે. શંકરાચાર્યના સમયની મર્યાદા પણ આ જ હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ માને છે કે આચાર્ય શંકરનો આવિર્ભાવ-કાલ નવમી સદીના મધ્યકાલથી પૂર્વમાં જ હોવો જોઈએ. સમય અંગે વિદ્વાનોના કેટલાક મતો આ પ્રમાણે છે. (૧) ઠાકશ્વક પ્રમાણે ઇ. સ. ૮૦૦ થી ઇ. સ. ૯૦૦ (૨) ટેલર-ઈ. સ. ૮૦૦ (૩) હાગસન-ઈ. સ. ૮૦૦ (૪) વિદ્યસન ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ (૫) મેકેન્ઝી-ઈ. સ. ૫૦૦ (૬) મેકસમૂવર-કૃષ્ણસ્વામી-તથા પાંડક-ઈ. સ. ૭૮૮ (૭) રામાવતાર શર્મા-૭૦૧ શક સંવતથી ૭૬૫ શક સંવત (૮) તેલંગ તથા તિલક-ઈ. સ. ૬૮૮ (૯) રાજેન્દ્રનાથ ઘોષ-ઈ. સ. ૬૮૬ (૧૦) કામકોટિ પરંપરા-ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ (૧૧) કારિકા મંડ પરંપરા-ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ (૧૨) કેરલ પરંપરા ઇ. સ. ૪૦૦ આ સર્વે મતોમાં

વિશેષ પ્રચલિત મત છે. ઇ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦. કેટલાક સંશોધનો ઉપ-
રથી બહુદેવ ઉપાધ્યાય શંકરાચાર્યને આ મતથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં મૂકે છે.

૮. શંકરાચાર્યનું જીવન

જન્મ અને આલ્યકાલ :

આનંદગિરિ પ્રમાણે તામિલ પ્રાંતના 'ચિદમ્બરમ્' નામના સુપ્રસિદ્ધ
તીર્થક્ષેત્રમાં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે અન્ય વિદ્વાનોના મતે
શંકરનું જન્મસ્થળ છે કેરળનું કાઝરી. તેઓ જન્મે નમ્બૂદ્રી 'સ'દાશ્વ હતા.
પિતાનું નામ શિવગુરુ હતું અને માતાનું નામ માધવ મુળમ સતી અને
આનંદગિરિ મુળમ વિશિષ્ટા હતું.

“વિશિષ્ટેતિ ચ નામ્ના તુ પ્રસિદ્ધાભૂત્ મહોત્તરે ।”

ત્રિવિક્રમ જેટ હન 'મણિમડ્કરો' ના શંકરાચાર્ય દંદિ બ્રહ્મણી
વિધવાના પુત્ર હતા એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ મત
સ્ત્રીકાયે બન્યો નથી શંકરાચાર્યના જન્મ સાથે જ એક દત્તકથા સંકળા-
યેલી છે આનંદગિરિનું માનવું છે કે 'ચિદમ્બરમ્' ના ક્ષેત્રદેવતા ભગવાન
મહાદેવના પરમ અનુમદનું જ સુખદ પરિણામ શંકરાચાર્ય છે. પુત્ર પ્રાપ્તિ
માટે શિવગુરુએ ભગવાન શિવની ઉમ્મ તપશ્ચર્યા કરી અને સર્વગુણસંપન્ન
પુત્રની માગણી કરી. દત્તકથા તો એમ કહે છે કે શિવે પ્રસન્ન થઈ બે
શરત મૂકી. સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર જોઈએ તો તે દીર્ઘાયુ નહીં હોય અને
દીર્ઘાયુ જોઈએ તો તે સર્વગુણસંપન્ન નહીં હોય. પિતાએ અદ્વૈતાનુસાર
જતાં સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર માંગ્યો, દીર્ઘાયુ મૂખ તો નહીં જ

શંકરાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા જન્મથી જ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. શૈશવ-
કાળથી જ એમની વિવેકશક્તિ પ્રતિજ્ઞાનો પરિચય સૌને થઈ ગયો હતો. ત્રણ
વર્ષની ઉંમરે તો એમણે પોતાની માતૃભાષા મલયાલમ શીખી લીધી હતી.
પિતાની તો તીવ્ર ઈચ્છા હતી કે શંકરને શીઘ્રાતિશીઘ્ર ઉપનયન સંસ્કાર
આપી, સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનનો લાભ આપવામાં આવે. પરંતુ દૈવકુ-
રિંપાકથી એમનું અવસાન થયું. માતાએ પોતાના દિવંગત પતિની ઈચ્છા
પૂરી કરી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે ત્રિવિત્ત ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી શંકરા-
ચાર્યને વેદાભ્યાસ માટે ગુરુ પામે મોકલવામાં આવ્યા. પોતાની અતૈકિક
પ્રતિજ્ઞા, સૂક્ષ્મ અર્થઝંઘલ-શક્તિ, ગાદ અનુશીલન અને વિશુદ્ધ ચરિત્રથી
તેમણે ગુરુને પણ પ્રભાવિત કરી દીધા. શંકરાચાર્યના શુરુકૃત-વાસ દર-

ગ્રામની એક દંતકથા વિગત પ્રચલિત છે. એક વખત તેઓ એક દિવસ બાહ્યથી વિધવાને ત્યાં મિત્રતા માગવા ગયા. તે બાહ્યથી પામે ચંકરાચાર્યને આપવા માટે એક આમળાના ફળ સિવાય જીલ્લું કાઢી નહતું. તે આખીને તેણે પોતાના દિવસ જીવનની કઠણ કદાની મંત્રગાત્રી. ચંકરાચાર્યનું હૃદય સદાતુકંપાથી ભરાઈ ગયું. એમણે તરત જ ભવવતી સદ્ગુણની રજૂતિ કરી જેનાથી એ બાહ્યથીનું પર મોનાના આમળાથી ભરાઈ ગયું. આમ એ બાહ્યથીનું કુળ દારિદ્ર્ય એમણે તરત જ દૂર કર્યું. એ વર્ષમાં તે સકળ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પૂરું કરી ચંકરાચાર્ય ઘેર પાછા ફર્યા અને પોતાના શિષ્યોને ભજાવવા સાધ્યા. એમની વિદ્યા અને અધ્યાપન-કુસલતાની ખજાર દેવનરેશ રાજગોખરના કાન સુધી આવી તેણે ચંકરાચાર્યને આદરપૂર્વક બોલાવી સાચવા ખંત્રી મોકલ્યો, પરંતુ બાહ્યથીગણને મન માનાપમાન કંઈ વિસાનમાં જ ન હતો. આખરે શુભ્રાદો રાજા રત્ન એમના દર્શનથી ત્યાં આવ્યો. આ પ્રતિભાસંપન્ન બાજક વિશે એમ કહેવાય છે કે આઠ વર્ષની ઉંમરે ચાર વેદ અને બાર વર્ષની ઉંમરમાં તે સર્વ શાસ્ત્રો ભણી લીધાં, સોળ વર્ષની ઉંમરે બાળ્યની રચના કરી અને જત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે આ જ્ઞાની કુનિયા ઊડી આપ્યા ગયા.

“અષ્ટાશ્વે ચતુર્થે દ્વાદશે સર્વશાસ્ત્રવિત્ ।

દોષ્ટે જ્ઞતવાન્માયં દ્વાત્રિશે મુનિરધ્યામાત્ ॥”

ચંકરાચાર્ય અત્યંત માતૃમક્ત હતા. અનન્ય પુત્ર વાતસંધ્યને કારણે માતા સંન્યાસની દા બજાતી ન હતી. દરમ્યાનમાં જ પૂર્ણા નદીની અનુભારિક પડતા બની. એક વખત માતા રનાન કરવા માટે નદી તીરે ગઈ નદીનો ધાટ ધરથી દૂર હતો વાર્ષિક્યને કારણે આવેલી દુર્મસતા અને અધ્યાત્મની ગરમીને પરિણામે તે રસ્તામાં જ બેઠોય ચર્મને પડી ગઈ. ચંકરાચાર્યનું માતૃ-મક્ત હૃદય આ આઘાત સહી શક્ય નહોતું રાતભર તેમણે કૃષ્ણની ઉપાસના કરી. અતે કૃષ્ણએ પૂર્ણાનો પ્રવાહ બદલાવ્યો અને તે કાવટી પાસેથી જ વહેવા લાગી માતાની ઉત્કેટ કંઠા હતી પુત્રને તરત પરણાવી પુત્રવધૂનું મુખ જોવાની. પરંતુ ચંકરાચાર્યનું સંન્યસન ચિત્ત કેમે કરી આ વાત માનવા તૈયાર ન હતું. ન તો માતા ચંકરાચાર્યને સંન્યાસી બનવા દેવા રાજી હતી ન ચંકરાચાર્ય પરણવા રાજી આ દરમ્યાન જ એક મહત્વની ઘટના ઘટી. એક દિવસ માતા-પુત્ર બંને આલવાઈ નદીમાં

સ્નાન કરવા સાથે અર્પા. માતા હજુ તે કિનારે ઊભી ઊભી કપડાં બદલાવી રહી હતી, ત્યાં તેણે પુત્રને કચ્છ ચિત્કાર સંભળ્યો. એક ભયંકર મગર શંકરાચાર્યને પાણીમાં ખેંચી રહ્યો હતો. મૃત્યુ સામેનું આ તેનું પ્રમુલ પુદ્ગ હતું. બાવ શંકરે પાણીમાં રહે રહે જ માતા પાસે સંન્યાસની અનુમતિ માગી. માતાએ અનુમતિ આપી પણ ખરી અને ચમત્કારિક રીતે દૈવી સદાયથી શંકરાચાર્ય એ આશ્તમાંથી બચી ગયા. આખરે માતાની અત્યેષ્ટિ વેળાએ પોતે સ્વયં હાજર રહેશે અને પોતાના હાથે જ તે કરશે એવું વચન આપી તેમણે સંન્યાસ માર્ગ અંગીકાર કર્યો.

૯. શંકરાચાર્યની જ્ઞાન-સાધના

પ્રવચ્ચા અંગીકાર કરી શંકરે અજવેતા ગુરુની શોધમાં ઉત્તર ભારત તરફ પ્રયાણ કર્યું. પાતંજલ મહાભાષ્યનું અધ્યયન કરતી વખતે શંકરે પોતાના વિદ્યાગુરુ પામેથી સંભળ્યું હતું કે યોગસૂત્રના પ્રશ્નના મહાભાષ્યકાર પતંજલિ આ પૃથ્વી ઉપર ગોવિંદ ભગવત્પાદ નામ ધારણ કરીને અવતીર્ણ થયા છે અને નમંદાતટે કોઈ અદ્વાત ગુફામાં અખંડ સમાધિમાં બેઠા છે આ ગોવિંદાચાર્ય પાસે વેદાંતની શિક્ષા મેળવવા માટે શંકર નમંદાતરી આવેલા ઓંકારનાથ સુધી આવી પહોંચ્યા અહીં કોઈ એક ગુફામાં ગોવિંદ મુનિ અખંડ સમાધિની સાધના કરી રહ્યા હતા. સમાધિ પૂરી થયા પછી શંકરાચાર્યની એમની સાથે મુલાકાત થઈ. શંકરાચાર્યની વિવક્ષણ પ્રતિભાના આવડી નાની વયે જ દર્શન થતાં એ તો આભા જ બની ગયા અને તદન્તર વેદાંતના સિદ્ધાંતો અત્યંત સુગમ રીતે શંકરાચાર્યને સમજાવા. અહીં લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી શંકરાચાર્ય અદ્વૈત તત્ત્વની સાધનામાં જ રત રહ્યા. ઉપનિષદ તથા બ્રહ્મસૂત્રોનું તત્ત્વરૂપી અધ્યયન કર્યું. આ દરમ્યાન જ એક વખત સમાધિમાં બેઠેલા ગુરુગોવિંદ-પાદના પ્રાણ-રક્તજીની ઘટના પણ ઘટી. પોતાની મંત્રચક્રિતના બળે નમંદાના પ્રચંડ પૂરને એમણે એક ઘડામાં સમાવિષ્ટ કરી લીધું. શંકરાચાર્યની આ અમોઘ શક્તિનાં ગુરુને દર્શન થતાં એમણે કાશી જઈ વિશ્વનાથના દર્શન કરવાનું કહ્યું. ગુરુની આજ્ઞા દિરોમાન્ય રાખી શંકરાચાર્યે કાશીમાં મણિ કળિંકાના ઘાટ આગળ વસવાટ કર્યો. અહીં એમણે અદ્વૈત વેદાંતની શિક્ષાનો પ્રારંભ કર્યો. આ સમયે એમની ઉંમર માત્ર બાર વર્ષની હતી. એમનું અસાધારણ પારિક્ષ્ય જ્ઞેષ્ઠને, કાશીની વિદ્વાન, મંડળી પણ આશ્ચર્ય-

ચક્રિત ઘઘ ગઘ. તેઓના કાઠીમાં નિવાસ દરમ્યાન એક ત્રિચિત્ર ઘટના
 ખની એક વાર માર્ગમાં ચાર કૂતરાઓ સાથે ચાંડાલ મળ્યો તેને માર્ગમાંથી
 દૂર થવા શંકરાચાર્યે વારંવાર કહ્યું પણ ખસવાને રવાને તેણે સામો અશ્ર
 કર્યો કે અદ્વૈતવાદીના મનમાં બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલનો ભેદ કેવો શંકરાચાર્યની
 આખ ઉધડી ગઈ, તેઓએ—

બ્રહ્મવાદમિદં જગદ્ધ સકલં ચિન્માત્રવિસ્તારિતં
 સર્વં ચૈતદવિચયત્રિગુણયાદોષં મયા કલ્પિતમ્ ।
 इत्थं यस्य दृढा मतिः सुषुप्तपरे नित्ये परे निर्मले
 चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुस्त्रियेवा मनीषा मम ॥

એમ કહી પ્રણામ કર્યો ભગવાન વિશ્વનાથે પ્રમટ થઈને બ્રહ્મસૂત્ર પર
 લાખ રચવા આજ્ઞાવાંદ આપ્યા. આ સમય દરમ્યાન જ આચાર્યના હૃદયમાં
 બ્રહ્મસૂત્ર પર લાખ રચવાની હઠ્ઠા પ્રબળ બની ગઈ હતી હવે તેમણે
 બદરીનાથ નર્મ સૂત્રનાખ રચવાનો દંડ સહાય કર્યો આ પછી સતનંદન
 તથા અન્ય સિધ્ધોની સાથે આ બાળ-સંન્યાસીએ પણ દિમાસયના સુદ્ધ
 તીર્થો પ્રતિ પ્રયાણ આદ્યું. દરદાર ઋષિકેશ થઈને આ ગુરુ-સિધ્ધોની
 મહાગી બદરીનાથ આવી પહોંચી

એક તો દિમાસયની સુદર ઋતુ અને બીજું આશ્રમનું પવિત્ર
 વાયુમંડલ—આ બનેએ મળાને આચાર્યના હૃદયમાં નવીન આધ્યાત્મિક
 ગ્રેરણાઓને જન્મ આપ્યો. અહી રહીને જ આચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા
 તથા પ્રધાન ઉપનિષદો ઉ ૨ વિષદ લાખ્યો લખ્યા શંકરાચાર્યે અહીં
 લગભગ ચાર વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો બાર વર્ષની ઉંમરે તેઓ અહીં
 આજ્ઞા દતા અને ૧૬ વર્ષના થયા ત્યા સુધીમાં તો લાખ-પ્રયોગોની રચના
 કરવાનું કામ સમાપ્ત કરી લીધું આચાર્યની સાધનાતું આ જ પદ્ધતિસાન
 હવે બાસગુડામાં લાખ્યરચનાતું કાર્ય સમાપ્ત કરી આચાર્ય દિમાસયના
 અન્ય તીર્થો જેવા કે કેદારનાથ, સ્વર્ગશિલ્લુ આદિના દર્શનાથે ગિપડી
 ગયા અહી તીર્થવાસીઓનાં મુખેથી એમણે સામળ્ય કે આ સમયે
 કુમારિન ભટ્ટ પ્રાગર્મ ત્રિવેણી તટ પર બિરાજમાન છે આથી એમને
 મળવા માટે તેઓ પ્રયાગ ગયા વૈદિક ધર્મના ઉદ્ધારક તથા પ્રચારક
 એવા બે મહાપુરુષોના અનૌકિક મિલનનો આ પ્રસંગ હતો.

શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયની કહાની હવે અહીંથી આરંભાય છે.

શંકરની કીર્તિથી કુમારિક ભટ્ટ પણ અભણ ન હતા, પરંતુ હજી સુધી પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થઈ ન હતી. આથી શંકરને સ્વયં સામે હિમેશ્વર જોઈ કુમારિકના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. શંકરે પોતાનું ભાષ્ય કુમારિકને બતાવ્યું. શંકરના આ ગ્રંથની અત્યંત ઝગજગટ પ્રશંસા કરતાં તેમણે કહ્યું કે—

અષ્ટો સદૃશ્યાણિ વિમાન્તિ વિદ્વન્ ! સદ્વાર્તિકાનાં પ્રથમેऽગ્ર માધ્યે ।
અહં यदि स्यामगृहीतदीक्षो ध्रुवं विधास्ये सुनिबन्धमस्य ॥

શં. દિ. ૭૮-૩

‘ગ્રંથના આરંભે અધ્યાસભાષ્યમાં આઠ હજાર વાર્તિક સોંપાય છે. જો મેં તુપાનક્ષર્માં બળી મરવાની પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોત તો અવશ્ય હું શુંદર ગ્રંથની રચના કરત.’ બૌદ્ધગુરુ ધર્મપાત્રનો તિરસ્કાર અને જગતના કર્તા કશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન-આ બંને મહાપાતકના પ્રાયશ્ચિતરૂપે ત્રિવેણીના તટ પર તુપાનક્ષર્માં પોતાના દેહને બાળી મૂકવા તત્પર થયેલ કુમારિકને શંકરે વાર્તા, પરંતુ તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી અક્ષિત થયા નહીં અને અંતે દેહ છોડ્યો.

શંકર તદન્તર એમના શિષ્ય મંડનમિશ્રને મળ્યા. શંકરે મંડન-મિશ્રના ધરતું સરનામું પનિહારીને પૂછ્યું પનિહારીએ જવાબ આપ્યો—

સ્વतःप्रमाणं परतः प्रमाणं, कोराकृता यत्र गिरं गिरन्ति ।
द्वारस्थ-नीडान्तर-सन्निरुद्धा, जानीहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥
जगद् ध्रुवं स्यात् जगद्ध्रुवं स्यात् कोराकृता यत्र गिरं गिरन्ति ।
द्वारस्थ-नीडान्तर-सन्निरुद्धा, जानीहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥

શં. દિ. ૮-૬ અને ૮

‘આચાર્ય શંકર આ વર્ણુન સાંભળી અત્યંત પ્રભવિત થયા. મંડન-મિશ્રની પત્નીનું નામ હતું ભારતી. મૂળ નામ તો અંબા અથવા ઉંબા હતું, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં અતિનિષ્ણાત હોવાથી તેને ભારતી, ઉભય ભારતી અથવા શારદા કહેતા. ભારતીને મધ્યસ્થ રાખી બંનેએ શાસ્ત્રાર્થ ક્યો. જીવ, જગત, બ્રહ્મ, કશ્વર સંબંધી અનેક બાબતો પર વાદવિવાદ થયો. અંતે એમાં મંડનમિશ્રનો પરાજય થયો. તદન્તર શંકર અને શારદાનો શાસ્ત્રાર્થ થયો. ગૃહસ્થ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે શંકરે અમરરૂપે પરાધાયા પ્રવેશ કર્યો અને એ વિદ્યા શીખી લઈ ભારતીને પણ પરાજીત કરી. ત્યાંથી શંકર

દક્ષિણમંડળમાં અને ત્યાં જ સ્તામલક નામના શિષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. શૃંગેરી મઠમાં તોટકચાર્ય એમના શિષ્ય થયા. તદનંતર તેઓએ દેરલયાત્રા આરંભી. મૃત્યુ પામેલી માતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. સમગ્ર ભારતનું પરિભ્રમણ કર્યું અને ભારતવર્ષની ધાર્મિક વ્યવસ્થાને અશુદ્ધ રાખવા માટે પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાનોમાં મઠોની સ્થાપના કરી. ભારતના પૂર્વભાગમાં જગન્નાથપુરીમાં ગોવર્ધન મઠ, ઉત્તર ભારતમાં બદરીનારાયણની પાસે જ્યોતિર્મઠ, કાઠિયાવાડમાં દારિકાપુરીમાં શારદા મઠ અને દક્ષિણ ભાગમાં શૃંગેરી મઠ-આ ચાર પ્રસિદ્ધ મઠોની એમણે સ્થાપના કરી. આચાર્યશ્રી નેપાળ પહોં જઈ આવ્યા અને અંતે પોતાની કાર્ય-સમાપ્તિનો અનુભવ થતાં તેઓ તિરોધાન થઈ ગયા. તેઓના તિરોધાન ચરા અંગે પણ વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. શૃંગેરી પરંપરા અનુસાર તેઓ દેશાસ ચાલ્યા ગયા. લક્ષમણ શાસ્ત્રી, ત્રિદેવિશાસ યતિ વગેરે આ મતનો સ્વીકાર કરે છે. કામકોટિ પરંપરા શ્રી કર્નેા દેહ કાંચીમાં પડ્યો એમ માને છે. કેરળ પરંપરા પ્રમાણે તેઓએ કેરળમાં દેહ'હોડ્યો અને ત્યાં ત્રિચુરમાં એમની સમાધિ નિર્મિત થઈ. આમ એક મહાન આચાર્ય જહુ નાની વયે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી પોતાની જીવનશૈક્ષા સંકેલી લીધી.

૧૦. શંકરાચાર્યનું કવન

આદિ શંકરાચાર્ય રચિત ગ્રંથોનો નિર્ણય કરવો એ અત્યંત કષ્ટુ કામ છે. શંકરાચાર્યના નામે આજે ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ની આસપાસ થાય છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ ઉપરિધત થાય છે કે આ બધા ગ્રંથો આદિ શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલો છે કે પછી પરવર્તી શંકરાચાર્ય દ્વારા ? ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓના આધારે પણ આનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી. કારણ કે દરેકે પોતાના મુક્તતઃ સુઝ ગોવિંદપાદનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. વળી ગ્રંથોમાં પરસ્પર નિર્દેશોનો પણ નિતાન્ત અભાવ વર્તાઈ આવે છે. આથી ગ્રંથોની અંતરંગ પરીક્ષા એ જ નિર્ણયનું એક માત્ર સાધન ગણી શકાય. અલગત એ પણ પ્રમાણમૂલ તો નથી જ.

આદિ શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલ ગ્રંથોને આપણે ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ. (૧) બાહ્ય (૨) સ્તોત્ર તથા (૩) પ્રકરણ ગ્રંથ બાહ્યગ્રંથોને પણ બે શ્રેણીઓમાં વિભક્ત કરી શકાય. (૧)-પ્રચીનતરની, ઉપરના બાહ્યો (૨) પુત્ર ગ્રંથોના બાહ્યો.

(૧) પ્રસ્થાનત્રયી લાખ્ય ✓

✓(૧) બ્રહ્મસૂત્ર લાખ્ય :-

આ મંથ આચાર્ય શંકરની અત્યંત સુંદર તથા પ્રૌઢ રચના માનવામાં આવે છે. અત્યંત સરલ, સુબોધ તથા પ્રૌઢ ભાષામાં બ્રહ્મસૂત્રના અર્થોનું પ્રતિપાદન આચાર્યે આ મંથમાં કર્યું છે. આચાર્યશ્રીની શૈલી પણ અત્યંત પ્રસન્ન, મધુર અને કૌમલ છે. વાયરપતિ મિત્ર જેવા પ્રૌઢ દાર્શનિક પણ આ મંથને 'પ્રસન્ન-ગંધીર' તેમજ 'ગંગાગ્નિ સમાન પવિત્ર' કહીને સંબોધે છે. આ લાખ્યને શારીરક લાખ્ય પણ કહે છે. શારીરિક સજ્જનો અર્થ થાય છે શરીરમાં રહેનાર આત્મા. આ સૂત્રોમાં આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી આ સૂત્રોને શારીરક સૂત્રો અને લાખ્યને શારીરક લાખ્ય કહે છે.

✓(૨) ગીતાલાખ્ય :-

ભગવદ્ગીતા પરંતુ આ સુપ્રસિદ્ધ લાખ્ય છે. દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકથી આનો પ્રારંભ થાય છે. આ લાખ્યમાં આચાર્ય શંકરે ગીતાની જ્ઞાનપરક વ્યાખ્યા કરી છે. અર્થાત એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે ગીતામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ દર્શાવવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ લાખ્યને આઘ શંકરાચાર્યનું માનવામાં શંકા સેવે છે.

✓(૩) ઉપનિષદ લાખ્ય :-

આચાર્ય શંકર રચિત ઉપનિષદ લાખ્યે આ પ્રમાણે છે. (૧) ઈશ (૨) કેન-પદ લાખ્ય તથા વાક્ય લાખ્ય (૩) કઠ (૪) પ્રશ્ન (૫) મુણ્ડક (૬) માણ્ડૂક્ય (૭) તૈત્તિરીય (૮) ઐતરેય (૯) જાન્દોઅ (૧૦) બૃહદારણ્યક (૧૧) શ્વેનાશ્વતર (૧૨) નૃસિંહતાપિની શંકરાચાર્યના ઉપયુક્ત બાર લાખ્યો અંગે વિદ્વાનો એકમત નથી. ઉપનિષદ લાખ્યોની શૈલી પણ અત્યંત સરળ અને પ્રસાદમયી છે. પ્રત્યેક લાખ્યના આરંભમાં ઉપોદ્ધાતના રૂપમાં અનેક મંત્રોનું સુંદર વિશ્લેષણ કર્યું છે. ઘણી જગ્યાએ પ્રાચીન વેદાન્તાચાર્યોના સિદ્ધાંતોને પોતાના મનની પુષ્ટિ માટે ઉદ્ધૃત કર્યા છે તથા ખંડન કરવા માટે પણ કેટલીક જગ્યાએ તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાંતોને સમજવા માટે આ લાખ્યોનું અધ્યયન અત્યંત જરૂરી છે.

✓૨. અન્ય મંથો ઉપરનાં લાખ્યો :-

પ્રસ્થાનત્રયી સિવાય અન્યમંથો ઉપર પણ શંકરાચાર્યે લાખ્યો લખ્યા છે. એમાંના કેટલાક તો સ્પષ્ટ રીતે જ એમનાં છે, પરંતુ બાકીનાં કેટલાક ખ. પ્રસ્તાવના-૨

અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. 'વિદ્વાનોર્ણુ' એવું, માનવું છે કે એ ભાષ્યો પરવર્તી શંકરાચાર્ય દ્વારા લખાયેલાં હોવાં જોઈએ. નીચેની રચનાઓ આઘ શંકરાચાર્યની સ્વીકારાર્થ છે.

(૧) ચિષ્ણુસદ્વચનામ-ભાષ્ય :-

સુપ્રસિદ્ધ 'ચિષ્ણુસદ્વચનામ' પરતું આ ભાષ્ય છે. આમાં પ્રત્યેક નામની યુક્તિપૂર્વકની વ્યાખ્યા છે તથા તેની પ્રુષ્ટિ માટે ઉપનિષદ, પુરાણ આદિ ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે,

(૨) સનત્સુજાતીયભાષ્ય :-

ધૃતરાષ્ટ્રના મોહને દૂર દરવા માટે સનત્સુજાતીય ઋષિએ જે વ્યાખ્યાત્મિક ઉપદેશ આપ્યો હતો તે મહાભારતના ઉદ્યોગ-પર્વ (અધ્યાય ૪૨-૪૬) માં વર્ણિત છે. આને સનત્સુજાતીય પર્વ કહે છે. આ પર્વ ઉપરતું જ આ શંકરાચાર્યે રચેલું ભાષ્ય છે.

(૩) લલિતાત્રિશતીભાષ્ય :-

ભગવતી લલિતાનાં ૩૦૦ નામો ઉપર વિસ્તૃત પાંડિત્યપૂર્ણ એવું આ ભાષ્ય છે. આચાર્ય લલિતાના ઉપાસક હતા. આ ગ્રંથમાં ઉપનિષદ તથા તત્ત્વોનાં પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરીને નામોની અત્યંત અભિરામ તથા હૃદયંગમ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

(૪) માણ્ડૂક્ય-કારિકા-ભાષ્ય :-

શંકરના પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ ઉપર કારિકાઓ લખી છે એના ઉપર આ ભાષ્ય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આને આચાર્યની રચના હોવા અંગે સંશય સેવે છે. પરંતુ એમના તર્કો વ્યાજની નથી.

નિમ્નલિખિત ભાષ્યો શંકરરચિત હોવા અંગે શંકા છે. (૧) કૌપી-તકિ-ઉપનિષદ ભાષ્ય (૨) મૈત્રાયણીય-ઉપનિષદ ભાષ્ય (૩) કેવલ્ય ઉપનિષદ ભાષ્ય (૪) મહા નારાયણ ઉપનિષદ ભાષ્ય (૫) હસ્તામલકરતોત્ર ભાષ્ય (૬) અધ્યાત્મ પટલ ભાષ્ય (૭) ગાયત્રી ભાષ્ય (૮) સંખ્યા ભાષ્ય.

નિમ્નલિખિત ટીકાઓ પણ શંકર રચિત હોવાની સંભાવના બહુ ઓછી છે. તેમની રચના શૌલી તથા વિષયનું વૈષમ્ય પણ સ્પષ્ટતયા જણાઈ આવે છે. (૧) અપરાધાનુભવ વ્યાખ્યા (૨) અમરુદય ૧૬ ટીકા (૩) આનંદલહરી ટીકા (૪) ઉત્તરગીતા ટીકા (૫) પરમહંસ ઉપનિષદ હૃદય (૬) પાતંજલ યોગ સૂત્ર ભાષ્ય-પૃથક્ (૭) શિવગીતા ભાષ્ય-વગેરે

(૬) સ્તોત્ર અથ :—

આચાર્ય શકર પરમાર્થતઃ અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં વ્યવહાર બુદ્ધિ પર અનેક દેવતાઓની હિપાસના તથા સાર્થકનાર્માં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા એમનું હાથ અત્યંત વિશાળ હતું એમાં સંપ્રદાયિક મુદ્દાને માટે અથ માત્ર પણ સ્થાન ન હતું આ દા. જે ૧૪ એમણે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, કમ્બિ આદિ દેવ-દેવીઓની સુદર સ્તુતિઓ રચી છે આ સ્તુતિઓનું આદિતિથિક મૂળ પણ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી શકરાચાર્યના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં સ્તોત્રોની નામાવલી નીચે પ્રમાણે છે અન્યતઃ સદ્ તેમનાં નથી.

(૧) ગણેશ સ્તોત્ર — (૧) ગણેશ પચરત્ન (૬ સ્તોત્ર) (૨) ગણેશ ભુજંગ પ્રયાન (૮ સ્તોત્ર) (૩) ગણેશાષ્ટક (૮ સ્તોત્ર)

(૨) શિવ સ્તોત્ર — (૧) શિવભુજંગપ્રયાન-૪૦ સ્તોત્ર, (૨) શિવાનંદ લદરી-૧૦૦ સ્તોત્ર (૩) આનંદ લદરી-૨૦ સ્તોત્ર

(૩) વિષ્ણુ સ્તોત્ર — (૧) મમભુજંગપ્રયાન-૧૬ સ્તોત્ર (૨) વિષ્ણુ-ભુજંગ પ્રયાન ૧૪ સ્તોત્ર (૩) અચ્યુનાષ્ટક-૮ સ્તોત્ર

(૪) દેવી સ્તોત્ર — (૧) સોદશ લદરી-૧૦૦ સ્તોત્ર (૨) દેવી ભુજંગ સ્તોત્ર-૨૮ સ્તોત્ર (૩) આનંદ લદરી-૨૦ સ્તોત્ર

(૫) યુગ દેવતા સ્તોત્ર — (૧) અર્ધ નારીશ્વર સ્તોત્ર-૬ સ્તોત્ર (૨) હિમા-મહેશ્વર સ્તોત્ર-૧૩ સ્તોત્ર (૩) લક્ષ્મી-નૃસિંહ પચરત્ન-૫ સ્તોત્ર

(૬) ની-તીર્થ વિષયક સ્તોત્ર — (૧) નમંદાબ્જ-૮ સ્તોત્ર (૨) ગંગા ૧૨-૮ સ્તોત્ર (૩) ચમુનાબ્જ-૮ સ્તોત્ર

(૭) સાધારણ સ્તોત્ર — (૧) હનુમાન પચરત્ન-૬ સ્તોત્ર (૨) પ્રાત સ્મરણ સ્તોત્ર-૪ સ્તોત્ર (૩) ગુર્વંજ-૮ સ્તોત્ર

૩. પ્રકરણ અર્થ —

શકરાચાર્યે સખ્યાશ્વ નાના નાના અથો રચ્યા છે જેમાં વેદાન્તના વિષયનું વર્ણન અતિ સુદર લાભમા કરનાર્માં આ યુ છે વેદા ન તત્ત્વનું પ્રતિપાદન એમાં મરનાર્માં આ-નુ હોવાથી 'પ્રકરણ અર્થ' તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે શકરાચાર્યના નામે પ્રસિદ્ધ મુખ્ય-મુખ્ય પ્રકરણ અથો આ પ્રમાણે છે

(૧) અદ્વૈતપંચરત્ન-અદ્વૈતના પ્રતિપાદક સમા પાંચ શ્લોક પ્રત્યેક પંચના અંતર્માં 'શિવોઽદમ્' આવે છે. આ પુસ્તકનું નામ આત્મ-પંચક યા અદ્વૈત-પંચક પણ છે.

✓(૨) અદ્વૈતોત્તુભૂતિ :— અદ્વૈત તત્ત્વનું ૮૪ અનુબંધુપોમાં વર્ણન

✓(૩) અપરોક્ષાનુભૂતિ :— અપરોક્ષ અનુભવનાં સાધન તથા સ્વરૂપનું ૧૪૪ શ્લોકોમાં માર્મિક વર્ણન.

✓(૪) આત્મબોધ-૬૮ શ્લોકોમાં આત્માના સ્વરૂપનું વિશદ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

✓(૫) ઉપદેશપત્રક—પાંચ પદ્યોમાં વેદાન્તના આચરણનો સમ્યક ઉપદેશ.

✓(૬) ઉપદેશ સાહસ્રી— શુરુ-શિખના સંવાદ રૂપે વેદાન્ત તત્ત્વનું મઘમાં વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સિવાય તત્ત્વબોધ, તત્ત્વોપદેશ, નિર્વાણ મંજરી, પ્રબોધ સુધાકર, બ્રહ્માનુચિન્તન, મણિરત્નમાલા, વાક્યસુધા—વગેરે પ્રબંધ-મંથો પણ ગણીતા છે.

આચાર્ય દ્વારા લખાયેલ જે તંત્રમંથ પણ મળી આવે છે (૧) સૌન્દર્યલહરી :— તત્ત્વના રહસ્યમય સિદ્ધિતાનુ પ્રતિપાદન અત્યંત માર્મિક રીતે આમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં કવિતા તથા તાત્ત્વિકના બનેલું અપૂર્વ સામજસ્ય જોવા મળે છે ✓(૨) પ્રપંચસાર :— આ મંથ તાત્ત્વિક પરપરા પ્રમાણે આદિ શંકરાચાર્યની જ રચના માનવામાં આવે છે.

૧૧. શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતો

શંકરાચાર્યની સમસ્ત જ્ઞાન-સાધનાનો અતિમ નિષ્કર્ષ છે અદ્વૈતવાદ. ઉપનિષદ, ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્ર આ પ્રસ્થાનત્રયી પર વિદ્વતાપૂર્ણ લાખ્ય લખવાનું પ્રયોજન આ અદ્વૈત તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનું જ હવું. અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો મૂળમંત્ર આમ નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે—

✓ બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીરો બ્રહ્મેન નાપરઃ ।

(૧) બ્રહ્મ સત્ય છે. (૨) જગત મિથ્યા છે. (૩) શુન બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. (૪) શુન બ્રહ્મથી સહેજે ભિન્ન નથી. આ ચાર સિદ્ધાંતો માયા, સત્તા, અધ્યાસ, વિવર્તવાદ વગેરે તત્ત્વોનાં મૂળમાં જ નિહિત છે.

(૧) આત્મા : ✓

અદ્વૈત વેદાંતનો મૂળમંત્ર છે પરમાર્થ-સત્તારૂપ બ્રહ્મનું અદ્વૈત તથા અનેકાત્મક જગતની માલિકતા. આ તત્વને હૃદયજન્ય કરવા માટે કેટલાંક તત્ત્વોનું અનુદીપન આવશ્યક છે. આમાંનું એક તત્ત્વ છે આત્મ પ્રત્યયની સ્વયં સિદ્ધતા. આ જગત અનુભૂતિ ઉપર સ્થાપેલું છે અને અનુભવના આધાર પર જ જગતના સમસ્ત વ્યવહારો અવધર્મે છે, પરંતુ અનુભૂતિના આ સ્તરમાં આત્માને બાધી શકાતો નથી. તે તો સ્વયં સિદ્ધરૂપે જ અવરિયત છે. આ આત્મા પ્રમાણાદિ સકલ વ્યવહારોનું આશ્રય સ્થાન પણ છે—

“આત્મા તુ પ્રમાણાદિવ્યવહારાધ્યત્વાત્ પ્રાગેવ પ્રમાણા-
દિવ્યવહારાત્ સિદ્ધયતિ ।”

આત્માને જ્ઞાનરૂપ કહી છે અને જ્ઞાતા પણ, વસ્તુના જ્ઞાતા જ્ઞાનથી પૃથક નથી, એવું પદાર્થનો આવિર્ભાવ થવાથી જ્ઞાતા ખુદ જ્ઞાતા સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. “આત્મા આત્માને જ્ઞાત્વાતિ” । આત્મા આત્માને જાણે છે. અહીં કૌંશરૂપ આત્મા અને કર્મરૂપ આત્મા બેને દ્વંદ્વિકતામાં એક જ છે. આ વિશાળ વિશ્વમાં દેહ-કાયથી વિભક્ત, ભૂત-વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં થનાર કોઈ વસ્તુ એવી નથી જે આત્માથી પૃથક હોય, કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જે આત્માથી વ્યાપ્ત ન હોય આથી પ્રત્યેક અનુભવમાં આપણે આત્માને જ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. તે જ વિષયરૂપ અને વિષયીરૂપ છે. અનુભવકર્તાના રૂપમાં તે જ વિદ્યમાન છે અને અનુભવના કર્મરૂપે પણ તે જ અવરિયત છે. આથી જ શંકરાચાર્ય કહે છે કે આ વિશ્વમાં સર્વજ કેવળ એકજ સત્તા વિચરતી બોના બળે છે.

(૨) બ્રહ્મ : ✓

આ નિર્નિર્દેશક નિરુપાધિક તથા નિર્વિકાર સત્તાનું નામ જ બ્રહ્મ છે. ઉપનિષદોમાં નિર્ગુણ-તથા સચ્ચિદ-બ્રહ્મ-બ-નેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ શંકરાચાર્યના મન પ્રમાણે ઉપનિષદોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. આચાર્ય શંકર બ્રહ્મના બે લક્ષણો દર્શાવે છે (૧) સ્વરૂપ લક્ષણ (૨) તટસ્થ લક્ષણ, સ્વરૂપ લક્ષણ પદાર્થના સત્ય તાર્ત્વિક રૂપનો પરિચય આપે છે. પરંતુ તટસ્થ લક્ષણ કેટલાક કાલાવસ્થાથી આગળતુક ગુણોનો નિર્દેશ કરે છે. બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ, રિયતિ તથા લયનું કારણ છે.

(આગંતુક ગુણોનો સમાવેશ થવાને લીધે તે તેનું તટસ્થ લક્ષણ છે 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (તૈતિ. ૨-૧-૨) તથા "વિજ્ઞાનમાનન્દ બ્રહ્મ !" (બૃહ ૩-૬-૨૮) બ્રહ્મના સ્વરૂપ પ્રતિપાદિક લક્ષણો છે આચાર્ય શકરે સત્યાદિ શબ્દોના અર્થોની માર્મિક અભિન્યજના કરી છે અને દર્શાવ્યું છે કે આ શબ્દો બ્રહ્મના લક્ષણો છે, વિશેષણો નહીં. બ્રહ્મ સન્નિવેદન દાતમક છે અને એ પણ એનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે આ જ બ્રહ્મ માયાવરણને કારણે સગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

✓ (૩) માયા

નિર્વિગ્નેય, નિર્નક્ષણ બ્રહ્મમાયી સવિશેષ સનક્ષણ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થયું? અથવા તે એકમેવ બ્રહ્મમાયી આ બહુરૂપાત્મક જગત કેવી રીતે સર્જાયું આના પ્રશ્નોના મધ્યર્થ ઉત્તર મેળવવા માટે 'માયા'ના સ્વરૂપને જાણવું આવશ્યક છે માયા પરમેશ્વરની બીજશક્તિ છે આ અવિદ્યાત્મિકા બીજશક્તિ 'અવ્યક્ત' તરીકે ઓળખાય છે માયા પરમેશ્વરને આશ્રિત એવી મહાસત્તિરૂપિણી છે જેમાં પોતાના સ્વરૂપને ન જાણનાર સંસારી જીવો શયન કરે છે

અવિદ્યાત્મિકા દિ યોગશક્તિરવ્યક્તશબ્દનિર્દેપા પરમેશ્વરા-
થયા માયામયી મહાસુત્તિ યસ્યા સ્વરૂપપ્રતિબોધરહિતાઃ ક્ષેરતે
સંસારિણો જોવા ।

—શા મા ૧-૪-૩

✓ આ માયા ન તે સતરૂપ છે ન અસતરૂપ આ બંનેથી વિવક્ષણ હોવાને કારણે તે 'અનિર્વચનીય' કહેવાય છે

સન્નાપ્યસન્નાડ્યુમયાત્મિકા નો મિથ્યાપ્યમિન્નાપ્યુમયા
ત્મિકા નો ।

સામાપ્યનગાણ્યુમયાત્મિકા નો મહાદ્ભુતાડનિર્વેચનીયરૂપા ॥

✓ માયાની એ શક્તિઓ છે—(૧) આવરણ તથા (૨) વિક્ષેપ આ શક્તિઓને લીધે જ વસ્તુભૂત બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ આટલું ધૂંલે તેમાં અવસ્થ રૂપ જગતની પ્રતીતિ થાય છે લૌકિક આતિઓમાં પણ પ્રત્યેક વિચારશીલ વ્યક્તિને આ એ શક્તિઓનો અનુભવ થાય છે

(૪) ઈશ્વર :

નિર્વિગ્નેય બ્રહ્મ માયાથી ઘેરાઈ જ્યારે સવિશેષ મા સગુણ બ્રહ્મને ધારણ કરે છે ત્યારે તેને ઈશ્વર કહે છે વિશ્વની સૃષ્ટિ, રચિત તથા લખવું

કારણ આ ઈશ્વર જ છે. શ્રુતિ ઈશ્વરને 'સર્વકામઃ' કહે છે અર્થાત કે જેની સર્વે ઈચ્છાઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. તે દેવે જે સૃષ્ટિ રચના સાથે ઈશ્વરનું કાર્ત્ત્વ આત્મ-પ્રયોગન સંકળવામાં આવે તો ઈચ્છાની આ પરિ-સમાપ્તિમાં બાધ બિન્ને થાય. આથી જ આ સમગ્ર સૃષ્ટિ-વ્યાપારને પરમાત્માની હીસા માત્ર કહેવાય છે ઈશ્વર જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. સાથે સાથે ઉપાદાન કારણ પણ છે. સ રજાંદ્વકે સ પ્રાણમસૃજત (મંત્ર. ૧-૩-૪) ઇક્ષ્વાર્વક સૃષ્ટિ વ્યાપારનો કર્તા હોવાને લીધે ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ તો છે જ પરંતુ તેના ઉપાદાનત્વ અંગેના પ્રમાણો પણ મળ્યા આવે છે. ઉપનિષદોમાં ઠેર ઠેર જણાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મને જણવાથી બધી જ વસ્તુઓ સાત થઈ જાય છે. મુંડકોપનિષદ આ બ્રહ્મને 'યોનિ' શબ્દ દ્વારા અભિહિત કરે છે. (કર્તારમીયં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।) છે. આથી તેને જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપાસના માટે પણ આ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સર્વિશેષ ઈશ્વરનું રૂપ ધારણ કરે છે.

(૫) જીવ :

અંતઃકરણ દ્વારા અવિભક્ત થયેલ ચૈતન્યને જીવ કહે છે. શંકરાચાર્ય શરીર તથા ઈન્દ્રિય-સમૂહ ઉપર શાસન કરનાર તથા કર્મફળ ભોગવનાર આત્માને જીવ કહે છે. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ તથા આત્મામાં નિતાન્ત એકરૂપના છે. બ્રહ્મ પોતે જ ઉપાધિના સંપર્કમાં આવીને જીવભાવને કારણે વિવિધમાન રહે છે. આત્મ-ચૈતન્યને પ્રગટ કરનાર ત્રણ અવસ્થાઓ છે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્ય આ ત્રણે અવસ્થાઓના ચૈતન્યથી પર તેમજ અન્નમય પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય અને આનંદમય આ પાંચે કોષોમાં ઉપલબ્ધ ચૈતન્યથી ભિન્ન છે. આ રીતે આત્મા બ્રહ્મની જેમ જ સમ્યક્દાનંદ રૂપ છે. અવિચિન્ન થાય છે ત્યારે આપણે તેને જીવ કહીએ છીએ. જીવની શ્રુતિઓ ઉક્ત્યમુખી હોય છે બહાર પણ અને અંદર પણ. જ્યારે તે બહિર્મુખ હોય છે ત્યારે વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે અને જ્યારે તે અંતર્મુખ હોય છે ત્યારે અહંશાંતિ પ્રગટ કરે છે.

✓(૬) જગત :

શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે આ જગત કાર્ત્ત્વ ચૈતન પદાર્થમાંથી અવિર્ભૂત થયું છે. અચેતન વસ્તુ આ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં નિતાન્ત

અસમર્થ છે ઉપનિષદ તો વારંવાર કહે છે—“સર્વં ક્ષણિકં વ્રજ” આ બધું
 બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ સત્તા વિદ્યમાન નથી. સામ્યમા પ્રકૃતિની કલ્પના
 કેવળ અનુમાનના આધારે કરવામાં આવી છે. આથી તો બાદરાયણે પોતાના
 બ્રહ્મસૂત્રોમાં બધે જ પ્રકૃતિ માટે ‘આનુમાનિક’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. સારાંશ
 એ જ કે આ જગત ન તો અચેતન પ્રકૃતિનું પરિણામ છે ન અચેતન
 પરમાણુઓના પરસ્પર સંયોગથી તે ઉત્પન્ન થાય છે એની ઉત્પત્તિ
 બ્રહ્મમાં જ થાય છે. માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મ ઈશ્વર કહેવાય છે. એ જ ઈશ્વર
 જગતની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણ છે અને નિમિત્ત પણ. જગતની સૃષ્ટિમાં
 ઈશ્વરની રિયતિ એક ઐન્દ્રજાલિક જેવી છે. જેવી રીતે ઐન્દ્રજાલિક પોતાની
 માયા-શક્તિ દ્વારા વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી જ રીતે ઈશ્વર પણ
 માયા-શક્તિના બળે આ જગતનું સર્જન કરે છે જેવી રીતે બીજામાં
 અંકુર પહેલેથી જ વિદ્યમાન રહે છે, તેવી જ રીતે આ જગત પણ
 નિર્વિકલ્પક રૂપે ઈશ્વરમાં જ વિદ્યમાન છે. માયા વડે દેશ-કાલ આદિ
 વિચિત્ર કલ્પનાઓ વડે યુક્ત સર્જન આ જગત મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે.

—(૭) સત્તા :

જગતના ઉપરોક્ત રૂપરૂપને જાણી લીધા પછી તેની સત્તાનો પ્રશ્ન
 પણ આપો આપ દલ થઈ જાય છે. વેદાન્ત ત્રણ પ્રકારની સત્તાઓ માને
 છે. (૧) પ્રાતિભાસિક (૨) વ્યાવહારિક અને (૩) પારમાર્થિક.

✓ (૧) પ્રાતિભાસિક સત્તા જે પ્રતીતિકાવમાં સત્ય ભાસિત થાય પરંતુ
 ઉત્તરકાવમાં જ્ઞાન દ્વારા બાધિત થઈ જાય તેને પ્રાતિભાસિક સત્તા કહે છે.
 દા. ત રજ્જુમાં સર્પની ભાવના અથવા શુક્તિમાં ચાંદીની ભાવના.

✓ (૨) વ્યાવહારિક સત્તા—આ સત્તા જગતના સમસ્ત વ્યવહાર-ગોચર
 પદાર્થોમાં રહે છે પદાર્થોમાં પાંચ ધર્મો જેવા મળે છે—

અદિત માતિ પ્રિયં સ્વં નામ ચેત્યંશબ્દચક્રમ્ ।

આદ્યત્રયં દ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તત્તો દ્વયમ્ ॥

—દૃઢદૃષ્ટિયેક, શ્લોક ૨૦

અસ્તિ, જ્ઞાનિ, પ્રિય, રૂપ તથા નામ સંસારના પ્રત્યેક પદાર્થમાં
 વિદ્યમાન છે આમાંથી પ્રથમ ત્રણ બ્રહ્મનાં રૂપો છે જ્યારે અતિમ બે
 જગતના પરમ બ્રહ્મ જગતના પદાર્થોમાં સંલગ્ન થઈ રહે છે તે સમિચ્છાનંદ

૩૫ છે. આ ત્રણે રૂપોની સત્તા જગનના પદાર્થોમાં વિદ્યમાન છે પદાર્થોની પેતાની વિશિષ્ટતા દેવળ ખે જ છે નામ અને ૩૫, પદાર્થોનાં કોઈને કોઈ નામ અને ૩૫ તો હોય જ છે. વસ્તુઓની સત્તા માનવી એ વ્યવહારને માટે અનિવાર્ય છે. તદ્વાચત માત્ર એટલે જ છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જગતને આપણે એકાન્તિક સત્ય નથી માનતા, વ્યવહાર કાલમાં જ જગત સત્ય છે. આથી જગતના વિકારાત્મક પદાર્થોની સત્તા વ્યાવહારિક છે.

✓ (૩) પારમાર્થિક સત્તા-પારમાર્થિક સત્તા ત્રણે કાળમાં આપ્રાપ્ત રહે છે. આથી તે એકાન્તિક સત્ય છે, આને જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં એકરૂપ રહેનાર પ્રકારની સત્તા કહે છે. જ્યારે પ્રલયકાળની દૃષ્ટિએ જગતને આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે તે અસત્ જણાય છે.

૫૮) અધ્યાસ :

અધ્યાસની ઓળખ 'શંકરાચાર્ય' આ રીતે આપે છે 'અધ્યાસો નામ જલસ્મિન્ સદ્વૃદ્ધિઃ।' તત્પદાર્થમાં તદ્દભિન્ન પદાર્થનો આરોપ કરવો તેવું નામ અધ્યાસ એટલે કે વસ્તુમાં તેનાથી ભિન્ન વસ્તુના ધર્મેના આરોપ કરવો. આત્માના વિષયમાં અધ્યાસની સંભાવના પ્રાપ્ત. જણાતી નથી. અધ્યાસ તો એક વિષય ઉપર અન્ય વિષયના યુક્તિઓનો આરોપ કરવો તે છે. પરંતુ આત્મા તો વિષય નથી, વિષયી છે આ અવસ્થામાં વિષયી આત્મા ઉપર વિષયના ધર્મેના આરોપ કેવી રીતે થઈ શકે? શંકરાચાર્ય આનો જવાબ આપે છે કે આત્મા ક્વચિત્ વિષય પણ હોય છે જ્યારે આપણે એવો અનુભવ કરીએ છીએ કે 'હુ છું', 'હુ જાગું છું' ત્યારે આવા પ્રદારના જ્ઞાનનો વિષય આત્મા જ હોય છે. વેળી એવો કોઈ નિયમ નથી કે પ્રત્યક્ષ વિષયમાં જ વિષયાન્તરનો આરોપ કરવામાં આવે. આકાશ અપ્રત્યક્ષ છે પરંતુ આ આકાશ પર તળિયું જાલકગણ મલિનતા આદિ ધર્મેના આરોપ કરે છે તેવી જ રીતે આત્મા અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેના પર શરીર-દિના ધર્મેના આરોપ કરવો અસ્વાભાવિક નથી. આ અધ્યાસ એ અનાદિ છે, અનંત છે. નૈસર્ગિક છે, મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે, કર્તૃત્વ અને બોક્ષતૃત્વનો પ્રવર્તક દરેકને માટે પ્રત્યક્ષ છે. જગતના સમસ્ત પ્રમાણ અને પ્રમેય વ્યવહારની મૂલભિત્તિ આ અધ્યાસ જ છે. આ અધ્યાસને દૂર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે.

(૯) વિવર્તવાદ :

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ જગતનો ઉદય અલ્પમાથી થયો છે. તે જ તેનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે અલ્પ કારણ છે અને જગત તેનું કાર્ય છે કાર્ય કારણના વિપથમાં દાર્શનિકોમાં વિવિધ મતભેદો છે વેદાન્ત પ્રમાણે એકમાત્ર કારણરૂપ અલ્પ એ જ અપિતાશી નિર્વિકાર તથા સત્પદાર્થ છે તેના વડે ઉત્પન્ન થનાર આ જગત મિથ્યા છે. કાંપના મૂળક છે ફક્ત કારણ એ જ એક માત્ર સત્ય છે. કાર્ય મિથ્યા યા અનિર્વચનીય છે જગત માયાનું તે પરિણામ છે પરંતુ અલ્પનો વિવર્ત છે આ બંને શબ્દોનો માર્મિક ભેદ વેદાન્તસારમાં આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે

સ તત્ત્વતોડન્યથાપ્રથા વિકાર ઇત્યુદ્ધરિત ।
અતરત્તોડન્યથાપ્રથા વિવર્ત ઇત્યુદ્ધરિત ॥

તાત્ત્વિક પરિવર્તનને વિકાર તથા અનારિક પરિવર્તનને વિવર્ત કહે છે. ફહી, દૂધનો વિકાર છે. પરંતુ સર્પ, રજ્જુનો વિવર્ત છે કેમકે દૂધ અને ફહી—બંનેની સત્તા એક પ્રકારની છે. જ્યારે સર્પની સત્તા કાંઈપણકે છે, પરંતુ રજ્જુની સત્તા વાસ્તવિક છે ।

(૧૦) આચાર-મીમાંસા :

લિન્ન લિન્ન દષ્ટિકોણથી દાર્શનિકોએ કૈવળ કર્મ, કર્મ-જ્ઞાન સમુચ્ચય તથા કૈવળ જ્ઞાન ને સાધન માર્ગ કહ્યો છે શકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં પ્રથમ બંને માર્ગોનું શુક્તિપૂર્વક ખડન કરીને તૃતીય માર્ગને પ્રમાણભૂત કહ્યો છે એમનું માનવું છે કે સ્વતંત્ર અતેજિત લિલ કળાના ઉદ્દેશ્યથી પ્રવૃત્ત યતી બે નિષ્ફાળ છે—કર્મનિષ્ફાળ તથા જ્ઞાનનિષ્ફાળ આ બંનેની પૃથક્કતા અત્યંત સ્પષ્ટ છે માનવ જીવનના મુખ્ય બે હેતુઓ છે—

(૧) કુખની આત્મતિક નિવૃત્તિ અને (૨) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તે માટે ન તો કર્મ યા ન જ્ઞાન-કર્મસમુચ્ચય સદાયભૂત બની શકે છે, પ્રત્યુત એક મત્ર જ્ઞાન જ આ માટે ઉપયોગી છે કર્મથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, અને વાસના વડે આ સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. વાસનાને દાતણે જ જીવ આવાગમન કરે છે આથી સંસારને નષ્ટ કરવા માટે કર્મનો વિનાશ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે (૧) સચિત (૨) ક્રિયમાણ

(૩) પ્રારબ્ધ. આમાં સંચિત અને ક્રિયાશુ કર્મ તો જ્ઞાન દ્વારા નષ્ટ થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રારબ્ધ કર્મ તો ભોગ વડે જ ક્ષીણ થાય છે. “પ્રારબ્ધ-કર્મણાં મોગાદેય દ્વયઃ ।” આ રીતે કર્મના કાય કર્મયોગ ધ્યાન, સતસંગ, જપ, વગેરેના અનુષ્ઠાનથી થાય છે. ફલેષ્ઠા રહિત અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન પુણ્ય-પાપ આદિ ક્રોધોના નાશ કરે છે અને એના કારણભૂત રથૂલ તેમ જ સુક્ષ્મ શરીર વિશ્વય પામે છે. કર્મના આ વિવેચન ઉપરથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે સુમુશુના અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ વ્યર્થ નથી પણ તે નિતાન્ત ઉપાદેય છે. મુક્તિનું વાસ્તવિક સાધન ‘જ્ઞાન’ છે. “ક્રતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ।” જ્ઞાન વિના મુક્તિ મળતી નથી.

આમ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના ઈતિહાસમાં મદરવનું સ્થાન ધરાવનાર શંકરાચાર્યના કેવલાદૈતવાદ (Absolute monism) ના સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ પરિચય આપી શકાય. બાકી શંકરાચાર્યના સપૂર્ણ સિદ્ધાન્તોનું સાંગોપાંગ વિવેચન તો અંધોથી પણ કરી શકાય કે કેમ એટલે એક પ્રશ્નાર્થ છે. વળી એવા અંધો રચરા જતા કહે કે હવામાં કિલ્લાએ બાંધવા જતાં અંધભાર વધે અને અંધોએ પણ ખરી ! પરંતુ વિમુદ્ધય સુધીયો વિરમન્તિ શબ્દાત્ ।

૧૨. શંકરાચાર્યની શૈલી

ભારતીય સંસ્કૃત વાક્ય-ભાષા ભાષ્ય અને તેની પર પરા પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત ચર્ચા પૌદના તને પ્રસિદ્ધિને પામી છે. વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રાહ્મણગ્રંથોને સહિતાઓના સરળ ભાષ્ય રૂપે સ્વીકારવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. નિરુક્તમાં તો મંત્રને આધારરૂપે સ્વીકારી તેનો શબ્દાર્થ આપી વિવેચન પ્રસ્તુત કરવાની પદ્ધતિમાં ભાષ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. સુત્ર ઉપરના ભાષ્ય તરીકે પ્રથમ અને પ્રથમ કક્ષાનું કહી શકાય તેવું ભાષ્ય છે પાણિનિના સૂત્રો પરનું ‘પતંજલિનું’. તેના બૃહત્ વિસ્તાર અને અબૂતપૂર્વ શુભોને કારણે તેને સાધક એવું મહાભાષ્ય નામ અપાયું છે. વ્યાકરણના ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પણ અંચ કરતાં શુભોની દૃષ્ટિએ પણ પતંજલિનું અર્જન મહાભાષ્ય જ છે. શંકરાચાર્યની પૂર્વે ભાષ્ય તરીકે પૂર્વ-મીમાંસાના સૂત્રો પરનું ‘ચંપરસ્વામીનું’ ભાષ્ય ઉપલબ્ધ હતું. તેને એક આદ્ય રૂપે શંકરાચાર્યે સ્વીકારેલ હોવા છતાં શંકરભાષ્ય શૈલી અને વિષયની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય કલાકૃતિનું સ્થાન ધરાવે છે.

ભારતમાં સૂત્રસાહિત્યને આવિર્ભાવ અત્યંત પ્રાચીનકાળથી અનેક હેતુઓને કીધે થયો હતો. આ સૂત્રને માટે મનાતું કે—

સૂત્રેષ્વેય દ્વિ તત્સર્વં યદ્વત્તૌ યચ્ચ વાર્તિકે ।

સૂત્રં યાનિરિદ્ધાર્થાનાં સર્વં સૂત્રે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

જે વૃત્તિમાં હોય કે જે વાર્તિકમાં હોય તે સઘળું સૂત્રમાં જ હોય છે. અહીં સર્વ અર્થોનું મૂળ સૂત્ર જ છે, કારણ સૂત્રમાં જ સઘળું રહેલું હોય છે, સૂત્રમાં જ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જ્યારે આ સૂત્રના શબ્દોને અનુસરીને સૂત્રના અર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તે ભાષ્ય બની નામ એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભાષ્યની ભાષ્યા જ છે—

સૂત્રાર્થો ઘર્ણ્યતે येन शब्दैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च घर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

આમ સૂત્રના શબ્દોનું સર્વતોમુખી વિવેચન, તે દ્વારા સૂત્રના સિદ્ધાન્તોનો ઘટસ્ફોટ, પરપક્ષના નિરાકરણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન, તત્કાલિન સર ફક્તો અને પોતાનો મત સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે તેવું દર્શાવવાનો આશ્રય આ સઘળું પરંપરાથી ભાષ્યનું અવિશાળ્ય અંગ બની ગયેલ છે. ભાષ્ય દરમ્યાન સૂત્રનો અર્થ નિશ્ચિત કરવા માટે પરંપરાએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અધ્યાસ, અપૂર્વતા, ક્ષમ અર્થવાદ અને ઉપપત્તિને હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ति च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

અંશમાં સૂત્રો અનેક હોય તેને નિશ્ચયાનુસાર વિભક્ત કરવામાં આવે છે, આવા વિભાગને અધિકરણ કહેવાય. તેમાં પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ અને અંતે સ્વચ્છત સ્થાપન કરવામાં આવે છે. વૈયાસિક ન્યાયમાલ્લાના કર્તા ભારતીતીર્થ મુજબ અધિકરણનાં પાંચ અવયવો હોય છે—

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

प्रयोजनं च पंचैतत्प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥

૧. 'સૂત્ર'ની ચર્ચા માટે જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૭૦-૭૧માં ૧ મુજબ સૂત્ર : દોરી અનેક અર્થને સ્વચ્છત હોવાથી યદ્વત્સૂચનાત્ એમ ભામતી (૧-૧-૧) સ્વીકારે છે. સૂત્ર શબ્દને સર Latin sutura, English suture.

આમ સત્ત્વ પરના બાહ્યનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તે માટે પરંપરાએ પદ્યપ્રદર્શનનું કાર્ય કરેલું છે. શંકરાચાર્ય પૂર્વે સત્ત્વના બાહ્ય તરીકે પૂર્વભીર્માસાનું શાગરબાહ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. તેની કેટલીક પરિપાટીને વિના સંકેતે શંકરાચાર્યે સ્વીકારી છે. જેમકે ગનુ ના પ્રયોગથી પૂર્વપક્ષનો આરંભ, હત્તિ ચેત્તુથી પૂર્વપક્ષની શંકા, ક્રિમાપદને રથાને વાક્યમાં પંચમ્યંત શબ્દનો પ્રયોગ (ઉદા. આક્રિયાર્થવાત્ પથ્યાદિમિ-શ્ચાવિદોષાત્ વગેરે) ઉત્તર આપતી વખતે ઉચ્ચત્તે, તથા ઘડામઃ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ.

શંકરાચાર્યમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ શાગરસ્વામીની પરિપાટીનો અનુનાદ હોવા છતાં તેઓની શૈલી અનેક દારણોથી મહાનુભાવોના માનનું ભાગ્ય અને આકર્ષણનું એકમાત્ર અદ્ભુત અને અમૂલ્યપૂર્વ અંગ બની છે. તેઓ પૂર્વપક્ષની રજૂઆત દ્વંકમાં પણ સચોટ રીતે કરે છે. પૂર્વપક્ષની વિકૃત કે અપૂરતી રજૂઆત કરી તેનું ખંડન કરી તેઓ આત્મતૃપ્તિના ઉદ્દેશોરે ક્યારેય કાદનાં નથી. આ પદ્ધતિ પાછળના બૌદ્ધ કે જૈન (દા. ત. હેમચંદ્ર) આચાર્યોમાં પ્રચલિત થયેલી જેવા મળે છે. કેટલીકવાર તો વાચકને શંકરાચાર્ય દ્વારા થયેલ પૂર્વપક્ષની રજૂઆતથી પૂર્વપક્ષી સાચો છે એવી ભ્રાંતિ પણ થઈ જાય છે. પણ તે સચોટ તર્કપુરાસર દલીલોની હારમાળા સિદ્ધાન્તપક્ષની રજૂઆતમાં વાંચે છે ત્યારે પૂર્વપક્ષી દેવસો માટીપગો છે તેની તેને પ્રતીતિ થાય છે. તેમની શૈલી વિરોધીઓના ખંડન વખતે પરાક્રમ્યે પહોંચે છે. છતાં તેમાં વિરોધી માટે નીમ્નસ્તરના શબ્દ પ્રયોગો નથી. આ વસ્તુ શંકરાચાર્યની સંપૂર્ણ સ્વરચનાની ઘોતક છે.

શંકરાચાર્ય ઉચ્ચ કોટિના તાર્કિક છે અને ગાંધીય એ તેઓની પ્રતિભાનું અવિભાજ્ય અંગ છે. વિચારોની વિશદતા અને પ્રતિપાદનના સૌજન્યને કારણે ભામતીકારે બાહ્યને પ્રસન્ન અને ગંભીર કહેલ છે. તેમની શૈલીમાં કાલ્પિતાસની પ્રસન્નતા, ભારવિનું અર્ધગૌરવ, શીઘ્રપાતું પાડિત્ય અને દંડીના પદસાહિત્યનો સુભગ સમન્વય સધાયો છે. તેઓ મિતાક્ષરી ભરી પદ્ધતિમાં અર્થના ખજાનાઓને ભરી દેતા હોય છે. એક જ ઉદાહરણ પૂર્ણિત થશે-અધ્યાસો નામ અતર્હિમસ્તદ્ ચુદ્ધિઃ । જે અર્ધકારશાસ્ત્રના શબ્દ પ્રયોગોને વિવેચનમાં મદદરૂપે લઈએ તો કહી શકાય કે શંકરાચાર્યના આવા વાક્યો તો પ્રર્થાવ-પરિવૃત્તિ-અસદ્ધ છે. અહીં તમે શબ્દનો પ્રર્થાવ

પણ મૂકવા જશે તો તેના અર્થસૌંદર્યને કહોને કે અર્થ અને સૌંદર્ય
બન્નેથી હાથ ધોઈ નાખશે. કવિકુલ્યુરુ કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની
માફક શાંકરભાષ્યમાં પણ પ્રત્યેક વિષય અને વાક્યની અનિવાર્યતા આપણે
સ્વીકારવી રહી.

શંકરાચાર્યના ભાષ્યને પ્રસન્ન અને ગંભીર કહેવામાં આવે છે.
તિઓની વાણીના માધુર્ય માટે તો અનેક પ્રશંસાના પુષ્પો વેરવામાં
આયા છે. દા. ત,

ચિકીત્તા મધુના નિજા મધુરતા વત્તા મુદા દ્રાક્ષયા
દ્વીરૈઃ પાત્રધિયાડવિતા યુધિ જિતાહ્લબ્ધા ચલાદિશ્રુતઃ ।
ન્યસ્તા ચોરભયેન દ્વન્ત સુધયા યસ્માદતસ્તદ્વિરાં
માધુર્યસ્ય સમૃદ્ધિરદ્ભુતતરા નાન્યત્ર સા ધીક્ષ્યતે ॥

—શ્રી માધવાચાર્ય, શંકરદિગ્વિજય, ૪૬૧

મધે પોતાની મધુરતા (શંકરાચાર્યની વાણીને) વેચી દીધી, દ્રાક્ષે
આનંદથી એટ આપી, દ્વધે પોતાની મધુરતા તેને પાત્ર માનીને આપી,
યુદ્ધમાં છતાયેલ શેરડી પાસેથી તેણે બળથી સર્પ લીધી, અને ચોરના ડરથી
અમૃતે પોતાની મધુરતા તેમની વાણીમાં યાપણરૂપે મૂકી એટલા માટે તેમની
વાણીમાં અર્થત અદ્ભુત માધુર્યની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે જે અન્યત્ર
દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન અને તે પછી સરળતમ શબ્દ-
વસિમાં એ શંકરાચાર્યની રીકીતું વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે જેમ કે—
(૧) પુત્રમાર્વાવિષ્ણુ ચિકલેષુ સકલેષુ યા અદ્વમેય વિંકલઃ સકલો
ચેતિ યાહ્યધર્માનાત્મન્યધ્યસ્યતિ, તથા વેદ ધર્માન્ સ્થૂલોડદં,
કૃશોડદ, ગૌરોડદં, તિષ્ઠામિ, ગચ્છામિ, લઙ્ઘયામિ ચેતિ । (૨)
સર્વસ્યાત્મત્વાચ્ચ પ્રહ્લાસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ । સર્વો હાત્માસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ
ન નાદમસ્મીતિ । યદિ દિ નાત્માસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વો
લોકો નાદમસ્મીતિ પ્રતીયાત્ । આત્મા ચ પ્રાણ, અહીં માદ આવે છે
કે The highest truth of the world is always expressed
in simplest language.

કવિત્વ શંકરાચાર્યના પ્રયોગો કાંઈ સાદિષ્ટરૂપિતા વાચનના
રસારવાદને પૂરા પાડે તેવા હોય છે જેમ કે— (૧) યથા વળ્લો-

ઘતકરં પુરુષમમિમુખમુપલમ્ય માં હન્તુમયમિચ્છતીતિ પલાયિતુ-
મારમન્તે, દરિતવૃણપૂર્ણવાણિમુપલમ્ય તં પ્રત્યમિમુલોમવન્તિ...
વગેરે. (૨) કિમુ ઘત્કલ્પ્યમનેકશાયાભેદભિન્નસ્ય દેઘતિર્યદ્દમનુષ્ય-
યણાંશ્રમાદિ પ્રવિભાગદ્દેતોર્જન્યેદાસ્યમ્ય સર્વજ્ઞાનાકારસ્યાપ્રેયત્નેનૈવ
લીલાન્યાયેન 'પુરુષનિ શ્વાસપચસ્માન્મદ્વતો ભૂતાઘોને સંમઘઃ...
વગેરે. અદી નથી લાગતું કે આજુ જેવી પ્રતિભાસ'પન્ન દત્તમતુ' આ
કવન છે ?

શબ્દ સમૃદ્ધિ અને શબ્દ સમય જેવા વિરોધાભાસી ગુણોના એક પદે
આવિષ્કાર કરાયાય'ની શેરીમાં થયો છે. તેઓની શબ્દ સમૃદ્ધિ અનેક
છે સિદ્ધાન્ત માટે તે સિદ્ધાન્ત, રાજ્ઞાન્તઃ, વૃતાન્તઃ, અભ્યુપગમઃ
વગેરે અનેક શબ્દો થયો છે. તમારો જત ખોટો છે તે ખાટેના તેઓએ
આપેલ અનેક પ્રયોગમાંથી કેમકાઃ જોઈએ નૈતત્સાધૂચ્યતે । નૈવ
દોષાન્નિર્મોક્ષોઽસ્તિ । તથાપિ દોષોઽનુપજ્યતૈવ । પ્રસજ્યત વ્યા-
યમનન્તરોઽપિ દોષઃ । તસ્માદનુપવન્નોઽયમ્ ... । સર્વથાપિ નોપપચતે ।
આમ શબ્દસમૃદ્ધિને વ્યક્ત કરતા શ કરાયાય' અનેક રથને શબ્દસમય પણ
જાગવે છે અલ્પના વણ'નાથે' અનેક શબ્દો ઉપવચ્ચ હોવા છતાં જે
સદર્ભમાં ઉપયુક્ત અને અનિવાર્ય હોય તેના જ તેઓ પ્રયોગ કરશે
લાખવ કે જે દેશાને આદ્યા છે તેને દર્શાવવા તેઓ અનેક ન્યાયને પણ
પ્રયોગ કરે છે જેમકે લીલાન્યાય, કુણ્ડવદરન્યાય, અંધપરપરાન્યાય,
અંધવદ્રુન્યાય, તંતુવટન્યાય, રથૂનાચલનન્યાય, વીજાંકુરન્યાય,
પ્રવાહાંનત્યતાન્યાય, સિકતાકૂપચ્છનન ન્યાય વગેરે. આ વિવિધ ન્યાયના
પ્રયોગોએ ત્રિપથના વિશદીકરણમાં લાખવ બદલુ છે આપણે પણ જાણીએ
છીએ કે વિશદીકરણની પ્રક્રિયા પણ જેટલી મિતાદારી તેટલી જ રૂઢી.

શ કરાયાય'ના લાખ્યની પ્રસન્નતા અને અંભીરતાની નોંધ લેનારથી
તેમાં કવચિત્ પ્રાપ્ત થતા દાસ્યરસની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ તેઓની
શૈલીમાં 'દાવકુ' દાસ્ય' દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ કે કલ્પઅપગમે કિં
તવ ચ્છિન્નમ્ ?, વાદમેઘં વ્રવીષિ નિરદુશ્તવાત્તે તુણ્ડસ્ય ।, સૂત્ર
કારોઽપિ મયતામ્ વગેરે

દક્ષિદાસને જેમ ઉપમા સદૃશ અને સિદ્ધદસ્ત છે તેમ શ કરાયાય'ને
દષ્ટાંતો દક્ષિદાસની ઉપમા માફક શ કરાયાય'ના દર્શાતમય સ્વરૂપ સૂચનો

કે અમૂતપૂર્વ ઔચિત્યના દર્શન થાય છે એ પદાર્થો વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવના એકરથને તે કહે છે શશમદિવચત્ સસતુ અને બે સતી માદક-રૂપ, રંગ, આકર્ષણ, વજન ગતિ, ધીમ, ને, સોદ્ય ઉપયોગીતા ઇત્યાદિ પ્રત્યેક બાબતમાં આ બન્નેમાં કેવી ભિન્નતા છે !

આથી અતે કહી શકાય કે માપ્યં પ્રસન્નગંભીરમ્ એવી બામતી કારની શકરાચાર્યને અર્પણેથી અજસિ મિતાક્ષરી દોશ છતાં શકરાચાર્યની રીતીના સર્વશુભોની શાપક છે જગત સાદિત્યમાં પણ જે ગદ્યને બોટા જડી શકે નહિ તેવી બામ્બની રચના કરીને શકરાચાર્યે ભારતીય અને ભારતેતરના હૃદયમાં યાવત્ સ્થાસ્વન્તિ મિરચ પચન્તતુ સ્થાન પ્રાપ્ત ક્યુ છે આથી બામતીકાને અનુમરીને આપણે પણ કહીશું કે—

નત્વા વિશુદ્ધવિદ્યાન શકર કરુણાકરમ્ ।

માપ્યં પ્રસન્નગંભીર તત્ત્વયુક્તં વિમજ્યતે ॥

આચાર્યવૃત્તિનિવેશનમપ્યવધૂત યચોઽસ્મદાદીનામ્ ।

રથયોદકમિચ ગદ્યાપ્રવાદપાત પવિત્રયતિ ॥

—બામતી

શકરાચાર્ય પ્રગસ્તિ

(૧) શંભોર્મૂર્તિશ્ચરતિ ભુવને શંકરાચાર્યરૂપા ।

(૨) શકર શકરાચાર્ય કેન્દ્રવ ચાદરાયણમ્ ।

સુગ્રમાપ્યકૃતો ચન્દે ભગવન્તો પુન પુન ॥

(૩) શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનામાલય કરુણાકરમ્ ।

નમામિ ભગવત્પાદ શકર લોચશઙ્કરમ્ ॥

—યમલાનન્દ સરસ્વતો

(૪) ઉદ્ઘૃત્ય વેદપયસઃ કમલામિપાન્ધે.

આલિક્ષિતાચિલ્જગત્પ્રભવૈકમૂર્તિમ્ ।

વિદ્યામશેષજગતા સુપદામદાદ્ ય

ત શકર વિમલમાપ્યકૃતં નમામિ ॥

—શ્રી મહેશ્વરાનન્દસ્વામી

(૫) નમામ્યમોગિપરિવારસુસ્પદં નિરસ્તભૂતિમનુમાર્ધેવિગ્રહમ્ ।

અનુગ્રમુન્નૃવિતકાલલાન્છનં વિના વિનાયકમપૂર્વશકરમ્ ॥

શ્રી શકરસ્વામી

The doctrine advocated by 'Shamkar is,' from all purely philosophical point of view, and apart from all theological considerations, the most important and interesting one which has arisen on Indian soil; neither those forms of the vedanta which diverge from view represented by Shamkara, nor any of the non-vedantic systems can be compared with so-called orthodox vedanta in boldness, depth, and subtlety of speculation.

—Thibaut, introduction to B.S. p. xiv

The system of Shamkara, in consistancy, thoroughness and profundity, holds the first place in Indian philosophy.

—Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism* vol. ii p. 208

Shamkara stands out as a heroic figure of the first rank in the some-what motely crowd of the religious thinkers of mediaeval India. His philosophy stands forth complete, needing neither a before nor an after.

—S Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, vol ii p 446

Shamkara presents to us the true ideal of, philosophy, which is not so much knowledge as wisdom, not so much logical learning as spiritual freedom. For shamkara, as for some of the greatest thinkers of the world, Plato and Plotinus, Spinoza and Hegel, philosophy is the auster vision of

eternal truth, majestic in its freedom from the petty cares of man's paltry life.

—S. Radhakrishnan, *ibid*, p. 447

A master of strictest logic, he is also master of a noble and animated poetry which belongs to another order. The rays of his genius have illuminated the dark places of thought and soothed the sorrows of the most forlorn heart. While his philosophy fortifies and consoles many, there are, of course, those to whom it seems to be an abyss of contradiction and darkness. But whether we agree or differ, the penetrating light of his mind never leaves us where we were

—S. Radhakrishnan, *ibid* p 447

He was a prophet commissioned to lead a people along the path of virtues, and nobody in India can undertake this task if he does not back his message with a life of detachment from the cares of the world.

ibid. p. 449

He is a philosopher and a poet, a savant and a saint, a mystic and a religious reformer. There have been few minds more universal than his.

—S Radhakrishnan, *Indian Philosophy* vol ii
p 450

Shamkara's system is unmatched for its metaphysical depth and logical power. Shamkar holds up a vision of life acceptable in the highest moments

of poetry and religion, where we are inclined to sympathise with his preference for intuition to the light of the understanding.

—S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, vol ii p. 657

Supreme as a philosopher and a dilectician, great as a man of calm judgement and wise toleration, Shamkara taught us to love truth, respect reason and realise the purpose of life. Twelve centuries have passed, and yet his influence is visible. He destroyed many an old dogma, not by violently attacking it, but by quietly suggesting something more reasonable, which was at the sometime more spiritual too... .. He was not a dreaming idealist, but a practical visionary, a philosopher, and at the same time a man of action. what we may call a social idealist on the grand scale. Even those who do not agree with his general attitude to life will not be reluctant to allow him a place among the immortals.

—S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy* vol ii p. 658

In India the philosophy of world negation has been given formulations of supreme power and value by two of the greatest of her thinkers, Buddha and Shankara..... The spirit of these two remarkable spiritual philosophies—for Shankara in the historical process of India's philosophical mind takes up, completes and replaces Buddha,—has weighed with a tremendous power on her thought,

religion and general mentality; everywhere broods its mighty shadow, everywhere is the impress of the three great formulas, the chain of Karma, escape from the wheel of rebirth, Maya.

—Shri Aurobindo, *The Life Divine* Vol II p. 14'

Recent tendencies in contemporary scientific and philosophical thought show that Shamkara's philosophy has a future which any other system of philosophy in India or the West is not likely to have.

—S N. L. Shrivastava, *Shamkar & Bradley* p. 17

મીશાહરમાપ્પસહિતા

બ્રહ્મસૂત્રચતુઃસૂત્રી

ઉપોદ્ધાનઃ

(૧) યુષ્મદ્વસ્મત્પ્રત્યયગોચરયોર્વિષયવિષયિણોસ્તમઃ પ્રકાશ-
યદ્વિરુદ્ધસ્યભાવયોરિતરેતરભાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયાં તદ્દર્માણામપિ
સુતરામિતરેતરમાયાનુપપત્તિઃ, ૧ત્યત્તેડસ્મત્પ્રત્યયગોચરે વિષયવિણિ
ચિદાત્મકે યુષ્મત્પ્રત્યયગોચરસ્ય વિષયસ્ય તદ્દર્માણાં ચાધ્યાસઃ,
તદ્વિપર્યયેણ વિષયિણસ્તદ્દર્માણાં ચ વિષયેડધ્યાસો મિથ્યેતિ ભવિતું
યુક્તમ્, તથાપ્યન્યોન્યસ્મિન્મન્યોન્યાત્મકતાગન્યોન્યધર્માદ્યાધ્યસ્યે-

શ્રી શાંકરભાષ્ય સંગિત

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુઃસૂત્રી

ઉપોદ્ધાત

(૧) 'દુ' અને 'તુ' એવા પ્રત્યય (ખ્યાલ કે જ્ઞાન) નો વિષય બનેલા,
અધિકાર અને પ્રકાશની માફક (પરસ્પર) વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા, વિષય અને
વિષયીનો ઈતરેતર ભાવ (અન્યોન્યભાવ) જ્યારે અશક્ય છે એમ સિદ્ધ
થયેલું છે ત્યારે તેઓના ધર્મેના પશુ ઈતરેતરભાવ સર્વથા અસંભવિત જ
છે; આમ આ (કારણ) થી 'અમે' એવા પ્રત્યયનો વિષય બનેલા ચિદાત્મા-
રૂપી વિષયીમાં 'તુ' એવા પ્રત્યયનો વિષય બનેલ (દેહ, ઇન્દ્રિય ઈત્યાદિ)
વિષયો અને તેના ધર્મેના અધ્યાસ અને તેથી ઉદ્ભવેલું વિષયી અને તેના
ધર્મેના વિષયમાં (યતો) અધ્યાસ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ થવું થેગ્ય છે.
તો પશુ એકબીજાના એકબીજાના સ્વરૂપને અને એકબીજાના ધર્મેના
અધ્યાસ (અધ્યાસેપ) કરીને એકબીજાના બોદનું પ્રદણ ન કરવાથી,

તરેતરાવિવેકેનાત્યન્તવિવિક્તયોર્ધર્મધર્મિણોમિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્ત
સત્યાનૃતે મિથુનીષ્ટ્ય, 'અદમિદ' મમેદમ્' इति नैसर्गिकोऽयं
लोकव्यवहारः ।

(૨) * આદિ—કોડયમધ્યાસો નામેતિ । * ઉચ્યતે—સ્મૃતિ
રૂપ પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવભાસ । તં કેચિત્-અન્યગ્રાન્યધર્માધ્યાસ-इति
पदन्ति । કેચિત્તુ-યત્ર યદધ્યાસસ્તદ્વિવેકાપ્રહનિયન્ધનો ધ્રમ-इति ।
અ-યે તુ-યત્ર યદધ્યાસસ્તસ્યૈવ વિપરિતધર્મત્વદ્વષનામાવક્ષતે-
-इति । સર્વથાપિ ત્વન્યસ્યાન્યધર્માવભાસતા ન વ્યભિચરતિ ।
તથા ચ લોકેડુનુમય —શુક્તિકા હિ રજતવદ્યભાસતે, પદ્મચન્દ્રઃ
સદ્વિતીયવદિતિ ।

(૩) * કથં પુનઃ પ્રત્યગાત્મન્યવિષયેડધ્યાસો વિષયતદ્ધર્મા
ણામ્ ? સર્વો હિ પુરોડવસ્થિતે વિષયે વિષયાન્તરમહ્યસ્યતિ,
યુષ્મત્પ્રત્યયાપેતસ્ય ચ પ્રત્યગાત્મનોડવિષયત્વં પ્રવીણિ ? *ઉચ્યતે,—

આત્મ ત જુદા ધર્મ અને ધર્મીનો, મિથ્યા જ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ,
જ્ઞાત્ય અને અસત્યનું સમિશ્રણ કરી, 'હું આ, આ મારું' એવા નૈસર્ગિક
લોકવ્યવહાર (અનાદિ કાળથી) પ્રવર્તે છે

(૨) (પૂર્વપક્ષી) કહે છે—આ અધ્યાસ શું છે ? (અમે) કહીએ છીએ
—પૂર્વે જોયેલ વિષયનું અન્ય રીતે રચીતરૂપે ભાસવું (તેનું નામ અધ્યાસ
તેને કૈટલાક 'અન્યમાં અન્યના ધર્મેના અધ્યાસ' એમ કહે છે પરંતુ
કૈટલાક 'જ્યાં જોના અધ્યાસ છે ત્યાં તેના વિવેકનું પ્રદર્શન થવાથી
ઉદ્ભવતો ભ્રમ (એટલે અધ્યાસ)' એમ કહે છે ખીજા પક્ષે 'અન્યા જોના
અધ્યાસ છે ત્યાં તેના (ધર્મથી) વિરુદ્ધ ધર્મની દૃષ્ટના (એટલે અધ્યાસ),
એમ કહે છે પરંતુ (ઉપયુક્ત કાર્ષણ્ય રચને) બધી રીતે (જોતા)
એકમાં ખીજાના ધર્મનું ભાસવું (એવા અધ્યાસના લક્ષણમાં) કરક પડતો
નથી—લક્ષણનો વ્યભિચાર થતો નથી અને સસારમાં પણ અનુભવ થાય
છે કે પછી જ ચાંદીના જેવી દેખાય છે, ચંદ્ર એક હોવા છતાં બે હોય
તેમ (ભાસે છે)

(૩) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) પરંતુ કયાનો વિચાર થતો નથી એવ પ્રત્ય
ગાત્મામાં વિચાર અને તેના ધર્મેના અધ્યાસ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ સદ્
કાર્મ સન્મુખ રહેના વિષયમાં અથ વિષયનો અધ્યાસ કરે છે અને
'તમે એવી પ્રતીતિનો વિષય નથી એમ તું પણ) કહે છે,

न साधयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । अपरोक्ष-
त्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित
पव विषये विषयान्तरमप्यसितव्यमिति, अप्रत्यक्षेऽपि हाकाक्षे
यालास्तलमलिनताद्यप्यस्यन्ति । पद्यमविरुद्धं प्रत्यगात्मन्यन्यना-
रमाध्यासः ।

(४) तमेतमेयंमक्षणमध्यासं पण्डिता श्विचेति मन्यन्ते,
तद्विवेकेन च यस्तुस्वरूपायधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र
यदध्यासः, तत्कृतेन दोषेण गुणेन चाऽणुमात्रेणापि स न मन्यस्यते,
तमेतमविद्याव्यमात्मानात्मनोरितरेताध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमा-
णप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि
विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । * कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षा-
दीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । * उच्यते,—वैद्वेन्द्रियाद्विष्वहं-
ममामिमानरहितस्य प्रमात्त्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न

(सिद्धान्ती) आनो उत्तर आभीमे छीमे. प्रत्यगात्मा तरीके प्रसिद्धि-अनुभूति
श्रुती-होवाथी अपरोक्ष (स्वय प्रकाश) होवाने कारणे अने 'ह' એવી પ્રતી-
તિનો વિષય હોવાથી તે આ (આત્મા) સર્વથા અવિષય નથી. વળી
અનુભૂત રહેતા વિષયમાં જ અન્ય વિષયનો અધ્યાસ કરવો એવો દોષ નિયમ
નથી. કારણ અપ્રત્યક્ષ એવા આકાશમાં પણ અનાનીએ તળિયુ, મહિનતા
વગેરેનો આરોપ કરે છે. આમ પ્રત્યગાત્મામાં પણ અનાત્માનો અધ્યાસ
(થાય છે એ આત્મતનો કોઈ) વિરોધ (આવેતો) નથી.

(૪) આ પ્રકારના (ઉપયુક્ત) લક્ષણવાળા અધ્યાસને ૫ ગિતો 'અવિદ્યા'
માને છે. અને તેના વિવેકથી વસ્તુના સ્વરૂપના નિર્ધારણને (વિદ્યાનો) વિદ્યા
કહે છે ત્યાં આમ હોવાથી જ્યાં જે અધ્યાસ હોય છે તેનાથી ઉદ્દેશ્યતા
ગુણો કે દોષોથી તે (પ્રત્યગાત્મા) લેશ પણ લેપાતો નથી તે આ અવિદ્યા
નામના આત્મા અને અનાત્મા (જડ)ના પરસ્પરતા અધ્યાસનો આશય કરી-
ને સર્વે લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણ-પ્રમેય-વ્યવહાર તથા વિધિ નિષેધ કે
મોક્ષ-પરક સર્વે શાસ્ત્રો પ્રવૃત્ત થયાં છે. (પૂર્વપક્ષી અજ્ઞ કરે છે-) પરંતુ
જે અવિદ્યાવાન છે તે (પ્રમાતા) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને શાસ્ત્રોનો વિષય
કેવી રીતે દોષી શકે? (અમે ઉત્તરમાં) કહીએ છીએ-દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેમાં
'હ' માત્ર અને એવા અભિમાન વિનાના (આત્મામાં) પ્રમાતૃત્વ સંભવતું

દીન્દ્રિયાણ્યુપાદાય પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ સંભવતિ । ન ચાધિષ્ઠા-
નમન્તરેણેન્દ્રિયાણાં વ્યાપારઃ સંભવતિ । ન ચાનધ્યસ્તાત્મભાવેન
વેદેન કલ્પિતપ્રિયતે । ન ચૈતસ્મિન્સવેસ્મિન્નસતિ બસદ્ભવ્યાત્મનઃ
પ્રમાતૃત્વમુપપદ્યતે । ન ચ પ્રમાતૃત્વમન્તરેણ પ્રમાણપ્રવૃત્તિરસ્તિ ।
તસ્માદધિષ્ઠાવદ્વિષયાણ્યેવ પ્રત્યક્ષાદીનિ પ્રમાણાનિ શાસ્ત્રાણિ ચ ।
પશ્વાદિભિશ્ચાવિશેષાત્ । યથા દિ પશ્વાદય શબ્દાદિભિઃ શ્રોત્રા-
દીનાં સંવન્ધે સતિ શબ્દાદિવિજ્ઞાને પ્રતિકૂલે જાતે તતો નિવર્તન્તે,
અનુકૂલે ચ પ્રવર્તન્તે; યથા લઙ્કોચતકરં પુરુષમભિમુખમુપલભ્ય
મો હન્તુમયમિચ્છતીતિ પલાયિતુમારભન્તે, દ્વરિતત્ત્વપૂર્ણેપાણિ
મુપલભ્ય તં પ્રત્યભિમુચીભવન્તિ; एवं પુરુષા અપિ દ્યુતપન્નચિત્તાઃ
કૂરદ્દૃષ્ટીનાક્રોશતઃ ચક્ષ્ણોચતકરાન્વલગ્નત ઉપલભ્ય તતો નિવર્તન્તે,
તદ્વિપરીતાન્પ્રતિ પ્રવર્તન્તે, અતઃ સમાનઃ પશ્વાદિભિઃ પુરુષાણાં
પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ । પશ્વાદીનાં ચ પ્રસિદ્ધોઽધિવેકપુરસ્સરઃ

ન હોવાથી પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકશે નહિ કારણકે હિન્દ્રિયો વગેરેની
સદ્ધર્મ લીધા વિના પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર સંભવતો નથી અને (દેહરૂપી) અધિ-
ષ્ઠાન વિના હિન્દ્રિયાદિનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. આત્મસ્વરૂપનો જેમા
અધ્યાસ થયો નથી તેવા દેહથી કેાઈ વ્યાપાર સંભવતો નથી અને આ
સર્વે (અધ્યાસો)ના અભાવમાં અસંગ આત્માનુ પ્રમાતૃત્વ સંભવતુ નથી.
અને પ્રમાતૃત્વ વિના પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રત્યક્ષ વગેરે
પ્રમાણો અને શાસ્ત્રો અવિદ્યાવાન (પ્રમાતા) નો જ આશ્રય કરે છે વળી
(વિદ્વાન અને) પશુઓનાં વ્યવહારમાં વિશેષતા (ભેદ અથવા તફાવત) નથી.
જેમ પશુ વગેરે શબ્દ વગેરેનો કાન વગેરે સાથે સંબંધ થતાં શબ્દાદિનું જ્ઞાન
પ્રતિકૂળ હોય તો નિવૃત્ત થાય છે અને અનુકૂળ હોય તો પ્રવૃત્ત થાય છે;
જેમ (પશુ) હાથમાં દડો લઈને ઊભેલા માણસને સામે જોઈને 'આ મને
મારવા ઇચ્છે છે' જેમ વિચારી પલાયન કરવા માટે છે અને લીધા ધાસથી
ઘરપૂર હાથવાળા (પુરુષ)ને જોઈને તેની સંમુખ થાય છે. જે રીતે વિદ્વાન
પુરુષો પણ કર દષ્ટિવાળા, જુઓ પાડનાં, હાથમાં તલવારવાળા બળવાન
(શત્રુ)ને જોઈને ત્યાંથી પાછા ફરે છે અને તેથી ઉત્તર્ય હોય તેવા (મનુષ્ય)
તરફ જાય છે. આથી (વિદ્વાન) પુરુષોને પ્રમાણ-પ્રમેય વ્યવહાર પણ વગેરે
સાથે સમાન—એકસરખો—છે. પણ વગેરેનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર અવિવેક-
પૂર્વક થાય છે (તે) પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓની સાથે એક સરખો દેખાતો

પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ । તત્સામાન્યદર્શનાદુત્પત્તિમતામપિ પુરુષાણાં પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારસ્તત્કાલઃ સમાન इति निश्चीयते ।

(૫) શાસ્ત્રીયે તુ વ્યવહારે યદપિ બુદ્ધિપૂર્વકારી નાવિદિત્વાત્મનઃ પરલોકસંબંધમધિષ્ઠિયતે, તથાપિ જ વેદાન્તવેદ્યમ્, અશનાયાદ્યતીતમ્, અપેતગ્રહલક્ષણાદિભેદમ્, અસંભાર્યાત્મતત્ત્વમધિકારે-ઉપેક્ષ્યતે, અનુપયોગાદધિકારવિરોધાત્ત્વ । પ્રાક્ષ્ણ ચ તથાભૂતાત્મવિજ્ઞાનાત્પ્રવર્તમાનં શાસ્ત્રમવિદ્યાવદિષ્યત્ત્વં નાતિવર્તતે । તથા हि — 'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाधर्मयोगस्थ-द्विविशेषाध्यासनाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिन्स्तद्-बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु विजलेषु नक्षत्रेषु वा अदमेव त्रिकलः सकलौ वेति घालाधर्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा देहधर्मान्—स्थूलोऽहं, सूक्ष्मोऽहं, गौरोऽहं, निष्ठाग्रि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तद्येन्द्रियधर्मान्—मूकः, काणः क्लृप्त, दक्षिणः,

રોવાથી વિવેકી પુત્રપોત્રો પશુ પ્રત્યક્ષ વગેરે વ્યવહાર ન કાન (વ્યવહાર કાળમાં) સમાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે

(૫) જે કે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરનાર પુરુષ આત્માના પરલોક સાથેના સંબંધને જાણ્યા વિના શાસ્ત્રીય બ્યવહારમાં અધિકારી બનતો નથી તે પશુ વેદાન્તથી જાણવા યોગ્ય, કુધા, તૃપા વગેરેથી રહિત, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે જોડે વિનાના, અસસારી આત્મતત્ત્વની (શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં) અધિકારમાં અપેક્ષા નથી, કારણ તે (આત્મતત્ત્વ)નો ઉપયોગ નથી અને તેમાં તેના અધિકારનો વિરોધ છે. આ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન યનાં પહેલાં પ્રવૃત્ત થતું શાસ્ત્ર અવિદ્યાવાન પુરુષને જ ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. (અર્થઃ—અવિદ્યાવાન પુરુષના આશ્રય-પણાનું ઉત્સવન કરતું નથી, જેમકે—‘આહાણે યજ કરવો જોઈએ’ વગેરે શાસ્ત્રો આત્મામાં વળું, આશ્રમ, વય, અવસ્થા વગેરે વિશેષ અધ્યાસને આશ્રયે પ્રવર્તે છે. અધ્યાસ એટલે ‘(જે) તે નથી તેમાં તે છે તેવી બુદ્ધિ,’ એમ અમે કહ્યું છે તે જેમકે—પુત્ર પત્ની વગેરે ઉત્પત્તિવાળાં કે ઉત્તુપ વિનાનાં હોતાં હું ઉત્પત્તિવાળો કે ઉત્તુપ વિનાનો છું એ પ્રકારે બ્રાહ્મ પદાર્થોના ધર્મોના પોતાના પર અધ્યાસ કરે છે. તેની જ રીતે હું જાડો છું, પાતળો છું, ઘોળો છું, જીમ્મો છું, જાડો છું અને ઉત્સવ છું એવા દેહના ધર્મોના પશુ (પોતાની ઉપર અધ્યાસ કરે છે.) હું મૂકો છું, કાણો છું, નપુંસક છું, અડેરો છું, આધજો છું, એવા ઈન્દ્રિયોના ધર્મોના પશુ (પોતાની ઉપર

અન્ધોઽહમિતિ । તથાઽન્ત કરણધર્માન્—કામસંકલ્પવિચિકિત્સા
 ધ્યવસાયાદીન્ । પ્થમહં પ્રત્યયિનમશેષસ્ય પ્રચારસાક્ષિણિ પ્રત્યગાત્મ-
 ન્યધ્યસ્ય, તે ચ પ્રત્યગાત્માને સર્વસાક્ષિણ તદ્વિપર્યયેણાન્ત કર
 ણાવિષ્ણુધ્યસ્યતિ । પ્થમયમનાદિરનન્તો નૈસર્ગિકોઽધ્યાસો મિથ્યા-
 પ્રત્યયરૂપ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વપ્રવર્તક સર્વલોકપ્રત્યક્ષઃ । અસ્યાનર્થ-
 હેતો પ્રદાણાય, ધ્યાત્મૈકત્વવિદ્યાપ્રતિપત્તયે સર્વે વેદાન્તો માર-
 ષ્યન્તે । યથા સાચમર્થઃ સર્વેષા વેદાન્તાના તથા વયમસ્યા
 શારીરિકમીમાસાયા પ્રદર્શયિષ્યામ ।

૧ જિજ્ઞાસાધિકરણમ્ ।

વેદાન્તમીમાસાશાસ્ત્રસ્ય વ્યાચિત્વાસિતસ્યેદમાદિમ સૂત્રમ્—

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

(૬) તત્ર 'અથ શબ્દ જ્ઞાનન્તર્યર્થ' પરિગૃહ્યતે નાધિકારાર્થ
 બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયા અનધિકાર્યત્વાત્ । મહાલસ્ય ચ વાક્યાર્થ સમન્વ

અધ્યાસ કરે છે) તેવી જ રીતે કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા (સંશય),
 અધ્યવસાય (નિશ્ચય) વગેરે અતઃકરણના ધર્મેર્ણી આમ 'અહમ્' વૃત્તિ
 (પ્રત્યય) વાળા, અતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષીભૂત, પ્રત્યગાત્મામાં
 અધ્યાસ કરીને અને તેનાથી ઉન્નત સર્વના સાક્ષી પ્રત્યગાત્માનો અતઃકરણ
 વગેરેમાં અધ્યાસ કરે છે. આમ આ અનાદિ, અનત, નૈસર્ગિક, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ,
 (આત્મામાં) કર્તૃત્વ—બોક્તૃત્વ (વગેરે) પ્રવર્તાવનાર અધ્યાસ સર્વનો અને
 પ્રત્યક્ષ છે આ અનર્થના કારણભૂત (અધ્યાસ)ના સમૂહ નાશને માટે અને
 અધ્યાત્મૈકત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વે 'વેદાન્તોનો આરબ થાય છે
 અને' વેદાન્તો (ઉપનિષદો) નો આરબ પ્રતિપાદ્ય અર્થ (અધ્યાત્મૈકત્વ
 પ્રતિપાદન) છે તે અમે શારીરિકમીમાસામાં જતાવીશું

૧ જિજ્ઞાસા અધિકરણ

જેની અમે વ્યાખ્યા કરવા કૃપાએ છીએ તે વેદાન્ત-મીમાસા—
 શાસ્ત્ર આ પ્રથમ સૂત્ર છે —

અથ એથો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા (૧)

(૧) અહીં 'અથ શબ્દ જ્ઞાનન્તર્યર્થ'ના અર્થમાં સ્વીકારાય છે અધિકાર
 ના અર્થમાં નહિ કારણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો આરબ થઈ શકે નહિ વળી

યાભાવાત્ । અર્થાન્તરપ્રયુક્ત પય્ હ્યયશ્ચ્ચ ॥ ધૃત્યા મહ્નલપ્રયોજનો
 ભવતિ । પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષાયાઽથ ફલત આનન્તર્યાવ્યતિરેકાત્ । સત્તિ
 ચાનન્તર્યાયંત્યે યથા ધર્મજિજ્ઞાસા પૂર્વવૃત્તં યેદાધ્યયનં નિયમેના-
 પેક્ષંતે, પયં પ્રહ્લજિજ્ઞાસાપિ યત્પૂર્વવૃત્તં નિયમેનાપેક્ષંતે, તદ્વચ્ચ વ્યમ્ ।
 સ્વાધ્યાયાનન્તર્યં તુ સમાનમ્ । *નન્વિદ્ધ કર્માવયોધાનન્તર્યં
 વિશેષઃ । ૧ ન, ધર્મજિજ્ઞાસાયાઃ પ્રાગ્વ્યધીતયેદાન્તસ્ય પ્રહ્લજિજ્ઞાસો-
 પપ્તેઃ । યથા ચ હૃદયાદ્યવદાનાનામાનન્તર્યનિયમઃ, ક્રમસ્ય વિવ-
 ક્ષિતત્વાત્ તથેદ્ધ ક્રમો વિવક્ષિતઃ, શેષિશેષિત્વેઽધિકૃતાધિકારે યા
 પ્રમાણાભાવાત્, ધર્મપ્રહ્લજિજ્ઞાસયોઃ ફલજિજ્ઞાસ્યમેદાચ્ચ । અભ્યુ-
 વ્યફલં ધર્મજ્ઞાનં, તચ્ચાનુષ્ઠાનાપેક્ષમ્ । નિઃશ્રેયસફલં તુ પ્રહ્લધિજ્ઞાનં,
 ન ચાનુષ્ઠાનાન્તરાપેક્ષમ્ । મવ્યથ્ચ ધર્મો જિજ્ઞાસ્યો ન જ્ઞાનકાલે-
 ઽસ્તિ, પુરુષવ્યાપારનન્વત્વાત્ । इह तु भूतं प्रह्ल जिज्ञास्यं

મગજનો વાક્યાર્થ સાથે સમન્વય થઈ શકતો નથી અન્ય અર્થમાં પ્રયો-
 ગયેલ 'અથ' શબ્દ ત્રવચ્ચ દ્વારા મગજને પ્રયોગક બને છે. (અહજિજ્ઞાસા
 રૂપી) રૂણ (=કાપ) ને પૂર્વવૃત્ત (કારણસામગ્રીની અપેક્ષા રહે છે) ને)
 ની અપેક્ષા તથા આનન્તર્ય (તેની પછી થવાપણ) નો અર્થ ભુલો નથી.
 આનન્તર્ય અર્થ યા જેમ ધર્મજિજ્ઞાસા પૂર્વે થયેલા વેદાધ્યયનની અવશ્ય
 (નિયમપૂર્વક) અપેક્ષા રાખે છે તેમ પ્રહ્લજિજ્ઞાસા પણ પૂર્વે થયેલ જેની
 અવશ્ય અપેક્ષા રાખે છે તે કહેવું જોઈએ. સ્વાધ્યાયનું આનન્તર્ય તે બન્નેમાં
 સરખું છે. (પૂર્વપક્ષી) જે એમ કહો કે અહીં કર્મજ્ઞાનનું આનન્તર્ય વિશેષ
 છે તે સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના વેદાન્તનું અધ્યયન કરનારને ધર્મજિજ્ઞાસાની
 પહેલાં પણ પ્રહ્લજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે અને જેમ હૃદય વગેરેના
 અવદાન (કાપવા)માં આનન્તર્યનો નિયમ છે કારણ ત્યાં ક્રમની વિવક્ષા છે,
 તેમ અહીં ક્રમની વિવક્ષા નથી; કારણ પ્રહ્લજિજ્ઞાસા અને ધર્મજિજ્ઞાસાની વચ્ચે
 શેષ—શેષિભાવ અથવા અધિકૃતાધિકારભાવ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી:
 વળી તે બન્નેનાં રૂણ અને જલજીવાના વિષય વચ્ચે તફાવત છે. ધર્મજ્ઞાનનું રૂણ
 અભ્યુદય છે અને તે અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખે છે, પ્રહ્લજ્ઞાનનું રૂણ મોક્ષ
 છે અને (તે) બીજા કોઈ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખતું નથી. ધર્મજિજ્ઞાસાનો
 વિષય સાધ્ય છે અને તે જ્ઞાનકાળમાં રહેતો નથી કારણ તે પુરુષના વ્યાપાર-
 ને અધીન છે. પણ અહીં (પ્રહ્લજિજ્ઞાસામાં) પ્રહ્લ સિદ્ધ જ છે, કારણ તે
 નિત્ય હોવાથી પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી. (બન્નેમાં) વિધિપરક વાક્યોની

નિત્યત્યાગ્ન પુરુષ વ્યાપારતત્ત્વમ્ । ચોદનામ્વૃત્તિભેદાચ્ચ । યા
 દ્વિ ચોદના ધર્મસ્ય લક્ષણ સા સ્વધિપયે નિયુજ્જાનૈવ પુરુષમવ
 ષોધયતિ । બ્રહ્મચોદના તુ પુરુષમવધોધયત્યેવ કેવલમ્, અવધોધસ્ય
 ચોદનાઽજન્યત્વાદ્દ પુરુષોઽવધોધે નિયુજ્યતે । યથાઽક્ષાર્યસંતિકર્ષે
 નાર્થાવધોધે, તદ્વત્ । * તસ્માત્કિમપિ ષક્યમ્ યદનન્તર બ્રહ્મ-
 જિજ્ઞાસોપદિશ્યતે इति । * उच्यते,—નિત્યાનિત્યયસ્તુધિવેક, રહા-
 મુત્રાર્યભોગવિરાગ, શમદમાધિસાધનસપત્, મુમુક્ષુત્વં ચ । તેષુ દ્વિ
 સત્ત્વ પ્રાગપિ ધર્મજિજ્ઞાસાયા ઋષ્યં ચ શક્યતે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતું
 જ્ઞાતું ચ ન વિપર્યયે । તસ્માદથશબ્દેન યથોક્તસાધનસંપત્યાનન્ત-
 ર્યમુપદિશ્યતે ।

(૭) 'અત' શબ્દો દેત્વર્થ । યસ્માદ્વેદ યવાગ્નિહોત્રાદીના શ્રેય
 સાધનાનામનિત્યફલતા દર્શયતિ—તદ્યથેદ્ધ ફર્મચિતો લોક ક્ષીયતે,
 પવમેવામુચ્ચ પુણ્યચિતો લોક ક્ષીયતે' (છાન્દો ૦ ૮-૧-૬) इत्यादि ।
 तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'

પ્રવૃત્તિમાં ભિન્નતા છે જે ધર્મવિષયક વિધિવાક્ય છે તે પોતાના વિષય
 (એએ અનુબાન) માં પ્રવૃત્ત કરીને જ પુરુષને જ્ઞાન કરાવે છે પરંતુ બ્રહ્મ
 વિષયક વિધિવાક્ય પુરુષને કેવળ જ્ઞાન કરાવે છે જ્ઞાન વિધિવાક્ય દ્વારા
 (સીધું) ઉત્પન્ન થતું હોવાથી પુરુષને જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત કરાવવામાં આવતો
 નથી જેમ હિન્દ્રિય અને પદાર્થના અનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનમાં બને
 છે તેમ (પૂર્વપક્ષી કહે છે) તે જોના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના ઉપદેશ કરવામાં
 આવે છે તેના વિશે કાર્ષિક પણ કહેવું જોઈએ (સિદ્ધાન્તી) અને કહીએ
 જીએ—નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક આ લોક અને પરલોકના
 વિષયભોગ તરફ વેરામ્, શમત્તમ વગેરે સાધનાસપત્તિ અને મુમુક્ષુતા તે
 સધના હોય તેા ધર્મજિજ્ઞાસાની પહેલાં અને પછી પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કે
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે આથી ઉલટું હોય ત્યારે તે શક્ય નથી માટે
 'અથ' શબ્દથી પૂર્વોક્ત સાધનસપત્તિ પછીના આનન્તર્યનો ઉપદેશ થાય છે

(૭) 'અત.' શબ્દ હેતુવાચ્ય છે કારણ કે વેદમાં જ અગ્નિહોત્ર વગેરે
 કથાણના સાધનોનું ફળ અનિત્ય છે એમ દર્શાયું છે, જેમકે—તદ્.
 'તેથી જેમ ક્રમથી મેળવેલા આ લોકનો નાશ થાય છે તેમ પરલોકમાં
 પુણ્યથી મેળવેલ (સ્વર્ગાદિ) લોકનો નાશ થાય છે' (છાંદો ૮-૧-૬)
 વગેરે વળી બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ પણ (વેદ)

(તૈત્તિ० ૨-૧) इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।

(૮) બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । બ્રહ્મ ચ વક્ષ્યમાણલક્ષણં 'જન્માદ્યસ્ય યતઃ' રૂતિ । અતઃ યથ ન 'બ્રહ્મ' શબ્દસ્ય જ્ઞાત્યાદ્યર્થાન્તરમાશક્તિવ્યભ્મ । બ્રહ્મણ રૂતિ કર્મણિ પષ્ટી, ન શેષે; જિજ્ઞાસ્યાપેક્ષત્યાજિજ્ઞાસાયા, જિજ્ઞાસ્યાન્તરાનિર્દેશાવ્ચ । *નનુ શેષપષ્ટીપરિગ્રહેડપિ બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસાકર્મત્વં ન વિરુદ્ધયતે, સંબન્ધસામાન્યસ્ય વિશેષનિષ્ઠત્વાત્ । * યથમપિ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મણઃ કર્મત્વમુત્સૃજ્ય, સામાન્યદ્વારેણ પરોક્ષં કર્મત્વં કલ્પયતો વ્યર્થઃ પ્રયાસઃ સ્યાત્ । *ન ધ્યર્થઃ, બ્રહ્માધિતાશેષચિચારમતિજ્ઞાનાર્થત્વાદિતિ ચેત્ * ન, પ્રધાનપરિગ્રહે તદપેક્ષિતાનામર્થાદિપ્તત્વાત્ । બ્રહ્મ હિ જ્ઞાનેતાપ્તુમિષ્ટતમત્વાત્પ્રધાનમ્ । તસ્મિન્પ્રધાને જિજ્ઞાસાકર્મણિ પરિગૃહીતે ચૈજિજ્ઞાસિતૈવિના

इति चे, 'ब्रह्मणे लक्ष्यत्वात् मोक्षाने भेदवे चे' (तैत्ति० २-१) वगेरे, भाटे पूर्वोक्त साधनसंपत्ति भेदव्या आह ब्रह्मजिज्ञासा करवी.

(૮) બ્રહ્મણી જિજ્ઞાસા (લક્ષ્યતાની ઈચ્છા) એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. 'આ (જગત) ના જન્મ વગેરે જેનાથી થાય છે' એવું કહેવામાં આવનાર લક્ષ્યનાણું બ્રહ્મ છે. માટે જ 'બ્રહ્મ' શબ્દના જાતિ વગેરે બીજા અર્થોની શંકા કરવી નહિ. બ્રહ્મણઃ એમ કમંજિ પષ્ટી છે, શેષ પષ્ટી નથી કારણ જિજ્ઞાસાને જિજ્ઞાસ્યની અપેક્ષા છે અને (બ્રહ્મ સિવાય) અન્ય જિજ્ઞાસ્યનેા નિર્દેશ કયો નથી, (પૂર્વપક્ષી કહે છે) શેષ પક્ષીનેા સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું કમં જને તેમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી, કારણ સામાન્ય સંબંધ વિસિષ્ટ સંબંધનિષ્ઠ (આધારિત) હોઈ શકે છે. (સિદ્ધાન્તી) પણ આ રીતે બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ (સીધી રીતે પ્રાપ્ત થતાં) કર્મત્વને ત્યજી સામાન્ય સંબંધ દ્વારા પરોક્ષ કર્મત્વની કલ્પનાનો (તમારો) પ્રયાસ વ્યર્થ જશે. જે તમે (પૂર્વપક્ષી) એમ કહો કે વ્યર્થ નહિ જાય કારણ બ્રહ્મને આધારે રહેલ સર્વે (પદાર્થો) વિચારવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, પ્રધાનનું ગ્રહણ થાય એટલે તેને આધારે રહેલ સર્વે (પદાર્થો) ના અર્થનો આક્ષેપ (ગ્રહણ) થઈ જાય છે. જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મ જ ઇષ્ટતમ હોવાથી પ્રધાન (મુખ્ય) છે. તેને જિજ્ઞાસારૂપી કર્મના પ્રધાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવતાં જેના જાણવા વિના બ્રહ્મ જાણી શકાય નહિ તે સર્વેનો અર્થથી આક્ષેપ થાય છે જ.

બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતં ન ભવતિ, તાન્યર્થોક્ષિપ્તાન્યેવેતિ ન પૃથક્સૂત્ર-
યિતવ્યાનિ । યથા રાજાસૌ ગચ્છતીત્યુક્તે સપરિવારસ્ય રાજો
ગમનમુક્તં ભવતિ, તદ્વત્ । શ્રુત્યનુગમાચ્ચ । ‘યતો યા ઇમાનિ
ભૂતાનિ જાયન્તે’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) इत्याद्याः શ્રુતયઃ, ‘તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ,
તદ્બ્રહ્મ’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) इति પ્રત્યક્ષમેવ બ્રહ્મણો જિજ્ઞાસાકર્મત્વં
દર્શયન્તિ । તચ્ચ કર્મણિ પૃથોપરિગ્રહે સૂત્રેણાનુગતં ભવતિ ।
તરમાદ્બ્રહ્મણ इति કર્મણિ પૃથી ।

(૯) જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા । અવગતિપર્યન્તં જ્ઞાનં સન્વાચ્યાયા
इच्छायाં કર્મ, ફલવિપયત્વાદિચ્છાયાઃ । જ્ઞાતેન દિ પ્રમાણેનાય
ગતુમિષ્ટં બ્રહ્મ । બ્રહ્માવગતિદિ પૂરુષાર્થઃ, નિઃશેષસંસારબીજાવિદ્યા-
ધનર્થનિવર્હણાત્ । તસ્માદ્બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ।

(૧૦) *તરપુનર્વેલ પ્રસિદ્ધપ્રસિદ્ધં યા સ્યાત્ । યદિ પ્રસિદ્ધં,
ન જિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । અઘાડપ્રસિદ્ધં નૈવ શક્યં જિજ્ઞાસિતુમિતિ ।*

उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म निव्यशुद्धबुद्धमुक्त.स्वभावं, सपैवं, सर्पे
આથા તે માટે પૃથક્ સૂત્રમાં કહેવાની જરૂર નથી જેમ ‘આ રાજા જાય
છે’ એમ કહેતા સપરિવાર રાજાના ગમનની વાત જ કહેવાઈ જાય છે તેમ.
(કર્મણિ પૃથી સ્વીકારતા) શ્રુતિનુ પશુ અનુસરણ થાય છે યતો, ‘જેમાંથી
આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે’ (તૈત્તિ૦ ૩-૧) વગેરે શ્રુતિઓ, તદ્. ‘તેને
તું જાણ, તે બ્રહ્મ છે’ એમ બ્રહ્મને જિજ્ઞાસાના કર્મ તરીકે પ્રત્યક્ષ દર્શાવે
છે. અને તે કર્મણિ પૃથી સ્વીકારતા સૂત્રની સાથે અનુગત (એકાર્થક) અને
છે. માટે ‘બ્રહ્મણ.’ માં કર્મણિ પૃથી છે.

(૬) જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા સાક્ષાત્કાર સુધીનું જ્ઞાન એ સત્
પ્રત્યય દ્વારા વાચ્ય ઇચ્છાનું કર્મ (એટલે વિષય) છે કારણ-ઇચ્છા. (કર્મેય)
ફલવિપયિણી (ફળને વિષય કરતી) હોય છે. જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણથી બ્રહ્મ જાણવું
ઇષ્ટ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ પૂરુષાર્થ છે કારણ તે સમગ્ર સંસારના બીજરૂપ
અવિદ્યા વગેરે અનર્થનો નાશ કરનાર છે. માટે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા
કરવી જોઈએ.

(૧૦) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) પણ તે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ ?
જો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ નહિ. હવે જો તે
અપ્રસિદ્ધ છે (એમ તમે કહો) તો તેની જિજ્ઞાસા શક્ય નથી. (આમ જન્મે
રીતે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો વિષય બની શકે નહિ) (સિદ્ધાન્તી કહે છે) અમે

શક્તિ સમન્વિતમ્; બ્રહ્મશબ્દસ્ય હિ દ્યુત્પાદ્યમાનસ્ય નિત્યશુદ્ધત્વા-
વ્યોઽર્થોઃ પ્રતીયન્તે; [વૃદ્ધતેર્ધાતોરર્થાનુગમાત્ । સર્વસ્યાત્મત્વાચ્ચ
બ્રહ્માસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ । સર્વો દ્યાત્માસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ, ન નાદમસ્મીતિ ।
યદિ હિ નાત્માસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વો લોકો નાદમસ્મીતિ
પ્રતીયાત્ । આત્મા ચ બ્રહ્મ । * યદિ તર્હિ લોકે બ્રહ્માત્મત્વેન પ્રસિ
દ્ધમસ્તિ, તનો જ્ઞાતમેધેત્યજિઘ્રાસ્યત્વં પુનરાપન્નમ્ ।* ન; તદ્દિદેષ્યં
પ્રતિ-વિપતિપત્તેઃ । વેદમાત્રં ચૈતન્યવિશિષ્ટમાત્મેતિ પ્રાકૃતા જ્ઞાના
લોકાયનિકાશ્ચ પ્રતિપન્નાઃ । ઈન્દ્રિયાણ્યેષ ચેત્તનાન્યાત્મેત્યપરે ।
મન इत्यन्यે । વિજ્ઞાનમાત્રં ધ્વનિકમિત્યેકે । શૂન્યમિત્યપરે । અસ્તિ
વેદાદિવ્યતિરિક્ત. સંસારો કર્તા ભોક્તેત્યપરે । ભોક્તૈષ કેવલં ન
કર્તૈત્યેકે । અસ્તિ તદ્વ્યતિરિક્ત. ईश्वर- મર્વણઃ સર્વશક્તિરિતિ
કેચિત્ । આત્મા સ ભોક્તુરિત્યપરે । પરં યદ્વલો વિપ્રતિપન્ના

ઉત્તર આપીએ છીએ—નિત્ય, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળું સર્વંશ અને
સર્વ શક્તિસંપન્ન બ્રહ્મ (પ્રસિદ્ધ જ) છે. ‘વૃદ્ધ’ ધાતુના અર્થોના અનુ-
ગમને કારણે વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થતા બ્રહ્મ શબ્દના નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે અર્થો
પ્રતીત થાય છે. વળી સર્વનો આત્મા હોવાથી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ પ્રસિદ્ધ
છે. દરેકને આત્માના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થાય છે, ‘હું નથી’ એવી (પ્રતીતિ)
કોઈને થતી નથી. આત્માના અસ્તિત્વની જો પ્રસિદ્ધિ ન હોત તો સર્વ
લોકોને ‘હું નથી’ એવી પ્રતીતિ થાત. અને આત્મા (એ) બ્રહ્મ છે.
(પૂર્વપક્ષી કહે છે) જો બ્રહ્મ જગતમાં આત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તો તે જ્ઞાત
છે, તો પછી તે અજિજ્ઞાસ્ય (જિજ્ઞાસાનો વિષય થવા યોગ્ય નથી) એમ
કહીત ન થાય છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, તેના વિશેષ સ્વરૂપની
બાજતમાં વાંદવિવાદ (મતભેદ) છે. ‘ચૈતન્યવિશિષ્ટ દેહ એ જ આત્મા’
એવું પામર મનુષ્યો અને ચાવડા માને છે. ‘ચેતન ઇન્દ્રિયો આત્મા છે’ એમ
બીજા માને છે, ‘મન (આત્મા) છે’ એમ અન્ય સ્વીકારે છે. વિજ્ઞાનમાત્ર એને
હાથિક એમ એક, ‘શૂન્ય’ એમ બીજા (માને છે) ‘દેહ વગેરેથી ભુદો સ સારી,
કર્તા અને ભોક્તા (આત્મા) છે’ એમ બીજા (માને છે.) ‘કેવળ ભોક્તા છે
કર્તા નંદિ’ એમ એક (માને છે.) ‘તે આત્માથી ભુદો સર્વંશ સર્વં શક્તિ-
માન ઇશ્વર છે’ એવું, કેટલાક (સ્વીકારે છે) ‘તે (ઈશ્વર) ભોક્તા (જીવાત્માનું
સ્વરૂપ) છે એમ (બીજાનો મન છે) આમ યુક્તિ, વાક્ય અને તેના
આભાસોના આશયે-વિરૂદ્ધ મનોનું પ્રતિપાદન કરનારાઓ અનેક છે. તેમાં

યુતિવાક્યતદ્વાભાસસમાધયા સન્તઃ । તદ્વાચિધાર્ય યત્કિંચિત્પ્ર
તિપદ્યમાનો નિ ધ્યેયસાત્પ્રતિદ્યેતાનર્થં ધેયાત્ । તસ્માદ્બ્રહ્મજિજ્ઞા
સોપન્યાસમુલ્લેન વેદાન્નવાક્યમોમાસા તદ્વિરોધિતકોપકરણા
નિ ધ્યેયસપ્રયોજના પ્રસ્તૂયતે ॥ ૧ ॥

જન્માધધિક્ષરણમ્ ।

મહા જિજ્ઞાસિતવ્યમિત્યુક્તમ્ । કિલ્ક્ષણ પુનસ્તદ્બ્રહ્મેત્યત આહ
ભગવાન્સૂત્રકાર —

જન્માધસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥

(૧૧) જન્મોત્પત્તિરાદિરસ્યેતિ તદ્ગુણસચિજ્ઞાનો યદુમીદિ ।
જન્મસ્થિતિમદ્ સમાસાર્થં । જન્મનશ્ચાદિત્વ ધૃતિનિર્દેશાપેક્ષ
ઞ ધૃતિનિર્દેશસ્તાવચ્—‘યતો યા હમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે
(તૈત્તિ૦ ૩-૧) દસ્યસ્મિન્વાક્યે જન્મસ્થિતિપ્રલયાના ક્રમદર્શનાત્ ।
ઘસ્તુત્તમપિ જન્મના લઘ્વસત્તાકમ્ય ધર્મિણ સ્થિતિપ્રલસમઘવાત્ ।
અસ્યેતિ પ્રત્યક્ષાદિસનિધાયિતસ્ય ધર્મિણ હદમા નિર્દેશ । યદ્ધી
વિચાર્યા વિના ગમે તે (મન) નો સ્વીકાર કરનારના કલ્યાણ (મોક્ષ)નો
નાશ થાય અને અનર્થ આવી પડે તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના ઉપન્યાસ દ્વારા,
અવિદ્યો તરોડી ઉપકરણ (સાધનો) વાળી, કલ્યાણરૂપી પ્રયોજનવાળી
વેદા તમીમાંસા પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે (૧)

૨ જન્માધધિક્ષરણ

બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ એમ મનુ, યજુ તે બ્રહ્મ કેવા
સ્વરૂપનું છે? (એવો પ્રશ્ન થાય તેના ઉત્તર) માટે ભગવાન સૂત્રકાર
કહે છે —

આ (જગત)ના જન્મ વગેરે જેથી (થાય છે તે બ્રહ્મ છે) (૨)

(૧૧) જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ છે આદિમા જેના તે (જન્મ માદિ) એમ
અહીં તુલ્યસચિજ્ઞાન બ્રહ્મીદિ (સમાસ) છે ‘જન્મ સ્થિતિ અને લય’ એ
સમાસનો અર્થ છે ધૃતિ નિર્દેશ અને વસ્તુના સ્વભાવની અપેક્ષાએ
ઉત્પત્તિને પ્રથમ કહેવામાં આવેલ છે ધૃતિનિર્દેશ જેમકે—યતો જન્માંધી
આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે (તૈત્તિ૦ ૩-૧) એમ આ વાક્યમાં ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ અને લયનો અનુક્રમ દર્શાવેલો છે વસ્તુનો સ્વભાવ પણ (આવે જ)

જન્માદિધર્મસંબન્ધાર્થા । યત્ત્વમ્મિત્તકારણનિર્દેશઃ । અસ્ય જગતો નામરૂપાભ્યાં વ્યાહતસ્યાનેકકર્તૃભોષણસંયુક્તસ્ય પ્રતિનિયતદેશ-કાલનિમિત્તક્રિયાફલાદયસ્ય મનસાપ્યચિન્ત્યરચનારૂપસ્ય જન્મ-સ્થિતિમહં યતઃ સર્વશાન્સર્વશક્તેઃ કારણાદ્ભવતિ, તદ્ભક્ષેતિ વાક્ય-શેષઃ । અન્યેષામપિ ભાવવિકારાણાં શિષ્વેવાન્તર્ભાવ ઇતિ જન્મ-સ્થિતિનાશનામિદ્વ પ્રહ્નમ્ ।

(૧૨) યાસ્કપરિપઠિતાનાં તુ 'જાયતેઽસ્તિ' ઇત્યાદીનાં પ્રહ્નને તેપાં જગતઃ સ્થિતિકાલે સંભાવ્યમાનત્વાન્મૂલકારણાદુત્પત્તિસ્થિ-તિનાશા જગતો ન ગૃહીતાઃ સ્પુરિત્યાશઙ્ક્યેત, તન્મા શઙ્કોતિ યોત્પત્તિર્મહ્નસસ્તત્રૈવ સ્થિતિઃ પ્રલયશ્ચ ન યથ ગૃહ્યન્તે । ન યથો-ક્તવિશેષણસ્ય જગતો યથોક્તવિશેષણમીશ્વરં મુક્ત્યાન્યતઃ પ્રધાના વચ્ચેતનાત્, અણુભ્યોઽભાવાત્. સંસારિણો યા ઉત્પત્ત્યાદિ સંભાવ-યિતું શક્યમ્ । ન ચ સ્વમાચતઃ, વિશિષ્ટદેશકાલનિમિત્તાના

છે કે જન્મથી જેને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેવા ધર્મો-પદાર્થોની સ્થિતિ અને લય સલાવે છે. અસ્ય-‘આનુ’ એમાં પ્રત્યક્ષાદિ (પ્રમાણો) વડે પામે દર્શાવેલા પદાર્થોનો જન્મ-આ શબ્દ વડે નિર્દેશ કર્યો છે. (અહીં) પદ્ધતિ વિભક્તિ જન્મ વગેરે સંબંધની વાચક છે. યત્ત-‘જેથી’ એ શબ્દથી કારણ-નો નિર્દેશ થાય છે. નામ અને રૂપ દ્વારા પ્રગટ અપેક્ષ અનેક કર્તા અને ભોક્તાઓથી યુક્ત, નિશ્ચિત દેશ, કાળ, નિમિત્ત, ક્રિયા અને ફળરૂપી આશ્ર-યવાળું, જગતના જન્મ, સ્થિતિ અને લય યત્ત-‘જેથી’ એટલે સર્વશ, સર્વશક્તિમાન કારણથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે એવો વાક્યશેષ છે. અન્ય (અર્થે) ભાવવિકારો આ ત્રણમાં સમાઈ જાય છે માટે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ (ત્રણ)નો જ અહીં સ્વીકાર કર્યો છે.

(૧૨) યાસ્કે મુનિ દ્વારા ગણાવેલ ‘જન્મે છે, છે,’ વગેરેનો સ્વીકાર કરતો તેઓની જગતના સ્થિતિકાળમાં સંભાવના છે માટે મૂળકારણથી જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું પ્રહ્નનથી થયું તેવી સંકા થાય, તે સંકા ન થાય માટે બ્રહ્મની જે ઉત્પત્તિ, તેમાં જ સ્થિતિ અને લય એમ તે (ત્રણ) જ સ્વીકાર્યા છે પૂર્વોક્ત વિશેષણવાળા જગતની પૂર્વોક્ત વિશેષણ-વાળા ઈશ્વર સિવાય, અન્ય કોઈ અત્યેતન પ્રધાનથી, અણુઓમાંથી, અભાવ-માંથી કે સસારીથી ઉત્પત્તિ વગેરેની સંભાવના કરવી શક્ય નથી. વળી સ્વભાવથી પણ (ઉત્પત્તિ વગેરેની સંભાવના કરવી શક્ય નથી) કારણ અહીં

મિહોપાદાનાત્ । પતદેવાનુમાનં સંસારિવ્યતિરિક્ષતેશ્વરાસ્તિત્વા-
દિસાધનં મન્યન્તે ઈશ્વરકારણિનઃ ।

(૧૩) *નન્વિદ્વાપિ તદેવોપન્યસ્તં જન્માદિસૂત્રે ।* ન, વેદાન્ત-
વાક્યકુસુમપ્રથનાર્થત્વાત્સૂત્રાણામ્ । વેદાન્તવાક્યાનિ હિ સૂત્રૈરુદા-
હૃત્યં વિચાર્યન્તે । વાક્યાર્થવિચારણાધ્યવસાનનિવૃત્તા હિ મહ્મા-
વગતિઃ, નાનુમાનાદિપ્રમાણાન્તરનિવૃત્તા । સાતુ તુ વેદાન્તવાક્યેષુ
જગતો જન્માદિકારણપ્રાદિષુ તદર્થ્યબ્રહ્મણદાદર્શ્યાનાનુમાનમપિ વેદા-
ન્તવાક્યાવિરોધિ પ્રમાણં ભવન્ન નિવાર્યતે, શ્રુત્યેવ ચ સદાયત્વેન
તર્કસ્યામ્યુપેતત્વાત્ । તથા હિ—‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યઃ’ (બૃહ૦ ૨ ૪-૫)
इति श्रुतिः ‘पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्य-
धान्पुरुषो वेद’ (छान्दो० ૬-૧૪-૨) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्य-
मात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं
ब्रह्मजिज्ञासायाम्, किंतु श्रुत्यादयोऽनुमयादयश्च यथासंभवमिह
विशिष्ट देश, કાળ અને નિમિત્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ઈશ્વરને
જગતનું કારણ માનનારા આ જ અનુમાનને સંસારથી ભિન્ન એવા ઈશ્વરના
અસ્તિત્વ (ને સિદ્ધ કરવા)નું કારણ માને છે.

(૧૩) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) બ્રહ્મી પણ તે જ વાત જન્માદિ એ
સૂત્રમાં પ્રયોગયેલ (અથવા પ્રસ્તુત) છે (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના ઉપ-
નિપદના વાક્યોશ્ચી પુષ્પેતુ અર્થન કરતુ એ જ (આ) સૂત્રોનું પ્રયોગન
છે વેદાન્ત (=ઉપનિપદના) વાક્યો જ સૂત્રમાં ઉક્ત કર્યા વિચારવામાં આવે
છે (તત્ત્વમસિ વગેરે મહા) વાક્યોના અર્થના વિચારમાંથી ઉદ્ભવતા તાત્પર્ય-
‘નિષ્પૃથગી નિષ્પૃજ્ય ચતુ’ બ્રહ્મજ્ઞાન અનુમાન વગેરે અન્ય પ્રમાણોથી નિષ્પન્ન
ચતુ નથી. જગતના જન્મ વગેરે કારણ દર્શવતા વેદાન્ત વાક્યો હોવા
છતાં તેમના અર્થજ્ઞાનના સમર્થન માટે વેદાન્તના વાક્યોનું અવિરોધી
અનુમાન પણ પ્રમાણ બનતું હોય તો તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવતું
નથી, ‘કારણ કે શ્રુતિએ પણ સદાયરૂપે અનુમાનનો સ્વીકાર કર્યો છે જેમકે—
‘સામજનવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે’ (બૃહ૦ ૨-૪-૫ એમ અને,
પંડિતો ૦ ‘પંડિત, મેધાવી પુરુષ માધાર દેશને પ્રાપ્ત કરે છે એવી જ રીતે
આચાર્યવાન પુરુષ (બ્રહ્મને) જાણે છે’ (છંદો ૬-૧૪-૨) આમ પોતાને
પુરુષબુદ્ધિની સદાયતા છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે ધર્મજિજ્ઞાસામાં છે તેમ
બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં (કેવળ) શ્રુતિ વગેરે જ પ્રમાણ નથી, પણ શ્રુતિ વગેરે અને

પ્રમાણમ્ ; અનુમવાંવસાનત્વાદ્ભૂતવસ્તુવિપયત્વાચ્ચ પ્રહ્લજ્ઞાનસ્ય ।
 કર્તવ્યે હિ વિપયે નાનુમવાપેક્ષાસ્તીતિ ધૃત્યાદીનામેષ પ્રમાણ્યં
 સ્યાત્, પુરુષાધીનાત્મલાભત્યાચ્ચ કર્તવ્યસ્ય । કર્તુમકર્તુમન્યથા
 વા કર્તું શક્યં લૌકિકં વૈદિકં ચ કર્મ, યથાશ્વેન ગચ્છતિ, પદ્મ્યા-
 મન્યથા ઘા, ન ઘા ગચ્છતીતિ । તથા 'અતિરાત્રે પોહશિનં શૂદ્ધાતિ,
 નાતિરાત્રે પોહશિનં શૂદ્ધાતિ', 'ઉદિતે જુહોતિ, અનુદિતે જુહોતિ'
 इति विधिप्रतिषेधाध्याप्रार्थयन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ।
न तु घस्त्वेषं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु
पुरुषबुद्धपेक्षाः । न वस्तुयायात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्धपेक्षम् । किं
तर्हि ? वस्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरु-
ऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञा-
नम्, स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तु तन्त्रत्वात् । यद्यं भूतवस्तु-
विषयाणां प्रामाण्यं वस्तुनૂत्रम् । तत्रैवं सति प्रह्લજ્ઞાનમપિ વસ્તુ-
તન્ત્રમેવ, ભૂતવસ્તુવિપયત્વાત્ ।

અનુભવ વગેરે અર્થો (અહઞિજ્ઞાસામા) યથાસભવ પ્રમાણુ છે, કારણુ
 અહઞિજ્ઞાનની સમાપ્તિ (સિદ્ધિ) અનુભવમાં થાય છે અને સિદ્ધ વસ્તુ તેના
 વિષય છે કર્તવ્ય વિષયમાં અનુભવની અપેક્ષા હોતી નથી આથી (ત્યાં)
 શ્રુતિ વગેરે જ પ્રમાણુ અને, કારણુ કર્તવ્યના સ્વરૂપની સિદ્ધિ પુરુષને અધીન
 હોય છે, લૌકિક અને વૈદિક કર્મ કરવા નહિ કરવા, અથવા ભુદી રીતે
 કરવા શક્ય છે. જેમ કે યોગ પર ખેતીને ભય છે, પગે ચાલીને ભય છે,
 બીજી રીતે ભય છે, અથવા નથી જતો. તેમ અતિરાત્રમાં 'પોહશી' તું
 મેઢણુ કરે છે, અતિરાત્રમાં 'પોહશી' તું મેઢણુ કરતો નથી. 'સ્ય' ઉદય
 પામે ત્યારે હોમ કરે છે, 'ઉદય પામતા પહેલાં હોમ કરે છે,' એમ અર્થો
 વિધિ, નિષેધ, ત્રિકલ્પ, ઉત્સર્ગ તથા અપવાદ પણ (સાધક અને છે.) પરંતુ
 (કોઈ સિદ્ધ) વસ્તુ આ પ્રમાણુ છે અથવા નથી જ એવા વિકલ્પો યદ્ય
 સંજ્ઞા નથી ત્રિકલ્પ તો પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન
 પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખતું નથી. ત્યારે તે કેવું છે ? તે વસ્તુને (જ)
 અધીન છે એક કુદાર્થો આ કુદાર્થ છે અથવા પુરુષ છે અથવા બીજું કોઈ
 છે એવું તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી ત્યાં પુરુષ કે બીજું કોઈ છે એ મિથ્યાજ્ઞાન
 છે અને કુદાર્થ છે એ વસ્તુને અધીન હોવાથી સાચું જ્ઞાન છે આમ સિદ્ધ
 વસ્તુના વિષયનું પ્રમાણુ વસ્તુને અધીન છે આમ હોવાથી અહઞિજ્ઞાન પણ
 વસ્તુને અધીન જ કારણુ તે સિદ્ધ વસ્તુને સંગ્રહ છે.

(૧૪) *નનુ ભૂતવસ્તુત્વે દ્રહ્મણઃ પ્રમાણાન્તરવિષયત્વમેવેતિ
 વેદાન્તવાક્યવિચારણાનર્થિકૈવ પ્રાપ્તા ।* ન; इन्द्रियाविषयत्वेन
 संबन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणोन्द्रियाणि; न ब्रह्म-
 विषयाणि । सति ह्योन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः इदं ब्रह्मणा संबद्धं
 कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं
 किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्ज-
 न्मादिसૂत्रं नानુमानોपन्याસार्थम् । किं तर्हि? वेदान्तवाक्यप्रदर्श-
 नार्थम् । *किं पुनस्तद्वેદાન્તવાક્યં યત્સૂત્રેણેહ લિલક્ષયિષિતમ્ ?
 'મૃગુર્વે' વારુણિઃ વરુણં પિતરમુપસસાર । અધીદિ મગયો બ્રહ્મેતિ'
 इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
 जीवन्ति । यत्प्रयन्यमिदं संविशन्ति । तद्ब्रह्मेति' (तैत्ति० ૩-૧) । तस्य
 च निर्णयवाक्यम्—'आनन्दादयेव सवित्रमानि भूतानि जायन्ते ।

(૧૪) (પૂર્વપક્ષી કહે છે.) બ્રહ્મ સિદ્ધવસ્તુ હોવાથી અન્ય પ્રમાણુને
 વિષય છે જ તો (પછી) વેદાન્તનાં વાક્યોની વિચારણા અર્થહીન બની જાય
 છે (સિદ્ધાન્તી, કહે છે.) ના, (બ્રહ્મ) ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી (તેનો
 અન્ય પ્રમાણુ સાથે) સંબંધ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથી
 જ વિષયોને વિષય કરનારી છે, બ્રહ્મને વિષય કરનારી નથી. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોનો
 વિષય હોત તો (આ) જગત બ્રહ્મની સાથે જોડાયેલું કાચું
 છે એમ તેનું મહત્વ થાત, પરંતુ (આ જગતરૂપી) કાચું માત્રનું જ (ઇન્દ્રિ-
 યોથી મહત્વ થાય છે. તો પછી શું તે બ્રહ્મ સાથે જોડાયેલું છે અથવા બીજા
 કાચું સાથે જોડાયેલું છે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી માટે 'જન્મ'
 વગેરે' એ સૂત્ર અનુમાનને પ્રસ્તુત કરવાના હેતુથી નથી. ત્યારે (તમે કહો)
 શા માટે છે? તો વેદાન્ત વાક્યને પ્રસ્તુત કરવા માટે છે. (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે)
 પણ તે વેદાન્તનું કયું વાક્ય છે જે અહીં આ સૂત્ર વડે સ્પષ્ટ કરવું ઇચ્છે છે?
 (સિદ્ધાન્તી) મૃગુઃ૦ 'વરુણના પુત્ર બુધ (ઋષિ) પિતા વરુણની પાસે ગયા.
 હે ભગવાન ! મને બ્રહ્મ (વિશે) બતાવો. એમ ઉપક્રમ કરીને (ત્યાં)
 કહેવામાં આવ્યું છે. જેનાથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેના દ્વારા
 જન્મેલા શ્રવે છે. જેની તરફ જાય છે અને (અંતે) જેમાં લય પામે છે.
 તેને તું જાણ, તે બ્રહ્મ છે. (તેતિ૦ ૩-૧) તે (ચર્ચાનું) નિર્ણયવાક્ય છે—
 'આનંદમાંથી જ આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આનંદથી જ
 જન્મેલા શ્રવે છે. આનંદ તરફ જાય છે અને (અંતે) આનંદમાં લય પામે

આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ' (તૈન્નિ ૭ ૩-૬) । અન્યાન્યપ્યેયંજાતીયકાનિ વાચ્યાનિ નિત્યશુદ્ધ-શુદ્ધમુક્તસ્વભાવસર્વસત્સ્વરૂપકારણવિષયાણ્યુદાહર્તવ્યાનિ ॥ ૨ ॥

૩ શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણમ્ ।

મગત્કારણત્વપ્રવર્ણનેન સર્વંશં બ્રહ્મેત્યુપક્ષિપ્તં તથેષ દ્રઢ્યબ્રાહ્મ--

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

(૧૫) મહત્ત્વ ઋગ્વેદાદેઃ શાસ્ત્રસ્થાનેકવિદ્યાસ્થાનોપવૃદ્ધિતસ્ય પ્રતીપવત્સર્વાર્થાવધોતિનઃ સર્વશ્લક્ષ્યસ્ય યોનિઃ કારણં બ્રહ્મ । ન દ્વોદશસ્ય શાસ્ત્રસ્યર્થેદાવિલક્ષણસ્ય સર્વશ્લગુણાન્વિતસ્ય સર્વજ્ઞાદ-ન્યતઃ સંભવોઽસ્તિ । યદ્યદ્વિસ્તરાયં શાસ્ત્રં યસ્માત્પુરુષવિશેષાત્સં-ભવતિ, યથા વ્યાકરણાદિ પાણિન્યાદેર્ણેયૈકદ્વેશાર્થમપિ, સ તતોઽ-પ્યધિકૃતરવિજ્ઞાન રૂપિ મસિદ્ધં લોકે । કિંતુ ચક્લ્વ્યમનેકશાસ્ત્રામેદ-મિન્નસ્ય દેવતિર્યકપ્રનુવ્યવર્ણાશ્રમાદિપ્રવિમાગદેતોઋગ્વેદશાસ્ત્ર-સ્ય સર્વજ્ઞાનાકરણપ્રયત્નેનૈવ લીલાન્યાયેન પુરુષનિઃશ્વાસવચસ્મા-

છે., (તૈન્ન. ૩-૬) બીજા પછી આ પ્રકારના નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત સ્વ-ભાવવાળા સર્વંશ સ્વરૂપ, (મગતના) કારણરૂપ (બ્રહ્મ)ને વર્ણવતા વાક્યો ઉદાહરણ તરીકે આપવા બોલ્યાં છે.

૩ શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણમ્

મગતના કારણરૂપે બ્રહ્મને દર્શાવી(તે) સર્વંશ છે તે સૂચવી દીધું છે. (૬વે) તેનું જ સમર્થન કરતાં કહે છે.-

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ (૩)

(૧૫) અનેક વિદ્યાસ્થાનોથી પરિપુષ્ટ દીપકની જેમ દરેક પદાર્થને પ્રકાશિત કરનાર, સર્વંશ જેવા મહાન ઋગ્વેદ વગેરે શાસ્ત્રની યોનિ એટલે કારણ બ્રહ્મ છે. ઋગ્વેદાદિ સ્વરૂપવાળાં, સર્વશુણ્યથી મુક્ત એવા શાસ્ત્રની સર્વંશ સિવાય બીજા કોઈથી ઉત્પત્તિ શક્ય નથી જે જે વિસ્તારાયે શાસ્ત્ર જે પુરુષવિશેષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે (વિદ્વાન) તે (શાસ્ત્રો)થી અધિકં જ્ઞાની હોય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે પાણિનિ વગેરેના જ્ઞાનના એક અંશરૂપ (તેઓએ રચેલ) વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રો છે. તે પછી અનેક શાખાગ્રંથો જિ-ન્ન, દેવ, પશુ, મનુષ્ય, વર્ણ આશ્રમ વગેરે વિભાગને કારણે, સર્વજ્ઞાનની

મહતો ભૂતાદ્યોનેઃ સંભવઃ, 'યસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેત-
ચદ્વેદઃ' (બૃહ૦ ૨-૪-૧૦) इत्यादिश्रुतेः । तस्य महतो भूतस्य
निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति । इति प्रथमवर्णकम् ॥

(૧૬) અથવા,—યથોક્તમૃગ્વેદાદિ શાસ્ત્રં યોનિઃ કારણં પ્રમા-
ણમસ્ય બ્રહ્મણો યથાવત્સ્વરૂપાધિગમે । શાસ્ત્રાદેવ પ્રમાણાજ્જગતો
જન્માદિકારણં બ્રહ્માધિગમ્યત इत्यभिप्रायः । શાસ્ત્રમુદાહૃતં પૂર્વસૂત્રે
—'યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' इत्यादि । *કિમર્થં તર્હિદં
સૂત્રં ? યાવતા પૂર્વસૂત્ર પર્વવૈજ્ઞાતીયકં શાસ્ત્રમુદાહરતા શાસ્ત્રયોનિત્વં
બ્રહ્મણો દર્શિતમ્ । *उच्यते,—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्या-
नुपादानाज्जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत, तामाङ्कं
निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते-शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

ખાણ, ઋગ્વેદાદિ તામના શાસ્ત્રોની પ્રત્યેક વિના જ 'લીલાન્યાય'થી મનુ-
ષ્યના નિશ્વાસની જેમ જે મહાન સદૃષ કારણથી ઉત્પત્તિ થાય છે શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, શ્વેદ૦ 'આ મહાન સદૃષ બ્રહ્મના ઋગ્વેદ વગેરે નિશ્વાસ છે,
(બૃહ૦ ૨-૪-૧૦) તે મહાન સદૃષ બ્રહ્મના નિરતિશય સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વ-
શક્તિમત્ત્વ વિશે કહેવું જ શું ?

(૧૬) અથવા પૂર્વોક્તિ ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર યોનિ એટલે કારણ અર્થાત્
આ બ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ બ્રહ્મ
જગત વગેરેના જન્મ વગેરેનું કારણ છે એવું સમજાય છે, એવો (અહીં)
અભિપ્રાય છે પૂર્વસૂત્રમાં શાસ્ત્રનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે, 'જેમાંથી આ
પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે (પૂર્વપક્ષી પ્રથમ કરે છે—) જ્યારે પૂર્વ-
સૂત્રમાં આ પ્રકારના શાસ્ત્રોનું ઉદાહરણ આપતા બ્રહ્મનું શાસ્ત્રયોનિત્વ દર્શાવી
દીધું છે તો આ સૂત્રનું શું પ્રયોજન ? (સિદ્ધાન્તી—) ઉત્તર આપીએ છીએ
—ત્યાં પૂર્વસૂત્રના અક્ષરોથી શાસ્ત્રનું સ્પષ્ટ મહત્ત્વ યત્ન નથી આપી ઠેવળ જન્મ
વગેરેના અનુમાનને પ્રસૂત કર્યું છે એવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાને દૂર
કરવા માટે આ 'શાસ્ત્રયોનિત્વાત્' મુત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.

૪ સમન્વયાધિકરણમ્ ।

(૧૭) *કથં પુનર્બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રપ્રમાણશ્ચત્વમુચ્યતે. યાઘતા 'શાસ્ત્ર-
યસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થકપ્રમત્તદર્શનામ્' (જૈ૦ સુ૦ ૧-૨-૧) इति
ક્રિયાપરત્ય શાસ્ત્રસ્ય પ્રદર્શિતમ્ । અતો વેદાન્તાનામર્થક્યમ્ ;
અક્રિયાર્થત્વાત્ પર્વદેવતાદિપ્રકાશનાર્થત્વેન ચા ક્રિયાવિધિરોપ-
ત્વમ્, ઉપાસનાદિક્રિયાન્તવિધાનાર્થત્વં ચા । નહિ પરિનિષ્ઠિત-
વસ્તુપ્રતિપાદનં સંધર્ષતિ; પ્રત્યક્ષાદિવિષયત્વાત્પરિનિષ્ઠિતવસ્તુનઃ
તત્પ્રતિપાદને ચ દ્વેયોપાદેયરહિતે પુરુષાર્થાભાવાત્ । અતઃ એવ
'સોડરોદીત્' इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति 'विधिना त्वेक-
धाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै० सू० १-२-७) इति
સ્તાવકત્વેનાર્થવચ્ચમુક્તમ્ । મનુષ્યાણાં ચ 'દયે ત્વા' इत्यादीनां
ક્રિયાવત્સાધનાભિધાયિત્વેન કર્મસમવાયિત્વમુક્તમ્ । ન ક્વચિદ્વિ-
વેદવાક્યાનાં વિધિસંસ્પર્શમન્તરેણાર્થવત્તા દષ્ટોપપન્ના ચા ।

૪. સમન્વયાધિકરણ

(૧૭) * (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) ૫મું અક્ષર શાસ્ત્રપ્રમાણક છે એ કેવી
રીતે કહે છે. જ્યારે આમ્નાયસ્ય-‘વેદ ક્રિયાર્થક હોવાથી તેવા
અર્થવાળા નહિ જોડાયે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્યો નિરર્થક છે (જૈ. સુ.
૧-૨-૧) એમ શાસ્ત્રનું ક્રિયાપરત્વ દર્શાવેલું છે માટે ક્રિયાર્થક
ન હોવાથી વેદાન્ત અનર્થક (પ્રયોજન વિનાનું) છે. અથવા દર્તા દેવતા
વગેરેને પ્રકાશિત કરવાથી પ્રયોજનવાળાં હોવાથી (વેદાન્તવાક્યો) ક્રિયા-
વિધિના અંગરૂપ છે અથવા ઉપાસના વગેરે અન્ય ક્રિયાઓનું વિધાન કરવા
માટે (તે વેદાન્તવાક્યો) છે. સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન (એ વેદાન્ત વાક્યનું
પ્રયોજન) અંતરી શકે નહિ. દારણ સિદ્ધવસ્તુ અન્યક્ષાદિનો વિષય છે. અને
તેનું પ્રતિપાદન હેય અને ઉપાદેય રહિત હોવાથી તેમાં પુરુષાર્થની આવશ્યકતા
નથી. આથી જ ‘સોડરોદીત્’ ‘તે રહ્યો’ વગેરે (વાક્યો) અનર્થક ન બને
માટે વિધિનાત્વે... વિધિ વાક્યો સાથે (અર્થવાદ વગેરે વાક્યોની) એકવાક્યના
હોવાથી વિધિવાક્યોની સ્તુતિ એ (આવા વેદાન્તના વાક્યોનું) પ્રયોજન છે
(જૈ. સુ. ૧-૨-૭) એમ સ્તુતિપરક હોવાથી તેમાં (વેદાન્ત વાક્યોને) સાર્થક
કહ્યાં છે અને ‘દયે-ત્વા’-‘હું’ તને ચક્રિત માટે કાપું છું’ વગેરે મન્ત્રો ક્રિયા
અને તેનાં સાધનોના વાચક હોવાથી ક્રમ સાથે જોડાયેલા કહેવાયા છે.

ન ચ પરિનિષ્ઠિતે વસ્તુસ્વરૂપે વિધિઃ સંભવતિ; ક્રિયાવિપયત્વા દ્વિધે. । તસ્માત્કર્મપેક્ષિતકર્તૃસ્વરૂપદેવતાદિપ્રકાશનેન ક્રિયાવિધિશેષત્વં વેદાન્તાનામ્ । અથ પ્રકરણાન્તરભયાન્નૈતદભ્યુપગમ્યતે તથાપિ સ્વવાક્યગતોપાસનાદિકર્મપરત્વમ્ । તસ્માન્ન બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રયોનિત્વમિતિ પ્રાપ્તે ઉચ્યતે,—

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥૪॥

(૧૮) તુશબ્દઃ પૂર્વપક્ષવ્યાવૃત્ત્યર્થઃ । તત્ બ્રહ્મ સર્વશં સર્વશક્તિઃ જગદુત્પત્તિ સ્થિતિલયકારણં વેદાન્તશાસ્ત્રાદેવાવગમ્યતે । અથમ્ ? સમન્વયાત્ । સર્વેષુ હિ વેદાન્તેષુ વાક્યાનિ તાત્પર્યેણૈતસ્યાર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વેન સમનુગતાનિ । ‘સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્’ । ‘અક્રમેવાદ્વિતીયમ્’ (છાન્દો ૬.૨.૧) ‘આત્મા યા દ્વમેક પચાગ્ર આસીત્’ (પેત ૦. ૨.૧.૧.૧૧) ‘તુદૈવબ્રહ્માપૂર્વમગ્રપરમનન્તરમધ્યાણમ્’ । ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ ‘સર્વાનુમ્’ (યુદ્ધ ૦ ૨.૫.૧૯) બ્રહ્મવેદમમૃતં પુરસ્તાત્’ (મુણ્ડ ૦ ૨.૨.૧.૨) इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्म-

ક્યાય વિધિના સંસ્પર્શ વિના વેદવાક્યોની અર્થવત્તા દેખાતી કે સિદ્ધ થતી નથી. સિદ્ધ વસ્તુના સ્વરૂપની આગતમાં કોઈ વિધિ હોતી નથી કારણ વિધિ ક્રિયાવિપયક હોય છે. માટે કર્મમાં અપેક્ષિત કર્તા તથા દેવના વગેરેના સ્વરૂપનું પ્રકાશન કરતા હોવાથી વેદાન્ત વાક્યોમાં ક્રિયાવિધિના શેષ (એટલે અર્થ) છે. અન્ય પ્રકારના ભવથી આનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો પણ (વેદાન્ત) પોતાનાં વાક્યોમાં સદૈવી ઉપાસના વગેરે કર્મપરક છે માટે જ્યારે બ્રહ્મ શાસ્ત્રોમાં નથી એવું આવી પડ્યું ત્યાર (સૂત્રકાર) કહે છે.

તે (બ્રહ્મ) તો (વેદાન્તથી સમન્વય છે) સમન્વયથી (૪)

(૧૮) તુ-તો શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ (ખંડન) કરે છે. સર્વશં, સર્વ શક્તિમાન, જગતની, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ તે બ્રહ્મ છે (એમ) વેદાન્તશાસ્ત્રકારો જ સમન્વય છે (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે) દેવી શ્રીતે ! (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) સમન્વયથી મધ્યથી કારણ કે સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ . તે સૌમ્ય ' આ સૂચકી ઉત્પત્તિ પદેના એક માત્ર અદિતીય સત્ત્વ હતું. (બ્રહ્મ ૬-૨-૧) માત્રમા આ સૂચકી ઉત્પત્તિ પદેના એક આ મા જ હતો (મી. ૨-૧-૧-૧) તદૈવદ્ ને આ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ—કારણરહિત અગર (કાષ્ઠરહિત) અગર તત્ત્વ તત્ત્વ વિગતોથી દ્રવ્યથી રહિત) અધ્યાત્મ (અદિતીય) છે. આ આત્મા જ સર્વની અનુભવ કરનાર છે. (બ્રહ્મ ૦ ૨-૫-૧૯) પ્રત્યેક આ અમન

સ્વરૂપવિષયે નિશ્ચિતે સમન્વયેઽવગમ્યમાનેઽર્થાન્તરહત્વના યુક્તા
શ્રુતદાન્યશ્રુતકલ્પનાપ્રસન્નાત્ । ન ધ તેષાં કર્તૃસ્વરૂપપ્રતિપાદન-
પ્રત્યાસીયતે, 'નત્તેન કં પદ્યેત' (બૃહ ૦ ૨૪૪૧૩) इत्यादिनिधा
धारकफलनिराकरणयुते । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि
प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मण , 'तत्त्वमसि' (छान્दો ૦ ૬।૮।૭) इति ब्रह्मा
त्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यन्तु-દેયોગદેય
રહિતત્વાદુપદેશનાર્થક્યમિતિ, નૈષ દોષઃ, દેયોપદેયશૂન્યબ્રહ્મા-
ત્મતાવગમાદેવ સર્વકલેશપ્રદાનાત્પુરુષાર્થસિદ્ધ । દેવતાદિપ્રતિપાદ-
નસ્ય તુ સ્વચાક્યગતોપાસનાર્થત્વેઽપિ ન કશ્ચિદ્વિરોધઃ । ગુ-
ત્તયા બ્રહ્મણ ઉપાસનાવિધિરોપત્ત્વં સમવત્તિ, પક્તત્વે દેયોપાદેય-
શૂન્યતયા ક્રિયાનારક્તાદિદ્વૈતવિદ્વાનોપમર્શોપપન્ને । નલ્લક્ષ્યરિગ-
તોન્મથિતસ્ય દ્વૈતવિજ્ઞાનસ્ય પુનઃ સંબધોઽસ્તિ, યેનોપાસનાવિધિ

બ્રહ્મ ૦ સામે રહેત છે (બુ ૩૩૦ ૨-૨) વગેરે વાક્યો સર્વ ઉપનિષદોમાં
તાત્પર્યથી આજ અર્થના પ્રતિપાદક રૂપે સમન્વિત છે, તેમાં રહેલ પદોનો
અભિસ્વરૂપ વિષયમાં નિશ્ચિત સમન્વય બાણી બીધા પછી બીજા અર્થની કલ્પના
કરવી યોગ્ય નથી, કારણ (તેમ કરવાથી) શ્રુત અર્થની દાર્ઢિ અને અશ્રુત
અર્થની કલ્પના કરવાનો પ્રસંગ આવશે, અને આ વાક્યોનું કર્તાના
સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય છે એ નક્કી થઈ શકતું નથી કારણ
કે તત્ત્વ કેન કં પદ્યેત-તે બ્રહ્મ વિદ્યાકાગમાં કયો કર્તા બોલે તે કયા વિષયને
જોશે ? (બુદ્ધ ૨-૪-૧૩) વગેરે શ્રુતિથી ક્રિયા, કારક અને ફળનો નિરોધ
કરાયો છે વળી સિદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ પ્રયક્ષાદિ
(પ્રમાણ) નો વિષય બનતું નથી, તત્ત્વમસિ તે તુ છે (છાન્દોગ્ય ૦ ૬-૮-૭)
એમ શાસ્ત્ર વિના બ્રહ્માનું સ્વરૂપ બાણી શકાતું નથી હેય અને ઉપાસ્ય
રહિત હોવાથી બ્રહ્મનો ઉપદેશ નિષ્ફળ છે એનું જો (તમે કહ્યું) તે હોત
નથી કારણ હેય અને ઉપાદેય રહિત બ્રહ્મના સ્વરૂપને બાણીથી બધા
કેશોનો નાશ થવાથી પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે વળી (તમે જુ
તેમ) જો દેવના વગેરેનું પ્રતિપાદન સ્વચાક્યગત ઉપાસન પરમ હેય તો
પણ કોઈ વિરોધ આવશે નથી પરંતુ બ્રહ્મ ઉપાસના વિધિનું અગ બની
શકતું નથી એકત્વનું જ્ઞાન થવાથી (બુદ્ધ) હેય અને ઉપાદેયથી રહિત
અનતા ક્રિયા, કારક વગેરે દ્વૈત-વિજ્ઞાનનો બાધ સહજી સહે છે એકત્વ
વજાનથી નાશ પામેલા દ્વૈતજ્ઞાનનો ફરીથી સહજ શક્ય નથી કે જોથી

શેષત્વં બ્રહ્મણ પ્રતિપદ્યેત । યથાપ્યન્યત્ર વેદવાક્યાનાં ન વિધિ-
સંસ્પર્શમન્તરેણ પ્રમાણત્વં દૃષ્ટમ્ ; તથાપ્યાત્મવિજ્ઞાનસ્ય ફલપર્યન્ત
સ્વાન્ન તદ્વિપચરય શાસ્ત્રસ્ય પ્રામાણ્યં શસ્ત્ર્યં પ્રત્યાખ્યાતુમ્ । ન
ચાનુમાનમસ્યં શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, ચેત્તાન્યત્ર દૃષ્ટં નિર્દર્શનમપેક્ષ્યેત ।
તસ્માત્સિદ્ધં બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રપ્રમાણકત્વમ્ ।

(૧૯) અત્રાપરે પ્રત્યવતિષ્ઠન્તે—યથાપિ શાસ્ત્રપ્રમાણકં બ્રહ્મ,
તથાપિ પ્રતિપત્તિવિધિવિપયતયૈવ શાસ્ત્રેણ બ્રહ્મ લક્ષ્યર્થેતે । યથા
યૂપાદ્યનીયાદીન્યલૌકિકાન્યપિ વિધિશેષતયા શાસ્ત્રેણ સમર્પ્યન્તે,
તદ્વત્ । કુત્ત પનત્ ? પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિપ્રયોજનત્વાચ્છાસ્ત્રસ્ય । તથા
દ્વિ-શાસ્ત્રતાત્પર્યવિદ આદુઃ—‘દૃષ્ટો દ્વિ તસ્યાથેઃ કર્મવ્યવોધનમ્’
(જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧.૧) इति । ‘ચોદનેતિ ક્રિયાયાઃ પ્રવર્તકં લલ્લનમ્’ ।
‘તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશઃ—’ (જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧.૫) । ‘તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેત

બ્રહ્મ ઉપાસના વિધિનુ અગ છે એમ પ્રતિપાદન કરાય જે કે અન્ય
સ્થળે વિધિ સાથે સબધ નિના (કટલાક) વેદાન્તવાક્યો પ્રમાણભૂત છે, એવું
દેખાતું નથી, તો પણ આત્મવિજ્ઞાન ફળપર્યંત હોવાથી તેને બ્રહ્મતા
શાસ્ત્રના પ્રામાણ્યનું નિરાકરણ કરવું શક્ય નથી શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અનુમાન-
મય નથી કે જેથી એ અન્ય સ્થળે જોયેનાં દૃષ્ટાન્તોની અપેક્ષા રાખે
માટે બ્રહ્મ શાસ્ત્રપ્રમાણ છે એ સિદ્ધ થાય છે

(૧૯) અહીં બીજાએ (વૃત્તિકાર) પૂર્વપક્ષ કરે છે—જો કે બ્રહ્મ
શાસ્ત્રપ્રમાણક (શાસ્ત્ર જેનું પ્રમાણ છે તેવું, શાસ્ત્રરૂપી પ્રમાણ-વાળું) છે
તો પણ પ્રતિપત્તિ (ઉપાસના) વિધિના નિપય તરીકે જ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનો બોધ
કરે છે યૂપ, આદ્યનીય વગેરે અનૌકિક પદાર્થોના પણ વિધિના અગરપે
શાસ્ત્રમેધ કરે છે તેમ આ કેવી રીતે ? કારણ કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન
પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ છે જેમકે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જાણનારા કરે છે દૃષ્ટો દ્વિ...
કર્મનો બોધ કરાવેતો એ શાસ્ત્રનું દૃષ્ટફળ છે. (જૈ ૧.૧.૧.૧ પરંતુ
લાગરભાગ) ચોદના એ ક્રિયાનું પ્રવર્તક વચન છે તસ્ય તેનું સાધક ઉપદેશ
છે (જૈ. સૂ. ૧-૧-૫) તદ્ ભૂતાનામ્ તેમાં રહેલા પદોનું ક્રિયાવાચક
પદો સાથે ઉચ્ચારણ કરવું (જૈ. સૂ. ૧-૧-૨૫) વાચના તસ્ય-વેદ
ક્રિયાર્થક દેવાથી તેના અર્થવાળા નહિ એટલે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્ય
નિરર્થક છે (જૈ. સૂ. ૧-૨-૧) વગેરે આથી પુરુષને ધર્મ નિપયવિશેષમાં

સમામ્નાય:—' (જૈ૦ સૂ૦ ૧૧૨૫) 'આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદા-
નર્થક્યમતદર્શનામ્—' (જૈ૦ સૂ૦ ૧૧૨૧) इति च । अतः पुरुषं
पञ्चविद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थ-
घञ्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याष्टेदान्ता
नामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गा-
दिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ग्रह-
ज्ञानं विधीयत इति युक्तम् ।

(૨૦) નન્વિદ્ જિજ્ઞાસ્યવૈલક્ષણ્યમુક્તમ્—કર્મકાળે મળ્યો ધર્મો
જિજ્ઞાસ્યઃ; હદ તુ મૂતં નિત્યનિવૃત્તં ગ્રહ જિજ્ઞાસ્યમિતિ, તત્ર
ધર્મજ્ઞાનફલાદનુષ્ઠાનાપેક્ષાદિલક્ષણં ગ્રહજ્ઞાનફલં મવિતુમર્હતિ ।

(૨૧) નાર્હત્યેવં મવિતુમ્ ; કાર્યવિધિપ્રયુક્તસ્યૈવ ગ્રહજ્ઞાનઃ
પ્રતિપાદમાનત્વાત્ । 'આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ' (૪૦ ૨૪૫) इति ।
'य आत्माऽपहृतपाप्मा', 'सोऽन्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः'
(छान्दો ૮.૭.૧), 'આત્મેત્યેવોપાસીત' (૪૦ ૧૪૭) 'આત્માનમેવ

મરુતિ દરાવનાર અને કેહ વિષયવિશેષમાંથી નિવૃત્તિ કરાવનાર શાસ્ત્ર સાથેક
છે. અને બીજાં વાક્યો તેના અંગ હોવાથી ઉપયોગી છે. તેની સાથે સમા-
નતા હોવાથી વેદાન્તનાં વાક્યો પણ તેવી જ રીતે સાથેક બનશે. અને
(આમ) વેદાન્તવાક્યો વિધિપરક થતાં, જેમ સ્વર્ગ વગેરેની કામનાવાળા
માટે અગ્નિહોત્ર વગેરે (સાધનો)નું વિધાન કરાય છે તેમ, અમૃતત્વ
(મોક્ષ)ની કામનાવાળા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન કરાય છે એમ (કહેવું)
ચોગ્ય છે.

(૨૦) (સિદ્ધાન્તી સાગી સંક્રા કરે છે)—અહીં જિજ્ઞાસ્યનો ભેદ
વર્ણવ્યો છે. કર્મકાંડમાં બધા સાધ્ય ઉત્પન્ન થનાર ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય (જાણવા
નો વિષય) છે પણ અહીં (વેદાન્તમાં) તો સિદ્ધ, નિત્યનિવૃત્ત બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય
છે ત્યાં અનુષ્ઠાનની અપેક્ષાવાળા ધર્મજ્ઞાનના રૂપથી બ્રહ્મજ્ઞાનનું રૂપ
જુદું તારવવા ચોગ્ય છે. (વિશદ્ધિ થવા ચોગ્ય છે.)

(૨૧) (પૂર્વપક્ષી આ સંક્રાનો ઉત્તર આપે છે) — એવું થવું ચોગ્ય
નથી, કારણ (ત્યાં) કાર્યવિધિપ્રયુક્ત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.
આત્મા અરે । આત્માનો સંજ્ઞાતકરવે જ્ઞેષ્ઠ્યે. (બૃહ ૨-૪-૫) य
આત્મા જે આત્મા પાપ રહિત છે તેને શોધવો જ્ઞેષ્ઠ્યે, તેની જિજ્ઞાસા કરવી

લોકમુપાસીત' (શુ. ૧૪.૧૫) । 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ' (મુળંડ ૨૧.૨૧) इत्यादिविधानेषु सत्सु—'कोऽसावात्मा, किं तद्ब्रह्म ?' इत्याकाङ्क्षाया तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ता—'नित्यः सर्वज्ञ सर्वगतो नित्यवृत्तो नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्ष फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यवतुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपावसुमती', 'राजासौ गच्छति' इत्यादिवाक्यघट्टेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । *ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इत्यादौ भ्रान्तिजनितवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यससार्यात्मवस्तुकथनेन ससारित्वभ्रान्तिनितभीतिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवम्, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्ति,

જોઈ એ' (હાંદોગ્ય ૮-૭-૧) 'આત્મા આત્મા છે એમ ઉપાસના કરવી જોઈએ (બુદ્ધ ૧-૪-૭) આત્માનમ્ ૦ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની ઉપાસના કરેલ' (બુદ્ધ ૧-૪-૧૫) બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ બને છે, 'ઈત્યાદિ વિધાનો હોવાથી 'આ આત્મા કોણ છે ?' 'તે બ્રહ્મ શું છે ?' એવી આકાંક્ષા થતા તેના સ્વરૂપનો જોધ પ્રાપ્તવા માટે 'નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વગત નિત્યવૃત્ત, નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-શુદ્ધ-સ્વભાવ, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, આનંદ-સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે અને અન્ય સર્વે' વેદાન્તવાક્યો ઉપયુક્ત થાય છે વગી તેની ઉપાસનાથી શાસ્ત્ર દ્વારા દૃષ્ટ (અવગત) અને (લોકમાં પ્રમાણથી) અદૃષ્ટ એવું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થશે (વેદાન્તવાક્યોને) કર્તવ્યવિધિના અગતરીકે ન સ્વીકારતા વસ્તુમાત્રનું કથન કરનારો માનતા, હાન અને ઉપાદાન અસંભવ (અશક્ય) બની જવાથી સપ્તદ્વીપા વસુમતી-૪૫થી સાત દીપવાળી છે' રાજાસૌ ગચ્છતિ-આ રાજા જાય છે' વગેરે વાક્યો માફક વેદાન્ત વાક્યો નિરર્થક બની જાય [સિદ્ધાન્તી શકા કરે છે] 'રજ્જુરિય નાય સર્પ'—આ દોરડી છે, આ સાપ નથી એમ વસ્તુમાત્રનું કથન કરનાથી પણ ભ્રાન્તિથી ઉદ્ભવે ન બચતી નિવૃત્તિ દ્વારા સાધ્યકતા (સિદ્ધ થતી) જોઈ શકાય છે તેમ અરી (વેદાન્તવાક્યોની બાબતમાં) પણ અન્ય સારી આત્મ વસ્તુના કથનથી સસારિત્વ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ દ્વારા (તેની) સાધ્યકતા (સિદ્ધ) થાય પૂર્વપક્ષી આનો ઉત્તર આપે છે આપુ બની શકે જો રજ્જુના સ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી જેમ બ્રાન્તિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ બ્રહ્મના સ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી સસારિત્વની બ્રાન્તિ દૂર થઈ જતી હોય પણ (તે) તેમ દૂર

સંસારિત્વ આન્તિર્ગ્રહસ્વરૂપધ્વનમાત્રેણ નિવર્તેત, નતુ નિવર્તતે, ધૃત
બ્રહ્મણોઽપિ યથાપૂર્વં સુચ્છદુષ્ટાદિસંસારિધર્મદર્શનાત્, 'ધોતવ્યો ✓
મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ' (બૃહ૦ ૨.૪.૫) ઇતિ ચ ધ્વનોત્તરકાલ
યોર્મેનનનિદિધ્યામનયોર્વિધિદર્શનાત્ । તસ્માત્પ્રતિપત્તિર્વિધિવિપય-
તયેય શાસ્ત્રપ્રમાણકં બ્રહ્માભ્યુપગન્તવ્યમિતિ ।

(૨૨) અત્રાભિચીયતે-ન, કર્મ-બ્રહ્મવિદ્યાફલયોર્ધૃતક્ષણ્યાત્ । શારીરં
ધાર્મિકં માનસં ચ કર્મ ધૃતિસ્મૃતિસિદ્ધં ધર્માર્થ્યં, યદ્વિપયા જિજ્ઞાસા
'અથાતો ધર્મં જિજ્ઞાસા' (જૈ૦ સૂ૦ ૧.૧૧.૧) ઇતિ સૂત્રિતા, અધર્મોઽપિ
દ્વિસાદિઃ પ્રતિષેધચોદનાલક્ષણત્વાદિજ્ઞાસ્ય પરિદ્વારાય । તયો-
ધોદનાલક્ષણયોરર્થાનર્થયોર્માધર્મયો ફલે પ્રત્યક્ષે સુચ્છદુઃખે શરીર-
પાદ્મનોમિરેધોપભુજ્યમાને વિષયેન્દ્રિયસંયોગજન્યે બ્રહ્માદિપુ સ્થાવ-
રાન્તેષુ પ્રસિદ્ધે । મનુષ્યત્વાદારભ્ય બ્રહ્માન્તેષુ પેદ્ધવાસુ છુપ્તતાર-
તમ્પમનુચ્યતે । તતઽથ તદ્વેત્તોર્ધર્મસ્ય તારતમ્યં ગમ્યતે । ધર્મતાર-
તમ્યાદધિકારિતારતમ્યમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાર્થિત્વસામર્થ્યાદિકૃતમધિ-
કારિતારતમ્યમ્ । તથા ચ યાગાચનુષ્ઠાથિનામેવ વિદ્યાસમાધિ

ધર્મી નથી કારણ બ્રહ્મનુ અવશ્ય કરનારમા પણ પહેલાની જેમ સુખ દુઃખ
વગેરે જગનના ધર્મો દેખાય છે અને ધોતવ્યો આત્મા અવશ્ય કરવા,
મનન કરવા અને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે બૃહ ૨-૪-૫ એ શ્રુતિમાં
અવશ્ય પછીના કાળમાં મનન અને નિદિધ્યાસનની વિધિ (નુ વિધાન થયેલું)
જોવામાં આવે છે, માટે ઉપાસના નિધિના અગ તરીકે જ બ્રહ્મ શાસ્ત્ર પ્રમા
ણક છે એવું સ્વીકારવું પડશે

(૨૨) [સિદ્ધાન્તી કહે છે] અહી કદીએ જીએ ના, (તેમ નથી)
કારણ કર્મ અને બ્રહ્મવિદ્યાના ફળમા વિવેકાશ્રુતા (જેદ) છે કાર્મિક, વાર્મિક
અને માનસિક કર્મ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ધર્મ નામે પ્રસિદ્ધ છે, ને (ધર્મ)
વિપયક જિજ્ઞાસા 'અથાતો ધર્મં જિજ્ઞાસા-વેગાધ્યયન પછી ધર્મની જિજ્ઞાસા
કરવી જોઈએ (જૈ સૂ ૧-૧-૧)' માં સ્વતંત્ર કરવામાં આવી છે દ્વિસાદિ
અધર્મ પણ પ્રતિષેધ-પ્રવર્તક વામ્પેા પરિદ્વાર (ત્યજવા) માટે જાણવા યોગ્ય
છે તે ઓના (પ્રેરણા) રૂપી લક્ષણગણા અર્થ અને અનર્થરૂપ ધર્મ અને
શરીર, વાણુ અને મનથી ભોગવાતુ, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી
ઉત્પન્ન થતુ સુખ અને દુઃખરૂપી ફળ બ્રહ્મથી માંડી સ્વાચર સુધી પ્રસિદ્ધ
છે મનુષ્યથી માંડી બ્રહ્માદિ સુધીનુ તારતમ્ય (ન્યૂનાધિકપણુ, ઓછાવતા મણુ

વિશેષાદુક્તરેણ પથા ગમનં, કેવલૈરિષ્ટાપૂર્તદત્તસાધનેર્ધ્માદિક્રમેણ
 દક્ષિણેન પથા ગમનં, તથાપિ સુષ્પતારતમ્યં તત્સાધનતારતમ્યં ચ
 શાસ્ત્રાત્ 'યાવત્સંપાતમુપિત્વા' (છાન્દો ૦ ૫૧૧૦૫) इत्यस्माद्गम्यते ।
 तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुषपलक्ष्योदनालक्षणधर्मसाध्य
 पवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च
 पैद्वत्सु दुषपतारतम्यदर्शनात्तदेतोरधर्मस्य प्रतिषेधोदनालक्ष-
 णस्य तदनुष्ठायिना च तारतम्यं गम्यते । पवमविद्यादिदोषवर्ता
 धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुषपदुःषतारतम्यम्
 नित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुति — 'न
 ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' (छाન્દो ૦ ૧૨૧)
 इति यथार्चणितं संसाररूपमनुवदति । अशरीरं घाव सन्तं न
 प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छाન્દो ૦ ૮१२१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति-
 षेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यस्य मोक्षादयस्याशरीरत्वस्य प्रतिषि-
 ष्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो

બેદ) શ્રુતિમાં વળુંવાયુ છે, અને તેથી તેના હેતુ એવા ધર્મનું તારતમ્ય
 સમજી શકાય તેમ છે (અનુમેય છે) ધર્મના તારતમ્ય હોવાથી અધિકારીનું
 તારતમ્ય સમજી શકાય તેમ છે અને ફગની કામના (દ્વ્યાદિ) સામર્થ્ય
 વગેરેથી ઉત્પન્ન થતુ અધિકારીનું તારતમ્ય પ્રસિદ્ધ છે જેમકે મત્ર વગેરે
 અનુષ્ઠાન કરનારની વિદ્યા (ઉપાસના) અને સમાધિવિશેષથી ઉત્તર માર્ગથી
 ગતિ (ધાય છે) અને કેનજ હૃદિ, પૂત અને દત્તના સાધનાથી (અનુષ્ઠાન
 કરનારની) દક્ષિણ માર્ગે ગતિ છે ત્યાં પણ સુખ અને તેના સાધનાનું
 તારતમ્ય 'યાવત્' ત્યાં કર્મના ફગનો ક્ષત થાય ત્યાં સુધી રહીને (છાન્દો ૫-૧૦-૫) એ શાસ્ત્રમંત્રથી અવગત થાય છે અનુપ્પ વગેરેથી માંડી
 નરકમાં વસનાર તથા સ્વાવર સુધીના (જીવો)માં તારતમ્યથી રહેના સુખલેશ
 મોદનારથી ધર્મથી જ સામ્ય છે એવું જણાય છે વળી જાતી ગતિ
 અને નીચી ગતિવાળા દેહધારીઓમાં કુળનું તારતમ્ય દેખાય છે તેથી તેના
 હેતુરૂપ અધર્મ—કે જે પ્રતિરેષ-અવર્તક વાક્યોથી ઓપિત છે તે—નું અને
 તેનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓનું તારતમ્ય ગમ્ય અને છે આમ અવિદ્યા વગેરે
 દોષવાળાઓનું ધર્મ અને અધર્મના તારતમ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શરીર-ગ્રહણ
 પૂર્વક સુખદુઃખનું તારતમ્ય અનિત્ય સંસારરૂપ છે એવું શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને
 ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે હાખના તત્ત્વે ન હ વૈં અવશ્ય એ સશરીર આત્માના

નોપપચતે । *અશરીરત્વમેવ ધર્મકાર્યમિતિ ચેત; *ન તસ્ય સ્વાભાવિકત્વાત્ । 'અશરીરં શરીરેષ્વનવસ્યેષ્વવસ્થિતમ્ । મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ' (કાઠ૦ ૧૨/૨૧) 'અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભઃ' (મુળ્હ૦ ૨/૧૨) 'અસક્ષો છયં પુરુષઃ' (મૃદ્ધ૦ ૪/૩૧૫) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाप्यम-
शरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ।

(૨૩) તત્ર કિંચિત્પરિણામિનિત્યં યસ્મિન્ચિક્રિયમાણેऽપિ તદ્દે-
વેદમિતિ બુદ્ધિર્ન વિદ્યન્યતે; યથા પૃથિવ્યાદિજગન્નિત્યત્વવાદિનામ્ ।
યથા ચ સાંખ્યાનાં ગુણાઃ; इदं तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं,
व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यवृत्तं, निश्चयवं, स्वयं-
પ્રિય અને અપ્રિયનો નાશ થતો નથી એ શ્રુતિ વર્ણવ્યા મુજબના
સંસારનો અનુવાદ કરે છે અશરીરં દેહગદિત આત્માને પ્રિય અને
અપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (છટ્ઠાધ્ય ૮-૧૨-૧) એમ (આ શ્રુતિ દ્વારા) પ્રિય
અને અપ્રિયના સ્પર્શ (સંબધ)ના પ્રતિરોધથી મોક્ષ નામની શરીરરહિત
અવસ્થા ચોદનાત્મક ધર્મનું કાર્ય છે એનો પ્રતિરોધ થયો છે એવું સમજાય
છે. કારણ કે (એ અવસ્થા) જે ધર્મનું કાર્ય હોય તો પ્રિય અને અપ્રિય
ના સ્પર્શનો નિરોધ મળવી શકે નહિ જે તમે (પૂર્વપક્ષી) એમ કહો કે
(પૂર્વોક્ત અવસ્થામાં) શરીરરહિત હોવાપણુ એ ધર્મનું કાર્ય છે. (સિદ્ધા-
ન્તી કહે છે) ના. કારણુ અશરીરં શરીરોમા અશરીર, અનિ-ધોમાં નિત્ય,
મહાન, સર્વવ્યાપક આત્માને જાણીને વિદ્વાન યોગ કરતો નથી (કાઠ. ૧-
૨-૨૧) અપ્રાણો પ્રાણરહિત, મનરહિત, શુદ્ધ (મુ'કકં ૨-૧-૨)
અસક્ષો આ પુરુષ સગરહિત છે (મૃદ્ધ ૪-૩-૧૫) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી
તેનું અશરીરત્વ સ્વાભાવિક છે એટલા માટે જ અનુષ્ઠેય કર્મક્રમથી વિશ-
દ્ધ મોક્ષ નામનું અશરીરત્વ નિત્ય છે એ સિદ્ધ થયું.

(૨૩) ત્યાં જે કાર્મિક વિકાર પામ્યા છતાં તદ્દેવ દ્વદ્મં 'તે આ જ
છે' એવી બુદ્ધિનો નાશ ન પામે તે પરિણામી નિત્ય કહેવાય. જેમ જગતને
નિત્ય માનનારના મનમાં પૃથ્વી વગેરે પરિણામી નિત્ય અને જેમ સાંખ્યના
મતે શુદ્ધ પરિણામી નિત્ય છે પરંતુ આ (અહીં) તો પારમાર્થિક કૂટસ્થ,
નિત્ય, આદ્યાસ જેમ સર્વવ્યાપક સર્વ વિકારોથી રહિત, નિત્યવૃત્ત, નિર-
વપવ સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. જ્યાં ધર્મ અને અધર્મ (તેઓના મુખ-

જ્યોતિઃસ્વભાવમ્ । યત્ર ધર્માધર્મો સહ કાર્યેણ કાલપ્રયં ચ નોપા-
વર્તેતે । તથેતદશરોરત્વં મોક્ષાર્થમ્ । ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્મા-
દન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ મન્યાચ્ચ’ (કાટ૦ ૨।૧૪)
इत्यादिश्रुतिभ्यः । અતસ્તદ્બ્રહ્મ યસ્યેયં જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુતા, તદ્યદિ
કર્તવ્યશેષત્વેનોપદિશ્યેત, તેન ચ કર્તવ્યેન સાધ્યચ્ચેન્માજોઽમ્યુપ-
ગમ્યેત, અનિત્ય પવ સ્યાત્ । તત્રૈવં સતિ યથોક્તકર્મફલેષ્વેવ
તારતમ્યાવસ્થિતેષ્વનિત્યેષુ કશ્ચિદતિશયો મોક્ષ इति પ્રસજ્યેત ।
નિત્યશ્ચ મોક્ષ સર્વેર્મોક્ષવાદિભિરમ્યુપગમ્યતે, અતો ન કર્તવ્યશે-
ષત્વેન બ્રહ્મોપદેશો યુક્તઃ ।

(૨૪) અપિ ચ ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’ (મુણ્ડ૦ ૩।૨।૯)
‘ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે’ (મુણ્ડ૦ ૨।૨।૮) ।
‘આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન વિમેતિ કુતશ્ચન’ (તૈત્તિ૦ ૨।૯) । ‘અમય
પૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ’ (વૃહ૦ ૪।૨।૪) । ‘તદાત્માનમેવાવેદદ્ બ્રહ્મા
સ્મોતિ તસ્માદ્દત્તસર્વમભવત્’ (વાજસનેયિબ્રાહ્મણીપ૦ ૧।૪।૧૦) ।
‘તત્ર કો મોક્ષ ક. શોક પક્ત્યમનુપદ્યત’ (ઈશા૦ ૭) इत्येवमाद्या

કુ:ખ ૩પી) કાર્યો સાથે ત્રણે કાળમા(નજીક) જતા નથી, તે અન્યત્ર ધર્મ,
અધર્મ, કાર્ય, ભૂત અને ભવિષ્યથી જે લિન્ન છે, વગેરે શ્રુતિથી મોક્ષ
નામની શરીરગદિત સ્થિતિ છે આથી તે બ્રહ્મ છે જેની આ જિજ્ઞાસા
(અહીં) પ્રસ્તુત છે, જે તેને અગરે ઉપદેશ કરવામાં આવે અને તે
કર્મથી મોક્ષ સાધ્ય છે એમ (સ્વીકારાય) તે તે અનિત્ય જ થાય ત્યાં
એમ થતા તારતમ્યથી રહેન, મર્યાદા અનિત્ય કર્મક્રોધોમાંથી કષ્ટિ અતિ-
શય તે મોક્ષ છે એવું (માનવાનો પ્રસંગ) આવી પડે પરંતુ દરેક નોક્ષ-
વાદીઓ મોક્ષ નિત્ય છે એમ સ્વીકારે છે આથી કર્તવ્યના સેવ તરીકે
(કર્મના અગ તરીકે) મોક્ષને ઉપદેશ થે અ નથી

(૨૪) વગી બ્રહ્મવેદ૦ બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ અને છે (મુ ૩૬૦
૩-૨-૮) ક્ષીયન્તે૦ તે પરાવર (બ્રહ્મ)ને જાણતા તે (દૃષ્ટા) નાં ક્રોધોક્ષીણ
થઈ જાય છે (મુ ૬૬ ૨-૨-૮) બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર કોઈનાથી બીજો
નથી (તૈત્તિ૦ ૨-૮) અમય૦ હે જનક । તુ નિશ્ચિતપણે અભયને પ્રાપ્ત
થયો છું (બૃહ૦ ૪-૨-૪) તદા૦ ત્યારે તેણે (જીવે) હું બ્રહ્મ છું એમ
જાણ્યું તેથી તે સર્વ (બ્રહ્મ) બની ગયો (વાજસનેયિબ્રાહ્મણીપ૦ ૧-૪-૧૦)

શ્રુતયો બ્રહ્મવિદ્યાનન્તરં મોક્ષં દર્શયન્ત્યો મધ્યે કાર્યાન્તરં ધારયન્તિ ।
તથા 'તદ્દેવત્વપદ્યન્નૃપિર્વામથેવઃ પ્રતિપેદેઽહં મનુરભયં સૂર્યથ'
(ચુદ્ધ૦ ૧૪૧૦) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्ममाद्ययोर्मध्ये कर्तव्यान्तरया-
रणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये
तत्कर्तव्यं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ।

(૨૫) 'ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ પરં પારં તાર-
યસિ' (પ્રશ્ન૦ ૬૮) 'શ્રુતં હોય મે મગવદ્દેશેભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મ-
વિદિતિ સોઽહં મગયઃ શોચામિ તં મા મગવાઽઞ્છોકસ્ય પારં
તારયતુ' (છાન્દો ૭૧૩) 'તસ્મૈ મૃદિતકળાયાય તમતઃ પારં
દર્શયતિ મગવાન્સનતકુમારઃ' (છાન્દો ૭૨૬૨) इति धैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिषन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।
तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-

तत्र को० त्यां अक्षेत्वं ज्ञेयान्ते कथो मोक्ष आने शोक (होष्ठ शोक)
(ईशा० ७) वगेरे श्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञान पक्षी (तरत) मोक्ष इशांवी (ब्रह्मज्ञान
आने मोक्षनी) वग्ने कर्त्यान्तःने दूर करे छे, (पारे छे, निषेध करे छे) आने
तद्वैतत ते (ब्रह्म) ज्ञेयां भगि वाग्देवने अनुभव कथो के 'हुं' भव
कथो हतो, हुं भूयं पक्षु कथो हतो, (चुद० १-४-१०) अे श्रुति ब्रह्म-
दर्शन आने सर्वात्मभावनी वग्ने अन्य इतंन्यना निषेध भाटे उदाहरण्य तरीके
आपवी ज्ञेयभ्यो, ज्ञेय ज्ञेयो ज्ञेयो गाय छे (त्यां) ज्ञेयो छे आने गाय छे,
अे जे (इयाभ्यो) वग्ने ते कर्तातुं अन्य कर्ष कर्षं नथी अेभ न्ध्याय) छे.

(૨૫) ત્વં દિનઃ ૦ તું જ પિતા છે જે અમને અવિદ્યાની પેઠી પાર
ઉતારે છે (પ્ર. ૬-૮) શ્રુતં હોય ૦ મેં ભગવાન સમાન આપ જેવા
પામેથી સંભળ્યું છે કે આ-માને જાણનાર શોક તરી ન્નય છે તો હે
ભગવન! હું શોક કરું છું તેથી મને ભગવાન શોકની પર ઉતારો (છાન્દો.
૭-૧-૩) તસ્મૈ ૦ ભગવાન સનતકુમારે નાચ પામેજ પાપવળા તે (નારદ)
ને અજ્ઞાનની પેઠી પાર (બ્રહ્મ) તું દર્શન કરાવ્યું (છાન્દો. ૭-૨-૨૬)
આ આને આવી અન્ય શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિષેધ (એવા અજ્ઞાન) ની
નિવૃત્તિ જ આત્મજ્ઞાનતુ ક્ષણ છે એમ દર્શાવે છે તેજ જ આશય (ગૌતમ)
દ્વારા વિરચિત ન્યાયથી પુષ્ટ સત્ત છે દુઃખજન્મ દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ
દોષ અને ત્રિધાજ્ઞાનના (દારણુરપ) ઉતરોત્તરનો નાશ થતાં તેની પૂર્વ

મિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપવર્ગ' (ન્યા૦ સૂ૦ ૧.૧.૨) इति । मिथ्याज्ञानाप्रापयश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्, यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विष्वेदेद्या अनन्तमेव स तेन लोकं गतति' (बृह० ३.१.९) इति । न चाध्यासरूपम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ३.१.८।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यावेश.' (छान्दो० ३.१.९.१) इति प मनवादिभ्या-
दिषु ब्रह्मदृष्टवध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वायु-
संवर्ग.' (छान्दो० ४.३.१) 'प्राणो वायु संवर्ग.' (छान्दो० ४.३.२)
इतिषत् । नाप्याज्यावेक्षणदिकर्मवत्कर्मोद्गसंस्काररूपम् । संपा-
दादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृह० १।४।१०) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।५।१९) इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः
पदसमन्वयः पीडयेत् । 'मिच्छते हृदयमन्धिद्विच्छमते सर्वसंशयाः'
(मुण्ड० २।२।८) इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलध्वनान्युपुरु-

પૂર્વેના નાશ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (ન્યા૦ સૂ ૧-૧-૨) મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વના જ્ઞાનથી થાય છે અને આ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનું જ્ઞાન સપદ્રૂપ નથી જેમ જાતશક્તિ. મન અનન્ત છે, વિષ્વેદેવો પણ અનન્ત છે તેથી તે લોકને એ છતે છે. (બૃહ૦ ૩-૧-૯) તથા (એકત્વવિજ્ઞાન) અધ્યાસરૂપ નથી, જેમ મનોઠ મન બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસના કરતી જોષએ (છાન્દો ૩-૧-૮-૧) આદિત્યોએમ આદિત્ય બ્રહ્મ છે એવો ઉપદેશ છે (છાન્દો ૩-૧-૯-૧) એમ મન અને આદિત્યના બ્રહ્મદષ્ટિનો અધ્યાસ છે. વળી વાયુઃ વાયુ ચોક્કસ સંવર્ગ છે, પ્રાણ ચોક્કસ સંવર્ગ છે. (છાન્દો ૪-૩-૧)ની જોગ એકત્વસ્થિતિન વિશિષ્ટક્રિયાયોગ નિમિત્ત નથી. તેમ જ (તે) આત્મા-વેદાણુ વગેરે કર્માની માફક કર્માંગના સરકારરૂપ નથી, કારણ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વવિજ્ઞાનને સપદારૂપ સ્વીકારીએ તો તત્ત્વમસિ તે વ્રુ છે (છાન્દો ૬-૮-૭) અહ બ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મ છું. (બૃહ૦ ૧-૪-૧૦) અયમાત્મા બ્રહ્મ આ આત્મા બ્રહ્મ છે (બૃહ૦ ૨-૫-૧૯) વગેરે વાક્યોના બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર પદસમન્વયનો જાણ આવે. મિચ્છતે હૃદયની મધિ બેદાર્થ જાય છે સર્વ સંશયો ઉદાર્થ જાય છે (મુન્ડ ૨-૨-૮) એ અને

ધ્યેરન્ । ‘દ્રહ્ય વેદ પ્રહ્યે મયતિ’ (મુળ્ક ૦ ૩૧૨૧) इति धैर्यमादीनि
 तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न त्नामञ्जस्येनोपपद्येरन् ।
 तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविमानम् । अतो न पुरुषव्या-
 पारतन्त्र्या ब्रह्मविद्या । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान
 यद्वस्तुतन्त्रा ।

(૨૬) પર્વમૂતસ્ય પ્રહાણસ્તજ્ઞાનસ્ય ચ ન કયાચિધુક્ત્યા
 શક્યઃ કાર્યાનુપ્રવેશઃ દ્વસ્પયિતુમ્ । ન ચ વિદિક્રિયાકર્મત્વેન
 કાર્યાનુપ્રવેશો બ્રહ્મણઃ, ‘વન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદધિ’
 (કેન ૦ ૧-૩) इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, ‘येनेदं सर्वं
 विजानाति तं केन विजानीयात्’ (મૃદ ૦ ૨-૪-૧૩) इति च ।
 तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—‘यद्वाचानभ्युदितं
 येन वागभ्युद्यते’ इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, ‘तदेव ब्रह्म त्वं
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ (કેન ૦ ૧-૪) इति ।

આવી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપી જ્ઞાનો બાધ કરાવની (શ્રુતિઓ)નો બાધ થાય.
 પ્રહ્યવેદ ૦ બ્રહ્મને જાણીકાર બ્રહ્મ જ બને છે. (મુ. ૬. ૩-૨-૬) એ અને
 આર્વા બ્રહ્મભાવનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો સંપદાદિ પક્ષમાં યોગ્ય રીતે
 પરી શકશે નહિ, માટે બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વવિજ્ઞાન સંપદાદિ રૂપ નથી.
 આથી બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષની પ્રવૃત્તિને અર્ચીન નથી. ત્યારે કેવી છે ? પ્રત્યક્ષાદિ
 પ્રમાણના વિષય વસ્તુજ્ઞાનની માફક વસ્તુને અર્ચીન છે.

(૨૬) આવા બ્રહ્મ અને તેના જ્ઞાનની કોઈ પણ ધુક્તિથી કાપ
 સાથે સંબંધ રૂપવો શક્ય નથી. ચિદિ (જાણી) એ ક્રિયાના કર્મ તરીકે
 બ્રહ્મનો કાપ સાથે સંબંધ (શક્ય) નથી વન્યદેવ ૦ તે (બ્રહ્મ) ચિદિ
 તથી જુદું છે અને અવિદિતથી જુદું છે. (કેન ૦ ૧-૩) અને યેનેદં જેના
 દ્વારા સર્વને જાણે છે તેને કેનાથી જાણી શકે ? (મૃદ ૦ ૨-૪-૧૩) એ (શ્રુતિઓ
 વડે) ચિદિ જાણીતું એ ક્રિયાના કર્મ તરીકે (તેનો) નિષેધ કરવામાં આવ્યો
 છે. વળી ‘યદ્વાચા’ ૦ જે વાણીથી વણવી શકાતું નથી જેના વડે વાણી
 વણું ન કરે છે એમ બ્રહ્મનો (મનવાણી વગેરેના) અવિષય તરીકે ઉપન્યાસ
 કરીને તદેવ તે જ બ્રહ્મ તું જાણ, જેની આ લોક ઉપાસના કરે છે
 તેને નહિ (કેન ૦ ૧-૪) એમ (બ્રહ્મનો) ઉપાસ્તિક્રિયા (ઉપાસના) ના કર્મ
 તરીકે પણ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૭) અવિષયત્વે બ્રહ્મણઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાનુપપત્તિરિતિ ચેત્, —
 *ન; અવિદ્યાકલ્પિતમેદનિવૃત્તિપરત્વાચ્છાસ્ત્રસ્ય । નદિ શાસ્ત્રમિદં
 તથા વિષયભૂતં બ્રહ્મ પ્રતિપિપાદયિષતિ । *કિં તદ્દિ ? * પ્રત્ય-
 ગાત્મત્વેનાવિષયત્વા પ્રતિપાદ્યદવિદ્યાકલ્પિતં વેદ્ય-વેદિત્વ-વેદ-
 નાદિમેદમપનયતિ । તથા ચ શાસ્ત્રમ્—‘યસ્યાઽમતં તસ્ય મતં
 મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિદ્યાતં વિજાનતાં વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્’
 (કેન૦ ૨-૩) ‘ ન દૃષ્ટેદ્રૃષ્ટારં પદ્યે:’, ‘ ન વિજ્ઞાતેવિજ્ઞાતારં
 વિજાનોયાઃ ’ (વૃહ૦ ૩-૪-૨) इति चैवमादि । अतोऽविद्याक-
 ल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्ष-
 स्यान्नित्यत्वदोषः ।

(૨૮) यस्य તૂત્પાદ્યો મોક્ષસ્તસ્ય માનસં, વાચિકં કાર્યિકં
 યા કાર્યમપેક્ષત इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च; तयोः पक्ष-
 योर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यस्यम् । नहि दध्यादि विकार्यं उत्पद्यं वा

(૨૭) જે તમે (પૂર્વપક્ષી) (ઈન્ડ્યોનો) વિષય ન થવાથી બ્રહ્મણું શાસ્ત્ર
 પ્રમાણુત્વ અસિદ્ધ થશે, એમ કહે છે (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, કારણ
 શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પેલા ભેદની નિવૃત્તિ માટે છે. શાસ્ત્ર ‘બ્રહ્મ-આ’ એવી
 રીતે વિષય બનતા બ્રહ્મણું પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છતું નથી. (પૂર્વપક્ષી) તે
 કેવી રીતે (શાસ્ત્ર બ્રહ્મણું પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છે છે ?) (સિદ્ધાન્તી કહે છે
 બ્રહ્મ) પ્રત્યગાત્મા હોવાથી તે કાળને વિષય નથી એવું પ્રતિપાદન કરતું
 શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પેલ વેદ્ય (જિય), વેદિત (જાત) અને વેદના (જ્ઞાન)
 વગેરે ભેદને દૂર કરે છે. અને વળી શાસ્ત્રાણું (વાક્ય) છે. યસ્યાઽમતં
 જેને (મન બ્રહ્મ) અજ્ઞાત છે તેને જ્ઞાત છે અને જેને (મન બ્રહ્મ) જ્ઞાત છે
 તે તેને જાણતો નથી જાણનારાઓને માટે તે અવિજ્ઞાત છે અને નહિ
 જાણનારાઓને માટે તે વિજ્ઞાત છે (કેન૦ ૨-૩) ન દૃષ્ટેઽદ્રિષ્ટિના દૃષ્ટાને ત્વં
 જેમ સકીશ નહિ, (બુદ્ધિ વૃત્તિ ના) જ્ઞાતાને ત્વં જાણી શકીશ નહિ (બૃહ૦
 ૩-૪-૨) વગેરે. માટે અવિદ્યાથી કલ્પેલા સંસારની નિવૃત્તિ દ્વારા નિત્યમુક્ત
 આત્મસ્વરૂપનો સમર્પક હોવાથી મોક્ષમાં અનિત્યતાનો દોષ આવશે નહિ.

(૨૮) જેના મત) માં મોક્ષ ઉત્પદ્ય છે તેના (મત)માં તે માનસિક,
 કાર્યિક બધવા વાચિક કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે એમ (કહેવું) મોખ્ય છે.
 અને (મોક્ષને) વિકાર્યમાને તેના પક્ષમાં પણ-એમ તે બન્ને પક્ષમાં મોક્ષ
 મોક્ષસ અનિત્ય છે દલી વગેરે વિકારી કે થટ વગેરે ઉત્પાદ્ય (પદાર્થ)

ઘટાદિ નિત્યં દૃષ્ટં લોકે । નચાપ્યત્વેનાપિ કાર્યાપેક્ષા; સ્વાત્મ-
સ્વરૂપત્વે સત્યનાપ્યત્વાત્ । સ્વરૂપવ્યતિરિક્તત્વેऽપિ બ્રહ્મણો
નાપ્યત્વં, સર્વગતત્વેન નિત્યાન્તસ્વરૂપત્વાત્સર્વેણ બ્રહ્મણઃ, આકા-
શસ્યેવ । નોપિ સંસ્કાર્યો મોક્ષઃ, યેન ધ્યાપારમપેક્ષેત । સંસ્કારો
હિ નામ સંસ્કાર્યસ્ય ગુણાધાનેન યા સ્યાદોપાપનયનેન યા ? ન
તાવદ્ગુણાધાનેન સંભવતિ; અનાધેયાતિશયબ્રહ્મસ્વરૂપત્વાન્મોક્ષ-
સ્ય । નાપિ દોષાપનયનેન; નિત્યશુદ્ધબ્રહ્મસ્વરૂપત્વાન્મોક્ષસ્ય ।

(૨૧) સ્વાત્મધર્મ યથા સંસ્તિરોભૂતો મોક્ષઃ ક્રિયાયાત્મનિ
સંસ્ક્રિયમાણેઽભિવ્યજ્યતે, યથાઽઽર્થે નિયતેણક્રિયયા સંસ્ક્રિયમાણે
ભાસ્વરત્વં ધર્મં ઇતિ ચેત્.—ન; ક્રિયાઅથવાપ્રાનુપપત્તેરાત્મનઃ ।
યદાથવા ક્રિયા તમવિકુર્યેતી નૈવાત્માનં ભ્રમતે । યથાત્મા ક્રિયયા
વિક્રિયેત, અનિત્યત્વમાત્મનઃ પ્રસજ્યેત । ‘અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે’

જગતમાં નિત્ય દેખાતા નથી વળી (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત (મેળવી શકાય તેવું
માનનાર પક્ષમાં) પણ કાર્યની અપેક્ષા નથી, કારણ (તે) સ્વાત્મસ્વરૂપ
દેવાથી પ્રાપ્ત (મેળવી શકાય તેવું) નથી. સ્વરૂપથી ભિન્ન મણીએ તો
પણ બ્રહ્મતું પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ આદ્યની જેમ સર્વવ્યાપક
દેવાથી બ્રહ્મ સકુને માટે નિત્ય-પ્રાપ્ત-સ્વરૂપ છે, મોક્ષ સરકાર્ય પણ નથી
કે જેથી તે સંસ્કારની અપેક્ષા રાખે, અરેખર સરકાર સંસ્કાર કરવા યોગ્ય
(પદાર્થ)માં શુભ મૂકવાથી કે દોષ દૂર કરવાથી થાય. અથ મૂકવાથી(બ્રહ્મમાં)
સંસ્કાર સંભવતો નથી કારણ મોક્ષ અનાધેયાતિશયરૂપ (કોઈ પણ જાતની
વધવધ વિનાતું) બ્રહ્મસ્વરૂપ છે દોષ દૂર કરવાથી પણ નહિ. કારણ મોક્ષ
નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

(૨૨) જે તમે ૧પૂર્વપક્ષી એમ) કહો કે જેમ દપંજુમાં (હુમડા
વગેરેથી) ધરવાની ક્રિયાથી સંસ્કાર કરવામાં આવતા, તેના ભાસ્વરત્વ ધર્મની
અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ (ઉપાસના વગેરે) ક્રિયાથી સંસ્કાર પામતાં તિરો-
ધાન પામેલા તેના પોતાના જ ધર્મ એવા મોક્ષ અભિવ્યક્ત થાય છે તો
(સિદ્ધાન્તો કહે છે) ના. કારણ આત્મામાં ક્રિયાનું આશ્રયત્વ સંભવતું નથી
(આત્મા ક્રિયાને આશ્રય બને છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.) કારણ જેના
આશ્રયે ક્રિયા રહે છે તેને વિરૂદ્ધ ક્યાં વિના ક્રિયા પોતાનું અસ્તિત્વ મેળવી
શકતી નથી. જે આત્મા ક્રિયાથી વિકાર પામે તો આત્માની અનિત્યતા
આરી પડે. અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે-આ આત્મા અવિકારી કહેવાય છે,

(મ. મી. ૨-૨૫) इति चैवमादीनि वाक्यानि वाक्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्यथायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ।

(૩૦) *નનુ દેહાશ્રયયા સ્નાનાચમનયજ્ઞોપવીતાદિકયા ક્રિયય દેહી સંસ્ક્રિયમાણો દૃષ્ટઃ । *ન; દેહાદિસંહતસ્યૈવાવિદ્યાગૃહીતસ્યા મનઃ સંસ્ક્રિયમાણત્વાત્ । પ્રત્યક્ષં હિ સ્નાનાચમનાદેર્દેહસમવાયિત્વમ્ । તયા દેહાશ્રયયા તત્સંહત પચ કશ્ચિદવિચયાત્મત્વેન પરિગૃહીતઃ સંસ્ક્રિયત इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानि मित्तेन धातुसाम्येन तत्संહतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत पच । तेनैव ह्यર્हककर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स पवाश्नाति तयोरन्य विष्पलं ज्ञाद्वयनश्चान्नन्यो अभिचाकरोति' (मुण्ड० ૩-૨-૧) इति मन्त्रयणात् । आरमेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्म

વગેરે વાક્યોના આધ ધાય અને ત અનિષ્ટ (ખેડુ) છે, માટે આત્માની પોતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા સંભવતી નથી. અન્યને આધારે રહેલી ક્રિયા હારા તે અવિષય (અપૃષ્ટ) હોવાથી આત્મા સંસ્કાર પામતો નથી.

(૩૦) (પૂર્વશ્લોકી કહે છે) દેહને આશ્રયે રહેલ સ્નાન, આચમન, યજ્ઞોપવીત વગેરે ક્રિયાથી આત્મા સંસ્કાર પામતો જોવામાં આવે છે. (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, કારણ ત્યાં દેહાદિથી જોડાયેલ અવિદ્યાથી ગૃહીત આત્મા સંસ્કાર પામે છે. કારણ સ્નાન આચમન વગેરેનો દેહ સાથેનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ છે તે દેહને આશ્રયે રહેલ (ક્રિયા) વડે તેની સાથે જોડાયેલ અવિદ્યાથી આત્મા તરીકે સ્વીકારાયેલ ઠાઠ સંસ્કાર પામે છે એ (કહેવું) યોગ્ય છે. જેમ દેહનાં આશ્રયે રહેલ ચિકિત્સા (ઉપચાર) થી ઉત્પન્ન થયેલ ધાતુ એના સામ્યથી તે (દેહ) ની સાથે જોડાયેલ, તે(દેહ)નું અભિમાન ધરાવનારને આરોગ્યનું ફળ મળે છે. મહમરોગઃ-દુઃનિરોગી છું' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે, સ્નાન, આચમન, યજ્ઞોપવીત વગેરેથી 'અહં શુદ્ધઃ સંસ્કૃતઃ-દુઃશુદ્ધ છું, સંસ્કાર પામ્યો છું, એવી બુદ્ધિ જેમાં જન્મે છે તે સંસ્કાર પામે છે અને તે દેહથી જોડાયેલો જ છે, દુઃકર્તા છું' એવા

નીપિણઃ' (કાઠ૦ ૨-૩-૪) इति च । तथा च 'यको देवः सर्व-
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यक्षः सर्वभूताधि-
पामः सान्नी चेता केवलो निगुणश्च' (श्वेता० ६-११) इति, 'स
पर्यगाच्छुक्रमकायमयणमस्नापिर- शुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८)
इति चैतो मन्त्राचनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्श-
यतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । यतो-
ऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिदंशयितुम् ।
तस्मान्नानमेकं मुक्त्वा क्रियाया मन्धमात्रस्याननुप्रवेश इदं
नोपपद्यते ।

(૨૧) જનનુ જ્ઞાનં નામ માનસી ક્રિયા-૧ જન; વૈલક્ષણ્યાત્ ।
ક્રિયા દ્વી નામ સ્તા, યત્ર વસ્તુસ્વરૂપનિરપેક્ષત્ર લોચતે, પુરુષ-
ચિન્નવ્યાપારાધીના, ચ । યથા-૧ યસ્યૈ દેવતાયૈ દ્વિગૃહીતં સ્થાત્
તાં મનસા ધ્યાયેદ્વપદ્કરિષ્યન્' इति, 'સંસ્થાં મનસા ધ્યાયેત્'

અર્થ એવા પ્રત્યયનો વિષય અનેક તેના દ્વારા જ સધળી ક્રિયાઓ થાય છે,
અને તેનું જણ પણ તે જ ભોમવે છે કારણ તથોડરન્ય નેમનો એક
સ્વાદિષ્ટ પીપળાનું જણ ખાય છે, બીજો ખાધા વિના જ પ્રક્રમે છે (ક્ર. ૧-
૩-૪) એવા મન્ત્રોના ચમ્દો છે. વળી આત્મેન્દ્રિયઽ ઇન્દ્રિય અને મનથી
યુક્ત આત્માને વિદ્વાનો બોક્તા કહે છે. અને યકો દેવઃ સર્વભૂતોભાં
એક, પ્રકાશમાન, ગૂઢ, સર્વવ્યાપક, સર્વ ભૂતોનો અતરાત્મા, ક્રમનો
અધિષ્ઠાતા, સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેનાર, સાક્ષી, ચેતનપ્રદાન કરનાર, દેવજ
અને નિગુણ આત્મા રહે છે, (શ્વેતા० ૬-૧૧) સર્પર્યાગાત્૦ તે આત્મા
સર્વગત, શુદ્ધ સરીરગદિત અક્ષત, શિશરગદિત છે. (ઈશા० ૮) આ (ઉપધુક્ત)
બન્ને મન્ત્રો બ્રહ્મની અનાધેયાતિશયતા અને નિત્ય શુદ્ધતા દર્શાવે છે અને
બ્રહ્મભાવ એટલે મોહા માટે મોક્ષ પણ સરકાર્ય નથી. આથી મોહા તરફનું
બીજું (કોઈ) ક્રિયાનું પ્રવેશદ્વાર કોઈનાથી બનાવવું શક્ય નથી માટે એક
જ્ઞાન હોયને ક્રિયાની મધમાવનો પણ પ્રવેશ બહો (બ્રહ્મમાં) સક્ય નથી.

(૩૧) (પૂર્વપક્ષી કહે છે) પણ જ્ઞાન એ માનસિક ક્રિયા છે. (સિદ્ધાન્તી
ઉત્તર આપે છે) ના, કારણ (તેનાથી એ) જુની છે. વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા
વિના જ્યાં તેનું વિધાન કરાય છે તે ક્રિયા છે, અને તે પુરુષના વ્યાપારને
અર્પીત છે, જેમ યસ્મે૦ જે દેવતાને માટે દ્વિનું પ્રદબ્ધ કયું હોય તે
(દેવતા) નું વપદ્કાર કરતી વખતે (હોતાએ) મનથી ધ્યાન ધરવું

(વે० ત્રા० ૩-૮-૧) इति चैयमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुष-
तन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथा भूतवस्तु-
विषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम्, केवलं
वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् ।
तस्मान्मानमत्वेऽपि ज्ञानस्य मदद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो
वाच गौतमाग्निः', 'योषा वाच गौतमाग्निः' (छान्दो० ५-७, ८-१)
इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्य-
त्वात्किर्यैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावाग्निबुद्धिः,
न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । *किं तर्हि ? *प्रत्यक्षवि-
षयवस्तुतन्त्रवेति ज्ञानमेवेतच्च क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु
चेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतद्वैलक्षण्यविषयमपि ज्ञानं न
चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यवि-

सन्ध्यां સપ્નાતું મનથી ધ્યાન કરવું. (ઐ. બ્રા. ૩-૮-૧)
આ અને આર્વા અન્ય સ્થોભાં ને કે ધ્યાન ચિતન માનસિક
છે તો પણ પુરુષ વડે તે કરવું ન કરવું કે ખીછ રીતે કરવું શક્ય છે,
કારણ તે પુરુષને અધીન છે, પરંતુ જ્ઞાન પ્રમાણજન્ય છે. અને પ્રમાણ
યથાર્થવસ્તુવિષયક હોય છે, આથી જ્ઞાન કરવું, ન કરવું કે ખીછ રીતે
કરવું શક્ય નથી, તે માત્ર વસ્તુને અધીન છે, પ્રેરણાને અધીન નથી,
પુરુષને પણ અધીન નથી માટે માનસિક હોવા છતાં (જ્ઞાનવું) ધ્યાનથી
ધણું અતર છે. (મોટો કોડ છે) જેમ પુરુષો. હે ગૌતમ । પુરુષ અગ્નિ
છે (છાન્દોગ્ય. ૫-૭-૧) અને યોષા૦ હે ગૌતમ સ્ત્રી અગ્નિ છે. (છાન્દોગ્ય.
૫-૮-૧) જેમ અહીં સ્ત્રી અને પુરુષમાં અગ્નિબુદ્ધિ માનસિક છે. માત્ર
પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થનાર હોવાથી ક્રિયા જ છે અને પુરુષને અધીન છે. પણ
પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં જે અગ્નિબુદ્ધિ છે તે પ્રેરણાને અધીન નથી પુરુષને અધીન
પણ નથી, (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે) ત્યારે કેવી છે ? (સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે
છે) પ્રત્યક્ષ વિષય વસ્તુને અધીન હોય છે. તેથી તે જ્ઞાન જ છે ક્રિયા નથી.
આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રમાણના વિષયની આગતમાં સમજવું જોઈએ તો
ત્યારે અગ્નિ હોય ત્યારે યથાજ્ઞત અભિાત્મ વિષયક જ્ઞાન પણ પ્રેરણાને અધીન
નથી તે (બ્રહ્મ)ના વિષયમાં લિદ્ધ વગેરે શ્રૂયમાણ છે તો પણ અનિયોજ્ય
વિષયક હોવાથી પથરાદિ પર પ્રયુક્ત અસ્થાની ધારની આકે કુ હિત થાય

પયત્યાન્કુળ્લીભવન્તિ, ઉપલાદિષુ પ્રયુક્તધુરતૈક્ષ્ણ્યાદિવત્ ; અદ્દે-
યાનુપાદેયવસ્તુવિપયત્યાત્ ।

(૨૨) કિમર્થાનિ તદ્દિ 'આત્મા ચા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ઓતદ્યઃ'
(વૃ. ૨-૪-૫) ઇત્યાદીનિ વિધિચ્છાયાનિ વચ્ચનાનિ ? સ્વાભાવિક-
પ્રવૃત્તિરિપયવિમુક્તીકરણાર્થાનીતિ શ્રમઃ । યો દ્વિ વદ્દિર્મુક્તઃ
પ્રવર્તતે પુરુષઃ 'ઈદં મે ભૂયાદનિદં મા ભૂત્' ઇતિ, ન ચ તન્ના-
ત્યન્તિકં પુરુષાર્થં લભતે, તમાત્યન્તિકપુરુષાર્થવાચ્છિન્નં સ્વાભા-
વિકકાર્યકરણસંઘાતપ્રવૃત્તિગોચરાદિમુક્તીકૃત્ય પ્રત્યગાત્મસ્રોત-
સ્તયા પ્રવર્તયન્તિ—'આત્મા ચા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ' ઇત્યાદીનિ ।
તસ્યાત્માન્વેષણાય પ્રવૃત્તસ્યાદ્દેયમનુપાદેયં આત્મતત્ત્વમુપદિદ્યતે ।
'ઈદં સર્વં યદ્યમાત્મા' (વૃહ૦ ૨-૪-૬) 'દમ્ ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવા-
ભૂતત્ત્વેન કં યદ્યેત્ કૈન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'વિજ્ઞાતાત્મરે દેન
વિજ્ઞાનીયાત્' (વૃહ૦ ૪-૫-૧૫) 'અયમાત્મા પ્રહ્લ' (વૃહ ૨-૫-૧૭)
ઇત્યાદિભિઃ । યદ્યવ્યકર્તવ્યપ્રધાનમાત્મજ્ઞાનં દાનાયોપાદાનાય વા
ન ભયતીતિ, તત્તથૈવૈત્યભ્યુવગમ્યતે । અલંકારો હ્યમસ્માકં

છે કારણ તેના વિપય (અર્થ) દેય કે ઉપાદેય રહિત છે.

(૩૨) (પૂર્વપક્ષી પૂછે છે) આત્માઃ અરે ! આત્મા દર્શન કરવા
યોગ્ય છે, સાંભળવા યોગ્ય છે. (બૃહદ. ૨-૪-૫) વગેરે વિધિતુલ્ય વાક્યોનું
શું પ્રયોજન છે ? (સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે) સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના
વિપયથી વિમુક્ત કરવું એ તેનું પ્રયોજન છે એમ અને કહીએ છીએ. જે
પુરુષ બદિમુખ પ્રવૃત્તિ કરે છે, 'મારું હૃદિ થાવ, અનિદ્ર ન થાવ' અને
ત્યાં તે આત્મન્તિક પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરવો નથી, તેના આત્યન્તિક
પુરુષાર્થની દૃષ્ટા રાજનારને 'આત્માઃ અરે ! આત્મા દર્શન કરવા
યોગ્ય છે.' વગેરે વાક્યો કાઢી (દેહ) કરણ (હૃદિયો) ના સંઘાતની સ્વાભા-
વિક પ્રવૃત્તિના (ચપ્પાદિ) વિપયોથી વિમુક્ત કરી પ્રત્યગાત્માના પ્રવાહરૂપે
પ્રવૃત્ત કરે છે. તે આત્માની શોધ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા (પુરુષ)ને યદ્વિદ્ઁ
આ જે (દૃષ્ટં માન જગત) છે તે સ્પષ્ટનું આત્મા છે (બૃહદ૦ ૨-૪-૬)
પણ જ્યારે તેને સધનું આત્મા જ છે કાણુ કોના વડે શું જીવે ? શેનાથી
કોને જીવે ? વિજ્ઞાતાને શેનાથી જાણી શકે ? (બૃહદ૦ ૪-૫-૧૫) વગેરે
શ્રુતિઓથી અહેય અને અનુપાદેય આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. (પૂર્વપક્ષી
કહે છે) જો કે અકર્તવ્યપ્રધાન આત્મજ્ઞાન ત્યાજને માટે કે સ્વીકારને માટે
નથી હોવું. એ એમ જ છે એમ અને સ્વીકારીએ છીએ. અહા અને

યદ્બ્રહ્મા-માવગતૌ સત્યાં સર્વકર્તવ્યતાદ્વાનિઃ કૃતકૃત્યતા ચેતિ । તથા
 ચ શ્રુતિઃ—(વૃદ્ધ ૦ ૪૫૫૧૨) ‘આત્માને ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ
 પુરુષ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥’ इति ।
 ‘પતદ્બુદ્ધવા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત’ (મં ૦ ગી ૦ ૧૫।૨૦)
 इति स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मण
 समर्पणम् ।

(૩૩) यदपि केचिदाहुः—प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण
 केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति’ इति,—तन्न; औपनिषदस्य पुरप-
 स्यान्नन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारि
 ब्रह्म, उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽन्नन्यदोष,
 नास्तौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शङ्क्यं पवितुम्, ‘स एव नैति
 नेत्यात्मा’ (वृद્ ० ३।१।२६) इत्यात्मशब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्या
 तुमशङ्क्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मनत्वात् ।

આત્માના (એમત્વનુ) જ્ઞાન થતા સર્વ કર્તવ્યતાને નાશ અને કૃતકૃત્યતા
 થાય છે એ તો અમારે (વેદાન્તીઓ) માટે ભૂપણ છે અને શ્રુતિ છે
 ‘આત્માને ૦ ને પુરુષ (સ્વપ્રકાશ) આત્માને ‘આ હુ હુ’ એમ જાણી
 લે તો પછી કયા ફળની ઇચ્છા કરતો કઈ કામનાથી શરીરની પાછળ
 સંતપ્ત થાય ? (બૃહદ્ ૦ ૪-૪-૧૨) અને સ્મૃતિ છે ‘પતદ્બુ ૦ હે ભારત
 આ (બ્રહ્મ)ને જાણીને (મનુષ્ય) જ્ઞાની અને કૃતકૃત્ય થાય છે (ગીતા ૦
 ૧૫-૨૦) માટે ઉપાસના વિધિના વિષય તરીકે બ્રહ્મને ભોધ થતો નથી

(૩૪) દેટવાક (પૂર્વપક્ષી) ને કહે છે, ‘પ્રવૃત્તિ ૦ પ્રવૃત્તિવિધિ નિવૃત્તિ
 વિધિ અને તેના અગ સિવાય કેવળ સિદ્ધવસ્તુનુ વર્ણન કરના ૦ વેદભાગ
 નથી’ (સિક્કાન્તી કહે છે) તે (બરાબર) નથી, કારણ ઉપનિષદથી પ્રતિપાદ્ય
 પુરુષ અન્યશેષ (મીઠા કોઈનું) અગ) નથી જે આ ઉપનિષદોમાં અધિગત
 (પ્રાપ્ત થતો, વર્ણવાતો) પુરુષ છે તે અસંસારી બ્રહ્મ છે, ઉત્પાદ્ય વગેરે
 ચાર પ્રકારનાં દ્રવ્યથી વિદ્યમાન, સ્વપ્રકાશથી સ્થિત (અને) અનન્યશેષ છે,
 ‘એ નથી’ કે ‘એ જાણી શકાતો નથી’ એમ કહેવું શક્ય નથી કારણ
 ‘સ એવ ૦ આ નહિ, આ નહિ એમ આત્માનો ઉપદેશ મગ્યેત છે
 (બૃહદ્ ૦ ૩-૬-૨૬)’ એ (શ્રુતિ)માં આત્મા શબ્દ છે અને આત્માનો
 નિષેધ કરવો અશક્ય છે કારણ જે નિષેધ કરનાર છે તેને આત્માનું
 પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે છે

(૩૫) નન્વાત્માઽદ્વં પ્રત્યયચિપયત્વાદુપનિપત્સ્વેષ વિજ્ઞાયત इत्य-
 નુપપન્નમ્ । નઃ તત્સાક્ષિત્વેન પ્રત્યુક્તત્વાત્ । નહ્યદ્વં પ્રત્યયચિપયક-
 ર્તૃવ્યતિદેકેણ તત્સાક્ષી સર્વભૂતસ્યઃ સમઃ પદ્મઃ કૂટસ્થનિત્યઃ પુરુષો
 વિધિકાળદે તર્કસમયે વા કેનચિદધિગતઃ સર્વસ્યાત્મા, અતઃ સ
 ન કેનચિત્પ્રત્યાત્યાતું શયયો વિધિશેષત્વં વા નેતુમ્ । આત્મ-
 ત્વાદેવ ચ સર્વેષાં ન દ્વેયો નાપ્યુપાદેયઃ । સર્વં हि चिनइत्यद्विका-
 રજાતં પુરુષાન્તં ચિનદયતિ । પુરુષો વિનાશદેત્વભાવાદધિનાશી,
 વિક્રિયાદેત્વભાવાચ્ચ કૂટસ્થનિત્યઃ, અતઃ પય નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્ત-
 સ્વભાવઃ । તસ્માત્ ‘પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા
 ગતિઃ’ (કાઠ૦ ૧.૩.૧૧) ‘તં ત્વૌપનિપદં પુરુષં પૃચ્છામિ’ (વૃહ૦
 ૩.૧.૨૬) इति चोपनिषदत्वविशेषणं પુરુષસ્યોપનિપત્સુ પ્રાધાન્યેન
 પ્રકાશ્યમાનસ્ય ઉપપચતે । અતો ભૂતપસ્તુપતો વેદભાગો નાસ્તીતિ
 વચનં સાહસમાગ્રમ્ ।

(૩૬) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) આત્મા ‘અદ્વમ્-દ્વ’ એવા પ્રત્યય
 (ખ્યાત)નો વિષય હોવાથી ઉપનિષદમાં જ જાણી શકાય છે એમ કહેવું
 અયોગ્ય છે. (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) ના, કારણ તે (અદ્વમ્-દ્વ) એવા
 પ્રત્યય)ના સાક્ષી તરીકે તે પ્રયોજન્ય છે. અદ્વમ્-દ્વ એવા પ્રત્યયના વિષયના
 કર્તાથી ભિન્ન, તેના સાક્ષી, સર્વ ભૂતોમાં રહેલ, સમ, એક, કૂટસ્થનિત્ય,
 સર્વનો આત્મા એવા પુરુષ વિધિકાલમાં કે તર્કસમયમાં કોઈએ જાણ્યો
 નથી. આથી તેનો કોઈથી નિષેધ થઈ શકે તેમ નથી કે વિધિનું અંગ
 બનાવી શકાય તેમ નથી. અને આત્મા હોવાથી સદ્ કોઈ માટે તે હેય
 નથી, ઉપાદેય પણ નથી. સાચેજ વિનાશ પામતો સર્વ વિકાર સમુદાય પુરુષ
 પશ્ચાત નાશ પામે છે. વિનાશનું કારણ ન હોવાથી પુરુષ અવિનાશી છે.
 અને વિક્રિયા (વિકાર)નું કારણ ન હોવાથી કૂટસ્થનિત્ય છે, આથી જ તે
 નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવવાળો છે. માટે ‘પુરુષાન્નં પુરુષથી
 કોઈ પર નથી, તે પરાકાષ્ઠા (અવધિ) છે, તે પરા ગતિ છે (કં. ૧-૩-
 ૧૧) ‘ત્વં હુ’ આપને તે ઉપનિષદગમ્ય પુરુષ વિષે પૂછું છું. (બૃહદ્ ૦
 ૩-૬-૨૬) એમાં ‘ઓપનિપદમ્-ઉપનિપદગમ્ય’ એ વિશેષણ ઉપનિષદોમાં
 પુરુષ મુખ્યતમા પ્રકાશમાન છે એમ માનતાં ઉપપન્ન થાય છે. (યોગ્ય
 સિદ્ધ થાય છે.) આથી સિદ્ધપસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગ નથી એવું
 ૧૨મું કેવળ સાહસ છે.

(૩૫) યદપિ શાસ્ત્રતાત્પર્યધિદામનુક્રમણમ્—‘દષ્ટો હિ તસ્યાર્થ-
કર્માવબોધનમ્’ इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषे-
धशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादान-
र्थक्यमतदर्शानाम्’ इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छता भूतोपदेशानर्थ-
क्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूप-
दिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थजित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ?
नहि भूतमुपदिद्यमानं क्रिया भवति ।

(૩૬) અક્રિયાત્વેऽપિ ભૂતસ્ય ક્રિયાસાધનત્વાત્ક્રિયાર્થે પય ભૂતો-
પદેશ इति चेत्,—*नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्ति-
मद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता
वस्तुवस्तુપદિષ્ટं भवति । यदि नामोपदिष्टं, किं तव तेन स्यादिति ।
उच्यते,—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या

(૩૫) જે કે શાસ્ત્ર તાત્પર્ય જાણનારાએણું ‘દષ્ટોઃ કર્મણુ રાત્ર
કરાવણુ એ જ વેદનું’ દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ પ્રયોગન છે (જે સુ ૧-૧-૧ પરનું
શાસ્ત્રજ્ઞાન) એ અને એણુ ખીણું (અનુક્રમણ) કથન કરે છે તે ધર્મ.
જિજ્ઞાસાનો વિષય હોવાથી વિધિ અથવા પ્રતિષેધશાસ્ત્રને લગતું છે એમ
જાણવું. વળી આમ્નાયસ્યઃ વેદ ક્રિયાપરક હોવાથી તેવા અર્થવાણા નહિ
એટલે ક્રિયાર્થક ન હોય તે વાક્યો નિરર્થક છે (જે. સુ ૧-૨-૧) એનો
એકાંતિક સ્વીકાર કરનારા (મીમાંસકો)ના મતમાં સિદ્ધ વસ્તુનો ઉપદેશ
અનર્થક બનવાનો પ્રસંગ આવશે. જે તમે (મીમાંસકો) એમ કહો કે શાસ્ત્ર
પ્રવૃત્તિવિધિ, નિવૃત્તિવિધિ અને તેના અગ્રથા લિન્ન સિદ્ધવસ્તુનો ક્રિયાના
અગ્રપે ઉપદેશ કરે છે, તો કૂટસ્થનિત્ય સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કરવું નથી
એમ કહેવાનું શું કારણ ? સિદ્ધવસ્તુ ઉપદેશ કરાતા ક્રિયા બની જતી નથી

(૩૬) (પૂર્વપક્ષી પ્રશ્ન કરે છે) સિદ્ધવસ્તુ ક્રિયા ન હોવા છતાં પણ
ક્રિયાનુ સાધન હોવાથી સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ ક્રિયાર્થક જ છે (સિદ્ધાન્તી
કહે છે) ના, આ દોષ નથી ક્રિયાર્થક છે તો પણ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિવાળી વસ્તુ જ ઉપદિષ્ટ છે ક્રિયાર્થત્વ તો તેણુ પ્રયોગન છે અને
એટલાથી વસ્તુ કાર્થ અનુપદિષ્ટ બની જતી નથી (પૂર્વપક્ષી કહે છે) જે
ખરેખર (સિદ્ધવસ્તુ) ઉપદિષ્ટ છે તો તેનાથી તને શું લાભ ? (સિદ્ધાન્તી
કહે છે) ક્ષીએ ક્ષીએ—નહિ જણાયેલ આત્મવસ્તુનો ઉપદેશ તેવી રીતે જ ,

મિથ્યાપ્રાપ્તસ્ય સંસારદેતોનિવૃત્તિઃ પ્રયોજનં ક્રિયત્વમિત્યચિન્થિષ્ટ-
મર્થવત્ત્વં ક્રિયાસાધનવસ્તુપદ્ધેશેન ।

(૩૬) અપિ ચ 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ' इति चैवमाद्या निवृत्तिरूप-
दिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्था-
नामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदे-
शानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चातिष्ठम् । न च स्वभावप्राप्तद्वन्त्य-
र्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानि-
वृत्त्योदासीन्यस्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसंयन्धिनोऽभावं
योधयतीति । अभावबुद्धिश्चोदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन्धना-
ग्निवत्स्वयमेवोपशम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योदासीन्यमेव
'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र
प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपायानादिभूतार्थ-
षादधिपयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ।

થેવા યોગ્ય છે. તેના જ્ઞાનથી સંસારના હેતુરૂપ મિથ્યાતાનુ નિવૃત્તિરૂપ
પ્રયોજન (સિદ્ધ) થાય છે આમ ક્રિયાના સાધનરૂપ સિદ્ધવસ્તુના ઉપદેશની
માફક (અભિધાનનો ઉપદેશ) સાર્થક છે.

(૩૭) વળી 'બ્રાહ્મણોઃ પ્રાજાણુને મારવો ન જોઈએ' એમાં અને
એવા સ્થળે નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરાય છે. તે ક્રિયા નથી કે ક્રિયાનું સાધન
પણ નથી. જો અક્રિયાર્થક (ક્રિયાને નહિ વર્ણવનાર) વાક્યોનો ઉપદેશ
અનર્થક થાય, તો 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ પ્રાજાણુને મારવો ન જોઈએ.'
ઈત્યાદિ (દ્વારા થતા) નિવૃત્તિના ઉપદેશની અનર્થકતા આવી પડશે અને તે
તો અનિષ્ટ છે. સ્વભાવથી આવી પડેલા 'હન્તિ'ના અર્થ સાથે નજીના
સંબંધથી હનનક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ ઉદાસીનતાથી ભિન્ન અપ્રાપ્ત ક્રિયાની
કલ્પના કરવી શક્ય નથી. કારણ યોનાના સંબંધી (જોડાયેલ) પદાર્થના
અભાવનો યોધ કરાવવો એ નજીનો સ્વભાવ છે; અને અભાવબુદ્ધિ ઉદા-
સીનતાનું કારણ છે. અને એ (અભાવબુદ્ધિ) બળી ગયેલાં લાકડાના અગ્નિની
માફક પોને જ સમી જાય છે. માટે બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ-પ્રાજાણુને
મારવો ન જોઈએ.' વગેરે (વાક્યો)માં, પ્રત્યેકસિત વગેરેથી ભિન્ન એવો
પ્રસક્તક્રિયાર્થની નિવૃત્તિરૂપ ઉદાસીનતા જ પ્રતિષેધનો અર્થ છે જેમ એમે
માનીએ છીએ. તેથી પુરુષાર્થને અનુપયોગી ઉપાખ્યાન વગેરે બૂનાથવાદ
વિષયક આનર્થકયનું અભિધાન છે એમ સમજવું જોઈએ.

(૩૮) યદ્વપ્યુક્તમ્.—કર્તૃવ્યવિધ્યનુપ્રવેશમન્તરેણ વસ્તુમાત્રમુચ્યમા-
નમનર્થકં સ્યાત્, 'સપ્તદ્વીપા ઘસુમતો' इत्यादिवदिति, तत्परि-
हृतम्; 'रज्जुरियं नायं सर्व' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोज-
नस्य दृष्टत्वात् । ननु ध्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्श-
नान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्; *अप्रोच्यते,—नायग-
तब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाण
जनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःख-
भयादिमत्त्वं दृष्टमिति तरयैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावगमे
तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं फलरयितुम् । नहि घनिनो गृहस्थस्य घनाभिमा-
निनो घनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रवर्जितस्य घना
भिमानरहितस्य तदेव घनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च

(૩૮) એમ જે કહ્યું છે કે કર્તૃવ્યવિધિ સાથે સંબંધ વિના કહેવા-
યેન વસ્તુમાત્ર 'સપ્તદ્વીપા ઘસુમતો' પૃથ્વી સાત દ્વીપવાળી છે' વગેરે
માટેક અનર્થક છે તેનું ખાંડન કરી દીધું છે કારણ આ રજ્જુ છે, આ
સાપ નથી એમ વસ્તુમાત્રનું કથન હોવા છતાં ત્યાં પ્રયોજન (રૂપ) નો
જોવામાં આવે છે. (પૂર્વપક્ષી કહે છે) બ્રહ્મનું શ્રવણ કરનાર (પુરુષ) માં
પણ પૂર્વ મુજબનું સંસારિત્વ જોવામાં આવે છે આથી રજ્જુના સ્વરૂપના
કેવળ કથન સમાન (બ્રહ્મના સ્વરૂપનું કેવળ કથન) સાથેક બનતું નથી
એમ અમે કહી દીધું છે. (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે) અમે અહીં કહીએ
છીએ. (બ્રહ્મ એજ આત્મા છે એવું) બ્રહ્માત્મભાવનું જોને જ્ઞાન થયું છે
તેનું પૂર્વવત્ સંસારિત્વ દર્શાવવું શક્ય નથી કારણ વેદના પ્રમાણથી
ઉત્પન્ન થતા બ્રહ્માત્મભાવ સાથે તેના વિરોધ થાય. શરીર વગેરે આત્મા
છે એવું અભિમાન રાખનાર (અચાની) માં દુઃખ ભય વગેરે દેખાય છે એમ
તેને વેદના પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતા બ્રહ્માત્મભાવનું જ્ઞાન થતાં તે (આ
આત્મા શરીર છે એવું) અભિમાન નિવૃત્ત થતાં તે જ મિથ્યાજ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ ભય વગેરે શક્ય એમ કહ્યું શક્ય નથી. ધનનું
અભિમાન રાખનાર ધનવાન સ્થિતિને ધનના અપહરણથી થતું દુઃખ જોવામાં
આવે. ધનના અભિમાનથી રહિત (અને) સંન્યાસી બનેલા તેને જ
ધનના અપહરણથી ઉત્પન્ન થતું તેવું જ દુઃખ થતું નથી. વળી કુંડળ
ધારણ કરનારને કુંડળ ધારણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ જોવામાં આવે.

કુण્ડલિનઃ કુણ્ડલિત્વાભિમાનનિમિત્તં સુખં દૃષ્ટમિતિ તસ્યૈવ
કુણ્ડલવિયુક્તસ્ય કુણ્ડલિત્વાભિમાનરહિતસ્ય તદૈવ કુણ્ડલિત્વા
ભિમાનનિમિત્તં સુખં ભવતિ । તદુક્તં શ્રુત્યા—‘અશરીરં યાવ સન્તં
ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ’ (છાન્દો ૦ ૮૧૨૧) इति । *શરીરે પતિ-
તેઽશરીરત્વં સ્યાત્, ન ધ્રોવત इति चेत्,—*ન; સશરીરત્વસ્ય
મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તત્વાત્ । ન આત્મનઃ શરીરાત્માભિમાનલક્ષણં
મિથ્યાજ્ઞાનં મુક્ત્વાન્યતઃ સશરીરત્વં શક્યં કલ્પયિતુમ્ । નિત્યમ-
શરીરત્વમકર્મનિમિત્તત્વાદિત્યવોચામ । * તત્કૃતધર્માધર્મનિમિત્તં
સશરીરત્વમિતિ ચેત્ * ન, શરીરસંબન્ધસ્યાસિદ્ધત્વાદ્ધર્માધર્મયોરા
ત્મકત્વસિદ્ધેઃ । શરીરસંબન્ધસ્ય ધર્માધર્મયોરતત્કૃતત્વસ્વ ચેત-
રેતરાશ્રયત્વપ્રસક્તાદ્બધપરસ્પરૈર્વાઽનાદિત્વકલ્પના । ક્રિયાસમવા-
યામાવાચ્ચાત્મનઃ કર્તૃત્વાનુપપન્ને । *સંનિધાનમાત્રેણ રાજપ્રભૃતીનાં

છે, કુંડળના અભિમાનથી ગ્રહિત થયેલા કુંડળ વિનાના તેને કુંડળના
ધારણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતુ તેજ સુખ થતું નથી તેથી શ્રુતિમાં કહ્યું
છે—‘અશરીરં શરીરરહિત આત્માને પ્રિય કે અપ્રિય સ્પર્શ’ કરતા નથી’
(છાન્દો ૦ ૮-૧૨-૧) (પૂર્વપક્ષી કહે છે—) શરીર પડી જાય ત્યારે શરીર
રહિત સ્થિતિ થાય શક્યતા નહિ (સિદ્ધાન્તી કહે છે) ના, (આ શકા
બરાબર નથી) કારણ કે સશરીરત્વ (શરીર છે એવું માનવાની સ્થિતિ)
મિથ્યાજ્ઞાનને કારણે હોય છે. શરીર આત્મા છે એવા અભિમાનવાળા
મિથ્યાજ્ઞાનને ખૂટીને બીજી કોઈ રીતે આત્માના સશરીરત્વની કલ્પના કરવી
શક્ય નથી. ધર્મથી ઉત્પન્ન નહિ થનાર હોવાથી (આત્માની) શરીરરહિત
સ્થિતિ શાશ્વત નિત્ય છે એમ અમે કહેવું છે (પૂર્વપક્ષી કહે છે—) તે
(આત્મા) ના દ્વારા કરેલા ધર્મ અને અધર્મને કારણે સશરીરત્વ ઉત્પન્ન
થાય છે (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના કારણ (આત્માનો) શરીર સાથેનો
સંબંધ સિદ્ધ થયો નથી આથી તેણે કરેલા ધર્મ અને અધર્મ સાથેનો
(તેનો) સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી. શરીરસંબંધ અને ધર્મ તથા અધર્મનો
અને તેની ઉત્પત્તિનો અન્યોન્યાશ્રય (નામના દોષનો) પ્રસંગ આવવાથી
(આ સંબંધ) અનાદિ છે એવી કલ્પના અધિપરંપરા બનશે ક્રિયા સાથે
સંબંધનો અભાવ હોવાથી આત્માનું કર્તૃત્વ શક્ય નથી. (પૂર્વપક્ષી કહે છે—)
કેવળ પાસે રહેવાથી (સંનિધિથી) રાજા વગેરેમાં કર્તૃત્વ દેખાય છે (તેમ
આત્મામાં પણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થશે) (સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે—) ના, ધન-

દૃષ્ટં કર્તૃત્વનિમિત્તિ ચેત્; * ન ધનદાનાદ્યુપાર્જિતભૃત્યસંઘન્ધિત્વાત્તેષાં કર્તૃત્વોપપન્નેઃ । ન ત્વાત્મનો ધનદાનાદિવજ્જરીરાદિભિઃ સ્વસ્વામિસંઘન્ધનિમિત્તં ક્વિચિચ્છ્રયં કત્પયિતુમ્ । મિથ્યાભિમાનસ્તુ પ્રત્યક્ષઃ સંઘન્ધહેતુઃ । યત્નેન યજમાનત્વમાત્મનો વ્યારયાતમ્ ।

(૩૯) અત્રાહુઃ—વેદાદિવ્યતિરિક્તસ્યાત્મન આત્મીયે વેદાદાવભિમાનો ગૌણો ન મિથ્યેતિ ચેત્ * ન, પ્રસિદ્ધયસ્તુભેદસ્ય ગૌણત્વમુત્પાદ્યપ્રસિદ્ધેઃ । યસ્ય હિ પ્રસિદ્ધો વસ્તુભેદઃ, યથા કેસરાદિમાનાકૃતિવિશેષોઽન્યવ્યતિરેકાશ્ચાં સિદ્ધશબ્દપ્રત્યયભામુખ્યોઽન્યઃ પ્રસિદ્ધઃ, તતઽધ્યાન્ય પુરુષઃ પ્રાયિકૈઃ ક્ષીર્યશૌર્યાદિભિઃ સિદ્ધગુણેઃ સંપન્નઃ પ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય પુરુષે સિદ્ધશબ્દપ્રત્યયો ગૌણૌ ભવતો નાપ્રસિદ્ધયસ્તુભેદસ્ય । તસ્ય ઇવમન્યશબ્દપ્રત્યયો ધ્વાન્તિનિમિત્તા

દાન વગેરેથી બૃત્યસંઘ ઇત્યન્ન થવાને કારણે તે (રાજા વગેરે) મા કર્તૃત્વ સંભવે છે, પરંતુ આત્મામાં શરીર વગેરેની સાથે ધનદાન વગેરે જેવા સ્વસ્વાગિલાવથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધની કોઈ કલ્પના કરવી શક્ય નથી. પણ મિથ્યાભિમાન તો સંબંધનું પ્રત્યક્ષ કારણું છે. આ દ્વારા આત્માના યજ્ઞમાનત્વની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ (કે તે મિથ્યાભિમાનજન્ય છે).

(૩૯) અહીં (પૂર્વપક્ષી) કહે છે—દેહ વગેરેથી બિન્ન એવા આત્માનું પોતાના દેહ વગેરેનું અભિમાન ગૌણ છે, મિથ્યા નથી. (સિદ્ધાન્તી કહે છે—) ના, પ્રસિદ્ધ વસ્તુભેદને (એટલે જેને વસ્તુને ભેદ જાત છે તેને) ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વને ભેદ જાણીતો હોય છે. જેને વસ્તુને ભેદ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે. જેમ અન્વય અને વ્યતિરેકથી કેશવાળી વગેરેવાળી વિશિષ્ટ આકૃતિ સિદ્ધ એ શબ્દ અને વિચારને વિષય બને છે તે (પુરુષથી) બિન્ન મુખ્ય (અર્થ) પ્રસિદ્ધ છે. અને પ્રાયઃ કૂરતા, શૂરવીરતા વગેરે સિદ્ધના શુભોચી યુક્ત એવા તેનાથી બિન્ન એવા (સિદ્ધ શબ્દનો) બીજો (ગૌણ) અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તેને પુરુષની બાબતમાં (પ્રયોજનયેષ) સિદ્ધ શબ્દ અને વિચાર ગૌણ બનશે, જેને વસ્તુભેદ પ્રસિદ્ધ નહિ હોય તેને આપું થશે નહિ. અને તેને તો બીજા (અર્થ)માં જુદા શબ્દ જ્ઞાન ધ્વાન્તિને કારણે થાય છે, ગૌણ (તરીકે) નહિ જેમ જાણ્યા અધિકારમાં ‘આ રથાણુ છે’ એમ વિશેષ જ્ઞાન ન થતા ‘પુરુષ’ એ શબ્દ અને વિચાર ‘રથાણુ’ની બાબતમાં જાણ પડે છે, અથવા જેમ શુદ્ધિમાં અકસ્માત્ ‘ચાંદી છે’ એમ શબ્દ અને વિચાર નિશ્ચિત થાય છે. તેવી રીતે દેહ વગેરે સંઘાતમાં ઉપચાર (વસ્તુભેદના જ્ઞાન)

એવં ભવતો ન ગૌણૌ । યથા મન્દાન્ધકારે સ્થાણુરયમિત્યગૃહ્ય
માણવિશેષે પુરુષશબ્દપ્રત્યયૌ સ્થાણુવિપયૌ, યથા ચા શ્રુતિકાયા-
મકસ્માદ્રજતમિતિ નિશ્ચિતો શબ્દપ્રત્યયૌ, તદ્દેદેહાદિસંઘાતેઽહમિતિ
નિરુપચારેણ શબ્દપ્રત્યયાવાત્માનાત્માધિવેકેનોત્પદ્યમાનો કથં ગૌણૌ
શક્યૌ વદિતુમ્ ? આત્માનાત્મવિવેકિનામપિ પિંડતાનામજાવિ-
પાલાનામિવાધિચિક્તૌ શબ્દપ્રત્યયૌ ભવત- । તસ્માદેદેહાદિવ્યતિરિ-
ક્તાત્માસ્તિત્વવાદિનાં દેહાદાવદંપ્રત્યયો મિથ્યૈવ, ન ગૌણ ॥ તસ્મા
ન્મિથ્યાપ્રત્યયનિમિત્તત્યાત્સશરિરત્વસ્ય સિદ્ધં જીવતોઽપિ વિદુષે
ઽશરીરત્વમ્ । તથા ચ બ્રહ્મવિદ્વિષયા શ્રુતિઃ (વૃહ્ ૦ ૪૪૭)
'તદ્યથાઽહિનિલ્વેયની ચલ્મોકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતૈવમેવેદં શરોરં
શેતે । મથાયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ તેજ યવ' (વૃહ્ ૦ ૪૪૭)
ઈતિ । 'સચ્ચુરુચ્છરિચ સકર્ણોઽકર્ણ ઇવ સવાગપાગિવ સમતા
અમતા ઇવ સાપ્રાણોઽપ્રાણ ઇવ' ઈતિ ચ । સ્મૃતિરપિ ચ—'સ્થિત-
પ્રજ્ઞસ્ય કા ભાવા' (મ્ ૦ ગી ૦ ૨૫૪) इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्या-
चक्षणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंयन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्म

વિના ઉત્પન્ન થનાર, આત્મા અને અનાત્માના અવિવેકથી ઉદ્ભવતો 'હુ'
એવો શબ્દ અને વિચારને ગૌણ કહેવો કેવી રીતે શક્ય છે ? આત્મા
અને અનાત્માને ભેદ જાણનારા (નેપાધિકે વગેરે) પડિતોમાં પણ ઘેટા
બકરા પાગનાગએની માફક શબ્દ અને વિચારને વિવેક હોતો નથી માટે
દેહાદિથી લિપ્ત આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારનારાઓના મતે દેહ વગેરેમાં
'હુ' એવો ખ્યાન મિથ્યા જ છે, ગૌણ નહિ તેથી સશરીરત્વ મિથ્યાજ્ઞાનથી
ઉદ્ભવતું હોવાથી જ્ઞાની માટે જીવતો હોય તો પણ અશરીરત્વ સિદ્ધ થયું.
અને અહ્મને જાણનારને લગતી શ્રુતિ છે—તદ્યથા જેવી રીતે સાપની
કાચળી રાફડા ઉપર મરેલી, સાપ દ્વારા ત્યજાયેલી પડી રહે છે તે જ રીતે
(દેહાદિ અભિમાન વિનાના વિદ્વાનનું) આ શરીર સર્જરહે છે આ (આત્મા)
અશરીર, અમૃત, પ્રાણ, અહ્મ અને તેજ (સ્વરૂપ) છે. (બૃહદ્. ૪-૪-૭)
'સચ્ચક્ષુ' તે (જ્ઞાની) આખવાળો પણ આખ વિનાના જેવો, જ્ઞાનવાળો પણ
જ્ઞાન વિનાના જેવો, વાણીવાળો પણ વાણી વિનાના જેવો, મનવાળો પણ
મન વિનાના જેવો, પ્રાણવાળો પણ પ્રાણ વિનાના જેવો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય
સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા કર્ષ છે ? (ગીતા ૨-૫૪) વગેરે સ્મૃતિ પણ સ્થિત-
પ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેતી જ્ઞાનીનો દરેક પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એવું દર્શવિ

ભાવસ્ય યથાપૂર્વે સંસારિત્યમ્ । યસ્ય તુ યથાપૂર્વે સંસારિત્વં
નાનાવગતત્રાત્માત્મભાવ इत्यनयद्यમ્ ।

(૪૦) યત્તુ નરુપતં શ્રવણાત્પરાધીનયોર્મનનનિદિધ્યાસનયોર્દશના-
દ્વિધિદોષત્વં દ્રાણો ન સ્વરૂપવર્ધયસાધિત્વમિતિ । *ન, અથગત્યર્થ-
ત્વાન્મનનનિદિધ્યાસનયો । યદિ દાવગતં દ્રાણાન્યથ વિનિયુજ્યેત
મયેત્તદ્ધા વિધિદોષત્યમ્ । નતુ તદસ્તિ, મનનનિદિધ્યાસનયોરપિ
શ્રવણવદ્વગાયર્થત્વાત્ । તસ્માન્ન પ્રતિપત્તિવિધિવિષયતયા શાસ્ત્ર-
પ્રમાણકન્યં દ્રાણઃ સંમયસીત્યતઃ સ્વનન્દ્રમેધ દ્રાણ શાસ્ત્રપ્રમાણકં
યેશાન્તધાક્યસમન્વયાદિતિ સિદ્ધમ્ । ધર્મં ચ સતિ 'અથાતો દ્રાણ
જિજ્ઞાસા' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । પ્રતિપત્તિ-
વિધિપરત્યે દિ 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इत्येवार्थस्यतस्मान्न पृथक्शा-
स्त्रमारभ्येत । धारम्यमाणं धैर्यमारभ्येत--'अथातः परिशिष्टधर्म-

હે માટે બ્રહ્માત્મભાવનું જેને જ્ઞાન છે તેને પૂર્વની જેમ સંસારિત્વ
હોય નથી પણ જેને પૂર્વની જેમ સંસારિત્વ છે તેને બ્રહ્માત્મભાવનું જ્ઞાન
નથી આમ (અમારું વેદાન્તશાસ્ત્ર) અનવધ (દોષરહિત) છે.

(૪૦) વળી જે (પૂર્વપક્ષી દ્વારા) કહેવાયું છે કે શ્રવણ પછી મનન
અને નિદિધ્યાસનનું (વિધાન કરેલું) જેવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મ ઉપા-
સનાવિધિનું અંગ છે, સ્વરૂપ વર્ધયસાધી નથી; (તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી
કહે છે-) ના (તે બગાડ નથી); કારણ શ્રવણની માફક મનન અને નિદિ-
ધ્યાસન બંનેના જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) માટે છે. જે જ્ઞાત બ્રહ્મનો અન્યથ
(ક્રિયામાં) વિનિયોગ થતો હોત તો તે વિધિનું અંગ થાત, પણ તેમ
નથી કારણ મનન અને નિદિધ્યાસન પણ શ્રવણની માફક (બ્રહ્મના) જ્ઞાનને
માટે છે માટે ઉપાસના વિધિના અંગ તરીકે બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણ સંભવતું
નથી માટે વેદાન્ત વાક્યના સમન્વયથી બ્રહ્મ સ્વતંત્ર રીતે જ શાસ્ત્રપ્રમાણ
છે એ સિદ્ધ થયું આમ હોવામાં અથાતો દ્રાણજિજ્ઞાસા--અથ એથી
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એવા વિષયને લગતા જુદા શાસ્ત્રનો આરંભ શક્ય છે.
ઉપાસના વિધિપરક હોય તો 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા--અથ એથી ધર્મ-
જિજ્ઞાસા' જેમ આરભ કર્યો હોવાથી જુદા શાસ્ત્રનો આરભ ન થાય.
અને જે આરંભ કરાત તો 'અથાત. પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા અથ એથી
બ્રહ્મની ધર્મજિજ્ઞાસા' અથાત. કન્વર્થપુરુષાર્થયોજિજ્ઞાસા--'અથ એથી
યમાર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા' (જે. સ. ૪-૨-૧)ની માફક આરભ

જિજ્ઞાસા' इति, 'अथात प्रत्यर्थपुरुषार्थयोजिज्ज्ञासा' (जै० ४।१।१) इतिषम् । ब्रह्मात्मैश्यायगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रा-
रम्भ — 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतद्-
यत्नाना एव सर्वे विषय सर्वाणि चेतसाणि प्रमाणानि । नह्यहे
यानुपादेयाद्वैतारमायगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि
भवितुमर्हन्तीति । अपि चाह —

गौणमिव्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रवेदादिवाधनात् ।

सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं योषि कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मयिज्ञानात्પ્રમાતૃત્વમાત્મનઃ ।

અન્વિષ્ટઃ સ્યાત્પ્રમાતૈવ પાપ્મદોષાદિવર્જિત ॥

વેદાત્મપ્રત્યયો યદ્વત્પ્રમાણત્વેન કલ્પિત ।

લૌકિકં તદ્વદેવેદં પ્રમાણત્વાઽઽત્મનિશ્ચયાત્' इति ॥ ૪ ॥

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

જ્ઞાન, પણ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વ જ્ઞાનની (પહેલા) પ્રતિજ્ઞા કરેતા
નધા તેથી તેને માટે 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા—અથ એથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
એમ શાસ્ત્રનો આરંભ થોડ્ય છે તેથી અહ બ્રહ્માસ્મિ—હું બ્રહ્મ છું' એવા
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી સધગી વિધિઓ અને બીજાં સર્વે પ્રમાણો છે,
દારણ કે હેમ કે ઉપાય વિનાના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રમાણો
નિર્વિષય અને પ્રમાતારહિત બની જાય છે (મની જવા બોધએ) અને કશું
પણ છે—

'અનાધિન બ્રહ્માત્મસ્વરૂપ હું છું' એવું જ્ઞાન થતાં પુત્ર, દેહ વગ-
રેના બાધ થવાથી ગૌણ અને નિઃસ્વા આત્માભિમાન ન રહેતાં (વિધિ નિરેવ
વગેરે) કામ કેવી રીતે રહે ?

અન્વેષ્ટ ય એવા આત્માના જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) પહેલાં પણ આત્મા
પ્રમાના છે તેનું અન્વેષણ (જ્ઞાન) થતાં પ્રમાતાજ પાપ દોષ વગેરેથી
વર્જિત (જલ્પાય) છે

જેમ દેહ આત્મા છે એવો ખ્યાન (પ્રથમ) (સસારમાં) પ્રમાણ
તરીકે કલ્પિત છે તેવી રીતે આ લૌકિક પ્રમાણ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય (જ્ઞાન)
થાય ત્યાં સુધી જ છે

ચતુ સૂત્રી સમાપ્ત

ટિપ્પણી

ઉપોદ્ધાત

અધાતો ગ્રહજિજ્ઞાસા—આદરાયણનાં આ પ્રથમ સૂત્ર ઉપર લાખ્ય લખતા પહેલાં શકરાચાર્ય ઉપોદ્ધાત લખે છે યુષ્મત્ અસ્મત્ પ્રત્યય-શબ્દોથી ઉપોદ્ધાત શરુ થાય છે

(૧) શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષય અને આત્માને વિષયી કહે છે. શરીરાદિ વિષય યુષ્મત્-તુ-ના જ્ઞાનનો અને આત્મા વિષયી અસ્મત્-હુ-ના જ્ઞાનનો વિષય બને છે. હુ છુ-તેમા 'હુ' શબ્દથી આત્માનો બોલ થતો હોવાથી આત્માને હુ-થી થતા જ્ઞાનનો વિષય કહ્યો છે એતન આત્મા-વિષયથી ભિન્ન બાકીની બધી જ જડ વસ્તુઓ વિષય (શરીર વગેરે) ને આપણે સામાન્ય રીતે ત્રી પુ નાં સર્વનામથી ઓળખીએ છીએ દા ત દ્વમ્ શરીરમ્, અર્ચ ધર્વત (આ શરીર છે, આ પર્વત છે) તેથી, ખડુ જ્ઞેતા તો શરીરાદિ વિષયનો બોધ દ્વમ્ સર્વનામથી થતો હોવાને લીધે વિષયને દ્વમ્-પ્રત્યય-ગોચર-આ જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવા કહેવા જોઈએ પરંતુ, લાખ્યકારે તો વિષયને યુષ્મત્-પ્રત્યય-ગોચર-તુ-ના જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવા કહ્યો છે તેથી ખરેખર તો યુષ્મત્-અસ્મત્-પ્રત્યય ગોચરયોઃ પદને બદલે દ્વમ્-અસ્મત્-પ્રત્યય-ગોચરયોઃ એમ હોવું જોઈએ બામતીકાર આત્મ નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે—દ્વમસ્મત્ પ્રત્યય ગોચરયો इति वक्तव्ये युष्मद्-ग्रहणम् अत्यन्त-भेद-उप लक्षणार्थम्—વિષય શરીરાદિ અને વિષયી આત્મા વચ્ચે રહેલા અત્યંત ભેદને સૂચવવા માટે દ્વમ્ ને બદલે યુષ્મત્ પદને લેવામાં આવ્યું છે. ત્રી. પુ સાથે પ્ર પુ ના પ્રયોગો જોવા મળે છે: પતે ઘયમ્, હમે ઘયમ્ હમે દ્વમ્-તુ પ્રથમા બ વ અને ઘયમ્ અસ્મત્ તુ પ્રથમા બ વ. પરંતુ, ઘયમ્ ની સાથે યુષ્મ નો પ્રયોગ સામાન્યતઃ જોવા મળતો નથી, કોઈ પોતાને 'આ અમે' કહે, પણ 'તમે અમે' એમ કહે નહીં દ્વંકમાં તમે-અમે યુષ્મત્-અસ્મત્ એ બંને વચ્ચે જેવા તીવ્ર વિરોધ છે તેવા

આ-અમે હૃદય-અસ્મત્ એ એ પદો વચ્ચે નથી. શરીર-આત્મા વચ્ચેનો અત્યંત વિરોધ યુગ્મત્-અસ્મત્ ના પ્રયોગથી જ સૂચવાય છે.

પ્રત્યય-પ્રતીયતે इति प्रत्ययः દેખાય છે, જાણાય છે તેથી પ્રત્યય એટલે જ્ઞાન-પ્રતીતિ,

તમઃપ્રકાશવત્ શરીર-આત્મા એક બીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, શરીર જડસ્વભાવ તો આત્મા ચેતન છે. બન્ને વચ્ચે અધિકાર અને પ્રકાશના જેવો તફાવત છે. તેથી, શરીર-આત્મા વચ્ચે હતરેતરભાવ-એકબા બીજાનો લાવ-સિદ્ધ થાય નહીં. આત્માનો લાવ આત્મત્વ-આત્મા-પણ તેનાથી અત્યંત વિરોધી એવા શરીરમાં ન હોઈ શકે, તેમ શરીરનો લાવ-શરીરપણ તેનાથી અત્યંત વિરોધી આત્મામાં ન હોઈ શકે.

અન્-ઉપપત્તિઃ—ઉપપત્તિઃ (ઉપ+પદ્) હેતુ દ્વારા કરેલો નિષ્કર્ષ, પ્રતિપાદન અથવા પ્રાપ્તિ. અન્-ઉપપત્તિઃ શરીર-આત્માના હતરેતરભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર ભાષ્યકારનો હોય બતાવતાં સૂચવે છે કે આત્મા તત્ત્વ સ્વમ્ અસિ જેવાં વાક્યમાં સ્વમ્-યુગ્મત્ થી થતાં જ્ઞાનનો વિષય પણ બને છે. સ્વમ્ ભાષ્યકાર પણ આ વાત ક્ષ. સુ. ત્રીજા અધ્યાયનાં ભાષ્યમાં કહે છે, તેથી આત્મા અસ્મત્ પ્રત્યય-ગોચર હોવા ઉપરાંત યુગ્મત્-પ્રત્યય-ગોચર પણ બની શકે. વળી, અધિકાર-પ્રકાશ એક સ્થળે સાથે હોઈ શકે નહીં, પણ શરીર-આત્મા તો સાથે રહેલા જેવા મળે છે. તેથી, તમઃ પ્રકાશવત્ ઉપમા યોગ્ય નથી.

વસ્તુતઃ ઉપનિષદ વાક્યમાં ત્વમ્-પદનો પ્રયોગ વિશેષ સંદર્ભમાં થયો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વળી, તમઃપ્રકાશની ઉપમાથી શરીર-આત્માના પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવનું નિરૂપણ જ ભાષ્યકારને અભિપ્રેત લાગે છે, સદસ્થિતિ કે અ-સદસ્થિતિ નહીં.

તદ્-ધર્માણામપિ...માની લો કે શરીર-આત્મા બંને અત્યંત જિન્ય હોવાથી એકનો લાવ અન્યમાં ન આવી શકે. પરંતુ, એકના ધર્મો તો બીજામાં લાસી શકે. દા. ત રક્તા રંગનું જપાકુસુમ ફૂલ અને શ્વેતરંગી રક્ષટિક-જને ધર્મીઓ (અમુક ગુણધર્મ ધરાવતી વસ્તુઓ) જિન્ય છે, છતાં રક્ષટિકના જપાકુસુમનું પતિબિંબ પડવાથી જપાકુસુમનો રતાચરણી ગુણધર્મ રક્ષટિકનો હોય તેમ લાસે છે. આમ, જાણે ધર્મીઓની એકરૂપતા ન

થાય, પણ તેમના ધર્મેના ઇતરેતરભાવ તે થઈ શકે. આમ. ભલે શરીર-આત્માની વચ્ચે ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ ન થાય પણ તે બંનેના ધર્મેના ઇતરેતર ભાવ થઈ શકે. તેમ થતાં શરીરના જાડાપણું, ગોરાપણું વગેરે ધર્મે આત્માના હોય તેમ અને આત્માના ચૈતન્યાદિ ધર્મે શરીરના હોય તેમ દેખાય. જરૂરને બદલે ચૈતન્ય દેખાય તે ધર્મેના ઇતરેતરભાવ.

આવી શંકા ઊભી થાય તો કહે છે કે શરીર-આત્માના ધર્મેના પણ ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. સ્ક્રિટિકની જેમ આત્મામાં અત્યંત પાર-દર્શકતાનો ગુણધર્મ ન હોવાથી આત્મામાં દેહાદિના ધર્મોનું પ્રતિબિંબ પાડું શક્ય નથી. ન હિ ઘર્મિણોઃ સંસર્ગમ્ વિના ધર્મણામ્ વિનિ-મયોઽસ્તિ (રત્નપ્રભા) અહીં આત્મા તો અસંગ છે. તેના અન્ય શરીરાદિ સાથે સંસર્ગ ન થાય અને પરિણામે તેમાં અન્યના શરીરાદિના ધર્મેના સંસર્ગ પણ ન થાય. દૂંકમાં, શરીર-આત્મા વચ્ચે કે તે બંનેના ધર્મે વચ્ચે પણ ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

હવે...ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શરીર-આત્માના કે તેમના ધર્મેના ઇતરેતરભાવ સિદ્ધ ન થતો હોવાને કારણે, ચિત્-જ્ઞાન-સ્વરૂપવાળા આત્મા ઉપર શરીરને કે તેના ધર્મેના, તેમ જ શરીર ઉપર આત્માને કે આત્માના ધર્મેના અધ્યાસ થવો યોગ્ય નથી. અધ્યાસ-ભ્રમ;-False attribution કે superimposition-ખોટો આરોપ. અધ્યાસની બ્યાખ્યા બાબ્યકાર આગળ આપે છે.

મિથ્યા મવિતું...મિથ્યા શબ્દના બે અર્થ:-(૧) અપદ્મનવવચન-નિષેધ (૨) અનિર્વચનીયતા અથવા અપદ્મનવાર્થઃ (રત્નપ્રભા) અહીં ‘મિથ્યા’ નો અર્થ નિષેધ કરવો તેથી વાક્યાર્થઃ અધ્યાસ ન (=મિથ્યા) થાય તે યુક્તિસંગત લાગે છે.

અસ્મત્-યુસ્મત્ થી શરૂ કરીને મિથ્યા મવિતું યુક્તમ્-ત્યાં સુધીની પંક્તિઓ પૂર્વપક્ષીની શંકાને સૂચવે છે અને તથાપિ થી શરૂ થતી પંક્તિઓ તે શંકાનું નિવારણ સૂચવે છે. વળી, “તથાપિ છતાં પણ” હોવાથી, ચચપિ શબ્દ અસ્મત્-યુસ્મત્ ની પહેલાં ઉમેરી લેવો. (જે કે આમ... છે, છતાં પણ...) ભાગતીકારે કરેલી આ સ્પષ્ટતા વિષે શ્રી વિવેચક સૂચવે છે કે શંકરાચાર્યની શૈલી અસ્પષ્ટ છે, કારણ કે વાચરૂપિતિ મિથ્યા એવા વિદ્વાન ટીકાકારને પણ અમુક શંકામય અને અમુક પરિહાર સૂચક

પંક્તિઓ છે તેવી સ્પષ્ટતા કરવી પડી. ભાષ્યકારની સૈદ્ધી અપૂર્ણ છે, કારણ કે યદ્યપિ જેવા સખ્દો ઉમેરવાની જરૂર પડે છે.

પરંતુ: દીકાકારનું કર્તવ્ય ભાષ્યકારના વિચારે સ્પષ્ટ કરવાનું છે. ઉમેરા કે વિભાજન સ્પષ્ટતા માટે કરવામાં આવે છે. તેને આધારે સંત્રીને દ્વિપિત કહી શકાય નહીં.

તથાપિ...અધ્યાસ યાય તે યોગ્ય લાભનું નથી ને છતાં પણ અધ્યાસ યાય છે તો ખરો. શરીર-આત્માનાં સ્વરૂપનો અન્યોન્યાત્મકતામ્, પરસ્પરનાં સ્વરૂપનો અને પરસ્પરના ધર્મેનો અધ્યાસ યાય છે. અહમ્ હદમ્ હં આ શરીર છું-અહીં 'હું' થી જન્મતા આત્મા ઉપર શરીરનો અધ્યાસ અને મમ હદમ્—આ માત્રું છે તે વિચારમાં શરીર ધર્મો ઉપર આત્માના ચેતનત્વ વગેરે ધર્મેનો અધ્યાસ યાય છે, તેમ જ આત્મા ઉપર શરીરના જન્મ-મરણાદિ ધર્મેનો અધ્યાસ યાય છે.

આમ અધ્યાસ થવાનું કારણ ભાષ્યકાર બતાવે છે. અત્યંત બિન્ન ધર્મો અને ધર્મોઓ-ચેતન્ય આત્મધર્મ છે. જન્માદિ શરીર ધર્મ છે, આ આત્મા છે, આ શરીર છે તેમ પરસ્પરનો સ્પષ્ટ ભેદ ન કરી શકાતો હોવાને કીધે અધ્યાસ યાય છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે અધ્યાસ જેનું નિમિત્ત કારણ છે તેવા લોક-વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન થતાં મિથ્યાજ્ઞાન અધ્યાસ આપોઆપ દૂર થાય છે. બીજું, અધ્યાસમૂલક વ્યવહારો યાય ત્યારે સત્ય (આત્મા) અને અનૃત (શુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય-શરીર વગેરે) ભેગા થઇ ગયાં હોય તેમ લાગે છે. (સત્યં ચિદાત્મા, અનૃતં બુદ્ધીન્દ્રિય-દેહાદિ ભામતી.) મિથુની-કૃત્ય એટલે ખરી રીતે જ્ઞેતાં મિથુન બેમા થવાનું બનતું નથી છતાં તેમ દેખાય છે તેથી મિથુનીકૃત્ય એવા ક્વિચિત્ત સ્વરૂપનો પ્રયોગ કરેલો છે. (ભામતી)

અધ્યાસમૂલક વ્યવહાર નૈસર્ગિક-સ્વાભાવિક છે. અસંગ આત્માના વિષયમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાન યાય છે, જેમ સૂર્યના વિષયમાં ધ્રુવને યાય તેમ. પ્રચણ્ડમાર્તણ્ડમણ્ડલે પેચકાનુભવસિદ્ધ-અન્ધકારવત્ (સ્તનપ્રભા) જેમ સૂર્ય પ્રકાશમાં પણ અંધકાર હોવો ધ્રુવ માટે સ્વાભાવિક છે, તેમ આત્મપ્રકાશમાં પણ અજ્ઞાનીઓ અધ્યાસમૂલક વ્યવહારો કરે છે.

(૨) ભાષ્યકાર અધ્યાસની વ્યાખ્યા આપે છે: સ્મૃત્તિરૂપ: પરત્ર

પૂર્વદષ્ટાવભાસઃ । (૧) અવભાસ એટલે અધ્યાસ. અવભાસઃ અવસન્નઃ અવમતઃ યા ભાસઃ પાછળથી નાશ પામી જનારો કે તિરસ્કૃત યનારો દેખાવ. દુઃકર્મા જે દેખાવ પાછળથી વસ્તુનાં મધાર્થજ્ઞાનને લીધે બાધિત થાય તે દેખાવ એટલે અવભાસ.

(૨) પૂર્વદષ્ટ—જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ પહેલાં જોયેલી હોવી જોઈએ. પહેલાં જોયેલી વસ્તુનો પાછળથી બાધિત યનારો ભાસ એટલે અધ્યાસ.

✓ (૩) આ ભાસ સ્મૃતિરૂપ સ્મૃતિના સ્વરૂપ જેવા સ્વરૂપવાળો હોય છે. સ્મૃતિ થાય ત્યારે જેની સ્મૃતિ થતી હોય તે વસ્તુ પાસે કે સામે હોતી નથી, જ્યારે ગદ્ય કાલે જોયેલો તે જ આ દેવદત્ત છે એવી પ્રત્યક્ષિતા થાય ત્યારે વિષય પામે હોય છે. (અસંનિહિતવિષયત્વં ચ સ્મૃતિરૂપત્વં, સંનિહિતવિષયં ચ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમ્—ભામતી) પૂર્વદષ્ટ વસ્તુના ભાસમા પણ સ્મૃતિની જેમ જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ સામે હોતી નથી.

✓ (૪) પરત્ર એટલે અન્યરથજે—બીજી વસ્તુમાં આવે ભાસ થાય છે.

આ ચારેય સમ્પ્રદાયેની અન્વિત કરતાં અધ્યાસની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે : સ્મૃતિના જેવા સ્વરૂપવાળો, બીજી વસ્તુમાં થતો, પહેલાં જોયેલી વસ્તુનો પાછળથી બાધિત થતો દેખાવ—ભાસ એટલે અધ્યાસ.

આ વ્યાખ્યાને ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ. સૂર્યના તાપમાં કાષ્ઠક સામે પડેલી છીપકીને ચાંદી માની ખેસે છે. શુક્તોઃ રજતભાનમ્ છીપકીમાં ચાંદીનો ભાસ થાય ત્યારે ચાંદી (રજત) સામે દાંતી નથી, તેથી તે ચાંદીનો ભાસ સ્મૃતિના જેવા સ્વરૂપવાળો છે. ચાંદીનો ભાસ પરત્ર એટલે બીજે રથજે—બીજી વસ્તુમાં—છીપકીમાં થાય છે રજત—ચાંદીનો ભાસ થાય છે તે પહેલાં ચાંદી જોયેલી છે. વળી, જ્યારે માથુસ નજીક જઈને જુએ ત્યારે છીપકીનો દુઃકર્મ દેખાય. આમ છીપકીનું મધાર્થજ્ઞાન થતાં જ ચાંદીના દેખાવનો બાધ થાય છે પછી ચાંદી દેખાતી બંધ પડી જાય છે.

ભાષ્યકાર અધ્યાસનું યોગ્યતાનું લક્ષણ આપ્યા પછી બીજાં દર્શનોનાં ત્રણ લક્ષણો આપે છે. સકરાર્થમ્ આ લક્ષણો કોનાં છે—તેનો નિર્દેશ અથવા તે લક્ષણોની યોગ્યતા—અયોગ્યતાની ચર્ચા કરતા નથી. છતાં અધ્યાસ બમ વિશેના લુદ્ધા લુદ્ધા દર્શનોના મતો સમજવા જરૂરી હોવાથી તે વિશે સંક્ષિપ્ત વિચાર કરીએ.

હીપક્ષીમાં દેખાતું રજત (ચાંદી) કે અક્ષમાં ભાસતું જગત ખરેખર સત્ છે કે અસત્? પ્રાયઃ બધાં દર્શનો માને છે કે જગત જેવું દેખાય છે તેવા વસ્તુનું તો નથી જ,

✓(અ) ભાસતા જગતને સત્ કે અસત્થી ભૂદ્ધું જ માનનારા પ્રશ્નનો
(૧) અનિર્વચનીયખ્યાતિવાદ.

✓(બ) ભાસતા જગતને સત્ માનનારા પ્રશ્નના ત્રણ મતો :

(૨) અન્યથાખ્યાતિવાદ ✓

(૩) આત્મખ્યાતિવાદ ✓

(૪) અખ્યાતિવાદ ✓

✓(ક) ભાસતા જગતને અસત્ માનનારા પ્રશ્નનો મત :

(૫) અસત્ખ્યાતિવાદ

આમ કુલ પાંચ ખ્યાતિઓ-ખ્યાતિપંચક બને છે. (૧) અનિર્વચનીય-ખ્યાતિ (૨) અન્યથાખ્યાતિ (૩) આત્મખ્યાતિ (૪) અખ્યાતિ અને (૫) અસત્ ખ્યાતિ.

✓(૧) અનિર્વચનીયખ્યાતિ : આ ચક્રાચાર્યનો કે ચાકરવેદાન્તનો મત છે. આ મત પ્રમાણે ભાસતું જગત કે રજત સત્ નથી, કારણ કે પાછળથી થતા બદલાનાં જ્ઞાનથી કે શુક્તિના જ્ઞાનથી જગત કે રજતનાં જ્ઞાનનો ખાધ થાય છે. જે વસ્તુનાં જ્ઞાનનો પાછળથી ખાધ થઈ જાય તે વસ્તુને સત્ ન કહી શકાય. કારણ સત્ દ્વંદ્વેષ ત્રિકાળાધિષિત હોય છે વળી, બદલામાં કે હીપક્ષીમાં ભાસતા જગતને કે રજતને અસત્ પણ ન કહેવાય. કારણ કે અસત્ કલ્પિત વસ્તુઓનો તો ભાસ પણ થતો નથી. દા. ત. પોંચણી ઓનો પુત્ર, સસલાના ચીંચ જેવી કલ્પિત વસ્તુઓ કહી કોઈને ઓભાસરૂપે જોવા મળી નથી. તેથી દેખાતું જગત અસત્ પણ નથી. આમ સત્ કે અસત્ ન કહી શકાય તેવા જગતને અનિર્વચનીય-તેવા જગતનાં દર્શનને અનિર્વચનીયખ્યાતિ કહે છે. નિર્વચન-કથન જેવું નિશ્ચિતરૂપે ન થઈ શકે તે અનિર્વચનમય અને ખ્યાતિ એટલે દર્શન.

(૨) અન્યથ અન્યથમાધ્યાસઃ આ લક્ષણ અન્યથાખ્યાતિ અને આત્મખ્યાતિ બંને મતો પ્રમાણે પડાવી શકાય. અન્યથાખ્યાતિ એટલે વસ્તુ ખરેખર જેવી હોય તેના કરતાં અન્યથા ભુદા રૂપે દેખાતી. અન્યથ-શુક્તિ

ઉપર, અન્યના ધર્મેના—રજતના ધર્મેના અધ્યાસ છીપલી ઉપર ચાંદીના ચળકાટ વગેરે ધર્મેના જામ થાય તે અધ્યાસ. છીપલીરૂપે ન દેખાતાં અન્યથા એટલે રજતનાં સ્વરૂપે દેખાય છે. આ મતમાં શુક્તિ અને રજત બન્ને સત્ છે. પરંતુ, શુક્તિને રજત માની લેવાથી જામ જામે થાય છે. આ અન્ય-ચાખ્યાતિવાદ કુમારિકા ભટ્ટની શાખાના મીમાંસકો અને નૈયાયિકોના છે.

(૩) અન્યજ અન્યધર્માધ્યાસઃ—આ લક્ષણ આત્મખ્યાતિવાદ પ્રમાણે પણ ધટાવી શકાય. એકના ધર્મો બીજે સ્થળે-બીજાનાં હોવાનો જામ એટલે અધ્યાસ. આત્મા શબ્દ વેદાન્તમાં નિરૂપિતા આત્માનો બોધક નથી, પરંતુ સૌમાન્ટિક બૌદ્ધોના બુદ્ધિરૂપ આત્માનો કે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોના વિજ્ઞાન-રૂપી આત્માનો બોધક છે.

બૌદ્ધ દર્શનની ચાર શાખાઓ છે : (૧) સૌત્રાન્તિક (૨) વૈભાષિક (૩) વિજ્ઞાનવાદ અને (૪) ચન્નવાદ. પહેલી બે શાખાઓમાં બાહ્ય અને આંતર બંને પ્રકારના પદાર્થોને સત્ માનવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વાસ્તિત્વવાદી કહેવાય છે. વૈભાષિકો બાહ્યવસ્તુનાં અસ્તિત્વને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી અનુભવાતું માને છે, જ્યારે સૌમાન્તિકો તે જ અસ્તિત્વને અનુમાન પ્રમાણુથી જાણી શકાય તેવું માને છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ બાહ્ય પદાર્થોને સત્ માનતા નથી, આંતરિક અને દાષ્ટિક એવાં વિજ્ઞાનોનો પ્રવાદ જ માત્ર સત્ છે. ચન્નવાદીઓ બધું જ ચન્ન છે તેમ માને છે.

આત્મખ્યાતિવાદ સૌમાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદ બંને પક્ષે ધટાવી શકાય. સૌમાન્તિક મતમાં છીપલીમાં દેખાતું રજત બુદ્ધિરૂપી આત્માનો ધર્મ બને છે, આત્માના ધર્મરૂપ બનેલું રજત ખરેખર તો અંદર-બુદ્ધિમાં હોય છે છતાં બહાર શુક્તિમાં હોય તેમ લાગે છે. બુદ્ધિરૂપી આત્માના ધર્મ રજતમાં ખોટી રીતે બહાર દર્શન થતું હોવાથી આ મતને આત્મ-ખ્યાતિવાદ કહેવાય છે. ખરેખર જે રજત અંદર છે તે બહાર દેખાય તેથી જ જામ જામે થાય છે. આન્તરસ્ય રજતસ્ય ચદિર્ધેસ અયમાસઃ । આ પક્ષમાં પણ અંદર રહેલું રજત સત્ મનાય છે.

વિજ્ઞાનવાદ પ્રમાણે આત્મખ્યાતિવાદઃ—વસ્તુતઃ રજતનાં દાષ્ટિક વિજ્ઞાનો મતમાં વહેતા પ્રવાદરૂપે અંદર રહેલું રજત બહાર દેખાય ત્યારે જામ જામે થાય છે. વિજ્ઞાનરૂપે અંદર રહેલું રજત સત્ છે. આથી એમ ધટાવાય કે

અન્યથા એટલે બહાર શુક્તિમાં, અન્ય એટલે બુદ્ધિરૂપ આત્માનો કે વિજ્ઞાનરૂપી આત્માનો ધર્મ રજતત્વ-નો બ્રમ થાય છે

(૪) અધ્યાતિવાદ : યત્ર યદ્વ્યાસ', તદ્વિવેક-અમદ-નિવન્ધનો ભ્રમ. । યત્ર-જ્યા-શુક્તિમાં, યદ્-અધ્યાસઃ જે-રજત-નો અધ્યાસ થાય છે. તે તદ્-વિવેક-અમદ-તદ્-તે બને વસ્તુઓ શુક્તિ અને રજત કે તે બંનેના જ્ઞાન વચ્ચેનો વિવેક-લુપ્ત-પણું-અમદ-અહથ ન થઈ શકવું નિવન્ધ-કરણ જેવું છે તેવો બ્રમ શુક્તિ-રજતના બેધનું અહથ ન થઈ શકવાને કારણે જે બ્રમ બિમો થાય છે તે અધ્યાસ.

અધ્યાતિ-એટલે જે વસ્તુઓના બેધનું અહથ ન થવું. પ્રાણાક્રુ સામાના મોમાંસકો યથાર્થે સર્વ વિજ્ઞાનમ્-જ્ઞાનમાત્રને યથાર્થ માનતા હોવાથી બ્રમજ્ઞાનનો મંભવજ નથી. શુક્તિમાં રજત દેખાય છે ત્યારે રૂદમ્-રજતમ્-રૂદમ્-આ-શુક્તિ એવું શુક્તિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે અને રજતમ્-રજતનું રજૂતિજ્ઞાન થાય છે મુખ તાપમાં ચમકતી હીપક્ષીને જોનાં મનમાં રજતની રજૂતિ થાય છે પરંતુ હું રજતનું રજૂતિ નહીં છું એવું અભિમાન લુપ્ત થાય છે પશુઓને શુક્તિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને રજતનું રજૂતિજ્ઞાન બંને જ્ઞાનોનું જુદાપણું અહથ કરી રહ્યું નથી અને તેથી બ્રમ બિમો થાય છે.

(૫) અસત્પ્રત્યાતિવાદ : અન્યે તુ યત્ર યદ્વ્યાસ', તસ્યૈવ વિપરીતધર્મત્વકલ્પનામ્ આચક્ષતે इति । આ લક્ષણ શૂન્યવાદીઓના અસત્પ્રત્યાતિવાદને અનુસરીને આપેલું છે. યત્ર-શુક્તિમાં (જ્યાં) યદ્-અધ્યાસ રજત વગેરેનો અધ્યાસ-તે અધ્યાસને, તસ્ય પચ-અધિજ્ઞાન-આવારણ બનતી શુક્તિના-શુક્તિમાં, વિપરીતધર્મત્વ-એટલે શુક્તિના શુક્તિત્વ ધર્મથી વિપરીત રજતત્વ ધર્મની કલ્પના આચક્ષતે કહે છે. શુક્તિમાં આદીપણની કલ્પના કરવી એટલે અધ્યાસ શૂન્યવાદીઓ રજતને તો હીક પણ હીપક્ષીને પણ અસત્ માને છે. અસત્ હીપક્ષીમાં અસત્ રજતનું દર્શન થતું હોવાથી આ મત અસત્ પ્રત્યાતિવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે મત પ્રમાણે આધાર અસત્ હોય તો પણ બ્રમ થઈ શકે બંધ આખને આગગીથી દગાવતાં બિનના જગ્યા જેવો પદાર્થ કોઈ પણ આધાર વિના જામે છે. શૂન્યવાદ પ્રમાણે શૂન્યતા પહેલાં શુક્તિરૂપે જામે અને પછી શુક્તિરૂપે જાસતી શૂન્યતા જ રજતરૂપે દેખાય છે અહીં અસત્ રજતને સ્વ-સમજ લેવાથી બ્રમ બિમો થાય છે.

ઉપરના અધ્યાસવદ્દ્યોર્મા મતોની યોગના રતનપ્રભા અને ન્યાયનિ-
શ્ચય દીક્ષાએને આધારે છે શ્રી વિશ્વેશ્વર મતોની યોગના વદ્દ્યોર્મા-બુદ્ધી
રીતે કરે છે

સર્વથાપિ.. જધા મતોર્મા એક સામાન્ય વિચાર છે. એક વસ્તુના
ધર્મો બીજી વસ્તુમાં દેખાય છે આ વિચાર પાંચે અયાતિવાદર્મા સામાન્ય
છે આમ, સરીર-આત્માના ધર્મોના એક જીવન પર અધ્યાસ થાય છે અને
તે અધ્યાસને આધારે જગનના જધા વ્યવહારો ચાલે છે.

તથા ઘ લોકે—માત્ર દર્શન શાઓર્મા જ નહી, પણ જગતમાં
પણ અધ્યાસનું સ્વરૂપ સૌ જાણે છે : ખરેખર જે હીપ્તી છે તે જ
ચાહીના જેમ દેખાય છે.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે એકના ધર્મો અન્યમાં ભામે-સરીરાદિના
ધર્મો આત્મામાં ભામે તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ એક-અભિન્ન
એવો આત્મા અનેક શ્વાત્મારૂપે દેખાય તે કેમ સમજી શકાય ?

ભાષ્યકાર આવી શકા કદાચ કોઈને થાય તેમ માનીને તેનું નિરા-
કરણ કરતાં કહે છે-અકઃ સન્દ્રઃ.. ભાષ્યમાં આવી શંકા શબ્દોમાં નથી
પણ અકઃ સન્દ્ર વાક્યને સમજવા માટે પૂર્વભૂમિકારૂપે એવી શંકા ભાષ્ય
કારને અભિપ્રેત હોય તેમ માનવામાં આવે છે. ચન્દ્ર તો એકનો એક હોય,
પરંતુ અખિને આગળીથી દગાવતાં કે નેત્રરોગને લીધે અનેક ચન્દ્ર દેખાય
છે આમ, આત્મા એક જ હોવા છતાં અધ્યાસ કે અવિધાને કારણે અનેક
હોય તેમ દેખાય છે

(૩) શ ઇ કથં પુનઃ પ્રવોપિ ? પ્રત્યક્ શબ્દને અનેક રીતે
સમજવાય છે પ્રત્યક્-પૂર્ણઃશાત્મા-રચરૂપયસ્ય સ પ્રત્યક્ આત્મા,
તસ્ય પ્રત્યગાત્મન વ્યાપકરૂપ હત્યર્થઃ । (સ્વામી શા સરસ્વતી)
વ્યાપક-પૂર્ણ સ્વરૂપવાળો (આત્મા રજ્જવિશેષ્ય તરીકે બીજાવાર લેવો પડે)

પ્રત્યક્-(પ્રતિ-અઙ્ક) પ્રતીયમ્-સુખ-દુઃખાદિષમ્ અઙ્કચિત્તિ-
વિજાનાર્તિતિ इति પ્રત્યક્ સ શાસૌ પ્રત્યગાત્મા (આ વિશ્વેશ્વર)
પ્રતિ = પ્રતીય-સુખ દુઃખાદિનો, અઙ્કચિત્તિ-અઙ્કચિત્તિ-અતુલ્ય કરનાર-
શ્વાત્મા

પ્રત્યક્-પ્રતીચ્છિ પૂર્ણે દિન્દ્રિય-અગ્રાહ્યે-(રતનપ્રભા) હા પ્રયો મહત્ત્વ
માય તેવો પૂર્ણ આત્મા

प्रत्यक्-Internal-Inner-तेથી અંતર-આત્મા (શર્મા).

દૃકર્મા પ્રત્યક્ આત્મા એટલે પૂર્ણ-આપક આત્મા. પહેલાં તે આવે। પ્રત્યગાત્મા ઘટની જેમ ઈન્દ્રિયોનો વિષય જ ન બની શકે. આત્મા તે વિષય Subject છે તે તે ઉપર ક્યું જ છે જે આત્મા વિષય તરીકે સિદ્ધ ન થાય તે તેના ઉપર અધ્યાસ પણ સિદ્ધ ન કરી શકાય કારણ કે શુક્તિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય બને છે અને પછી જ તેના પર રજતનો અધ્યાસ થાય છે. આમ વિષય નહીં બનતા આત્મા ઉપર વિષય-શરીર અને તેના ધર્મોનો અધ્યાસ તમે શી રીતે કરી શકશો ?

બીજું, આત્મા શુક્તિની જેમ મામે રહેલો દેખાતો નથી. લોકો તે આમાન્વતઃ આગળ રહેલી વસ્તુ ઉપર જ અધ્યાસ કરે છે. આમ આત્મા પુરઃ અવસ્થિત-સામે રહેલો નહીં હોવાથી પણ તેના પર અધ્યાસ થઈ શકે નહીં.

ત્રીજું, તમે જ આત્માને અસ્મત્ પ્રત્યય-ગોચર કહો છો. જે વિષય હોય તે તે તમે જ કહ્યું તેમ યુસ્મત્ પ્રત્યય-ગોચર-તુ ના જ્ઞાનથી સમજી શકાય તેવો હોય છે જે યુસ્મત્-ના જ્ઞાનથી રહિત હોય તે વિષય ન બની શકે તેમ તમે જ કહો છો ને ?

શ્રુતિમાં પણ ચક્ષુવા ન ગૃહ્યતે કહીને આત્માને અવિષય બતાવ્યો છે તે તમે માત્ર અધ્યાસ તેના પર થઈ શકે તેટલા માટે તેને વિષય માનશો તે તમારા જ સિદ્ધાંત અને શ્રુતિ સાથે તેનો વિરોધ થશે (શંકાભાગ પૂર્ણ)

ઉચ્ચત્તે-ભાષ્યકાર ઉપરની શંકાઓનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આત્મા સપૂર્ણપણે અવિષય નથી-તે માટે બે હેતુઓ : આત્મા અસ્મત્ પ્રત્યયનો વિષય તે બને જ છે 'દુ' એવા જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવો હોવાથી તે તેટલા પૂરતો તે વિષય બને જ છે બીજું, દરેકને અપરોક્ષ અનુભૂતિ-બીજા પ્રમાણોથી નહીં-પોતે જ કોઈ પણ વસ્તુનાં જ્ઞાનસાધન વિના સ્વયં અનુભવી શકે-તે અપરોક્ષ અનુભૂતિ-આત્માનો આવો અનુભવ દરેકને થાય છે. પ્રત્યગાત્મા-પૂર્ણ આત્મા પ્રસિદ્ધ છે-સૌ તેનો અપરોક્ષ કરે જ છે-કોઈ ન કહે કે 'દુ નથી' જે પ્રસિદ્ધ છે તે વિષય કયા વિના કોઈ વસ્તુ પ્રસિદ્ધ-જ્ઞાત બની શકે નહીં.

ભામતીકાર જણાવે છે વસ્તુતઃ પ્રત્યગાત્મા સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી વિષય બનતો નથી. છતાં અવિદ્યાથી કલ્પિત શુદ્ધિ, મન, શરીર વગેરે

ઉપાધિઓ (Conditions) ને લીધે અકર્તાપિકર્તા હવ, અમોક્તાપિ મોક્તા હવ, અવિપયોઽપિ વિપય હવ સ્ત્રીચમાયમાવદ્મઃ અવમાસતે । જેમ ઘટ વગેરેની ઉપાધિથી ઘટાકાશરૂપે આકાશ મર્યાદિત ન હોવા છતાં મર્યાદિત બની ગયું હોય તેમ જામે તેમ આત્મા પણ વસ્તુતઃ અવિપય છતાં અવિદ્યા કલ્પિત ઉપાધિઓને લીધે જનજી કે વિપય બનતા હોય તેમ જામે છે.

ખીલું, તમે એવો દેહ સામાન્ય નિગમ ન બાંધી શકો સામે રહેલો વસ્તુ ઉપર જ અધ્યાસ થઈ શકે. કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી હોવાથી જો સામે દેખાતું નથી છતાં અવિવેકી લોકો સામે પ્રત્યક્ષરૂપે ન દેખાતા આકાશ ઉપર પણ તત્ત્વ-સપાટીનો, મલિનતાનો અધ્યાસ કરે છે. (આકાશનું તત્ત્વ-સપાટી દેખાય છે, આકાશ નીલું છે.) આમ આત્મા આકાશની જેમ અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેના ઉપર અધ્યાસ થઈ શકે. ૩૧

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના મતે સંકરાચાર્યે ઉપર કરેલું નિગદ્ય જ સંતો-પાત્રનક નથી, શબ્દ પ્રપંચ માત્ર છે! તમઃ અને પ્રકાશ ના જેવાં વિપય (શરીરાદિ) અને વિપયી (આત્મા) વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં બતાવીને અહીં આત્માને-વિપયીને વિપય તરીકે સિદ્ધ કરે છે....ચાંડે મસ્તિષ્કમ્ વિપયકો રૂપરેણા સ્પષ્ટ નહીં હિ । ખીલું, જે આકાશ ઉપર 'આકાશ મલિન છે' એવો અધ્યાસ કરે છે તે આકાશ અપ્રત્યક્ષ નહીં પણ નીલ-વર્ણનું દેખાતું પ્રત્યક્ષ આકાશ છે. ત્રીલું, નવી શકા ઉગવીને તે કહે છે કે જગત તો સત્ છે, પણ જગત તો મિથ્યા છે. અસત્ જગતનો આરોપ અપ્રત્યક્ષ આત્મા ઉપર માનવાથી તો અપ્રત્યક્ષ વાયુ ઉપર વધ્યાપુત્રના આરોપ જેવું થશે !

ભામતીકારે સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે કે વાસ્તવિક રીતે જોનાં આત્મા વિપય નથી. છતાં અનાદિ એવી અવિદ્યાથી કલ્પિત દેહાદિની ઉપાધિઓને લીધે તે વિપય ન હોવા છતાં વિપય હોય તેવો જામે છે ખીલું, ભાષ્યકારને અહીં લૌકિક નહીં, દર્શનશાસ્ત્રમાં બતાવેલું અપ્રત્યક્ષ આકાશ જ અભિપ્રેત છે. સંકરાચાર્ય જગતને વધ્યાપુત્ર જેવું અસત્ કાર્યા કહેતા નથી. તેથી આચાર્ય વિશ્વેશ્વરે ચીંધેલા દોષો પ્રતીતિકર લાગતા નથી

(૪) તમ્ પતમ્-- અધ્યાસમ્ પણિહતાઃ...આત્મા ઉપર થતો દેહ-

दिनो अभ्यास જ બધા દુઃખોનું મૂળ છે. પાંડિતો આ અભ્યાસને અવિદ્યા પણ કહે છે. (અવિદ્યા is strictly speaking the cause of અધ્યાસ) વિદ્યા એટલે વસ્તુ-આત્માના સ્વરૂપનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન શ્રવણ, મનન વગેરે સાધનોથી આત્મા-શરીરનો વિવેક કરી શકાય. આવા વિવેકની મદદથી શરીર-આત્માના પરસ્પરના અભ્યાસને-અવિદ્યાને દૂર કરી શકાય. તત્ત્વેવં સતિ...તે બાબતમાં આ પ્રમાણે જ્યારે બને ત્યારે-પર્વ મૂત વસ્તુ-તત્ત્વ-અવધારણે સતિ (ભાગતી) આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય જ્યારે થાય ત્યારે-યદ્ય જ્યાં આત્મા ઉપર, યદ્ અધ્યાસ. જે શરીરાદિનો અભ્યાસ થાય છે (ત્યાં) તે આત્મા શરીરના શુભ-દોષથી કોઈ અસર પામતો નથી. શુભ-દોષ સાથે સંબંધમાં આવતો નથી. અભ્યાસને કારણે આત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ વિકાર થતો નથી અધ્યાસકૃત-ગુણ-વૌષાભ્યામ્ અધિષ્ટાનમ્ ન લિપ્યતે દૃશ્યક્ષરાર્થઃ । (સ્તપ્રમા)

આ અભ્યાસને આધાર તરીકે રાખીને જ લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો ચાલે છે પ્રમાણ-જ્ઞાન મેળવવાના સાધન-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વ. પ્રમેય એટલે જે પ્રમાણદ્વારા જાણવામાં આવે છે તે અને પ્રમાતા એટલે પ્રમાણ દ્વારા પ્રમેયને જાણનાર લૌકિક, કર્મશાસ્ત્રીય અને મોક્ષશાસ્ત્રીય એ ત્રણે પ્રકારના વ્યવહાર અભ્યાસને આધારે થાય છે વૈદશાસ્ત્રમાં, અમુક ક્રિયા કરવી જોઈએ તેમ કહ્યું હોય તે વિધિ અને જે વાક્ય અમુક કર્મનો નિષેધ કરે તે નિષેધ વાક્ય. મોક્ષશાસ્ત્ર કહેવાય છે કે જેમાં મોક્ષ માટેના ઉપાય બતાવ્યા હોય છે. આમ જગતના સામાન્ય વ્યવહારો, યજ્ઞાદિની વિધિઓ કે અમુક કર્મના નિષેધ બતાવતાં શાસ્ત્રો તેમ જ મોક્ષની ચર્ચા કરતાં વેદાન્તશાસ્ત્ર આ બધું જ અભ્યાસની ભૂમિકા ઉપર જ ચાલે છે

પ્રાતિભાસિક અને વ્યાવહારિક સત્તામાં જ ઉપર બતાવેલા બધા વ્યવહારો ચાલે છે પારમાર્થિક સત્તાનો અનુભવ ચર્તા કોઈ વ્યવહાર ટકી શકે નહીં. કારણ કે ત્યાં તો તત્ત્વ કેન કં વિજાનીયાત્-જ્યા બધું જ એકાકાર હોય ત્યાં કોણ કોને જાણે ?

કથં પુનઃ અવિદ્યાવત્ --પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને શાસ્ત્ર અવિદ્યાયુક્ત આત્માના વિષયવાળાં છે તેમ કેમ માની શકાય ? અવિદ્યાવાન્ અહમ્ इति अध्यासवान् आत्मा प्रमाता स विषय-आश्रयो येषां तानि अविद्यावद् विषयाणि प्रमाणानी बाबतમાં જે

આમ પ્રમાણેના આશ્રય બનતો આત્મા (પ્રમાતા) અધ્યાસયુક્ત (અવિદ્યાયુક્ત) જ હોય છે તે સિદ્ધ થયું. વળતેન કણ્ટકચક્ષુરિતિ ન્યાયયુક્ત-પ્રમાણ કે શાસ્ત્રીયો જ્ઞાન મેળવીને તેને પણ છોડા દેવાનાં હોય છે.

આ વિશ્વેશ્વર સખે છે કે યદ્દાં ભાષ્યકારને અપને યુક્તિપ્રવાહમાં પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) કો અસંગ કહકર સારે વિષયકો ગૃહ્યક કર ઝાલા દે! પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તથા શાસ્ત્રીય વ્યવહાર સવ મૂર્ખો કે લિયે દે વેસા સિદ્ધ કર રહે છે! કિન્તુ ડનકા વિચેચન મી માયાજાલ છે. આ ટીકામાં તદ્દ નથી કારણ કે જીવાત્માનુ મૂળ સ્વરૂપ તો અસંગજ હોય છે બીજું, પરમાર્થ સત્તાની દૃષ્ટિએ તો જ્ઞાતા જ્ઞેય, જ્ઞાન કે પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણના ભેદો પણ કલ્પિત જ છે જ્ઞાતા કે પ્રમાતા કદો એટલે જ્ઞેય કે પ્રમેયને કલ્પવુ જ પડે અને ભેદ જીભો થાય તેથી, જ્ઞાતા વ સ્વરૂપે નિરૂપનાં શાસ્ત્રો પણ વ્યાવહારિક સત્તાનાં ક્ષેત્રમાં આવે છે તેટલું જ ભાષ્યકારને અભિપ્રેત લાગે છે પ્રમાણ-શાસ્ત્ર વગેરે મૂર્ખાઓ માટે છે તેવી માન્યતાની ગધ પણ ભાષ્યકારના શબ્દોમાં જણાતી નથી.

પશ્ચાદિમિથ્યાવિદોષાત્ બને પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો સામાન્ય જન માટે અવિદ્યાયુક્ત પુરુષને આશ્રય કરનારા હોય એટલે સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે કોઈ વસ્તુનું પ્રમાણ તારા પ્રમા-પરમાર્થજ્ઞાન હિતવન્ન કરનાર પ્રમાતા અને ત્યારે તો તે પ્રમાતા બનતો મનુષ્ય સામાન્ય-વેતન્તાદિનાં જ્ઞાન વગરનો હોવાથી અવિદ્યાયુક્ત કહી શકાય તે રીતે જ્ઞેતા, સામાન્ય પુરુષ પ્રમાતા બને છે ત્યારે તો પ્રમાણનો આધાર સામાન્ય પુરુષ પોતે અવિદ્યાયુક્ત હોય છે તેથી, ત્યાં તો પ્રમાણના વ્યવહારો અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના આશ્રયવાળા કહેવાય છે પણ જ્યારે શાસ્ત્રોદ્ધાર જેણે આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું હોય તેવો વિદ્વાન જ્યારે પ્રમાતા બને ત્યારે પ્રમાણના વ્યવહારોનો આશ્રય બનતા પ્રમાતાને અવિદ્યાયુક્ત ચી રીતે કહી શકશે? કારણ કે આશ્રય બનેનો તેવો પ્રમાતા તો આત્મતત્ત્વનાં જ્ઞાનવાળો હોવાથી અવિદ્યાયુક્ત નથી, પરંતુ વિદ્યાયુક્ત છે તો પછી વિદ્વાનોના સંબંધમાં જે પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો થાય છે તેને તમે અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના વિધિ-આશ્રયવાળા કહી શકશો નહીં.

(ઉપર પ્રમાણે કદાચ કોઈ ચક્રા ઉપરે તેા ભાષ્યના શબ્દોમાં આવી ચક્રા આપી નથી ભાષ્યકારને એવી ચક્રા અભિપ્રેત છે તેમ માનીને-પશ્ચાદિમિ વાક્યનો અર્થ સમજી ચક્રાય) ચક્રાયાય' કહે છે કે ભવે વિદ્વાને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આત્માને દેહાદિમી ભિન્ન જાણના હોય, પણ તેમના વ્યવહારો પશુઓ કે સામાન્ય મનુષ્યોના વ્યવહારોથી જરૂરે વિશેષ-જુદા હોતા નથી

જનાં જનાં પ્રમાણુ-પ્રમેયના વ્યવહાર થાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રમાતા અવિદ્યા કે અધ્યાસયુક્ત જ હોય છે દા ત પશુઓ કે સામાન્યજનો અધ્યાસયુક્ત છે અને વ્યવહારો કરે છે

વિવેકિનઃ અધ્યાસવન્તઃ ।

વ્યવહારવત્વાત્ ।

પશ્ચાદિવત્ । (રત્નપ્રભા)

તેમ વિવેકી પુરુષો પણ પ્રમાણુ પ્રમેયના વ્યવહારો કરે છે તેથી તેઓ પણ પશુ, સામાન્ય જનના જેવા અધ્યાસયુક્ત જ છે

વળી, વિદ્વાનોને જ્ઞાન બે રીતે થાય . એક તો અહં બ્રહ્માદિમિ-હં બ્રહ્મ છુ-એવો સાક્ષાત્કાર-અનુભૂતિ થાય. બીજી, શાસ્ત્ર દ્વારા દેહથી આત્મા ભિન્ન છે તેવું શાબ્દિક જ્ઞાન થાય પ્રથમ પક્ષે તેા અધ્યાસ બાધિત થયા પછી પણ અધ્યાસની અનુવૃત્તિ (પછી પણ ચાલ્યા કરે) થતી હોવાથી વ્યવહારો થાય છે, તે સમન્વયસૂત્રમાં કહેવામાં આવશે બીજા પક્ષે પરોક્ષ એવા આત્મજ્ઞાનથી-અનુભૂતિ વગરના કોઈ આત્મજ્ઞાનથી, અપરોક્ષ-જેનો દરેકને સ્વયં ને સીધો જ અનુભવ થાય છે તેવો-અધ્યાસ દૂર કરી ચક્રાતો નથી તેથી તેવા શાબ્દિક જ્ઞાનવાળાના વ્યવહારો પણ અધ્યાસમૂલક જ હોય છે દૂકમાં વ્યવહારમાત્ર અધ્યાસનું જ કાર્ય છે તેમ સિદ્ધ થયું

શબ્દાદિમિ શબ્દનો કાનની ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થાય અને તે પ્રત્યક્ષ ક્ષણરૂપે શબ્દાદિનું જ્ઞાન થાય આ વાત ચર્ચ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના વ્યવહારની

યથા દણ્ડોચત જ્યારે લાકડી હાથમાં હોય ત્યારે તે મને મારે છે, અત્યારે તેના હાથમાં લાકડી ઉગામેલી છે તેથી અત્યારે તે મને મારશે -એવું અનુમાન પશુ પણ કરે છે અને તે અનુમાન પ્રમાણુના ક્ષણરૂપે તે પનાયન કરી જાય છે, આ ચર્ચ અનુમાન પ્રમાણુના વ્યવહારની વાત

પ્રમાતા પ્રમાણથી પ્રમેયને જાણનારો આત્મા છે તે અધ્યાસયુક્ત હોય છે. શાસ્ત્રોમાં પણ વિજ્ઞાતા તરીકે જેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે તે આત્મા પણ અધ્યાસયુક્ત જ છે. આ કેવી રીતે બની શકે? પ્રમાણોનું કાર્ય તે વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન-વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેથી પ્રમાણો તે અવિદ્યા-અજ્ઞાનને દૂર કરનારા છે. તે પ્રમાણો અવિદ્યાયુક્ત આત્માનો આશ્રય કેવી રીતે લઈ શકે? વળી, શાસ્ત્રો પણ મનુષ્યના દિતનો જ ઉપદેશ કરે છે અને અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. તે શાસ્ત્રો પણ અવિદ્યાયુક્ત આત્માનો આશ્રય લે તે કેમ માની શકાય?

ભાષ્યકારનો ઉત્તર:—ઉચ્ચત્તે-પહેલાં તો કોઈ પણ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તેની પૂર્વે આત્મા પ્રમાતૃત્વનો ગુણ હોવો જોઈએ. આત્મા પ્રમાતા અને તો જ પ્રમાણનો પ્રવૃત્તિ થાય. વળી, આ શરીર હું છું-એવું ‘હું’ તું’ અભિમાન અને શરીર, ઇન્દ્રિયો મારી છે તેવું મારાપણાનું અભિમાન આત્મામાં ન આવે ત્યાં મુધી તેમાં પ્રમાતૃત્વનો ગુણ સિદ્ધ કરી શકાય જ નહીં. દૂંકમાં, શરીર-ઇન્દ્રિયો અને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ=અવિદ્યાનો વિષય બનેલો આત્મા જ પ્રમાતા બની શકે અને આત્મા પ્રમાતા બન્યા પછી જ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય. આમ, પ્રમાણની બાબતમાં પ્રમાતા બનતો આત્મા અવિદ્યા-અધ્યાસયુક્ત જ હોય છે.

પ્રમાકરણમ્ પ્રમાણમ્-કોઈ પણ વસ્તુની પ્રમા-યથાર્થજ્ઞાન માટેનું જે કરણ-સાધને તે પ્રમાણ પ્રવક્ષા અનુમાન વ. ની મદદથી વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન મળે છે તેથી તેને પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાતા એટલે પ્રમાણદ્વારા પ્રમા-યથાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર (પ્રમાતૃત્વં हि प्रमां प्रति कृतृत्वम् । —ભામતી) વળી, આત્મા તો કૃત્ર્ય, અપરિણામી હોવાથી તે કોઈ પણ ક્રિયાનો વસ્તુતઃ કર્તા તો ન બની શકે પરંતુ, ક્રિયાશીલ એવી બુદ્ધિનો આત્મા ઉપર અધ્યાસ યથા પછી આત્મા ક્રિયાવાન-કર્તા હોય તેવો જાણે છે.

આ વિચાર શંકરાચાર્ય વધારે વિગતવાર સમજાવે છે. એક તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ આંખ વગેરે વિના થઈ શકે નહીં. પરંતુ, આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો કોઈક એતનના અધિષ્ઠાન વગર (Control guidance કે દેખરેખ વગર) એકલી પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી....મામૃત્ કુલિન્દરદિતેભ્યઃ ષેમાદિભ્યઃ) પદ્મ-ઉત્પત્તિઃ इति (ભામતી)

પશુકર વગરનાં વેમ વગેરે સાધનોમાંથી કપડાંનું ઉત્પાદન (સ્વયં) ન બને! અથવા તત્ત્વપ્રેભા પ્રમાણે અધિષ્ઠાન-શરીરરૂપી આધાર વગર.

હવે, આત્મા અધિષ્ઠાતા બને-ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરનાર બને તેની પહેલાં તેના પર અધ્યાસ તો થયેલો જ હોવો જોઈએ. કારણ કે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો આત્મા અકર્તા હોવાથી નિયમન-ક્રિયા પણ તે કરે નહીં. આવા અધ્યાસવાળા આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય પામતું શરીર જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે. નિયમનાદિ ક્રિયાઓ કરી શકે. અન્ અધ્યસ્તઃ આત્મ ભાવઃ આત્મ-તાદાત્મ્યમ્ यस્ય સઃ દેહઃ-શરીર પર આત્માના સ્વરૂપનો અધ્યાસ ન થાય તેવા શરીરથી પ્રવૃત્તિ થાય નહીં. ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિના આશ્રયરૂપ બનતું શરીર આત્માના અધ્યાસવાળું જ હોય છે. દ્વંકર્તા, ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કાર્ય કે તે પ્રવૃત્તિઓના આશ્રયરૂપ બનવાનું કાર્ય થાય તેની પહેલાં આ શરીર હું છું તેવો આત્માનો શરીર ઉપર અધ્યાસ થયો હોવો જ જોઈએ. આત્માના અધ્યાસ વિના દેહ ક્રિયા કરી શકે તેમ માનીએ તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં (જ્યાં અધ્યાસ હોતો નથી) પણ પ્રવૃત્તિ સંભવી શકશે. વસ્તુતઃ સુષુપ્તિમાં કદી કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

(૧) પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ માટે આખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની જરૂર બીજી થાય છે.

(૨) ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે કોઈક નિયમન કરનાર કે આશ્રયરૂપ બનનાર તત્ત્વ હોવું જોઈએ

(૩) નિયમન કે આશ્રયરૂપ બનવાની પ્રવૃત્તિ માટે દેહ ઉપર આત્માનો અધ્યાસ થવો જોઈએ.

ન ચૈતસ્મિન્ સર્વસ્મિન્ અસતિ (ભાષ્ય) દેહ ઉપરનો અધ્યાસ અને દેહના ધર્મેના અધ્યાસ ન થાય ત્યારે-ઇતરેતરાધ્યાસે ઇતરેતર-ધર્માદ્યાસે ચ અસતિ (ભાષતી) શરીર-આત્માનો અને તેમના ધર્મેના અને તેમના ધર્મેના પરસ્પર ઉપર અધ્યાસ ન થાય તો આત્મામાં પ્રમાતૃત્વ સિદ્ધ કરી સકાય નહીં કારણ કે તે તો વસ્તુતઃ અસંગ છે.

પ્રમાણુ પ્રવૃત્તિ માટે (૧) ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે. (૨) આત્મા પ્રમાતા બનવો જરૂરી છે. આ બંને વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વજીમિકા રૂપે દેહ-આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ અનિવાર્ય બને છે. ~ ૧૧૧ ~

દ્યુત્પન્નચિત્ત — વિવેકી પુરુષો. દ્યુત્પન્ન = સર્જીત શાસ્ત્રોપી
 દ્યુત્પન્ન-સર્જીત જેમનું ચિત્ત છે તેવા વિવેકી પુરુષોના પ્રત્યક્ષ-અનુમાન
 પ્રમાણના વ્યવહારો પશુઓના જેવા જ હોય છે-એટલે કે અધ્યાસમૂલક
 છે-અધ્યાસને કારણે થનારા છે Even an erudite human being
 thus is no better than an ordinary beast (speaking
 philosophically)-દેશપરિ ચતઃ સમાનઃ . પશુઓના વ્યવહારો
 જેમ અધ્યાસના કાર્યરૂપ હોય છે તેમ વિદ્વાનોના પણ

અવિવેકપૂર્વક-પશુઓ દેહ-આત્માનો વિવેક કરી શકતા નથી જ્યાં
 આવે વિવેક ન થઈ શકે ત્યાં તે અધ્યાસ હોય જ તે રીતે પશુઓના
 વ્યવહારમાં કારણ તરીકે અધ્યાસનું અનુમાન કરી શકાય પશુઓ અને
 વિદ્વાનો બન્નેના વ્યવહારમાં સમાનતા એક જ કારણરૂપ અધ્યાસની છે.
 તેથી જ્યાં અધ્યાસ ત્યાં વ્યવહાર જ્યાં અધ્યાસ નથી ત્યાં વ્યવહાર નથી
 આમ અન્વય-વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી વ્યવહાર માત્રનું કારણ અધ્યાસ જ છે
 તેમ સિદ્ધ થયું.

(૫) શાસ્ત્રીયે તુ તુ શબ્દ પ્રમાણાદિ વ્યવહારોથી શાસ્ત્રીય
 વ્યવહારોની ભિન્નતા બતાવે છે પૂર્વપક્ષી શકા કરે છે કે જાણે પ્રમાણ-
 પ્રમેયના વ્યવહારનો આશ્રય અધ્યાસ-અવિદ્યાયુક્ત પુરુષ હોય પરંતુ યજ્ઞાદિ
 કર્મો કરનાર પુરુષ અધ્યાસયુક્ત હોતો નથી કારણ કે જ્યોતિષ્ઠોમેન
 સ્વર્ગકામો યજેત—સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો જ્યોતિષ્ઠોમ યજ્ઞ કરે-તે પ્રમાણે
 યજ્ઞ કરનાર પુરુષ બરાબર સમજે છે કે મારું શરીર તો અહીં બળી
 જવાનું છે, મારો આત્મા સ્વર્ગે જવાનો છે આમ દેહ-આત્માના જુદાપણાને
 સમજીને જ તે પુરુષ શાસ્ત્રમાં બતાવેલો યજ્ઞ કરે છે તો પક્ષી શાસ્ત્રોના
 યજ્ઞાદિ ક્રિયાવાળા વ્યવહારો તો આત્મા-શરીરનો વિવેક કરનાર પુરુષ જ
 કરે છે તેથી શાસ્ત્રીય વ્યવહારોનો આશ્રય અવિદ્યાયુક્ત પુરુષ કહી શકારો
 નહિ, કારણ કે તે તો શરીર અને આત્માનો ભેદ સમજે છે તો પક્ષી
 શાસ્ત્રોને અવિદ્યાયુક્ત પુરુષના આશ્રયવાળા કેમ કહી શકાય ?

તથાપિ ભાષ્યકાર એવી શકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે સ્વર્ગે
 જનારો આત્મા અને વેદાન્તથી જાણવા યોગ્ય આત્મા ભિન્ન છે કારણ કે
 ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલો, ભૂખ-તરસથી પર, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વના ભેદો
 વગરનો, જે અસસારી એટલે એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં ચરણ ગમન

કરતો નથી, તેવો આત્મા યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો અધિકારી કદી બની શકે નહીં. કારણ કે તેવો આત્માને સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતી નથી. તેવો આત્માનો યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં કોઈ ઉપયોગ થતો નથી—અનુપયોગાત્ પ્રવૃત્તિવાધાત્ ચ (રત્નપ્રભા) કારણ કે ઉપનિષદોમાં નિર્ણયિત આત્મા તો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તેવો આત્મા તો અકર્તા, અભોક્તા હોવાથી યજ્ઞાદિ ક્રિયા સાથે તેનો વિરોધ બનેો થાય—તે અધિકારી ન બની શકે, અહીં તો યજ્ઞાદિના કર્તા અને સ્વર્ગાદિના ભોક્તા એવા આત્માની વાત છે. તેથી યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરનાર પુરુષ પણ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને અધ્યાસયુક્ત આત્માથી સ્પષ્ટપણે હલું સમજી શકતો નથી. તેથી યજ્ઞાદિ કરનાર પુરુષ પણ અવિદ્યાયુક્ત જ છે.

તેથી, તથામૂત-વેદાન્તમાં નિર્ણયિત આત્માનું વિજ્ઞાન-અનુભૂતિ ધામ તેની પહેલાં સાક્ષના જે યજ્ઞાદિ વ્યવહારો પ્રવર્તે છે તે પણ અવિદ્યાયુક્ત પુરુષનો આશ્રય કરે છે. સાક્ષો પણ એ સ્થિતિને ઓળંગી શકતા નથી. જેવું પ્રમાણ્યુદિના વ્યવહારોમાં છે તેવું સાક્ષના વ્યવહારોમાં પણ બને છે. બંનેના વ્યવહારો અધ્યાસનાં કાર્યરૂપે જ થાય છે. વળી, સાક્ષમાં તો અધ્યાસને આધાર તરીકે લઈને જ વિધાનો કરવામાં આવે છે.

- ૧ પ્રાણનો યજેત—માં આત્મા ઉપર પ્રાણણવર્ણનો અધ્યાસ કરેલો છે. વસ્તુતઃ આત્મા પ્રાણણ કે ક્ષત્રિય વ. કોઈ શકે નહિ.
- ૨ ગૃહસ્થ સદૃશીં માયાં ચિન્દેત—ગૃહસ્થે પોતાને પોઘ્ય પત્નીને પ્રાપ્ત કરવી. અહીં આત્મા ઉપર ગૃહસ્થ આશ્રમનો અધ્યાસ છે.
- ૩ કૃષ્ણકૈશઃ અગ્નીન્ આદધીત—કાળા કેશવાળાએ અગ્નિનું સ્થાપન કરવું. અહીં આત્મા ઉપર ઉગ્મર (ચૌવન)નો અધ્યાસ છે.
- ૪ અપ્રતિસમાધેયવ્યાધીનાં જલાદિપ્રવેશેન પ્રાણત્યાગઃ—ન મરી શકે તેવો રોગવાળા લોકોએ જળ વ. માં પ્રવેશીને પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. અહીં આત્મા ઉપર (રોગગ્રસ્ત) અવસ્થાનો અધ્યાસ છે. (૨-૪ ભાગતી)

આમ સાક્ષમાં તો આત્મા ઉપર વળું વગેરેનો અધ્યાસ કરીને જ અમુક ક્રિયાઓના વિધિ-નિરૂપણ જતાવેલા છે.

આમ, પશુના-સામાન્યજનોના અને વિદ્વાનોના પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારો તેમ જ શાંતિના વ્યવહારો અધ્યાસના જ કાર્યરૂપ છે-અધ્યાસ-મૂલક છે. આમ અધ્યાસમૂલક વ્યવહારોને આક્ષેપ અને સમાધાન દ્વારા સિદ્ધ કરીને લાઘ્યકાર તે અધ્યાસ અનર્થો-દુઃખોનું કારણ કેવી રીતે બને છે તે બતાવે છે.

અધ્યાસો નામ અતસ્મિન્-જે વસ્તુ (છીપક્ષી) જે (રજત) નથી, તે વસ્તુમાં (છીપક્ષીમાં) તદ્દ્યુદ્ધિઃ-તે વસ્તુ(રજત)ની યુદ્ધિ-સમજ બીજી થવી. આગળ કહેવાયેલા સ્મૃતિરૂપ. પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવમાસઃ—એ અધ્યાસ ત્વક્ષણનું આ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે.

દુઃખનાં કારણરૂપ બનતા અધ્યાસનાં શંકરાચાર્ય કંટલાંક ઉદાહરણો આપે છે.

(૧) પુત્ર-પત્ની વગેરે પોતાના દેહની દૃષ્ટિએ બાહ્ય છે તે જ્યારે સકલ-સપૂર્ણ (સુખી) કે વિકલઃ-અપૂર્ણ (દુઃખી) હોય ત્યારે પોતાની જાતને પણ સુખી કે દુઃખી માની લેવી. પુત્ર રાગથી પીડાતો હોય તો પિતા પણ દુઃખી થાય છે. કારણ કે પિતા પુત્રના સુખ-દુઃખાંદિ ધમેતિ પોતાના-આત્મા-ઉપર અધ્યાસ કરે છે. અહીં બાહ્ય વસ્તુના ધમેતિ આત્મા ઉપર અધ્યાસ છે.

(૨) દેહ જડો-દુઃખો હોય તો પોતાને પણ રથૂળ કે કૃશ માની લેવો અહીં સરીરના ધમેતિ આત્મા ઉપર અધ્યાસ છે.

(૩) આંખ કાણી હોય તો પોતે કાણો છે તેમ માની લેવું—તેમાં ઇન્દ્રિયના ધમેતિ આત્મા ઉપર અધ્યાસ થાય છે.

(૪) કામના, સંકલ્પ-અચુક કાર્ય કરનાની મનની નિશ્ચયપૂર્વકની ઇચ્છા ચક્રા કે નિર્જય વસ્તુતઃ અંતઃકરણના ધર્મો છે છતાં હુ કામના કરુ છું-વર્મા અંતઃકરણના ધર્મેતિ આત્મા ઉપર અધ્યાસ થાય છે.

આ ચાર ઉદા. ધર્મના અધ્યાસના છે છેત્તુ પાંચમું ઉદા. ધર્મના અધ્યાસનું છે તદનેન પ્રપજ્ઞેન ઘર્માધ્યાસમુન્નત્વા તસ્ય મૂલં ધર્મિ-અધ્યાસમાદ્—(ભાગતી) અહં પ્રત્યયિનમ્-અહં પ્રત્યયઃ વૃત્તિ યસ્મિન્ અન્તઃકરણાદૌ સઃ યયમ્ અહં પ્રત્યયી તમ્-‘હુ’ એવો વ્યવહાર જે અંતઃકરણને વિષે થાય છે તે ‘હુ’ ના વ્યવહારવાળા અંતઃકરણનો આત્મા

૫૪ અધ્યાસ થાય છે. ‘હુ’ એી અદૃશિત ખરેખર તેા અત કરજુનેા ધર્મ છે. પણ અદૃશિતપી ધર્મવાર્તા-ધર્મી અત કરજુનેા આત્મા ઉપર અધ્યાસ થવાથી અત કરજુનેા ધર્મ અદૃશિત આત્મામાં ભાસે છે. અત કરજુનેા આત્મા માની સીધા પછી આ મામાં અદૃશિત જન્મે છે આત્મા સ્વ અત કરજુની બધી જ પ્રચાર પ્રવૃત્તિઓનેા સાક્ષી-Disinterested, unaffected spectator છે વગી, તે પ્રત્યગૂ-આત્મા-પૂર્ણ-વ્યાપક અતરાત્માનેા, ઊત્તમી રીતે (અત કરજુનેા આત્મા ઉપર તેનાથી બિન્દુ આત્માનેા) અત કરજુ ઉપર અધ્યાસ થાય છે

નોંધપાત્ર એ છે કે ઉદા ૪ માં અત કરજુના ધર્મોનેા અધ્યાસ અને ઉદા ૫ માં અત કરજુનેા ધર્મી તરીકે પોતાનેા અધ્યાસ નતાવેનેા છે. ભામતીમર સૂચવે છે કે અત કરજુ વગેરેથી અવચિન્ન-મર્પાદિન બનેનેા અતરાત્મા કર્તા, ભોક્તા, અદકારના આધારરૂપ, બધાં દુષ્ટોનાં પાતરૂપ બને છે

પ્રથમ બનાદિ-અધ્યાસની સરખાત ક્યારે થઈ તે કહી શકાતું ન હોવાથી તે અનાદિ છે વગી, તે અનત છે કારણ કે વિદ્યા વગર તેનેા અત થનેા નથી વગી, તે નૈસર્ગિક-સ્વાભાવિક છે-કૃત્રિમ કોઈએ કરેનેા નથી તેને કીધે તે અનાદિ-અનત છે મિથ્યાપ્રત્યયરૂપ-મિથ્યા એને સત્ કે અમૃત સમ્બોધી ન કહી શકાય તેવા અનિર્વચનીય પ્રતીતિના સ્વરૂપવાળેા, અધ્યાસમાં ભાસતી વસ્તુનું જ્ઞાન-પ્રત્યય મિથ્યા-અનિર્વચનીય હોય છે વગી, અધ્યાસને કારણે જ આત્મામાં કર્તાત્વ, ભોક્તાત્વ વગેરે ભાસે છે તેથી અધ્યાસ આત્મામાં કર્તાપણા-ભોક્તાપણાને પ્રવૃત્ત કરનાર છે સર્વલોક પ્રત્યક્ષ-સર્વજનને સમ્મત છે The Superimposition stands in need of no proof ‘It is patent to all’ (દાસગુરુત)

આ અધ્યાસ જ બધા દુષ્ટોનાં કારણરૂપ છે તે અધ્યાસને દૂર કરવા માટે આત્મા એક જ માત્ર સત્ છે અને સર્વત્ર તે એક આત્મા જ વિનસી રહ્યો છે તેવું આત્માના એકત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું જરૂરી છે એકત્વ-વિદ્યા-જ્ઞાન માટે વેદાન્તવાક્યોનું અધ્યયન કરીને વિચાર કરવામાં આવે છે આરમ્ભન્તે-અધ્યોત્ય વિચાર્યન્તે-(રત્નપ્રભા) વિવિધરૂપે દેખાતા વિશ્વમાં એક આત્મા જ પ્રકાશી રહ્યો છે એક આત્માથી બિન્ન એવો કોઈ પદાર્થ જ અસ્તિત્વમાં નથી તેવા આત્માના એકત્વનેા અર્થ

સ્ફુટ થાય તે રીતે બધાં સૂત્રવાક્યોનો અર્થ કરવાનો શંકરાચાર્ય નિશ્ચય પ્રગટ કરે છે.

શારીરક-શરીરમ્ પય શરીરકમ્ શરીર=શરીરક તત્ર નિવાસો શારીરકો જીવાત્મા (ભામતી) શરીરમાં રહેનાર જીવાત્મા તે શારીરક-મીમાંસા=inquāiry માન્-“વિચાર કરવો” સન્ પ્રત્યય સ્વાયે હોવાથી મીમાંસાનો અર્થ “વિચાર કરવાની ઈચ્છા”ને બદલે “વિચારણા” થાય છે. શારીરકમીમાંસા એટલે જેમાં જીવાત્માના સ્વરૂપની ગંભીર વિચારણા કરવામાં આવી છે તેવું શાસ્ત્ર-વેદાન્ત, બ્રહ્મસૂત્રો વ. છંદોગપના તત્ત્વમ્ અસિ મહાવાક્યમાં તત્ત્વને બ્રહ્મવાચક પદ દર્શાવે અને ત્વમૂને જીવવાચક પદ બતાવીને બ્રહ્મ અને જીવની એકતા બતાવી છે. જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપે પ્રતિપાદિત કરતું વિચારણાનું શાસ્ત્ર એટલે શારીરકમીમાંસા.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના મત પ્રમાણે અધ્યાસભાષ્યના આરંભમાં શરીર-આત્માના અધ્યાસ-થવાની યોગ્યતા સાગતી નથી છતાં તે થાય છે, તે સિદ્ધ કરવા ત્યાં ભાષ્યદારે કોઇ પ્રમાણ આપેલ નથી. પરંતુ, અંતમાં અધ્યાસને સર્વલોકપ્રવચ્ચક્ષઃ કહીને, તેમાં કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા ન હોય (કારણ કે અધ્યાસને સૌ કોઇ જાણે છે-) તેવી સ્પષ્ટતા કરી.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર ભાષ્યકારનો દોષ બતાવતાં સૂચવે છે કે છીપલીમાં થતો ચાંદીનો ભ્રમ તે સૌને જાણીતો છે ‘પણ જગતની બધી પ્રતીતિ આના જેવી નથી. વારાણસી શહેર ભાષ્યકારની પહેલાં હતું અને દળરો નર્થ સુધી રહેશે. વારાણસી શહેરના અસ્તિત્વનો બાધ કોઈ અનુભવતું નથી. કોઈને આજસુધી એવો અનુભવ થયો નથી કે વારાણસી શહેર નથી-

ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ એ રીતે કરી શકાય કે ખરેખર તો જ્યાં સુધી વ્યાવહારિક સત્તાનો અનુભવ થાય છે ત્યાં સુધી તો વારાણસીનું અસ્તિત્વ વારાણસી શહેર તરીકે રહેવાનું જ છે. પરંતુ, જેમ છીપલીનું જ્ઞાન યતાં ચાંદી દેખાતી બંધ થાય તેમ વારાણસીના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું મથાર્થજ્ઞાન યતાં જ-બ્રહ્મના સ્વરૂપની અનુભૂતિ યતાં જ-વારાણસી શહેરનું અસ્તિત્વ તો રહેશે. છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપે જ-કોઈ ભિન્ન સ્થળ તરીકે નહીં. પારમાર્થિક સત્તાનો અનુભવ યતાં જ બધું જ અખંડ, એક, ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપે જ અનુભવાયે માત્ર શાસ્ત્ર કે તર્કના શાબ્દિક જ્ઞાનથી, અનુભવ વિના બધાને તેવી પરમાર્થસત્તાની પ્રતીતિ થતી

નથી. તેથી, જલ્દી જિન્ન શાસતી પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યેક વસ્તુની સત્તા, જ્ઞાનનું સ્વાર્થ જ્ઞાન થતાં આપોઆપ બાધિત થાય છે જ. આમ આ અધ્યાસને સર્વજ્ઞપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે કાર્ત્ત જુલ કરી હોય તેમ શાગતું નથી.

અધ્યાસભાષ્યમાં પાંચ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે :

- (૧) અધ્યાસનું સ્વરૂપ.
- (૨) અધ્યાસની વ્યાખ્યાઓ.
- (૩) આત્મા ઉપર પણ અધ્યાસની શક્યતા.
- (૪) પશુ-આમાન્યજન કે વિદ્વાનોના બધા જ પ્રમાણ પ્રમેયના અવધારો અને જ્ઞાઓનો આશ્રય અવિચાલ્યુક્ત પુરૂષ છે.
- (૫) સર્વજ્ઞોનાં કારણરૂપ અધ્યાસને દૂર કરવા આત્માના એકવત્નું જ્ઞાન પ્રમટ્ થાય તે રીતે સુત્રાર્થ કહેવાનો સંકરાચાર્યનો નિશ્ચય.

જિજ્ઞાસા અધિકરણ

આ પ્રથમ અધિકરણમાં એક જ સૂત્ર છે. તેનો મુખ્ય અર્થાર્થ 'જિજ્ઞાસા' હોવાથી તેને જિજ્ઞાસા-અધિકરણ કહેન છે. અધિકરણનું શક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

વિવયો વિશયઽયેવ પૂર્વપક્ષસ્તથોત્તરમ્ ।

નિર્ણયઽયેતિ પઞ્ચાહ્નં શાસ્ત્રેઽધિકરણં સ્મૃતમ્ ।

(૧) વિવય - અર્થાર્થનું મુખ્ય કેન્દ્ર જનની વસ્તુ તે વિવય.

(૨) વિશય : વિવયની જાગૃતમાં સંકા કે સંસય તે વિશય.

(૩) પૂર્વપક્ષ : સંસયનાં સમર્થનમાં તર્ક રજૂ કરીને સિદ્ધાંતની પૂર્વે એક પક્ષનું સ્થાપન કરવું તે પૂર્વપક્ષ.

(૪) ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વપક્ષમાં રજૂ થતા તર્ક વગેરેનું નિરાકરણ જેમાં કરવામાં આવે છે તે પાછળથી રજૂ કરાતો પક્ષ તે ઉત્તરપક્ષ.

(૫) નિર્ણય : સિદ્ધાંતી અર્થાર્થ મુદ્દાનો અનિમ સ્પષ્ટ નિશ્ચય આપે તે નિર્ણય.

આ પાંચ અંગો જે વિભાગમાં હોય તે વિભાગને અધિકરણ કહેવાય છે. બધા અધિકરણોમાં આ અંગો કેટલીકવાર સુસ્પષ્ટ હોતાં નથી.

વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર : અહીં ‘મહાસૂત્ર’ ને વેદાન્તમીમાંસા-
શાસ્ત્ર કહે છે. વેદને અંતે આશ્રી દોવાથી અથવા વેદને નિષ્કર્ષ જેમાં
છે તે વેદાન્ત=ઉપનિષદો. ઉપનિષદ-વાક્યોની જેમાં મીમાંસા-ગંભીર વિચારણા
કરવામાં આવી છે તેનું શાસ્ત્ર તે વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર. શ્રી બ્રહ્મરાયણે
રચેલાં આ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ (વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર) ના કુલ ચાર અધ્યાયો
છે : (૧) સમન્વય અધ્યાય (૨) અવિરોધ અધ્યાય (૩) સાધન અધ્યાય
અને (૪) ફલ અધ્યાય. ઉપનિષદ વાક્યોનું ઊંડું ચિંતન કર્યા પછી શ્રી
બ્રહ્મરાયણે ફક્ત યતા સિદ્ધાંતો બ્રહ્મસૂત્રોમાં રમૂ કર્યાં. બ્રહ્મસૂત્રના પ્રત્યેક
અધ્યાયના ચાર પાદ છે. પ્રત્યેક પાદ (૬ ભાગ) માં કેટલાંક અધિકરણો,
પ્રત્યેક અધિકરણમાં કેટલાંક સૂત્રો હોય છે. ‘બ્રહ્મસૂત્રના’ ચાર અધ્યાયોના
કુલ સોળ પાદમાં ૧૯૧ અધિકરણો અને બધાં મળીને લગભગ ૫૫૫ જેટલાં
સૂત્રો છે. જુઓ પ્રસ્તાવના.

ઘ્યાચિચ્ચાસિતસ્ય—વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય, વિ+આ+ચ્ચા—
“વ્યાખ્યા કરવી” ધાતુનું ઇન્ડ્રાદર્શક ભાવવાચક નામ ઘ્યાચિચ્ચાસા
(વ્યાખ્યા કરવાની ઇન્ડ્રા). એ જ ધાતુનું ઇન્ડ્રાદર્શક કર્મણિ જૂ કં.
ઘ્યાચિચ્ચાસિત (વ્યાખ્યાન કરવા ઇન્ડ્રાપેક્ષ) નું નપું. ૫૫૩ એ વ.
ઘ્યાચિચ્ચાસિતસ્ય—એટલે વ્યાખ્યાન કરવા ઇન્ડ્રાપેક્ષ વેદાન્તમીમાંસા-
શાસ્ત્રનું.....

સૂત્રમ્ : સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

સ્વરૂપાક્ષરમ્ અસંવિઘ્નમ્ સારવત્ત્વં વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોમમ્ અનવચં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥

જે થોડા અક્ષરોવાળું, સંદેહ વગરનું (૧), સારસભર, (સ્વવિધમાં)
વ્યાપક રીતે લાગુ પડતું, અર્થની રુકાવટ વગરનું, દોષરહિત જે હોય તેને
સૂત્રના નામકારી સૂત્ર કહે છે. આમાંથી અસંવિઘ્નમ્ અને અસ્તોમમ્ એ
જે વિશેષણો ભલે કદાચ સૂત્રનો આદર્શ સૂચવતાં હશે, પણ મોટેભાગે
તો આ બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થની જાગૃતમાં સંદેહ અને (સ્તોમ) રુકાવટ—
અડચણ અનુભવાય છે. જો બ્રહ્મસૂત્રો સંદેહ કે સ્તોમ વગરનાં હોત તો
જુદા જુદા વાદો તેમાંથી તારવી શકાત નહીં.

આ લક્ષણ કરતાં શ્રી વાયરૂપતિ મિશ્રે સૂત્રની વધારે સારી વ્યાખ્યા
એક અવતરિત શ્લોકમાં આપી છે.

લઘુનિ સૂચિતાયાંનિ સ્વરૂપાક્ષરપદાનિ ચ ।

સર્વતઃ સારમૂતાનિ સૂત્રાણ્યાદુર્મનીવિણઃ ॥

જે નાનાં હોય, જેમાં અર્થ સૂચિત હોય. જેમાં થોડા અક્ષરો અને થોડાં પદો હોય, જે બધી રીતે સારરૂપ હોય તેને વિદ્વાનો મૂત્ર કહે છે.

મિત્રશ્ર પોતે લખે છે : સૂત્રં ચ યદુ-અર્થ-સૂચનાત્ મરતિ । ધણા અર્થનાં સૂચનને લીધે મૂત્ર બને છે. શ્રી આનંદગિરિ પણ એ જ વસ્તુ જુગ સંજ્ઞામાં કહે છે : સૂત્રત્વાત્ ચ જસ્ય અનેકાર્થસૂચકત્વમ્ આ મૂત્ર હોવાથી, એ અનેક અર્થને સૂચવનાર હોય છે.

સૂત્ર ૧૦ ગ. પ. ‘અધિવૃ’ ધાતુ પરથી પણ આ શબ્દને વ્યુત્પન્ન થયેલો જણી શકાય. થોડા અક્ષરોમાં ધણા અર્થ બંધાઈ જતો હોવાથી આને મૂત્ર કહેવાય. એક જુગ એવો આપ્યો કે જેમાં પરંપરાગત જ્ઞાનને સ્મૃતિરૂપ કરી જાળવી રાખવાની જરૂર જોતી થઈ અને સરળતાથી માદ રાખી શકાય તે માટે મૂત્રમંથોની રચના થઈ

બ્રહ્મમૂત્રો ઉપરની શંકરાચાર્યની આ દીકાને સામાન્યતઃ લાખ્ય કહેવાય છે. આચાર્ય પોતે આ દીકાને, ઉપોદ્ધાતને અંતે શાસ્ત્રીરકમી-માંસા અને પ્રથમ મૂત્રના લાખ્યના આરંભે આખ્યા (વ્યાચિયવાસિતસ્ય) કહેતા છે. લાખ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

સૂત્રાર્થો ઘર્ણ્યતે યત્ર વાચ્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ ઘર્ણ્યન્તે ભાષ્યે ભાષ્યવિદો વિદુઃ ॥

જેમાં મૂત્રના અર્થનું વર્ણન હોય, તે વર્ણન મૂત્રને અનુસરતા વાક્યોદ્ધારા કરવામાં આવે, અને દીકાકાર પોતે દીકામાં લખેલા પદોનું પણ વર્ણન કરે તેવા લેખન પ્રકારને લાખ્યના જાણકારો લાખ્ય કહે છે.

તત્ર અથશબ્દઃ—સર્વ પ્રથમ લાખ્યકાર મૂત્રના અથ શબ્દના અર્થની ચર્ચા શરૂ કરે છે. અથ શબ્દના ચાર અર્થો લાખ્યમાં આપેલા છે : (૧) આનન્તર્ય-ન અન્તરમ્ અનન્તરમ્-અંતર ન હોવું. અન્ અન્તરસ્ય ભાવઃ=આનન્તર્યમ્-અંતર ન હોવાની રિયતિ=‘તરત જ પછી immediate consecution’ વગેરે કાંઈ પણ વ્યવધાન કે આડસ વિના-તરત જ પછી. શંકરાચાર્ય અથ શબ્દનો આનન્તર્ય-તરત જ પછી એવો અર્થ સ્વીકારે છે.

(૨) ન અધિકારાર્થઃ—વિશેષતઃ સૂત્રપ્રથોભાં, અથ શબ્દ અધિકાર આરંભના અર્થમાં યોગ્યથી છે. દા. ત. અથ શાસ્ત્રાનુશાસનમ્ કે અથ યોગાનુશાસનમ્ અહીં અથ શબ્દ શબ્દશબ્દ કે યોગશબ્દનો આરંભ સૂચવે છે. પરંતુ, એવા આરંભના અર્થમાં અહીં અથ શબ્દ લઈ શકાય નહીં, કારણ કે બહુ જિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ કરી શકાતો નથી જિજ્ઞાસા અધિકાર્ય—અધિકારને યોગ્ય આરંભને યોગ્ય હોતી નથી. જો અથ નો અર્થ પ્રારંભ લઈએ તો મુત્યર્થ થશે : તેથી બહુજિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. બહુને જાણવાની ઇચ્છા થાય છે એમ કહેવું અસંગત લાગે છે. આજથી હું વાંચવાની ઇચ્છા થાય કહું છું—એમ કહેવું વિચિત્ર લાગે છે.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ લખે છે : તત્ર “અથ યોગાનુશાસનમ્” इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्दः आरम्भार्थकः योगशास्त्रम् आरभ्यते इति तद्वद् अत्र किं न स्यात् इत्यतः आह—न, अधिकारार्थः इति । अयम् आशयः—किं जिज्ञासापदं ज्ञान-इच्छापरम्, उत विचारलक्षकम् ? आद्ये अथशब्दस्य आरम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञान इच्छा आरभ्यते इति सूत्रार्थः इयात् स च असंगतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते, किंतु तथा विचारः । न द्वितीयः, कर्तव्य-पद-अव्याहारं विना विचारलक्षकस्य-अयोगात्, अव्याहृते च तेनैव आरम्भोक्तैः अथशब्दवैयर्थ्यात् । किंतु अधिकारि लिङ्गवर्धम् ज्ञानन्तर्य-अर्थता एव युक्ता इति, १, —शતપ્રભા

શતપ્રભા સમજાવે છે કે, જેમ અથ યોગાનુશાસનમ્-માં અથ શબ્દ પ્રારંભના અર્થમાં છે તેમ અહીં પણ કેમ નહીં, બહુજાણનાની ઇચ્છાનો આરંભ ન થઈ શકતો હોવાથી. આશય : જિજ્ઞાસા પદ “જ્ઞાનની ઇચ્છા” ના અર્થમાં છે કે, “વિચાર” એવા લક્ષ્યાર્થમાં ? પ્રથમ પક્ષમાં ઇચ્છાનો આરંભ કરવો અસંગત લાગે છે, કારણ કે ઇચ્છા આરંભ કરવા યોગ્ય હોતી નથી. વળી, બહુજિજ્ઞાસા તો બહુસૂત્રના પ્રત્યેક અધિકરણનો વિષય બનતી હોવાથી દરેક અધિકરણમાં કંઈ ઇચ્છા કરવામાં આવતી નથી, પણ તે ઇચ્છા દ્વારા વિચાર કરવામાં આવે છે. બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી “વિચાર” એવી જિજ્ઞાસાનો લક્ષ્યાર્થ એવા મોટે કલ્પના પદને અધ્યાકાર જ્ઞાનવું પેઠી (૧) હવે, જિજ્ઞાસા કર્તવ્યો વાંચો તો આરંભનો અર્થ કર્તવ્ય પદથી સ્વયંભે જતો હોવાથી સૂત્રનો અર્થ શબ્દ

नक्षत्रो जनी करो. तेथी, प्रहस्तानेना अधिकारी कालु ते २५८ करवा भाटे
अथ शब्द (विवेक वैराग्य वगेरे साधन यत्पुष्टय) “पछी” ज्ञानन्तर्य ना
अर्थभा न लेवा योग्य छे.

आयाय विवेचनना भते अही अथ शब्द प्रारंभना अर्थभा
वधारे योग्य छे. वक्ष्यमायाये अलुलाभ्यभा अथ शब्दने अधिकार (प्रारंभ)
ना अर्थभा स्वीकारेख छे.

परंतुतः संकरायायने विवेक-वैराग्यादि साधनयत्पुष्टय पछी प्रह-
स्ताननी छ्छा थाय जेवा सिद्धांत, आ सूत्रभाधी इक्षित करवा छे. तेथी
तेमले अथ ना ‘पछी-ज्ञानन्तर्य’ अर्थ स्वीकार्यो. प्रारंभ अर्थ न
लेवाभा हेतु जे अर्थाने के छ्छानेना प्रारंभ करी सकाय नही. आ
अर्थभा संकरायाये निश्चासा शब्दने “विचार” ना लक्ष्यार्थभा नही,
पक्ष “जलुवाली छिछा” जेवा वाच्यार्थभा न लीधो छे ते यादराभपुं.

(३) अथ शब्दने नीचे अर्थ ‘भंगल’ आपेक्षो छे. ‘भंगल’ अर्थ
जेना वाक्यना अर्थभा समन्वय यतो नथी. (समन्वय-अभावात्) श्री
वाचस्पति मित्र कहे छे के पदना अर्थना वाक्यना अर्थ साथे समन्वय
(समुच्चिन्ने जाय) थाय छे. पदना अर्थ हां तो वाच्यार्थ हां तो लक्ष्यार्थ
होय छे. परंतु, अथ शब्दने नथी तो वाच्यार्थ भंगल के नथी तो
लक्ष्यार्थ भंगल परंतु, जे भंगल-अर्थ वगेरेना ध्वनिना अर्थ वगैरे
अनि सात्वतना जे भंगल अनुभव छे तेम अथ शब्दना भाव
अवलंबी भंगलरूपी कार्य यत्पुष्टय छे. आभ भंगलरूपी कार्यना शब्दना
व्यवहारभा समन्वय यतो नथी. पदार्थ पक्ष द्वि वाक्यार्थ समन्वीयते,
स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेद्द मङ्गलम् अथ शब्दस्य
वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किं तु मृदङ्गशब्द-ध्वनियत् अथशब्द अथ
जमात्रकार्यम् । न च कार्यजाप्ययोः समन्वय शब्दव्यवहारे दृष्ट ।
—आभती.

अभरकोपभा आपेक्षा पक्ष अर्थभा भंगल अर्थ पक्ष आपेक्ष छे :

मङ्गल-अनन्तर-मारुत-मद्य-कात्सर्येषु (संपूर्णता) अथा
अथ । (अभरकोप)

रत्नप्रभा टीकाभा समन्वयना अभावने सुदी रीते समन्वय

વાક્યાયં એટલે વિચારણા કરવી. વિચારણામાં 'મંગલ' કર્તા વગેરે બનીને વાક્યના અર્થ સાથે જોડાઈ શકે તેમ નથી જેમકે સૂત્રાથઃ : " તેથી મંગલ અજાનિયાસા છે," મંગલને અજાનિયાસા દહેવાનું કોઈ તાત્પર્ય નથી. જુઓ:—વાક્યાયો વિચાર કર્તવ્યતા ન હિ તત્ર મહાલસ્ય કર્તૃત્વા-
દિના અન્વયઃ અસ્તિ इत्यर्थः । —રત્નપ્રભા

આમ 'મંગલ' અથ શબ્દનો વાક્યાયં કે લક્ષ્યાર્થ ન હોવાથી અને માત્ર અથ શબ્દના અવજનું જ કાર્ય મંગલ હોવાથી વાક્યના અર્થની સાથે સમન્વય થશે નહીં. અથવા મંગલને કર્તા માનીને મંગલ અજાનિ-
યાસા છે એમ દહેવાથી પણ કોઈ તાત્પર્યમાં નીકળતો નથી. તે રીતે પણ મંગલનો અન્વય વાક્યાયંમાં થતો નથી. પરંતુ, અથ શબ્દને સ્મૃતિમાં માંગણિક કહેવા છે. તેથી, મંગલ અર્થ ન સ્વીકારવાથી સ્મૃતિનો તિરસ્કાર થશે. સ્મૃતિમાં ઓમ્ અને અથ શબ્દને માંગણિક કહેવા છે :

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वाघेतौ प्रधानः पुरा ।

कण्ठं मित्वा विनिर्यातौ तत्तमान्माङ्गलिकावुभौ ॥

કદાચ આવી કોઈક સંકોના સમાધાનમાં ભાખ્યકાર કહે છે કે અર્થાન્તરપ્રયુક્તઃ...બલે ને અથ શબ્દ આનન્તર્ય જેવા બીજા કોઈક અર્થમાં પ્રયોગયો હોય છતાં ધૃત્વા-અથ માત્રથી જ મંગલનું પ્રયોગન સિદ્ધ થાય છે. કુંભ (ધડો) મુખ્યત્વે તો પાણી લાવવાનું કાર્ય કરે છે, છતાં તે જલકુંભનાં દર્શનમાત્રથી જ મંગલનું પ્રયોગન પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અર્થાન્તરેષુ આનન્તર્યાદિષુ પ્રયુક્તઃ અથશબ્દઃ ધૃત્વા અવળમાત્રેણ વૈષ્ણવીનાદ્યનિવત્ મહાલં કુર્વન્, મહાલપ્રયોજનો ભવતિ અન્યાર્થ-આનોયમાન-ઉદકુમ્ભદર્શનવત્ । —ભામતી

દૂંકમાં, 'મંગલ' અર્થ સૂત્રવાક્યના અર્થમાં અંબેસેનો થતો નથી અને મંગલનું પ્રયોગન તો અથ શબ્દ માત્ર સાંભળવાથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી, અથ શબ્દનો અર્થ મંગલ લઈ શકાય નહીં.

पूर्वप्रकृतापेक्षायाः फलतः...अथ=पूर्वप्रकृत-अपेक्षा=पहेक्षा
प्रस्तुत अथेक्षी वस्तुनी अपेक्षाये जीञ वस्तु दा. त. विवेक-वैशब्धादि
साधनयत्पठय-पहेक्षा प्रस्तुत अथेक्षी वस्तुनी अपेक्षा જેને રહે છે તેવી
બીજી વસ્તુ-અજાનિયાસા આ પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા-નો અર્થ આનન્તર્ય ના

અર્થથી પરિણામે ભુદો પડતો નથી. તેથી, અમે જ્ઞાનન્તર્ય અર્થ જ સ્વીકારીએ છીએ. અવ્યતિરેકાત્-ભિન્ન થતો ન હોવાથી “પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલી વસ્તુની જેને અપેક્ષા રહે છે તેવી બીજી વસ્તુ” અને “તરત જ પછી” આ બંને અર્થો ફલતઃ-પરિણામે ભિન્ન નથી. દા. ત.

(૧) અથ ગ્રહજિજ્ઞાસા=પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલ-કરેલ સાધનચતુષ્ટયની અપેક્ષા જેને છે તેવી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. (પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા)

(૨) અથ ગ્રહજિજ્ઞાસા—તરત જ પછી (જ્ઞાનન્તર્ય) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સાધનચતુષ્ટય પછી તરત જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

અહીં બંને અર્થો પરિણામે તો સરખા જ છે. જેમકે અમુક વસ્તુ પહેલાં બને છે અને બીજી વસ્તુ તેના પછી બને છે. અથ તૃતીયવર્ષમ્ (T. Y. B. A.) જેને પહેલાં ગયેલા દ્વિતીય વર્ષ (S. Y. B. A.) ની અપેક્ષા રહે છે તેવું પછીનું વર્ષ-તૃતીય વર્ષ. અથવા દ્વિતીય વર્ષ (S. Y. B. A.) પછી તૃતીય વર્ષ (T. Y. B. A.).

શંકરાચાર્ય 'માને છે તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલાં અનિવાર્યરૂપે વિવેક વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. તેના પછી જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે. આમ એક રીતે વિવેકાદિ ચાર સાધનો તે હેતુ અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કાર્મ બને છે. આ વિચારને નજર સમક્ષ રાખીને અથ શબ્દના પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષા કે જ્ઞાનન્તર્ય-જન્મેભાંથી કોઈ પણ અર્થ કરવાથી પરિણામ સરખું આવશે. પહેલાં કરવામાં આવતા વિવેકાદિ ચાર સાધનોની જેને અપેક્ષા રહે છે તેવી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. અથવા વિવેકાદિ ચાર સાધનો પછી તરત જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. —

પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષાયાઃ...વાક્યને દીકાકારોએ અનેક રીતે સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે એક તો પૂર્વપ્રકૃતાત્ અર્થાન્તરત્વમ્-પહેલાં પ્રસ્તુત થયેલી વસ્તુ પછી બીજી વસ્તુ હોવાની સ્થિતિ-આવે. અર્થ અથ શબ્દનો શબ્દકોપમાથી મળતો નથી. ન દ્વિ જ્ઞાનન્તર્યમ્ इव પૂર્વપ્રકૃતાત્ અર્થાત્ અર્થાન્તરત્વમ્ અથશબ્દાર્થઃ કોપાદ્ અવગમ્યતે । (વિવરણ પ્રસ્થાન) બીજું, આ વાક્યના ફલતઃ શબ્દના દીકાકારો અનેક અર્થો કરે છે.

વાચસ્પતિ મિત્ર લખે છે : તથ યથા હમમ્ યથ અથશબ્દં પ્રકૃત્ય

વિમૃદયતે કિમ્ અયમ્ અથશબ્દ. આનન્તર્યે અથ અધિકારે इति ।
અથ વિમર્શવાક્યે અથશબ્દઃ પૂર્વપ્રકૃતમ્ અથશબ્દમ્ અપેક્ષ્ય પ્રથમ
પક્ષ ઉપન્યાસપૂર્વક પક્ષાન્તર-ઉપન્યાસે । —આમતી

અર્થઃ : તો જેમ આ જ અથ શબ્દને પ્રસ્તુત માનીને વિચાર કર
વામા આવે કે 'શુ આ અથ શબ્દ 'પછી' ના અર્થમાં છે અથવા તો
(અથ) 'પ્રારભ'ના અર્થમાં છે અહીં વિમર્શવાક્યમાં અથ શબ્દ, પહેલા
પ્રસ્તુત થયેલ અથ શબ્દની અપેક્ષાએ પ્રથમ પક્ષની રજૂઆતપૂર્વક બીજા
પક્ષની રજૂઆતના અર્થમાં (વપરાયો) છે

દૂકમાં અહીં અથ શબ્દ વિકલ્પસૂચક છે કોઈ પણ વસ્તુના એક
પક્ષની રજૂઆત કર્યા પછી અથ શબ્દ દ્વારા બીજો પક્ષ રજૂ થાય છે ભામ
તીમર માને છે કે પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા અને આનન્તર્ય બંને અર્થો લેતા
બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના હેતુરૂપ વિવેકાદિ ચાર સાધનોની સિદ્ધિ તો થાય છે પરંતુ,
વસ્તુત તો જ્યાં વિકલ્પોની રજૂઆત હોય ત્યાં પૂર્વપ્રકૃત-અપેક્ષા અર્થ
લેવા જોઈએ પરંતુ આ સૂત્રમાં અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કહીને બીજો વિકલ્પ
સૂચ્યો નથી-જેમ અથશબ્દ. આનન્તર્યે અથ અધિકારે-અહીં અથ
અધિકારે તેમ કહીને બીજો વિકલ્પ રજૂ કર્યો છે

આમતી ઉપરની ટીકા વેદાન્ત કલ્પતરુ . ન અનેન ભાષ્યેણ પૂર્વ
પ્રકૃત-અપેક્ષાયા આનન્તર્ય-રૂપત્વમ્ ઉચ્યતે, આનન્તર્યરૂપત્વપક્ષે
વિકલ્પ-અપ્રતિભાનાત્, કિંતુ ઉભયત્ર અપિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા હેતુ-
ભૂત-પ્રકૃતસિદ્ધિ અસ્તિ પ્રયોજનમ્ અતઃ ફલ-દ્વારેણ અવપતિ
રેક હત્યુચ્યતે હત્યાહ-અસ્ય અયમર્થ इति । અને કલ્પતરુપરિભન
નેધિ છે આનન્તર્યમ્ અપિ હિ પૂર્વપ્રકૃતમ્ અપેક્ષ્ય વર્ણયતે ।

રત્નપ્રભા ટીકામાં ચલ્લતઃ નો અર્થ જિજ્ઞાસારૂપી કાર્ય માધ્યમે
કારણની અપેક્ષા તો હોય જ તેથી વિવેકાદિ ચાર સાધનોનું હેતુ તરીકે
અનુમાન કરીને, તે હેતુની અપેક્ષાએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસારૂપી કાર્ય કાર્યકારણ
ભાવમાં 'પહેલા આવતા હેતુની અપેક્ષાએ બીજી વસ્તુ તે કાર્ય' એવા
અર્થ કરતા હેતુ પછી કાર્ય એ અર્થ વધારે મુશ્કેલ બને છે વળી, વિવેક
વગેરે સાધનયતુષ્ટ્યરૂપી હેતુની અપેક્ષાએ બીજી વસ્તુ એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-
રૂપી કાર્ય-એમ કહે કે સાધનયતુષ્ટ્ય પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ કહો-
ત્વાત્પર્યાય' તો સમાન છે. —

શ્રી દેશપતિ ટીકાએને અધારે ફલતા ના ત્રણ અર્થો દર્શાવી પોતે સ્વીકારેલો એથો અર્થ બતાવે છે : (૧) હેતુ ફલભાવાત્ (૨) જ્ઞાનતઃ (૩) પરમાર્થતઃ (!) અને પોતે નો સ્વીકૃત અર્થ : "in effect" પર્યવસાનતઃ :

જ્યોતઃ થીજોતું આ વાક્યનું આપાતર : -

"That the latter(જ્ઞાનન્તર્ય) is its meaning follows moreover from the circumstance that the relation in which result stands to the previous topic (viewed as the cause of the result) is non-separate from the relation of immediate cause." કહ્યું પૂર્વમ્નૂત હેતુની અપેક્ષા હોય તેવો સંબંધ જ્ઞાનન્તર્ય ના સંબંધથી જુદો પડતો નથી. આવી પરિસ્થિતિને લીધે પણ જ્ઞાનન્તર્ય નો અર્થ ક્ષિત થાય છે.

સ્વાધ્યાય જ્ઞાનન્તર્યમ્ તુ સમાનમ્:—ઉપરની અર્થ પછી જ્યારે શબ્દનો જ્ઞાનન્તર્ય તરત જ પછી-અર્થ નિશ્ચિત થયો. તેથી હવે એવી ઠોઠક વસ્તુ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલાં બતાવવી જોઈએ કે જેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થાય જ અને જે વસ્તુ ન હોય તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ન જ થાય. પૂર્વવુત્ત પહેલાં થયેલી વસ્તુ

ભાષ્યકાર બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના પૂર્વવૃત્ત વિષે એ પૂર્વપક્ષો ઉઠાવે છે : (૧) સ્વ-અધ્યાય પોતાના વેદનું અધ્યયન એ પૂર્વવૃત્ત અને તેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. (૨) સ્વાધ્યાય ઉપરાંત પૂર્વમીર્માસામા બતાવેલા કર્મેણ જ્ઞાન એ પૂર્વવૃત્ત અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. આ બન્ને પક્ષોનું ખંડન કર્યા પછી ભાષ્યકાર પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરશે કે વિવેકાદિ સાધનયતુષ્ટય એ પૂર્વવૃત્ત અને તેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

પ્રથમ પક્ષનું નિરસન : સ્વવેદના અધ્યયન પછી, એમાં પોતાના વેદનું અધ્યયન એ પૂર્વવૃત્ત તો ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા બન્ને માટે સામાન્ય છે સ્વવેદના અધ્યયન પછી ધર્મની જિજ્ઞાસા અને સ્વવેદના અધ્યયન પછી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા S S C. માં પાસ થવું એ પૂર્વવૃત્ત તો M A. અને M. Sc બન્ને માટે સામાન્ય છે. જેમ અમુક વર્ગ સાથે B. Sc. માં પાસ થવું એવું વિશેષ પૂર્વવૃત્ત M. Sc. પહેલાં માનવું

પડે તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલાં પણ સ્વવેદના અધ્યયન ઉપરાંત બીજું કોઈક વિશેષ પૂર્વવૃત્ત માનવું જોઈએ.

ભામતીકાર સહેજ જુદી રીતે આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે : તથા ચ ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા’ इति अनेन एव गतम् न इदम् सूत्रम् आरब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्र-उपलक्षणतया धर्मवत् ब्रह्मणः अपि वेदार्थत्व-अविशेषेण वेदाध्ययन-आनन्तर्यउपदेश-साम्यात् इत्यर्थः । जे स्वाધ્યાયને પૂર્વવૃત્ત તરીકે માનીએ તે ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા’ એ જૈમિનિની ‘પૂર્વભીર્માસા’ ના પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા જ આ સૂત્ર કહેવાઈ ગયું છે, તેથી આ સૂત્રનો આરંભ જ ન કરવો. જેમ ધર્મ વેદનો અર્થ છે તેમ બ્રહ્મ પણ વેદનો અર્થ છે. વેદાધ્યયન પછી એ ઉપ-દેશ બંને વેદાર્થો માટે સામાન્ય છે.

વચ્ચિ। विवरणप्रस्थान : धर्मविचार स्वाध्याय-अध्ययनयोः एकविधिमूलकत्वात् स्वाध्याय-अध्ययनमेव धर्मजिज्ञासासूत्रे अथ-शाब्दार्थ इति युक्तम्, नैव ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे; ब्रह्मविचार वेदाध्य-यनयोः एकविधिमूलकत्व-अभावात् । एवं च स्वाध्यायविधिमू-लके धर्मविचारे तद्विधिसिद्धं वेदाध्ययनमेव यथाधिकारि-विशेषणं, एवं श्रोतव्यविधिमूलके ब्रह्मविचारे...साधनचतुष्टय-संपत्तिः एव अधिकारिविशेषणम् । तस्या एव पुष्कलकारणत्वात् नतु स्वाध्याय-अध्ययनम् तस्य अतयात्वात्, तत्र इत्थम् अक्षर-योजना-वेदाध्ययनम् तु समानम्-अत्यन्तम् अनपेक्षितम् न पुष्कलकारणम् इत्यर्थः ।

દુંકર્મા, પોતાના વેદનું અધ્યયન એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું મુખ્ય કારણ ન હોવાથી તેને પૂર્વવૃત્ત માની શકાય નહીં. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના મુખ્ય હેતુ તરીકે બીજું કોઈક પૂર્વવૃત્ત કહેવું જોઈએ.

(૨) બીજા પૂર્વવૃત્તનું નિરસન : નતુ इह कर्मा...પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે કે માત્ર પોતાના વેદનું અધ્યયન જ નહીં, તદુપરાંત પૂર્વભીર્માસા કથિત કર્મેતું જ્ઞાન એ પૂર્વવૃત્ત અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. વેદાધ્યયન પછી ધર્મજિજ્ઞાસા અને વેદાધ્યયન + પૂર્વભીર્માસાનાં કર્મેતું જ્ઞાન પછી બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા-આમ હવે ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા માટે પૂર્વવૃત્ત સામાન્ય બનશે નહીં. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનાં પૂર્વવૃત્તમાં ‘કર્મેતું જ્ઞાન’ આવડ્યું વિશેષ છે.

આ બીજા પૂર્વપક્ષને વાચરૂપિતિ મિત્ર આ રીતે સવિસ્તર સમજાવે છે :
એક શ્રુતિમાં વેદાભ્યાસ અને યજ્ઞાદિ કર્મ પછી બ્રહ્મવિવિદિયા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થતી
બતાવી છે : તમ્ પતમ્ વેદાનુવચનેન ગ્રાહ્યતાઃ વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન
દાનેન તપસા અનાશકેન રૂતિઃ । (બુદ્ધ ૪-૪-૨૨) વેદાભ્યાસ, તપ, દાન
અને અનુશન વગેરેના તપ દ્વારા બ્રાહ્મણો તે આ (બ્રહ્મ) ને જાણવાની
ઈચ્છા કરે છે. શ્રુતિના અનાશક શબ્દને સમજાવતાં લખે છે કે : કામ
અનશનમેવ તપઃ દ્વિતમધ્યાશિનો દ્વિ બ્રહ્મણિ વિવિદિપા ભવતિ...
આ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિ કર્મને બ્રહ્મવિવિદિયાનું-બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું કારણ કહેલ છે.
બીજી શ્રુતિ પણ છે :

જાયમાનો ધૈ ગ્રાહ્યતાઃ ત્રિમિ ક્રણવાન્ જાયતે । જન્મ લેતો
બ્રાહ્મણ તથા વસ્તુઓ દ્વારા ઝાણી બનીને જન્મે છે.

સ્મૃતિ વાક્ય પણ છે :

ક્રણાનિ ત્રોણિ અપાહૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

(મનુસ્મૃતિ ૧-૩૫)

દેવઋણ, પિતૃઋણ, ઋષિઋણ એ ત્રણેને અનુક્રમે યજ્ઞો કરીને, સંતતિ
ઉત્પન્ન કરીને, વેદાભ્યાસ કરીને દૂર કરી શકાય છે.

અહીં પણ યજ્ઞાદિ કર્મો દ્વારા દેવઋણ ચૂકરીને જ મનને મોક્ષમાં
જોડવાનું કહ્યું છે. આ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પહેલા યજ્ઞાદિ કર્મો
કરવા આવશ્યક માનેલાં છે.

તસ્માત્ ચાદિ શ્રુત્યાદયઃ પ્રમાણમ્ યદિ યા પારમર્થ મૂર્તિ
(સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિ શ્રુતેઃ અશ્વચત્ ૫. ૪ ૩૧૪૨૬) સર્વથા યજ્ઞાદિ
કર્મસમુચ્ચિતા બ્રહ્મોપાસના બ્રહ્મસાક્ષાત્કારાય મોક્ષાપરનામ્ને
ફલપતે રૂતિ તદર્થે કર્માણિ અનુષ્ટેયાનિ । ...ન ચ ધર્મમીમાંસા-
પરિશીલનં વિના તરપરિજ્ઞાનમ્ । તસ્માત્ સાધુ ઉક્તમ્ ‘કર્મા-
વયોધ-ધ્યાનન્તર્યમ્ વિશેષઃ’ રૂતિ કર્માવયોધેન દ્વિ કર્માનુષ્ઠાન-
સાદૃશ્યં ભવતિ બ્રહ્મોપાસનાયાઃ રૂત્યર્થ । —ભામતી અહીં પણ
કર્માનુષ્ઠાન સાથેની બ્રહ્મોપાસનાને મોક્ષનું કારણ બતાવેલ છે

ન, ધર્મજિજ્ઞાસાયા પ્રાગપિ . પ્રાક્ પહેલાં ઉપપત્તેઃ=ઉપપત્તિ=

તર્ક સંગત હોવું અથવા શક્ય હોવું. Quite standing to reason બાબ્યકાર કહે છે કે વેદાન્તનો અભ્યાસ કરનારને મર્મજિજ્ઞાસા=કર્મજ્ઞાનની પહેલાં પશ્યું બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થાય એ શક્ય છે. ભામતીમાં આ વિચાર આ રીતે સ્પષ્ટ કરેલ છે. પવ યન્-અનુષ્ઠિતકર્મા અપિ પ્રાગ્ભવોય કર્મવશાત્ ય. વિશુદ્ધસત્ત્વ. સંસાર-અસારતાદર્શનેન નિષ્પન્ન-વૈરાગ્ય. પ્રાગ્ભવોયકર્માનુષ્ઠાનાદેવ તત્ સિદ્ધે. (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અપવત્તેઃ) હમમેવ પૌરુષધૌરેયમ્ અધિકૃત્ય પ્રવૃત્તે શ્રુતિ.-યદિ યા હતરથા બ્રહ્મચર્યાત્ પવ પ્રવજેત્ ગૃહાદ યા યનાદ યા । જેને પૂર્વભવના કર્મોને લીધે, કર્મો કર્યા વિના અત કરણ-શુદ્ધિ થયેલી હોય તેને સંસારની અસારતા જોઈને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષને અનુલક્ષીને શ્રુતિ કહે છે : બ્રહ્મચર્યાશ્રમભાધી કે ગૃહસ્થાશ્રમભાધી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમભાધી મુન્યા લેવી-સન્યાસ લેવો અહીં બ્રહ્મજ્ઞાનના-પ્રતીકરૂપ સન્યાસની પૂર્વે કર્મોના જ્ઞાનને અનિવાર્ય માનેલ નથી.

જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ એમાં ધૂમાડો હેતુ અને અગ્નિ સાધ્ય તેમ અહીં જ્યાં ધર્મજિજ્ઞાસા હોય ત્યાં જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા હોય-એની બ્યાપ્તિ માની શકાય નહીં વાચો । ન હિ ધૂમઝગ્ન્યો ઇવ ધર્મઃપ્રજ્ઞાણો દ્યાપ્તિ અસ્તિ યદા ધર્મજ્ઞાનાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનં ભવેત્ ।
—૨૧મ પ્રકાશ

આ સદ્ભામાં પ્ર સ ડાજારજ ઉપરતુ શ કરાયાયંતુ સ્પષ્ટીકરણ ઉપયોગી થશે “તત્રાપિ પર્વચિત્ રૂતિ વિધાસંયોગાત્ પ્રત્યાસન્નાનિ વિધાસાધનાનિ શમાદીનિ, વિધિદિપાસંયોગાત્ તુ યાદ્યતરાણિ યજ્ઞાદીનિ રૂતિ વિવેક્ષ્યમ્ । એક શ્રુતિમાં શમ, હમ વજેરેને વિધાનાં સાધન કહેન છે તેથી શમદ્વાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં અતરંગ સાધન છે “તસ્માત્ પર્વચિત્ જ્ઞાન્તો દાન્તઃ ઉપરતિઃ તિતિષ્ઠુ સમાદિતો મૃત્વા આત્મનિ પવ આત્માનં પદ્યતિ । બૃહ ૪-૪-૨૩ આ શ્રુતિમાં પર્વચિત્ અન્ધી કથિત સાધનો વિધાનાં સૂચનાય છે, તેથી તે સાધનો અતરંગ છે જ્યારે તમ્ પર્ત...વિધિદિપન્તિ યજ્ઞેન આ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિ સાધનોને બ્રહ્મવિધિધાનાં કારણ કહેલાં હોવાથી તે સાધનો યાજ્ઞતર-બહિરંગ છે એમ, સાધનચતુષ્ટય અને યજ્ઞાદિ સાધનો વચ્ચે વિવેક કરવો જોઈએ.

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસા કે કર્મજિજ્ઞાસાનું અનિવાર્ય પૂરવટા-
દેવું બની શકે નહીં.

દેવસીકવાર શ્રુતિમાં બે કે વધારે વચ્ચે નિશ્ચિત કર્મ બતાવેલો હોય
છે તેવો કર્મ અહીં કર્મજિજ્ઞાસા-ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મજિજ્ઞાસા વચ્ચે નથી.
યથા ચ દૃષ્ટાદિ—અયદાન=કાપુડું. “હૃદયસ્ય અગ્રે લયલયતિ, બ્રહ્મ
જિજ્ઞાસાઃ સય વશસઃ” હૃદયને પહેલાં કાપડું, પછી (અગ્ર) શ્રમને
અને પછી (લય) ઝાલી (ને કાપડી). બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અંગેને કાપવાનો કર્મ
અહીં અથવા સંન્યાસી બતાવ્યો છે. આવો કર્મ પ્રસ્તુત વાતમાં નથી; ધર્મ-
જિજ્ઞાસા અગ્રે સય વશસઃ—આ રીતે કર્મનું નિશ્ચિત કર્મ બતાવેલો
નથી. ન તથા હૃદ્ય ક્રમો વિવક્ષિતઃ । યચ્—“કહેવું” પરથી વિવક્ષા
કહેવાની ઇચ્છા અને વિવક્ષિત કહેવા ઇચ્છાયેલ.

વાચસતિ મિથ્ર અહીં સંકા-સમાધાન આ રીતે યોજે છે : મા ભૂત્
આર્યક્રમઃ ધ્યોતસ્તુ મચિવ્યતિ, - ગૃહી ભૂત્વા ઘની મચેત્, ઘની
ભૂત્વા પ્રમજેત્, इति । બંને અર્થક્રમ ન હોય પણ બંને જિજ્ઞાસા
વચ્ચે શ્રુતિનિર્દિષ્ટ કર્મ તે માનવો પડશે. શ્રુતિ કહે છે કે : ગૃહસ્થી
બનીને પછી વાનપ્રસ્થી થવું, વાનપ્રસ્થી થઈને સંન્યાસ લેવો. અહીં
ગૃહસ્થ, પછી વાનપ્રસ્થ, પછી સંન્યાસ એવો કર્મસ્પષ્ટ છે. સ્મરન્તિ ચ—

અધોત્ય વિધિચત્ વેદાન્ ગુપ્તાધ્યોત્પાદ ધર્મતઃ ।
સ્મૃત્વા ચ ગુક્તિતો યત્તેર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥

મનુ. ૧-૪૬

નિન્દન્તિ ચ—

અનધોત્ય દ્વિજો વેદાન્ ગુપ્તાધ્યોત્પાદ તથાત્મજાન્ ।
અનિષ્ટા ચૈવ ધરોચ્ચ મોક્ષમ્ હચ્છન્ પ્રજતયધઃ ॥

મનુ. ૧-૩૭

સ્મૃતિમાં પણ એવો જ કર્મ બતાવીને, તે પ્રમાણે ન આચરણ
કરનારની અપોગતિ બતાવી છે.

સમાધાન : ન તથેહ ક્રમનિયમો વિવક્ષિતઃ શ્રુત્યા તથા પવ
અનિયમપ્રદર્શનાત્—યદિ યા રીતરથા ગ્રહણયર્થાદ્ પવ પ્રમજેત્ ગૃહાદ્
વા ઘનાદ્ વા इति...મત પવ યદહરેય ધિરજેત્ તદહરેય પ્રમજેત્
इति શ્રુતિઃ । —શામળી

શ્રુતિ નિયમ અનિવાર્ય નથી તેમ બતાવે છે. ફતરથા-ગીઞ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થઇ ગઇ હોય તો ક્રમ વિના ગમે ત્યારે સન્યાસ લઈ શકાય જે દિવસે જ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે-તે દિવસે જ સન્યાસ લેવો એવા અર્થની શ્રુતિમાં પણ ક્રમને અનિવાર્ય ગણાય નથી.

વળી, સ્મૃતિમાં ક્રમને ન અનુસરનારની નિંદા કરો છે એ તો જેતુ અત કરણુ ધુદ્ધ ન થયુ હોય તેવા પુરુષને અનુનક્ષીને છે નિન્દાવચનં ચ અવિશુદ્ધ સત્ત્વ-પુરુષ-અભિપ્રાયમ્ । અવિશુદ્ધ સત્ત્વો હિ મોક્ષમ્ દુષ્ટમ્ આલસ્યાત્ તદુપાયે અપ્રવર્તમાનો ગૃહસ્થઘર્મમપિ નિત્ય-નૈમિત્તિકમ્ ધનાચરન્ પ્રતિક્ષણમ્ ઉપચીયમાનપાત્મા ષઘોગદ્દ-તીત્યર્થ । —(ભાભતી)

આ રીતે, શ્રુતિમાં બતાવેલા ક્રમને પણ સર્વસામાન્ય નિયમ માની શકાય નહીં. તેથી ધર્મ જિજ્ઞાસા-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા વચ્ચે એવો કોઇ નિશ્ચિત ક્રમ વિવક્ષિત નથી.

બીજી, જ્યાં શેષશેષિભાવ હોય ત્યાં નિશ્ચિત અનિવાર્ય ક્રમ હોય છે હા ત્ત અમાવાસ્થ્યા અને પૂર્ણિમાને દિવસે અનક્રમે યતા દશં અને પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો શેષી (શેષિન) = મુખ્ય ગણાય છે અને તે યજ્ઞોની પૂર્વે કરવામાં આવતા પ્રયાજ્ઞે - પૂર્વયજ્ઞો - Fore-Sacrifices શેષ = ગૌણ બનાય છે આ પ્રયાજ્ઞે અને દશપૂર્ણિમાસ યજ્ઞો વચ્ચે શેષશેષિભાવ હોવાથી અહીં નિશ્ચિત અનિવાર્ય ક્રમ છે : પહેલા પ્રયાજ્ઞે અને પછી દશપૂર્ણિમાસ યજ્ઞો કરવા અહીં ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓ વચ્ચે આવેા શેષ-શેષિભાવ નથી, કારણ કે તેવો બાવ માનવા માટે કોઇ પ્રમાણ મળતુ નથી—પ્રમાણ-અમાવાત્ ।

વળી જ્યાં શેષ-શેષિભાવ ન હોય પરંતુ અધિદેવ-અધિદેવતાવ હોય ત્યાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે હા ત્ત દર્શપૂર્ણમાસાભ્યામ્ દૃષ્ટા સોમેન યજેત્ । દશ-પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો મ્ત્રીને (યજ્ઞન કરીતે) સોમયજ્ઞ દ્વારા યજ્ઞન કરવું અહીં દશ અને પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો કરીને અધિદેવ તથા પછી સોમ-યજ્ઞ કરવાનો અધિદેવ ગમે છે પરંતુ, આવેા અધિદેવ-અધિદેવતાવ ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓ વચ્ચે એવા મળતો નથી કે ધર્મજિજ્ઞાસા છૂટવા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જુર્યાત્ આવેા બાવ બતાવવા માટે પણ કોઈ પ્રમાણ મળતુ નથી-અધિદેવ-અધિકારે વા પ્રમાણ-અમાવાત્ । (ભાષ્ય)

આગળ આપણે જોયું છે કે મનુસ્મૃતિમાં તેમજ જાબાસોપનિપદમાં સં. બ્ર. ૬. ના પ્રયોગથી ચત્તાદિ કર્મો પહેલાં અને પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-એવો ક્રમ સૂચવાયો છે. દા. ત. અધોત્ય વિધિવત્ વેદાન્... (મનુ.) અને ગૃહી ભૂત્વા વનો મયેત્ (જાબાસ ઉપનિ.) અહીં ક્રમ વિવક્ષિત એમ કહો કે ગૃહસ્થાશ્રમના યજ્ઞાદિ કર્મો કરીને અધિકૃત બન્યા પછી વાન-પ્રસ્થાદિ આશ્રમમાં અધિકાર મળે છે તેમ માનીને અહીં અધિકૃત-અધિ-કારભાવ બતાવેલો છે તેમ કહો. પરંતુ, યદિ યા હતરથા .. અને યદ્-હરેય વિરજેત્... વગેરે પ્રતિશ્રુતિઓથી ઉપરની શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં બતાવેલા ક્રમનો બાધ થાય છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઠેકઠેક સ્થળે ક્રમ વિવક્ષિત જોવા મળે છે અથવા તો અધિકૃત-અધિકારભાવ બતાવેલો જોવા મળે છે. એટલે કે પ્રમાણ હોવા છતાં પ્રતિ પ્રમાણથી તેનો બાધ થાય છે.

પૂર્વંભીમાંસામાં શ્રીતક્રમ, અર્થક્રમ, પાઠક્રમ, સ્થાનક્રમ, મુખ્યક્રમ અને પ્રવૃત્તિક્રમ એમ ૭ ક્રમોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ભામતીકાર આ સકૂનો નિર્દેશ કરે છે જુઓ :

મા ભૂત્ .. ધાર્થઃ ક્રમઃ શ્રીતસ્તુ મવિવ્યતિ । ...મા ભૂત્ શ્રીતઃ ધાર્યો વા ક્રમઃ પાઠ-સ્થાન-મુખ્ય-પ્રવૃત્તિ પ્રમાણકઃ તુ કસ્માત્ ન મવતિ હત્યતઃ બ્રાહ્મ-શેષ-શેષિત્વે પ્રમાણાભાવાત્ । (ભામતી) આ રીકાને આધારે શ્રી હરદત્તચર્મા નોંધે છે : “ Keeping all these determinants of sequence in his mind the માત્વકાર Says-શેષ-શેષિત્વે એટલું ખરું કે આ બધા ક્રમો પ્રસ્તુત લાઘ્યપંક્તિના અર્થમાં મુસંગત થતા નથી.

જ્યાં શેષશેષિત્વભાવ અને અધિકૃત-અધિકારભાવ ન હોય ત્યાં પણ બીજી રીતે નિશ્ચિત ક્રમ મનાય છે. જ્યાં બે વસ્તુઓનાં ફળ અને વિષય સમાન હોય ત્યાં નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે. દા. ત. દર્શપૂર્ણમાસ યજ્ઞોતું ફળ એક જ સ્વર્ગ હોવાથી, તે યજ્ઞોની વિધિઓનો નિશ્ચિત ક્રમ છે : આગ્નેય-વિધિ, અગ્નિપ્રોમોય વિધિ, બ્રાહ્મચર્ય વિધિ વગેરે જ્યાં વિષય સમાન હોય ત્યાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ જોવા મળે છે. દા. ત. બ્રહ્મનો ધર્મ અંશરૂપ હોતો તે બન્ને જિજ્ઞાસાનો વિષય એક બની શકતો. પણ અહીં તો ફલજિજ્ઞાસ્યયોઃ સેદાત્ ચ—ધર્મ અને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓનાં ફળો અને વિષયો જુદા જુદા છે તેથી પણ ક્રમ માની શકાય નહીં. જિજ્ઞાસા

ના વિષયને જિજ્ઞાસ્ય કહેવાય છે જુઓ - કોપહોપિત્વાચિરુત-અધિ-
કાર-અભાવે અપિ ક્રમો વિવક્ષ્યેત, यदि एकफल-अवच्छेद
भवेत् । यथा आग्नेयादीनाम् पण्णाम् एकस्वर्ग फल-अवच्छि
न्नानाम् (એક જ સ્વર્ગથી ૩૫૫ મર્વાદિત મનેવ) यदि वा जिज्ञास्य
ब्रह्मण अशः धर्म स्यात् - તત્ર જિજ્ઞાસ્ય અમેદેન પરસ્પર-સવધે
સતિ ક્રમો વિવક્ષિત, तथा इदं अपि एकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्म
जिज्ञास्ययो क्रमो विवक्ष्येत (એક જિજ્ઞાસ્ય હોય તો ક્રમ ઇન્દ્રિયામાં
આવે), न च पतत् उभयम् अस्ति इत्याह-फल-जिज्ञास्यभेदात्
च । —ભામતી

પ્રથમ બંને જિજ્ઞાસાનાં વિનિ-ક્રોડ બતાવ્યા ધર્મજિજ્ઞાસાનું ૩૫
અભ્યુદય અને તેમાં અનુધ્યાન-ક્રિયા કરવાની જરૂર રહે જ્યારે બ્રહ્મ જિજ્ઞા-
સાનું ૩૫ મોક્ષ અને તેમાં કોઈ અનુધ્યાન કરવાની જરૂર નહીં ન ચ
અનુષ્ઠાન અન્તર-અપેક્ષામ્—(ભાષ્ય) સખ્દ જ્ઞાનના અભ્યાસ વિના બીજી
કોઈ (અન્તર) ક્રિયાની અપેક્ષા હોતી નથી

આ સદર્શમાં એક ટીકામાર કહ્યાદ્યુનિતુ સૂત્ર ટાંકે છે “યત-
અભ્યુદયનિ શ્વેચસસિદ્ધિ સ ધર્મ ।” અહીં તો ધર્મ જિજ્ઞાસાનાં
૩૫ તરીકે સ્વર્ગાદિનોક અને મોક્ષ બંનેને બતાવેલ છે આમ હોય તો
બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને અવકાશ જ ન રહે આન સમાધાન એ રીતે આપે છે કે
વેદના અધ્યયનરૂપ તપ મોક્ષપ્રાપ્ત અને તેના સિવાયનાં બધાં કર્મો અભ્યુદય
૩૫ આપે છે મોક્ષપ્રત્યક વેદાભ્યાસનાત્મક તપ સદ્મિન્ન સર્વ
કર્મ અભ્યુદય-ફલકમ્ इति काणभुग् अमिप्राय । (સ્વામી શા
સરસ્વતી) પરંતુ આ સૂત્ર ભાષ્યને સ્પષ્ટ કરવાને બદલે ગૂંચવણ ઊભી
કરે તેવું છે

હવે બંને જિજ્ઞાસાઓના જિજ્ઞાસ્ય વિષયોનો ઉલ્લેખ બતાવે છે ધર્મ
જિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ અથવા એટલે જે અસ્તિત્વમાં નથી અને અસ્તિત્વમાં
લાવવાનો છે અથવા-સાધ્ય इत्यर्थ (સતપ્રજ્ઞા)—જે સાધવાનો છે
જ્યારે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો વિષય બ્રહ્મ મૂત એટલે કે સત્ય છે મૂત સત્યમ્
(ભામતી) —is already existent (શ્રી સર્મા) અથવા યદ્ અસ્તિ-
tial entity (શ્રી દેશપાડે) જૂનકાળના અમુક સમયે “યથેતુ એવો અર્થ”
કરવો નહીં બ્રહ્મ મૂત-સત્ય છે જ તેને સત્-ના (અસ્તિત્વ) માં
લાવવાનું નથી

બીજું, ધર્મ જ્યારે તેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અસ્તિત્વમાં હોતો નથી. ડ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત-જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી સ્વર્ગની કામના-વાગાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. અહીં ડ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી ધર્મ વાંચતી-જાણતી વખતે યજ્ઞ જતો નથી કે થયેલો હોતો નથી. યજ્ઞની વિધિએ ક્યાં પછી ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવે છે. જ્યારે તદ્ વાજ્ઞાન ! તદ્ ચિન્તિ-શાસસ્વ । તે બ્રહ્મ છે, તેને જાણવાની શું ઈચ્છા કર. અહીં, આ વાક્યમાં કહેલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતી વખતે પણ બ્રહ્મ તો અસ્તિત્વમાં છે જ.

ત્રીજું, ધર્મને ક્રિયા દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી તેના આધાર પુરુ-પની ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, જ્યારે બ્રહ્મને કોઈ ક્રિયા દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું નથી. તેથી તેના અસ્તિત્વનો આધાર કોઈ પુરુષની ક્રિયા ઉપર નથી-ન પુરુષવ્યાપારતન્ત્રમ્ ।

આમ, બન્ને જિજ્ઞાસાઓનાં ફક્ત (અવ્યુદય અને મોક્ષ) તથા વિષય (ધર્મ અને બ્રહ્મ) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ધર્મ-બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાઓની વચ્ચે એવો નિશ્ચિન ક્રમ માની શકાય નહીં કે ધર્મજિજ્ઞાસા કે ધર્મના જ્ઞાન પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

પાતુ નં. ૮ ચોદનાપ્રવૃત્તિમેદાત્ ચ—આમ કહીને ધર્મ અને બ્રહ્મ કે જે અનુક્રમે ધર્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાના વિષય-જિજ્ઞાસ્ય છે તે બન્ને બીજી એક રીતે પણ ભિન્ન છે. શ્રી ગોવિન્દાનંદ કહે છે : અજ્ઞાતજ્ઞાપકૌ વાક્યમ્ અગ્ર ચોદના, તસ્યાઃ પ્રવૃત્તિઃ યોધકત્વમ્ તદ્ વૈલક્ષણ્યાત્ ચ જિજ્ઞાસ્યમેદઃ इत्यर्थः । (સ્તવપ્રશ્ન) અજ્ઞાત વસ્તુને જાણવાનાર (વેદ) વાક્યને અહીં ચોદના કહેલ છે. તે વાક્યની પ્રવૃત્તિ= બોધકતા જાણવાવાનો ગુણ-તે બોધકતા ભિન્ન હોવાથી ધર્મ અને બ્રહ્મ ભિન્ન વિષયો છે.

ચોદના—મીમાંસા દર્શનનો આ પારિભાષિક શબ્દ છે. શ્લોકવાર્તિક-કર્મા કુમારિલભટ્ટ તેનું બ્રહ્મણ આ પ્રમાણે આપે છે :

किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थ प्रत्ययो विधी ।

तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्नोदनोच्यते ॥

શું, શેના દ્વારા, કઈ રીતે અમુક ક્રિયા કરવાની છે તેવી અપેક્ષા આપી પૂર્ણ સંબદ્ધ એવો અર્થ જ્યાં થતો હોય, અને જ્યાં વિધ્યર્થ-

પ્રત્યય હોય તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર પ્રવર્તક વાક્યને આ શાસ્ત્રમાં ચોદના કહે છે.

પરંતુ, શંકરાચાર્યે આવા પારિભાષિક અર્થમાં અહીં 'ચોદના' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. અહીં તે સામાન્ય વેદ વાક્યના અર્થમાં આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ચોદના इति वैदिकम् શબ્દમાહ । (ભામતી) વૈદિકશબ્દમાત્રં ચોદના (ન્યાય નિષ્કૃય) પ્રવૃત્તિપ્રેરક વાક્ય એ અર્થમાં અહીં આ શબ્દ નથી, કારણ કે અહોભોષક વાક્યો પુરુષને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરતા નથી.

ધર્મ અને અહને લાગુ પડતાં વેદવાક્યોની પુરુષને બોધ કરાવવાની રીત પશુ લુહી લુહી છે. દા. ત. ડ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત આ વાક્યને ધર્મચોદના કહેવાય આવું વાક્ય પુરુષને સ્વચ્છિપયે-એટલે વાક્યના પોતાના વિષય-ચક્ષુદિમાં પ્રવૃત્ત થવાનું કહીને બોધ કરાવે છે. બોધ એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે અમુક યત્ન કરવો એવું જ્ઞાન. ધર્મને લગતાં વાક્યોમાં બોધની સાથે પુરુષને પ્રવૃત્તિમાં જોડવાની વાત તો હોય જ. યા દ્વિ ચોદના...આ વાક્ય ભામતી વખતે પ્રાય ભાખ્યશરના મનમાં ચોદના લક્ષણોડ્યોર્ધ ધર્મઃ એવું ધર્મનું લક્ષણ દર્શો. ચોદના જેનું લક્ષણ એવી વસ્તુ એટલે ધર્મ. વિધિવાચક પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદયુક્ત (યજેત યત્ન કરવો જોઈએ) ક્રિયાપ્રેરક વાક્યો એ જ પૂર્વભીર્માસનાં ધર્મનું સ્વરૂપ છે.

મહાચોદના...અહોપરક વેદવાક્યો તો પુરુષને માત્ર બોધ જ કરાવે છે. કારણ કે અવબોધ અથવા અહોજ્ઞાન તો માત્ર વેદવાક્યથી ઉત્પન્ન થઈ જતું હોવાથી, તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ક્રિયામાં પુરુષને જોડાવાનું હોતું નથી.

યથા અહ્યાર્થ...જેમ અહ્ય એટલે ઈન્દ્રિય અને અર્થ એટલે વસ્તુ એ બંનેનો સન્નિવેષ-સંયોગ થતાં તરત જ વસ્તુનો બોધ (જ્ઞાન) મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આખિ અને ધજનો સંયોગ થતાં જ ધટજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે બીજી કોઈ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. આ રીતે અયમ્ આત્મા મહ્ય જેવાં વેદવાક્યોનું વાચન કે શ્રવણ અહોનો માત્ર બોધ જ કરે છે, કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પુરુષને જોડવાની કે કોઈ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવવાની વાત અહોપરક વાક્યોમાં હોતી નથી. આ વિચાર શ્રી ગોવિન્દાનન્દ સમળાવે છે :

तथा च प्रवर्तकमानमेवः धर्मः, उदासीनमानमेवम् ग्रह इति
जिज्ञास्यमेशत् न तन्मीमांसयोः क्रमार्थः अयशब्दः इति भाषः
—तत्प्रभा प्रवृत्तिर्भा न्नेतार प्रभाञ्च वाक्य (मात्र) धी न्नुत्तर्भा आवतो
(मेव) धर्म' अने प्रवृत्ति के निवृत्तिर्धी न्नुत्तर्भा उदासीन तदर्थमेव
प्रभाञ्चवाक्यधी न्नुत्तर्भा आवत्तुं (मेवम्) अत्र जिज्ञास्यता नेहने
क्षीये न्नेनी भीमासाओ वय्ये कृमता अर्थभा अदी' अय शब्द
योग्यो नथी.

अवयोधस्य चोदना-जन्यत्वात्—उदासीन चोदना अजन्यत्वात्
अथैव पाठ पञ्च ले छे. श्री देखपाडे आपांतर करे छे तेभा अजन्यत्वात्
पाठ स्वीकारे छे : "On account of the knowledge not
being that which can be brought about by an
injuction." श्री देखपाडे जीन पाठनी नेधि करीने समभवतां लये छे :
चोदना-जन्यत्वात्=चोदना-मात्र-जन्यत्वात् = सापकवाक्यमात्र-
जन्यत्वात् क्रियायाः कदाचित् अन् अपेक्षितत्वात् । अथे आपा-
तरभा जन्यत्वान् पाठ स्वीकारेले छे. आपनी परनी पाठदिपक्षुभा भदा-
देव शर्मा नेधि छे के : चोदनाजन्यत्वात्-प्रत्यक्षप्रतिपादक वाक्य-
जन्यत्वात् इत्यर्थः ।

अदी' अके वस्तु ध्यानभा शम्भरी के अछाभोधक वाक्योधी यत्
अछाज्ञान अने साक्षात्कार के अछानुभव अने अके नथी.

उपरनी समग्र ध्याने आरास अे के अय ने। अर्थ आनन्तर्य
तत्तत् पछी स्वीकार्या जाइ अे प्रभ जेमे यथे के शैना पछी अछ-
जिज्ञासा । आध्यकारे अे पूर्वपक्षी उपस्थित कर्ता : (१) वेदना अभ्ययन
पछी अछजिज्ञासा अने (२) वेदना अभ्ययन उपरांत धर्म-ज्ञान के धर्म
जिज्ञासा अने तेना पछी अछजिज्ञासा. जीन पक्षु' अ'उन अे रीते कथु' =
अेके तो धर्मजिज्ञासा विना पञ्च अछजिज्ञासा उपरान्त थरी सक्य होवाथी
धर्म-जिज्ञासाथी हेतु पछी अछजिज्ञासाथी कार्य-अेभ भानी सकाय
नदी'. अेहले के अ-ने जिज्ञासाओ वय्ये कार्य' कारञ्च आवत्तुं आनन्तर्य
नथी. जीलुं, अ-ने जिज्ञासा' वय्ये निमित्त कर्म पञ्च न भानी सकाय,
कारञ्च के ते अ-ने वय्ये शेषशेषिभार के अधिकृत-अधिकारभाव मानवा
भारे पञ्च कार्य प्रभाञ्च नथी. कर्म न भानी सकवाने जीने हेतु अे पञ्च

છે કે બન્ને જિજ્ઞાસાઓનાં ફળ અને વિષય પણ તદ્દન સિદ્ધ છે. તેથી, ન તો કાર્યકારણની રીતે કે ન તો બન્ને વચ્ચે નિશ્ચિત ક્રમ કદાપીને ધર્મ-જિજ્ઞાસાને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું પૂર્વરૂપ માની શકાય.

વેદાધ્યયન કે વેદાધ્યયન + કર્મજ્ઞાન (ધર્મજિજ્ઞાસા) ને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના પૂર્વરૂપ તરીકે ન માની શકાય તો પછી, શેના પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા! ઉચ્ચત્તે—ભાષ્યકાર પૂર્વરૂપ તરીકે ચાર સાધનો (સાધન ચતુષ્ટય) બતાવે છે : (૧) નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓ વચ્ચે વિવેક કરવો. નિત્ય. પ્રત્યગ્ આત્મા, અનિત્ય. દેહ-ઇન્દ્રિયાદયઃ । તદ્ વિષય. વિવેકઃ નિશ્ચયઃ અને ક્ષણ-મુહૂર્ત-યામ-અદ્વોરાત્ર-અર્ધમાસ-માસ-ઋતુ-અયન-વત્સર-યુગ-ચતુર્યુગ-મન્વન્તર-પ્રલય-મહાપ્રલય-મહાસર્ગ-અવાન્તર-સર્ગ સંસાર-સાગર-ઝર્મિભિઃ અનિદાં મુહ્યમાનમ્ તાપત્રય-પરીતમ્ આત્માનં ચ જીવલોકં ચાવલોકય અસ્મિન્ સંસારમણ્ડલે અનિત્ય-અશુચિ-દુઃપ્રાત્મકં પ્રસંખ્યાનમ્ ઉપાવર્તંતે । તતઃ અસ્ય પતા-દશાત્ નિત્યાનિત્ય-વસ્તુવિવેકલક્ષણાત્ પ્રસંખ્યાનાત્ (સતત ધ્યાનને લીધે) હૃદ્યામુષ્ણફલભોગવિરાગઃ —ભાભતી.

(૨) હૃદ-આ લોક અને અમુચ્ચ પરલોક સ્વર્ગાદિ અર્થઃ શ્રદ્ધ્યંતે પ્રાશ્ર્યંતે इति अर्थः । फलमिति यावत् । जेनी हृदया कवाभा आवे ते अर्थ=ज्ञेयोभा विरागः-अनामोगात्मिका उपेक्षाबुद्धिः अनादरा-त्मिका उपेक्षाबुद्धिः इत्यर्थः—(ભાભતી ઉપર પાદદીપ્ય) આદર ન કરવારૂપ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ. તતઃ શમદમાદિ..

(૩) શમ-દમ-આદિ સાધન-સંપત્

(૧) શમઃ—લૌકિક વ્યાપારાત્ મનસ ઉપરમઃ શમઃ । લૌકિક પ્રવૃત્તિ માંથી મનને અટકાવવું તે શમ.

(૨) દમ—વાહ્યકરણાનામ્ ઉપરમઃ દમઃ । લૌકિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને અટકાવવી તે દમ.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વરે શમ, દમની સમજૂતી જુદી રીતે આપી છે શમ અર્થાત્ વાહ્ય ઇન્દ્રિયોંકા નિગ્રહ, દમ અર્થાત્ મનકા નિગ્રહ... ।

(૩) ઉપરતિઃ—જ્ઞાનાર્થ વિદિતનિત્યાદિકર્મસંન્યાસઃ ઉપરતિઃ—જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રમાં કહેલ નિત્યકર્મ વગેરેને છોડી દેવાં.

(४) तितिक्षा-तिज्- सदन કરવું "તુ ઈચ્છાદર્શકે રૂપ જ્ઞાં અહીં ઈચ્છાદર્શકે અર્થ નથી તિતિક્ષા-સદનથીયતા શીત-ઉષ્ણ-આદિ દ્વન્દ્વ સદનમ્ તિતિક્ષા-હી ગરમી વગેરે દ્વન્દ્વોને સદન કરવાં તે તિતિક્ષા

(૫) સમાધાનમ્-નિદ્રાલસ્ય પ્રમાદ ત્યાગેન મન સ્થિતિ સમાધાનમ્-નિદ્રા-આગસ-પ્રમાદને છોડીને મન સ્થિર કરવું તે સમાધાન કે સમાધિ

(૬) શ્રદ્ધા-સર્વેશ્વ આસ્તિકતા શ્રદ્ધા-મધે જ (પરમાત્માનુ) અસ્તિત્વ છે તેવી દૃઢ માન્યતા તે શ્રદ્ધા સર્વેશ્વ પરમાત્મા છે (અસ્તિ) તેમ માનનાર તે આસ્તિક અને આસ્તિક નો ભાવ તે આસ્તિકતા આવી આસ્તિકતા એ શ્રદ્ધા યત્ પદ્ધતિ પ્રાપ્તિ. શમાદિ સપત્ । (સ્ત્રમભા) શુદ્ધ અને વેદ વાચ્યમાં સત્યશુદ્ધિ તે શ્રદ્ધા એવી પણ શ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા છે

શ્રદ્ધા સિનાપના પાચ ગુણો એક શ્રુતિવાક્યમાં મતાવેલા છે તત્સમાત્ પચવિત્ શાન્તો દાન્ત હપરત તિતિશ્ચુ સમાદિતો મૂલ્યા આત્મનિ પચ બાત્માન પદ્યતિ । (બૃહ૦ શાખા ૨૩)

(૪) મુમુક્ષત્વ-મુચ્ (૬ મ ૫) 'છ'તુ પરથી ઈચ્છાદર્શક નામ મુમુક્ષા- 'છ'વાની ઈચ્છા અને હૃદય રાદ વિશેષણ મુમુક્ષુ-છ'વા ઈચ્છક મુમુક્ષત્વ છ'વા હૃદયકનો ભાવ (સ્થિતિ) તે મુમુક્ષા । તત્ત્વ અસ્ય સસારવન્ધનાત્ મુમુક્ષા ભવતિ શ્વ્યાદ્ । -ભામતી પછી એથી ભૂમિમયે ઉત્તરોત્તર પહોંચતાં સસરનાં બંધનોમાંથી છ'વાની ઝખના ઉપન્ન થાય છે અહીં વિવેકને કારણે વૈરાગ્ય વૈરાગ્યને કારણે પદ્-સાધન-સપત્ અને તે સાધન સપત્ ને કારણે મુમુક્ષા એમ ઉત્તરોત્તર કાર્યકારણ ભાવ સમજવો અત્ર વિવેકાદીનામ્ ઉત્તરોત્તર-દેતુ-ત્વેન અધિકારિ વિશેષણત્વ મત્તવ્યમ્ । -સ્ત્રમભા

આ ચાર સાધનોનો સમૂહ તે સાધન ચતુષ્ટય આ સાધનચતુષ્ટય જ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ અને તે તેના પછી તરત જ અભિજિજ્ઞાસા થાય છે પછી ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ હોય કે ન થઈ હોય તેથી, ધર્મજિજ્ઞાસા નહીં પણ સાધનચતુષ્ટય અભિજિજ્ઞાસાનો હેતુ છે તેથી સૂત્રગત અથ શબ્દનો અર્થ

“સાધનચતુષ્ટય પછી.” સૂત્રાર્થ યશે-(સાધનચતુષ્ટય) પછી તરત જ, તેથી બ્રહ્મને ભણવાની ઈચ્છા

પાતું નં ૮ અતઃ શબ્દો દ્વેત્વર્થઃ અતઃ શબ્દ હેતુનાં પ્રયોજનવાળો છે અહીંથી ભાષ્યકાર સૂત્રના બીજા પદ અતઃ ના અર્થનો વિચારણા શરૂ કરે છે. અતઃ એટલે યસ્માત્...તસ્માત્ “જે કારણને લીધે આમ છે તે કારણને લીધે” જે કારણે જાન્દોગની શ્રુતિ કર્મનાં દ્વેષા અનિત્ય બતાવે છે અને તૈત્તિરીય ઉપની શ્રુતિ બ્રહ્મને ભણનારને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ બતાવે છે. ચિત્તઃ-ચિ-‘એકદું કરવું’ પરથી એકઠો કરેલો પ્રાપ્ત કરેલો. પાપપુણ્યથી મેળવેલો. અહીં પૃથ્વીપરનો લોક-સંસાર અને પુણ્યથી મેળવેલો સ્વર્ગાદિ લોક પણ સમય જતાં નાશ પામી જાય છે. બ્રહ્મવિજ્ઞાનાત્ અપિ-“બ્રહ્મના જ્ઞાનથી” અપિ અહીં નિશ્ચયના અર્થમાં છે. કર્મોતું ક્ષણ અનિત્ય અને બ્રહ્મજ્ઞાનતું ક્ષણ નિત્ય પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ બતાવેતું હોવાને કારણે (અતઃ), (અથ) ઉપર કહેલા સાધનચતુષ્ટય પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કરી ભાષ્યકાર મુજબ અહીં જિજ્ઞાસા પછી કર્તવ્યતા પદ સૂત્રાર્થમાં અધ્યાહાર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

વરણતઃ અતઃ શબ્દ, અથ શબ્દથી બતાવેલા હેતુની અસિદ્ધિ વિષેની શંકા દૂર કરવા માટે છે. જ્ઞાનન ચતુષ્ટયરૂપી હેતુ પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસારૂપી કાર્ય આમ અથ શબ્દ દ્વારા જ સાધન ચતુષ્ટયરૂપી હેતુનું નિરૂપણ થઈ ગયું છે પરંતુ, કોઈ એવી શંકા કરે કે સ્વર્ગાદિના ભોગોમાં વૈરાગ્ય જ ન થાય. જો વૈરાગ્ય ન થાય તો સાધનચતુષ્ટયરૂપી હેતુ વિષેની શંકા દૂર કરવા માટે સૂત્રમાં અતઃ શબ્દ છે શ્રી ગોવિન્દાનંદ, શ્રી વાયરૂપતિ મિત્ર તેમ જ આનંદગિરિ ત્રણેય ટીકાકારો આવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

સ્વર્ગાદિનાં ફક્તે અનિત્ય બતાવતી શ્રુતિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ બતાવતી શ્રુતિ હોવાથી (અતઃ), (હેતુ તરીકે સિદ્ધ થતા) સાધન ચતુષ્ટય પછી (અથ) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

અતઃ શબ્દ ઉપરના ભાષ્યના તાત્પર્યાર્થ માટે વાંચો ભાગતીઃ ‘તેન અયમર્થઃ-અતઃ સ્વર્ગાદિનાં ફલિતાપ્રતિપાદકાત્, બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય ચ પરમપુરુષાર્થતા પ્રતિપાદકાત્ આગમાત્ યથોક્ત સાધનસંપત્ તતઃ ચ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા इति सिद्धम् । -ભાગતી

પાતુ' ૬ : સૂત્રના અષ્ટ અને ચત્તાઃ એ બે પદોની ચર્ચા કર્યા પછી બાપ્તકાર
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદના બે શ્લોક અને જિજ્ઞાસા શબ્દોને તેમ જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
સમાસને સમજાવે છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ને પછી તત્પુરુષ સમાસ
માને છે : બ્રહ્મેણઃ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । પરંતુ, અહીં ચતુર્થી
સમાસની સંભાવના પણ છે : બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-શ્લોક
માટેની જિજ્ઞાસા. વળી, પૂર્વભીર્માસનાં જૈમિનિના પ્રથમ સૂત્ર "અચાત્તો
ધર્મજિજ્ઞાસા" ના ધર્મજિજ્ઞાસા સમાસને બાપ્તકાર શબ્દસ્વામીએ ચતુર્થી
તત્પુરુષ માનેલ છે-ધર્માય જિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસા । બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આ
સમાસને પણ કોઈક પ્રાચીન વૃત્તિકારે ચતુર્થી સમાસ માનેલ છે તેવું
ભામતી વગેરે ટીકાઓને આધારે અનુમાન કરી શકાય છે. પ્રાચીન વૃત્તિ-
દારના ચતુર્થી સમાસ વિશેના મતનું ખંડન, બ્રહ્મણઃ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિ-
જ્ઞાસા આ શબ્દોમાં અભિપ્રેત છે તેમ કેટલાકનું માનવું છે.

બાહરણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ન્યા તદર્થ (તેને માટે),
અર્થ (પ્રયોગન), ઘણિ, હિત, સુખ, રક્ષિત (ને માટે બલિ, ને માટે
હિન-સુખ રક્ષિત) એમ દહેવાનું હોય ત્યાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે.
પાણિનિ સૂત્ર : "તદર્થ-અર્થ-ઘણિ-હિત-સુખ-રક્ષિતૈઃ" ૨।૧।૩૬.
આ સૂત્ર મુજબ ન્યા તદર્થસ્ય ભાગ્યઃ તદર્થ્ય તે માટે હોવાની સ્થિતિ
તાદર્થ્ય હોય ત્યાં ચતુર્થી સમાસ ગણવેા જોઈએ. ધર્મ માટે કે બ્રહ્મ માટે
જિજ્ઞાસા એમ અહીં તાદર્થ્ય સ્વીકારીએ તો ધર્માય કે બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા
(બ્રહ્મન્તુ ચ. એ. વ. બ્રહ્મણે) એમ ચતુર્થી સમાસ લઈ શકાય.

પરંતુ, કાત્યાયનનું એક વાર્તિક ઉપરના સૂત્રની એક મર્યાદા ખતાવે
છે : તદર્થ્યસમાસે પ્રકૃતિવિકૃતિબ્રહ્મણં કર્તવ્યમ્ । ન્યા તાદર્થ્યને
લાંબે ચતુર્થી સમાસ થતો હોય ત્યાં તાદર્થ્ય ઉપરાંત જે બે પદોના સમાસ
થાય છે તેમની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિ ભાવનો સ્વીકાર પણ કરવો જોઈએ.
દા. ત. ચૂપદારુ (પરસ્થ-ભ-લાઙ્ક) સમાસને ચતુર્થી સમાસ માનવામાં
આવે છે : ચૂપાય દારુ-પરસ્થભ (ચૂપ) માટે લાઙ્ક (દારુ) અહીં ચૂપ
અને દારુ વચ્ચે તાદર્થ્ય (ને માટે હોવાની સ્થિતિ) હોવા ઉપરાંત વિકૃતિ
પ્રકૃતિભાવ-પણ છે. કારણ કે દારુ-લાઙ્ક પ્રકૃતિ=મૂળ વસ્તુ છે અને ચૂપ
પરસ્થ-ભ લાઙ્કામાંથી ફેરફાર કરીને બનાવેલી વસ્તુ હોવાથી વિકૃતિ છે.
તેથી દારુ અને ચૂપ વચ્ચે તાદર્થ્ય ઉપરાંત પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ હોવાથી
ચતુર્થી સમાસ લઈ શકાય.

ન્યાં તાદૃશ્યં હોય પણ પ્રકૃતિવિકૃતભાવ ન હોય ત્યાં ચતુર્થી સમાસ ગામી રામય નહીં (વાર્તિક પ્રમાણે) દા ત અમ્યઘાસ અમ્યાય ઘાસ એમ અહીં ચતુર્થી સમાસ નહીં પણ અમ્યસ્ય ઘાસ એમ પઠી સમાસ લેવો. પડે કારણ કે અમ્ય અને ઘાસ વચ્ચે તાદૃશ્ય (ધોગા માટેનું ઘાસ) હોવા છતાં પ્રકૃતિ વિકૃતભાવ નેવો યુપ-દારુ વચ્ચે છે તેવો નથી.

દવે, બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સમાસમાં બ્રહ્મ અને જિજ્ઞાસા વચ્ચે તાદૃશ્યનેા સ્વીકાર કરીએ તો પણ બન્ને શબ્દોની વચ્ચે પ્રકૃતિ વિકૃતભાવ ન હોવાથી ચતુર્થી સમાસ, વાર્તિક પ્રમાણે, સર્થ રાકાય નહીં વધુ માટે બુદ્ધિ ભામતી.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ આ સમાસ ચર્ચા બુદ્ધિ રીતે કરે છે જિજ્ઞાસાનેા મુખ્ય અર્થ (ભાષ્યવાની) ઇચ્છા અને બ્રહ્મ એ ઇચ્છાનુ કર્મ અને ક્ષણ બન્ને છે તેની ઇચ્છા ? બ્રહ્મકર્મ અને અને ઇચ્છાનુ કન શુ ? તેમાં બ્રહ્મ ક્ષણ અને ઇચ્છાને પહેલાં કર્મની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી અહીં બ્રહ્મ કર્મ બનતાં પઠી સમાસ બને વગી, ઇચ્છાનાં કર્મ અને કન એકજ હોવાથી કર્મના નિર્દેશમાં ક્ષણ પણ આવી જાય છે. છતાં કોઈ ટીકાકાર માત્ર ક્ષણને પ્રધાન માનીને અહીં ચતુર્થી સમાસ લેતો હોય તો બને લે-બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પરત્વે ઇચ્છાને કર્મ પ્રથમ અપેક્ષિત હોવાથી અહીં કર્મને પ્રધાન ગણીને પઠી સમાસ લેવો યોગ્ય છે અહીં કર્મ દર્શાવવા દ્વિતીયા સમાસ નહીં, કારણ કે જિજ્ઞાસા શબ્દ કૃન્ન હોવાથી, નિયમ પ્રમાણે પઠી સમાસ થાય આની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ભાષ્યમાં કરેલી છે.

આનદગિરિ પણ અહીં પૂર્વાચાર્યના મતનુ અડન અભિપ્રેત માને છે 'સઘાત પદે દ્વિદાસ્યાય બ્રહ્મજિજ્ઞાસાપદસ્ય વૃત્તિકાર-અમોઘ્ટ-ચતુર્થીસમાસનિરાસેન પઠ્ઠીસમાસમ્ બ્રાહ્મ-બ્રહ્મણ ઇતિ।' (ન્યાયનિર્ણય)

એ ખ્યાનમાં રાખવ કે ભાષ્યકારે અહીં બ્રહ્મણે જિજ્ઞાસા એમ ચતુર્થી સમાસ લેવો કે બ્રહ્મણ જિજ્ઞાસા એમ પઠી સમાસ લેવો તેના વિષે કોઈ ચર્ચા કરી નથી તેમણે તો કહ્યું બ્રહ્મણ જિજ્ઞાસા બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા પરત્વે ટીકાકારો આવાચ્યમાં પૂર્વાચાર્યના મતનુ અડન અભિપ્રેત માને છે ૬ કર્મ સૂત્રના બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદને રાકરાચાર્ય પઠી સમાસ માને છે.

બ્રહ્મ ચ વક્ષ્યમાણલક્ષણમ્ . પછીસમાસનો નિશ્ચય કર્યા પછી ભાષ્યમાર સમાસના પ્રથમ પદ બ્રહ્મ નો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે વક્ષ્યમાણ-વચ્ચુ " કહેતુ " નુ ભવિષ્યકાનિક વર્તમાન કૃન્ત - ભવિષ્યમાં (ખીળ સૂત્રમાં) કહેવામાં આવનાર લક્ષણુ-રાણુ બ્રહ્મ ' ઘનમ-માદિ-અસ્ય યતઃ ' યતઃ જે બ્રહ્મમાંથી અસ્ય આ જગતમાં જન્મ (ઉત્પત્તિ), રિયતિ અને પ્રત્યય થાય છે તે આમ બ્રહ્મને જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેના કારણુશૂત તરવના અર્થમાં સમજવાતુ છે બ્રહ્મનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણો છે (૧) સ્વરૂપ લક્ષણુ અને (૨) તત્ત્વ લક્ષણુ એમાંથી, બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણુ ખીળ સૂત્રમાં કહેતુ છે આ લક્ષણોની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ કરવામાં આવશે વક્ષ્ય-માણ લક્ષણ યસ્ય તત્-બ્રહ્મ ભવિષ્યમાં કહેવામાં આવનાર છે લક્ષણુ જેતુ છે તે બ્રહ્મ

શ કરાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મ શબ્દના બ્રહ્મણુજાતિ વગરે અર્થોની અહીં શ કા કરવી નહીં અમરકોષમાં બ્રહ્મ શબ્દના અનેક અર્થો આપેના છે વેદ તત્ત્વ તપો બ્રહ્મ વિમ્ પ્રજાપતિ । (અમરકોષ) બ્રહ્મકૃત્યામાં બ્રહ્મ શબ્દ જાતિના અર્થમાં અને બ્રહ્મ-ઉજ્જ્ઞમ્-(વેદ ત્યાગ) માં બ્રહ્મ શબ્દ વેદના અર્થમાં છે. પણ સૂત્રના બ્રહ્મ શબ્દના આવા અર્થો કરવા નહીં સૂત્રગત બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ " જગતની ઉત્પત્તિ વ નાં કારણુરૂપ બનતુ તત્ત્વ " એવો કરવો આ અર્થને અનુલક્ષીને બાદરામણુ બ્રહ્મનું લક્ષણુ ખીળ સૂત્રમાં આપે છે જન્માદયસ્ય યત ।

બ્રહ્મણ ઇતિ કર્મણિ યદ્ધો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પદમાં પછી સમાસ છે તે સ્ત્રીકાર્યુ પણ તે કર્મણિ પછી કે શેષે પછી આ પ્રશ્નની ચર્ચા ભાષ્ય કાર દ્વે શરુ કરે છે કર્મણિ પછી લેવા માટે બે હેતુઓ શ કરાચાર્યે વિભક્તિયો દર્શાવ્યા જિજ્ઞાસ્ય-અપેક્ષત્વાત્ અને જિજ્ઞાસ્ય-અન્તર-અનિર્વેદાત્ ચ જિજ્ઞાસા શબ્દ જ એવો છે કે તેને શની જિજ્ઞાસા એ રીતે વિવચની (જિજ્ઞાસ્ય-જિજ્ઞાસાનો વિષય) અપેક્ષા રહે છે તે કારણે, અને સૂત્રમાં બાળુ કોઇ પદ નિર્દિષ્ટ કરેલ નથી કે જેને જિજ્ઞાસાના કર્મ-વિષય (જિજ્ઞાસા) તરીકે લઇ શકાય તે કારણે અહીં કર્મણિ પછી જ ગણવી જોઈએ

ન શેવે (યદ્ધો)—'યદ્ધો શેવે' પાણિનિ સૂત્ર રાગપ૦ કર્મકારક, કરણુકારક વગેરેથી ભિન્ન અને સમ વગેરે પ્રાતિપદિક અર્થથી પણ

અલગ જે સ્વસ્વામિ સંબંધ વગેરે છે તેને શેષ (બાકી રહેલ) કહે છે. દુઃકર્મા, પ્રાતિપદિક અર્થના સંબંધ ધરાવતી પ્રથમા વિભક્તિ અને કર્મ-કારક (અને કરણ: સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ કારકો) થી બિન જે બાકીના સંબંધી છે તે પછી વિભક્તિથી દર્શાવાય છે, પછી વિ. માં ક્રિયાનો સંબંધ ન હોવાથી તે કારક ગણાતી નથી. શ્રી આનંદગિરિ લખે છે : “ કર્માદિભ્યોઽન્યઃ પ્રાતિપદિક-અર્થ-અતિરિક્તઃ સ્વસ્વામિ-સંવન્ધાદિઃ શેષઃ તત્ર ન યથા પછો, કિં તુ કર્મણિ યવ, જિજ્ઞાસાયાઃ જિજ્ઞાસ્ય-અપેક્ષત્વાત્ । ” (ન્યાયનિર્ણય) રાજપુરુષઃ સમાસમાં રાજન્ અને પુરુષ બે નામો વચ્ચે સ્વસ્વામિ સંબંધ હોવાથી શેષે પછી છે, અહીં પુરુષ શબ્દને, જિજ્ઞાસા શબ્દની જેમ કર્મની અપેક્ષા હોતી નથી. જ્યાં પછી સમાસના બીજા પદને કર્મની અપેક્ષા હોય ત્યાં તે પાણિનિ-સૂત્ર કર્ત્વ-કર્મણોઃ કૃતિ પ્રમાણે માત્ર કર્મણિ પછી જ લઈ શકાય.

કર્મણિ પછો...કર્મના-કર્મના અર્થમાં છઠી વિભક્તિ, આ સમ-જવા માટે કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ સૂત્ર સમજવું જરૂરી બનશે.

કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ પા. સ. ૨.૩.૩૭ કૃત્-કૃતિ કૃત્-અન્ત (કૃદન્ત) પદોના યોગમાં જ્યાં કર્ત્વાચક કે કર્મવાચક પદ હોય તે તે કર્ત્વાચક કે કર્મવાચક (કર્ત્વકર્મણોઃ) પદની પછી વિભક્તિ કરવી. એ રીતે લેવામાં આવતી પછી વિભક્તિ જે કર્ત્વાચક પદની હોય તે કર્તાના અર્થમાં પછી કૃત્તરિ પછી કહેવાય. જે કર્મવાચક પદની પછી વિભક્તિ કરેલી હોય તે તે કર્મના અર્થમાં-કર્મમાં પછી કે કર્મણિ પછી કહેવાય.

ઉપરના નિયમના ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. કૃષ્ણસ્ય કૃતિઃ કૃષ્ણની કૃતિ-રચના-કાર્ય. અમુક કૃતિ-કાર્ય કે રચનાને કર્તા કૃષ્ણ છે. તેથી અહીં કૃષ્ણ પદ કર્ત્વાચક છે. કૃતિ શબ્દ કૃ-કરવું ધાતુમાંથી (હિયાં કિતન્ પા. સ. ૩.૩.૯૪) તિ પ્રત્યય લગાડીને બનાવેલું કૃદન્ત છે. ધાતુમાં જે પ્રત્યય જોડીને નામ (કૃતિ), વિશેષણ (કર્ત્વ), અને અન્યમ (કૃ-ત્વા) બનાવાય છે, તે સ્તિ, ત્, ત્વા વગેરેને કૃત્ પ્રત્યય કહેવાય છે. આ પ્રકારના પ્રત્યયો જોડવાથી જે શબ્દ અને તેને કૃદન્ત (કૃત્ પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે તે) કહેવાય. કૃતિમાં તિ કૃત્ પ્રત્યય હોવાથી કૃતિ શબ્દ કૃદન્ત કહેવાય. કર્ત્વકર્મણોઃ કૃતિ-માં કૃત્ ત્ સંપત્તિ એ. વ. છે અને ઉદા. માં કૃતિઃ કૃતિ શબ્દનું પ્રથમા એ. વ. છે. આ જોડ બ્યાનમાં રાખવો.

કર્તૃ કર્મણો કૃતિ એ પાણિનિસૂત્ર અને જિજ્ઞાસા શબ્દની રચના યથાર્થ સમજવા આપણે વિસ્તાર કર્યો, જેની મદદથી ભાષ્યપંક્તિનો અર્થ સુરૂપૃથક થશે.

શ્રી વાયરૂપતિ મિશ્ર લખે છે જ્ઞાનમ્ હતિ ઉક્તે વિષયાન્વેષણા કિં વિષયમ્ હતિ, તસ્માત્ પ્રથમમ્ અપેક્ષિતત્વાત્ કર્મતયા એવં બ્રહ્મ સંવચ્ચતે, ન સચન્ધિતામાત્રેણ ।” -સામંતી આ બે વસ્તુ થી ગોવિન્દાનંદ બ્રહ્મ રીતે કહે છે • “તત્ર સકર્મક્રિયાયા કર્મજ્ઞાનં વિના જ્ઞાતુમ્ અશક્યત્વાત્ હચ્છાયા વિષયજ્ઞાનજન્યત્વાત્ ચ પ્રથમ-અપેક્ષિત કર્મૈવ પૃથગ્ વાચ્યમ્, ન શેષ હત્યથ. । -રત્નપ્રભા

નતુ શેષપૃષ્ઠોપરિગ્રહેડપિ “શેષે પૃષ્ઠી” નો આગ્રહી પૂર્વપક્ષી દર્શન કરે છે અહીં બ્રહ્મસન્વન્ધિની જિજ્ઞાસા એવા સંબંધના અર્થમાં બ્રહ્મણ ને શેષે પૃષ્ઠી માની શકાય અને પૃષ્ઠી જિજ્ઞાસા-માં ‘બ્રહ્મણ’ એ સકર્મક્રિયા હોવાથી એ સામાન્ય સંબંધ પણ અતે તે કર્મના અર્થમાં પર્યાવસાન પામે ‘વચ્છોશેષે’ હતિ વિધાનાત્ પૃથગ્ સર્વ સ્વમાત્ર પ્રતીતમપિ વિશેષકાશાયाम્ સકર્મક્રિયાસન્નિધાનાત્ કર્મત્વે પર્યવસ્યતિ હત્યથ ।” -રત્નપ્રભા પૂર્વપક્ષીનો આશય એ છે કે અહીં શેષે પૃષ્ઠી (બ્રહ્મણ, શબ્દની) માની શકાય અને તે રીતે અહીં પૃષ્ઠી લેતાં પણ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાનું કર્મ થઈ શકશે તેમાં આ રીતે શેષે પૃષ્ઠી લેતાં પણ કોઈ વિરોધ જોવા મળે નહીં અને માટે ભાષ્યમાં હેતુ આપેલ છે સામાન્યરૂપે વિશેષનિષ્ઠત્વાત્-સામાન્યની વિશેષ ઉપરની આધારિતતાને લીધે નિઃસ્પર્શ-“નિશ્ચિત રીતે સ્થિત થયું” નિષ્ઠા-નિષ્ઠ-તે રીતે સ્થિત થયેલ-આધારિત એટલે કે સામાન્ય હ મેદ્ધા વિશેષ ઉપર આધારિત હોય છે જેમ મનુષ્યરૂપ એ સામાન્ય પણ વિશેષ મનુષ્યમાં આધારિત હોય છે ‘સર્વે મનુષ્યો મરણશીલ છે’ એવી સામાન્ય વ્યાપ્તિ વિશેષ મનુષ્ય ઉપર આધારિત હોય છે આ રીતે સામાન્ય સંબંધ પણ કોઈક વિશેષ ઉપર આધારિત હોય છે એ સંબંધ તે બ્રહ્મ અને જિજ્ઞાસા વચ્ચેનો કર્મથી થતો સંબંધ આમ, પહેલાં સામાન્ય સંબંધ દર્શાવવા શેષ પૃષ્ઠી (બ્રહ્મણ શબ્દની) સ્વીકારવી અને પૃષ્ઠી સામાન્ય હ મેદ્ધા વિશેષ ઉપર આધારિત હોવાથી વિશેષને કર્મસંબંધ માનીને, બ્રહ્મને જિજ્ઞાસાનું કર્મ ગણી શકાય.

અલપત, આનંદગિરિની સ્પષ્ટતા પણ બૂઝતી ન જોઈએ. "કર્મા-
દિશ્યઃ અન્યઃ પ્રાતિપદિકાર્ય-અતિરિક્તઃ સ્વસ્વામિસંવન્ધાદિઃ શેષઃ
(ન્યાયનિર્ણય). જે સામાન્ય-વિશેષતા સંબંધના હેતુથી અહીં દ્રઘ ને ઠમ
માની શકીએ તો એ જ હેતુથી કરણ, સંપ્રદાન વગેરે સંબંધ પણ
કહી શકાય.

સંકરાચાર્યના આ તર્ક કરતાં રામાનુજાચાર્યનો આ ચર્ચાસંબંધી તર્ક
વધારે સુસંગત લાગે છે. પ્ર. સુ. ૧-૧-૧ ઉપરના (છી) બાળ્યમાં તેઓ લખે
છે. "યદ્યપિ સંયન્ધસામાન્યપરિગ્રહેડપિ જિજ્ઞાસાયાઃ કર્માપેક્ષત્વેન
કર્માર્થત્વસિદ્ધિઃ, તથાપિ આક્ષેપતઃ પ્રાપ્તાઃ આભિધાનિકસ્ય પચ
પ્રાદ્યત્વાત્ કર્મણિ પછી ગૃહ્યતે. જે કે સંબંધ સામાન્યનો સ્વીકાર કરશે
તો પણ જિજ્ઞાસા શબ્દને ઠમની અપેક્ષા હોવાથી ઠમના અર્થની સિદ્ધિ
તો થશે પણ અનુમાનથી પ્રાપ્ત થયેલા ઠમ કરતાં અભિધાની મળતું ઠમ
જ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય. તેથી ઠમથી પછી. આ તર્કનું તાત્પર્ય એ કે
પહેલાં બ્રહ્મસંબંધી જિજ્ઞાસા-એમ સ્વીકારે અને પછી જ્યાં જિજ્ઞાસા કે
સકર્મક ધાતુ હોય ત્યાં ઠમ તો હોવું જ જોઈએ - તે નિયમ પ્રમાણે
અનુમાનથી બ્રહ્મને જિજ્ઞાસાનું ઠમ માની શકાય. પણ આના કરતાં
કર્મણિ પછી પા. સૂત્રના શબ્દને અનુસરીને જ કેમ ન સ્વીકારી લેવી ?

રામાનુજાચાર્યના જેવો જ તર્ક શંકરભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં આનંદ-
ગિરિએ બતાવેલો છે : પછોદોષે इति संयन्धमात्रे तद्विधानेऽपि
व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्, सकर्मकक्रियायां कर्मणः अन्तर-
ङ्गत्वात् ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यति इत्यर्थः ।
(ન્યાયનિર્ણય).

દૂંકર્મા, સંકરાચાર્ય ઉપર દશવિલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતાં કહે છે
કે પહેલાં તમે દ્રઘસંવન્ધિની જિજ્ઞાસા એ અર્થમાં શેષે પછી લો અને
પછી શેષે પછીનો સામાન્ય સંબંધ વિશેષ સંબંધ ઉપર આધાર રાખતો
હોવાથી દ્રઘને ઠમ માનો. (પહેલાં દ્રઘણઃ ને શેષે પછી માનવી અને
પછી સામાન્ય-વિશેષતા સંબંધને આધારે બ્રહ્મને ઠમ માનવું) એના
કરતાં જિજ્ઞાસા કાર્મક ઠમ કે વિષય વિના ન હોય તેથી દ્રઘ ને ઠમ
ગણીને કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ એ સૂત્રાનુસાર સીધી રીતે કર્મણી પછી
કરીને બ્રહ્મને ઠમ માનવું વધારે સરસ છે.

શેષે પછી લેવી, તેનાથી પ્રગટ થતો સામાન્ય સંબંધ કલ્પેલો અને પછી સામાન્ય-વિશેષના સંબંધને આધારે બ્રહ્મને કર્મ માનવું-આમ વિચારવું નિરર્થક રીતે લંબાણ કરવું ગોચર નથી.

બ્રહ્મણઃ ને કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપી કર્મને દર્શાવવા સીધી રીતે જ કર્મણિ વધી લઈ શકાય છે.

ન વ્યર્થઃ બ્રહ્માદિત-અણેષ-વિચાર-પ્રતિજ્ઞાન-મર્થત્વાત્... આ શબ્દોથી શેષે પછીનો આગ્રહ રાખનાર પૂર્વપક્ષી આગળ દલીલ કરે છે. અમારો પ્રયાસ શેષે પછી લેવામાં વ્યર્થ (વિ + મર્થ = નિષ્પ્રયોજન) થશે નહીં. કારણ કે બ્રહ્મને આશ્રિત લક્ષણ, પ્રમાણ, યુક્તિ, જ્ઞાન-સાધન, ક્ષેત્ર-એ (અણેષ) બધાનો વિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા (નિશ્ચય) કે પ્રતિજ્ઞાન કરવું એ અમારા શેષે પછીના પ્રયાસનું (મર્થ) પ્રયોજન છે. દા ત, કાવ્યવિપટિપા-કાવ્ય વાંચવાની ઇચ્છા. અહીં કાવ્યસ્ય વિપટિપા-માં કાવ્ય શબ્દની શેષે પછી માનીએ તો કાવ્યસંબંધી વાંચવાની ઇચ્છા. એટલે કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરાંત, કાવ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનાર કાવ્યનું પ્રયોજન, તેનો હેતુ વગેરે વાંચવાની ઇચ્છાનો નિશ્ચય (પ્રતિજ્ઞા) શેષે પછીના અર્થમાં સમાઈ જાય છે. પરંતુ, કાવ્યસ્ય વિપટિપા માં કાવ્યસ્ય ને કર્મણિ પછી ગણીએ તો ‘કાવ્ય વાંચવાની ઇચ્છા’ એમ માત્ર કાવ્યના સ્વરૂપને વાંચનાની ઇચ્છા કે એ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો નિશ્ચય તેમાં આવશે.

પરંતુત ચર્યામાં કર્મણી પછી લઈએ તો બ્રહ્મનું માત્ર સ્વરૂપ જ જિજ્ઞાસા કે વિચારનો વિષય બનશે. શેષે પછી લેવાથી બ્રહ્મસંબંધી બ્રહ્મનાં લક્ષણ, પ્રમાણ વગેરેનો વિચાર પણ તે અર્થમાં આવી જશે આમ, વધારે વ્યાપક અર્થ દર્શાવતી શેષે પછી શા માટે ન લેવી? આવું પૂર્વપક્ષ સૂચવે છે.

સિદ્ધાંતી ઉપરની દલીલનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે ન પ્રધાનપરિગ્રહે... પ્રધાન એવા કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી, તે કર્મની સાથે જે જે અપેક્ષિત હોય તે તે બ્રહ્મનું લક્ષણ, પ્રમાણ વગેરેના અર્થોનું અનુમાન આવશેઆવ થઈ જાય છે-અર્થ-આક્ષિપ્તત્વાત્ = “automatically implied.” બ્રહ્મણઃ એ શબ્દ દ્વારા માત્ર કર્મનો સ્વીકાર અને બ્રહ્મસંબંધી અન્ય બાબતોના અર્થનું અનુમાન કરવું-એ વધારે ઉચિત છે. આનાથી ઊલટું,

અહસંબંધી વસ્તુઓ કે જે વસ્તુતઃ ગૌણ છે તેમનો દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સ્વીકાર કરવો અને કર્મ કે જે અહીં પ્રધાન છે તેના અર્થનું અનુમાન કરવું. આ વિચાર “ન્યાયનિર્ણય”માં ૨૫૫ કરેલો છે : “અપ્રધાનાનાં મુત્યવૃત્ત્યા શબ્દોપાદાનં પ્રાધાનસ્ય અર્થાક્ષિપઃ યચિત્તોક્તિસંમયઃ ન હતિ ભાવઃ ।”

આમ, અહીં પ્રધાન એવા કર્મનો દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સ્વીકાર કરવો અને તેમ કરવા માટે દ્રવ્યણઃ ને કર્મણિ પછી જ માનવી જોઈએ. અહીં દ્રવ્ય પ્રધાન છે. કર્તુઃ ફક્તિત્તત્તમં કર્મ પા. મુ. ૧-૪-૪૬ પ્રમાણે કર્તાને જે સૌથી વધુ હેતુ હોય તે કર્મ. અહીં, કર્તા કે જિજ્ઞાસુને જ્ઞાન દ્વારા અહમને પ્રાપ્ત કરવું સૌથી વધુ હેતુ છે. તેથી અહમ હેતુત્તમ હોવાથી કર્મ બને છે. કર્મ હમેશાં પ્રધાન હોય, તેના સંબંધી અન્ય વસ્તુઓ બહેતુ (હૃત્જાપેક્ષ) હોય, પરંતુ હેતુત્તમ ન હોવાથી ગૌણ ગણાય. તેથી દ્રવ્યણઃ શબ્દ માત્ર કર્મ તરીકે અહમનું કથન કરે છે અને પછી જે જે અંગજૂત વસ્તુઓ વિના અહમનો વિચાર કે જિજ્ઞાસા ન જ થઈ શકે તેવી જિજ્ઞાસિન (જિજ્ઞાસાનો અનુમાનથી વિષય બનતી વસ્તુ = જિજ્ઞાસિત) અગોના અર્થનું અનુમાન થઈ શકે છે.

— ન પૃથક્ સૂચયિત્તવ્યાનિ — અંગજૂત વસ્તુઓને સૂચના દ્રવ્ય શબ્દના સીધા અર્થમાં સમાવવાની જરૂર નથી. અહમનો વિચાર સાર કરેલો એટલે અહસંબંધી લક્ષણ વગેરેનો વિચાર તે આપોઆપ થઈ જવાનો.

આ વિચારને ૨૫૫ કરવા શંકરાચાર્ય એક લૌકિક ઉદાહરણ આપે છે. “રાજા જાય છે.” આ વાક્યમાં આવેલો રાજા શબ્દ તે માત્ર શાસન કરતી એક વ્યક્તિના અર્થને જ બતાવે છે, પણ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે રાજા દહી એકલો જતો નથી. હમેશાં તેનાં પરિજનો સાથે હોય છે જ. જ્યાં રાજા જતો હોય ત્યાં પરિજનો પણ સાથે ચાલતાં હોય. એ વિચારને આધારે રાજાની સાથે જતા પરિજનોનું કથન “રાજા જાય છે” એ વાક્યના શબ્દો દ્વારા નહીં, પરંતુ એ પરિજનોના માત્ર અર્થનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ અહમ અને અહસંબંધી લક્ષણ વગેરે વિશે વિચારી શકાય.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો કર્મ તરીકે અહમ પ્રધાન હોવાથી. કર્મ તરીકે અહમના અર્થને દ્રવ્યણઃ શબ્દ દ્વારા સીધી રીતે સ્વીકારનામાં કર્મણિ પછી જ લેવી.

શ્રુતિ-અનુગમાત્ ચ-(૫ા ન ૧૦) પ્રધાન-ગૌણના હેતુથી કર્મણિ પછી સ્વીકાર્યા જતાવીને, તે સાધ્ય માટે બીજો હેતુ રજૂ કરે છે - કર્મણિ પછી સ્વીકારતા શ્રુતિનું અનુસરણ થતું હોવાથી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરવાની વાત એક શ્રુતિમા કહેતી છે “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીરન્તિ યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ, તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્ બ્રહ્મ ।” (તૈત્તરીય ઉપનિષદ ૩૧૧) “જે બ્રહ્મ માંથી આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, જે બ્રહ્મને લીધે જન્મેલાં છુવે છે અને જેના તરફ (અતે) જાય છે, જેમા પ્રવેશે છે, તે બ્રહ્મને જાણવાની તુ ઇચ્છા કર તે બ્રહ્મ છે” આ શ્રુતિના તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ શબ્દોમાં “તદ્-તેને” (બ્રહ્મ) જાણવાની ઇચ્છારૂપી ક્રિયાનું કર્મ સીધું જ બાંજુ વિભક્તિથી જતાવેનું છે શ્રુતિ તો ગ્રહણે પ્રત્યક્ષમ્ = સીધી રીતે જ કર્મ તરીકે બતાવે છે

હવે જો આપણે કર્મણિ પછી સ્વીકારીએ તો જ શ્રુતિની સાથે સૂત્રનો મેળ એકસરો શેષે પછી લેશો તો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાનું પ્રત્યક્ષ-સીધી રીતે કર્મ બનશે નહીં પરિણામે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ કર્મ અને સૂત્રમા પરોક્ષ કર્મ એમ શ્રુતિ અને સૂત્ર વચ્ચે વિસવાદિતા બની થશે શ્રુતિ-સૂત્રનો એક અર્થ અને એ લાભ માટે પણ કર્મણિ પછી સ્વીકારવી ઉચિત છે જુઓ શ્રુતિસૂત્રયોઃ પકાર્યત્વલાભાત્ ન હૈત્યર્થઃ ।-સ્તનપ્રભા ધાંતે લપિ કર્મત્વે દ્રઢાણ સૌત્રં હોપત્યમ્ યથા કિં ન સ્યાત્ તગ્રાહ-તત્ત્વેતિ । ન દિ શ્રુતિસૂત્રયો મૂલમૂલિનો વિપ્રતિપત્તિ યુક્તા હતિ ધાવ ૧-(ન્યાયનિર્ણય)

તત્ત્વ—જિજ્ઞાસાના પ્રત્યક્ષ અત્યક્ષ કર્મ તરીકે રહેવા બ્રહ્મની તે શ્રુતિમાં જે સ્થિતિ કહી છે તે સ્થિતિનું સૂત્ર દ્વારા અનુસરણ તો જ ધાય જો કર્મણિ પછી સ્વીકારવામાં આવે

કર્મણિ પછી અને મેરે પછીના સ્વીકાર અસ્વીકાર વિરે લાખના તર્કનું તારતમ્ય —

(૧) જિજ્ઞાસા શબ્દ જ એવો છે કે જેને કર્મની અપેક્ષા રહે જ બ્રહ્મરૂપી કર્મને કર્તૃકર્મણો શ્રુતિ ૫ા સ્. દ્વારા સીધું જ કર્મણિ પછીમાં સ્વીકારી શકાય

- (૨) સૂત્રમાં જિજ્ઞાસાનું કર્મ બની શકે તેવા, બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ પદનો નિર્દેશ કરેલો નથી. જે તેમ હોત તો કદાચ તે બીજા પદને જિજ્ઞાસાના કર્મ તરીકે લઈને બ્રહ્મની શેષે પહોંચી પશ્ય માની શકાત.
- (૩) શેષે પછી લખેને, સામાન્ય સંબંધ કલ્પીને, સામાન્ય સંબંધ વિશેષ ઉપર આધારિત હોવાથી બ્રહ્મને આડકતરી રીતે કર્મ બનાવી શકાય. તેના કરતાં કર્મણિ પછી સ્વીકારીને સીધી રીતે કર્મ માનવું વધારે ઉચિત છે.
- (૪) બ્રહ્મ કર્મ હોવાથી પ્રધાન બને છે. પ્રધાન એવા બ્રહ્મનું દ્રશ્યણ: શબ્દ દ્વારા કથન થતાં બ્રહ્મની સાથે સંકળાયેલી અન્ય વસ્તુઓના અર્થનું આપોઆપ સૂચન થઈ જશે. કર્મરૂપે પ્રધાન એવા બ્રહ્મને શબ્દ દ્વારા કહેવા માટે કર્મણિ પછી જ સ્વીકારની પડે.
- (૫) તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ એ શ્રુતિ સાથે જથાતો દ્રશ્યજિજ્ઞાસા સૂત્રની સંગતિ જાળવવા માટે કર્મણિ પછીને અદ્યક્ષ કરવી જોઈએ.

(પાત્રું નં. ૧૦) : જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છા...હવે સૂત્રના દ્રશ્યજિજ્ઞાસા ના બીજા પદની ચર્ચા કરે છે. દ્રશ્યજિજ્ઞાસા ઉપરના ભાષ્યના ત્રણ વિભાગ થયા, (૧) બ્રહ્મ શબ્દના અર્થની સમજૂતી (૨) દ્રશ્યજિજ્ઞાસા સમાસનો વિગ્રહ અને દ્રશ્યણ: ની કર્મણિપછીના સ્વીકારની ચર્ચા (૩) જિજ્ઞાસા શબ્દની સમજૂતી.

જિજ્ઞાસા શબ્દ જ્ઞા ધાતુમાંથી ઇન્ડ્રાદર્શક સન્ પ્રત્યય લગાડીને બનાવાય છે તે આપણે વિગતવાર આગળ જોઈએ. સ્મ પ્રત્યય ઇન્ડ્રાને વાયક છે. કોઈક ક્રિયા સાથે જોડાઈને તે ક્રિયા કરવાની ઇન્ડ્રા સન્ પ્રત્યય બતાવે છે. “જલુવાની ઇન્ડ્રા” અહીં કહેલી ઇન્ડ્રાતું કર્મ જ્ઞાન છે. જેમ કે શેની ઇન્ડ્રા ? જ્ઞાનની. પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન અહીં ઇન્ડ્રાતું કર્મ બનતું નથી. પણ અવગતિપર્યન્તમ્ જ્ઞાનમ્-અવગતિ: પર્યન્ત: यस્ય તત્-અવગતિ જેનું પરિણામ છે તેવું જ્ઞાન અવગતિ: इति साक्षात् अनुभव: उच्यते ।-(પંચપાદિકા) The knowledge which culminates in realisation. એટલે સાક્ષાત્કાર જેનું અંતિમ પરિણામ છે તેવું જ્ઞાન અહીં ઇન્ડ્રાતું કર્મ બને છે.

અહીં શંકા એ થાય કે વસ્તુતઃ જોતા જલુવાની ઇન્ડ્રાતું કર્મ જ્ઞાન અને તેવી ઇન્ડ્રાતું જ્ઞા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર. જ્યારે ઉપરની ચર્ચામાં તે

ફલ સુધીનું જ્ઞાન એમ કહીને કર્મની સાથે ઈચ્છાનું ફલ પણ સમાવી લીધું. દા. ત. જ્યાંની ક્રિયાનું કર્મ કાર્ષક ગામ અને તે ગામે પહોંચવું એ તે ક્રિયાનું ફલ બને છે. આમ સામાન્યતઃ ક્રિયાનાં કર્મ અને ફલ ભિન્ન હોય છે, તો અહીં અવગતિ કે જે ઈચ્છાનું ફલ છે તેને શા માટે ઈચ્છાના કર્મમાં સમાવી લેવામાં આવે છે ?

શંકરાચાર્ય આથી શંકાના ઉત્તરમાં હેતુ બતાવે છે : ફલચિપય-ત્વાત્ ઇચ્છયાઃ ઈચ્છા ફલના વિષયવાળી હોય છે એટલે ઈચ્છાનું ફલ (અવગતિ-સાક્ષાત્કાર) એ જ ઈચ્છાનો વિષય-કર્મ (અહીં જ્ઞાન) બને છે ઈચ્છાની એક વિશિષ્ટતા છે કે જેમાં કર્મ અને ફલ એક હોય છે. સ્વર્ગસ્ય ઇચ્છા. અહીં ઈચ્છાનું કર્મ અને ફલ બન્ને સ્વર્ગ જ છે.

કદાચ કોઇને એવી શંકા થાય કે અવગતિ શબ્દ પણ જ્ઞાનવાચક છે અહીં તમે અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) અને જ્ઞાનને કેવી રીતે જુદાં પાડો છો. આથી ભાષ્યકાર કહે છે કે જ્ઞાનેન દ્વિ જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણ દ્વારા બ્રહ્મની અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) કરવી જિજ્ઞાસુને હજી છે. અહીં પ્રમાણ શબ્દ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણના અર્થમાં નથી, પણ સાધનના અર્થમાં છે. એટલે ઉપનિષદો વગેરેમાંથી મળતું જ્ઞાન સાધન બને છે અને તે પ્રમાણથી-સાધનથી સાક્ષાત્કાર (અવગતિ) રૂપ ફલ સિદ્ધ થાય છે. આમ, ઔપનિષદિક જ્ઞાન હેતુ અને બ્રહ્માનુભવ (સાક્ષાત્કાર-અવગતિ) ફલ બને છે. વચ્ચે : “જ્ઞાન-અવગત્યોઃ પર્યાયત્ ફલં મેદક્ષતા ઇતિ આશંક્ય હેતુફલભાવેન ઇત્યાદ-જ્ઞાનેન ઇતિ । (આપનિષ્ણય).

શ્રી. આર. આર. દેસપાંડે આ સંદર્ભમાં નોંધે છે : જ્ઞાન or intellectual understanding on the persual of the Upanishadic passages is the means and જ્ઞાન-અવગતિ or સાક્ષાત્કાર is the fruit There need be thus no confusion between જ્ઞાન the પ્રમાણ or means and જ્ઞાન the culmination of all endeavours of aspirant.

“જ્ઞાનં વૃત્તિઃ, અવગતિઃ તત્ફલમ્ ।” — સન. ૫. ૩. ૧.

અહીં અવગતિ (સાક્ષાત્કાર) અને અવગન્તુમ્ (સાક્ષાત્કાર કરવા માટે) બન્ને શબ્દો એક જ પાત્ર અવ + ગમ્ (“ગમ્યુઃ ” — અહીં

“ સાક્ષાત્કાર કરવો ”)-માથી નિષ્પન્ન થયેલા છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી પણ ઉપરનો બેદર ૨૫૪ થશે.

બ્રહ્માનુભવ કે સાક્ષાત્કાર શા માટે? પુરપત્ની એ ઇચ્છા-કાંખના (અર્થ) બને છે એવી ઇચ્છા શા માટે? સમગ્ર સંસારના બીજરૂપ અવિદ્યારૂપી અનર્થનો તે પુરુષાર્થથી નિર્વહણ વિનાશ કરી શકાય છે.

સૂત્રના અર્થ, અતઃ વગેરે અવયવોના અર્થો કહીને સૂત્રવાક્યનો અર્થ ઉપરના વાક્યથી બતાવેલો છે. અવયવવાર્થમુક્તવા સૂત્રવાક્ય્યાર્થમ્ આદિ । એટલે ઉપરનું વાક્ય અમુક પરિચ્છેદનો અર્થ નહીં પણ સૂત્રના વાક્યનો અર્થ બતાવે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. તસ્માત્ એટલે (અતઃ) થતાં ક્રમોનાં ક્રમે અનિત્ય હોવાથી, પૂર્વોક્ત સાધન સંપત્તિથી અધિકારી બનેલા મુમુક્ષુએ, બ્રહ્મ વિષે (વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્) વિચાર કરવો નેષ્ટએ (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા). “ જ્ઞાતુકામેન બ્રહ્મ વિચારયિતવ્યમ્ । શ્વદં શાસ્ત્રમ્ ધ્યોતવ્યમ્ ”-અર્થઃ ૧-(આપનિર્ણય).

એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પહેલાં ભાષ્યમાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા=“ બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ”, એમ જિજ્ઞાસાનો અર્થ કરેલો છે પણ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-નો શ્રદ્ધાવાર્થ અહીં “ વિચાર ” કરવો નેષ્ટએ આમ તો સન્ ઇચ્છાદયક પ્રત્યયથી વાચ્યાર્થ તો “ જાણવાની ઇચ્છા ” માં હોવાથી, સન્ પ્રત્યયનો શ્રદ્ધાવાર્થ “ વિચાર ” ભાષ્યકાર સૂચવે છે. વાંચી : અગ્ર સન્ પ્રત્યયસ્ય વિચારલક્ષકર્યં તવ્યપ્રત્યયેન સૂચયતિ । અધાનઃ શ્વદામ્યામ્ અધિકારિણઃ સાધિતત્વાત્, તેન બ્રહ્મજ્ઞાનાય વિચારઃ કર્તવ્યઃ-અર્થઃ ૧”-(રત્નપ્રભા).

અહીં આ જ સૂત્રના પૂર્વભાષ્ય અને ઉત્તર વચ્ચે વિશેષ ઊભો થતો લાગે છે. અર્થ શબ્દના અર્થની ચર્ચામાં ભાષ્યકારે કહ્યું કે જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છાનો આરંભ ન થઈ શકતો હોવાથી, અહીં અર્થ શબ્દનો આરંભ લઈ શકાય નહિ. ત્યાં જિજ્ઞાસા ઇચ્છાના અર્થમાં અને અહીં જિજ્ઞાસિતવ્યમ્-માં જિજ્ઞાસા ‘વિચાર’ના અર્થમાં છે. ભાષ્યની શરૂઆતમાં જિજ્ઞાસા ‘વિચાર’ના અર્થમાં લેવામાં આવે તો વિચરનો પ્રારંભ કરી શકાતો હોવાથી, અર્થ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રારંભ’ પણ લઈ શકાતો.

આનું સમાધાન એ રીતે આપવામાં આવે છે કે સંદેહવાળી વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ જિજ્ઞાસા કરવામાં આવે છે, અને નિર્ણય તો

હોશેનાં વિચાર દ્વારા જ કરી શકાય. આમ 'વિચાર કરવો જોઈએ' એ જિજ્ઞાસા શબ્દનો સીધો અર્થ નહીં, પણ જિજ્ઞાસા શબ્દના વ્યાપક અર્થને વિચારતાં અર્થ દ્વારા મળે છે. આમ તો સાધનચતુષ્ઠય પછી બ્રહ્મ જ્ઞાનની ઇચ્છા એ જ થવી જોઈએ છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. તેથી, પહેલાં કહેલા અર્થ સાથે વિરોધ આવતો નથી.

(પાત્ર ન. ૧૦) : તત્ પુનઃ બ્રહ્મ... . સત્તા બધાં પદોની ચર્ચા પૂરી થયા પછી અહીં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જ ન ઉદ્ભવે તેથી શુંગાપતિ પૂર્વપક્ષી રજૂ કરે છે. જો બ્રહ્મ સૌને પ્રસિદ્ધ હોય તો જાણેલી વસ્તુને જાણવાની કોઈ ઇચ્છા ન કરે. જો બ્રહ્મ કોઈને પણ પ્રસિદ્ધ-જ્ઞાત કે જાણ્યું ન હોય તો પણ બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા સંભવશે નહીં. કારણ કે-જાણ્યું જ ન હોય તેની વસ્તુ જિજ્ઞાસાના ઉદ્દેશથી વિચાર કરવો શક્ય નથી. વચ્ચે : "અવિજ્ઞાતં કેનાપિ તદ્દિતદ્વદ્દેશેત વિચારાઃ કર્તુમ્ ન શક્યતે ।...તથા ચ યુક્તો યનાઋદસ્ય વિચારાત્મક-શાસ્ત્રેણ ચેદાન્તૈશ્વ પ્રતિપાદન-અયોગાત્ । (રત્નપ્રભા)

આ શુંગાપતિ-તર્કની સામે શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને ત્રણ રીતે પ્રસિદ્ધ ગણાવે છે (૧) ભાષ્યનો અસ્તિ શબ્દ પ્રસિદ્ધિસૂચક છે. બ્રહ્મ નિત્ય હોવાથી વિનાશનાં દુઃખથી રક્ષિત છે, શુદ્ધ છે તેથી કૃતૃત્વ વગેરેના શગથી અલિપ્ત છે, શુદ્ધ હોવાથી આનંદ કે પ્રકાશમાં પરાધીનતા નથી, મુક્ત હોવાથી જન્મભાદિનાં દુઃખો તેને હોતાં નથી. આત્મા તો સદા મુક્ત જ હોય છે. અવિદ્યાને સીધે તે મુક્ત ન હોય તેવો ભાસે છે. આમ નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે વિશેષણથી બ્રહ્મનું નિરુપાધિક સ્વરૂપ અને સર્વથા વગેરે વિશેષણથી બ્રહ્મનું સોપાધિક સ્વરૂપ ઉપનિષદ વાક્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મનું આપું સ્વરૂપ સર્વથા સૌમ્ય દ્વદમમ્ આસીત્ (જાન્ટોઅ્ય ઉપનિ ૬-૨-૧) થી શરુ કરીને તત્ ત્વમ્ અમિ (જાદોઅ્ય-૬-૮-૭) સુધીનાં ઉપનિષદ વાક્યોનો વિચાર કરતાં જાણવા મળે છે. આમ, ઉપનિષદ વગેરેમાં બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૨) વળી, બ્રહ્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં, તે શબ્દના નિત્ય વગેરે અર્થો જાણવા મળે છે. દૃઢ-ધાતુના અર્થને અનુસરવાથી નિત્યાદિ અર્થો રક્ષિત થાય છે. "દૃદિ દૃઢૈ ।" દૃઢ-"દૃદિ થવી" એટલે કોઈ અવધિ (મર્યાદા) વગર "મદત્વ પ્રાપ્ત થવું. આપું નિરવધિક મદત્વ, અન્તવાળા કે

સર્વગતવાદિ ગુણ વગરનાં બ્રહ્મમાં સમાવે નહીં. કારણ કે જગતમાં પણ ગુણહીન અને દોષયુક્તને અદ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે વાંચો :
લોકે ગુણહીનદોષવતોઃ ચલ્પત્વપ્રસિદ્ધે । ઇતો વૃદ્ધજાત્ ઘણ
इति द्युत्पत्त्या देशकालघस्तुत. પરિચ્છેદ-અમાઘરુપં નિત્યત્વં
પ્રતીયત્તે (રત્નપ્રભા) આમ, બ્રહ્મ રજ્જની વ્યુત્પત્તિ વિશે, વિચારતાં પણ
તેમાંથી નિત્યત્વ વગેરે અર્થો જણવા મળે છે વ્યુત્પત્તિથી વિચારતાં પણ
નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે

૩ વગી, સૌને પોતાના આત્માનું અસ્તિત્વ જણાવ્યું છે. અસ્મત્-
પ્રત્યયગોચર-હું-અમે વગેરેનાં જ્ઞાનથી જણુવા મળે તે વિષયો-આત્મા
છે તે આત્મા “હું + છું” એ રીતે સૌને જણીતો છે “અયમ્ આત્મા
ઘણ । (બૃહદારણ્યક ઉપનિ. ૨-૫-૧૯) વાક્યથી આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે
અભેદ સિદ્ધ થયેલો છે. તેથી, સૌને ‘હું છું’ એ રીતે જણીતો આત્મા
એ જ બ્રહ્મ છે આ રીતે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે, સર્વ જણીતું છે

આમ ઉપનિષદ વાક્યોનો તેમ જ બ્રહ્મ રજ્જની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર
કરતા જણાવું નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ જગતમાં સૌના આત્મા તરીકે
રહેલું હોવામાં સર્વને પ્રસિદ્ધ છે

પૂર્વપક્ષી શુભાર્પિત તર્કને આધારે કહે છે-યદિ તદ્દિ . ને ઉપનિ-
ષદ વગેરે દ્વારા જણુવા મળતું, નિત્યત્વાદિ ગુણવાળું બ્રહ્મ આત્મા તરીકે
સૌને જણીતું (પ્રસિદ્ધ) હોય તો ફરી વાર (પરિચ્છેદના પ્રારંભે તો એક
-વાર રહ્યું જ છે તેથી ધુન.) અજિજ્ઞાચરણ એટલે બ્રહ્મ જણુવાની
ધમ્મજાને વિષય ન બની શકે તેની રીતિ (આપન્નમ્) પ્રાપ્ત થઈ

ન, તદ્વિશેષં પ્રતિ સિદ્ધાંતી કહે છે કે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે છતાં
તેની જિજ્ઞાસા કરવી આવશ્યક છે કારણ કે તેના વિશેષ સ્વરૂપ વિશે
અનેક મતો પ્રચલિત છે દા ત દ્વદશ્મ રજતમ્-એમ શુક્તિને જોઈને
બોધવાથી વસ્તુનાં તે ત્યાં શુક્તિની જ પ્રસિદ્ધિ થાય છે કેમ કે ખરેખર
તો ત્યાં શુક્તિનું જ અસ્તિત્વ છે. હું છું’ એવી સમજમાં પણ ચૈત-
ન્યના સામાન્ય અસ્તિત્વ દ્વારા ખરેખર તો બ્રહ્મની જ પ્રસિદ્ધિ થાય છે
પણ સૌને ‘હું’ કે આત્મા તરીકે થતી પ્રસિદ્ધિ પૂર્ણાનંદબ્રહ્મ સ્વરૂપની હોતી
નથી ને એવી પ્રસિદ્ધિ સૌને હોત તો બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિશે વાદવિવાદનો
પ્રસંગ જ બનેા ન થાત જેમ શુક્તિનાં સ્વરૂપ વિશે વિશેષ દર્શન-આ

શુકિત જ છે—યર્તા આ ચાદી છે કે રમ છે એવા મતભેદને પછી અવકાશ જ ન રહે એટલે સામાન્ય અસ્તિત્વના સ્વરૂપે બ્રહ્મ સૌને પ્રસિદ્ધ હતા તેના વિશેષ સ્વરૂપ (મયાદર્ સ્વરૂપ) વિષે જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ અવગત, સામાન્ય વિશેષનો ભેદ પણ બ્રહ્મમાં કલ્પિત જ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું

દેહમાત્રમ્ યી ભાષ્યકાર આત્માના સ્વરૂપે જુદા જુદા નવ મતો આપે છે તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ ભૌતિકવાદી દર્શનના, પછીના બે મતો બૌદ્ધદર્શનની બે શાખાઓના અને પછીના ત્રણ અનુક્રમે ન્યાય, સાંખ્ય અને યોગના છે અતિમ મત વેદાન્તનો છે

આ મતોના ક્રમમાં આજ તરફ તરફથી આત્મતર્કર અતિ ક્રમશઃ વિકાસ જોવા મળે છે

પ્રતિપત્તિ = મત અને વિપ્રતિપત્તિ = વિચિન્ન મતો

(૧) ભૌતિકવાદી લોકાયતિક સંપ્રદાયઃ પ્રાકૃત-સામાન્ય લોકો કે જેમની બુદ્ધિ શાસ્ત્રો દ્વારા સરકૂન ન થયેલી હોય તે અને લોકાયતિકોઃ ચૈતન્યથી વિશિષ્ટ દેહને જ આત્મા માને છે લોક+આયત એટલે જગતમાં વિચાર કર્યા વિના સાધી શકાય તેવું હોવાથી આયત = વિસ્તરેલું આવી લોકાયત-લોકમાં વિસ્તરેલ તદ્દન સામાન્ય વસ્તુમાં માનનારા ત લોકાયતિકો. પ્રતિપત્તિ પ્રતિપદ્ સમત થવું —to admit—સમત થયેલા છે એમ માનતા થયા છે—એમ માને છે આ મત આર્વાક મુનિનો મનાય છે

(૨) ભૌતિકવાદી બીજો મત આ મતમાં ચેતન ઇન્દ્રિયોને જ આત્મા ગણે છે અદમ્ મૂક, અદમ્ કાળ આમ ઇન્દ્રિયોના ચૂકત્વાદિ (મૂઝાપણ) વગેરે ધર્મો આત્મા (અદમ્) ના મનાય છે તેથી, ઇન્દ્રિયો જ આત્મા છે આ મત પણ લોકાયતદર્શનનો એક ભેદ છે

(૩) ભૌતિકવાદી ત્રીજો મત માત્ર મનને જ આત્મા ગણે છે સ્વપ્નમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો સુખી હોય ત્યારે માત્ર મન જ અર્થ પ્રત્યયનું ક્ષેત્ર બની રહે છે (હું—નો ખ્યાન સ્વપ્નમાં પણ મનમાં રહે છે—) તેથી મ. જ આત્મા છે આ મત લોકાયતદર્શનનો જ એક ભેદ છે

(૪) બૌદ્ધદર્શન—વિદ્યાનવાદ (યોગાચાર) ‘લોકાયત—મતમેદાન્ ઉપત્યા યોગાચારમતમ્ આદિ ।’ (ન્યાયનિર્ણય) હાથિ—વિદ્યાનની એક

અતુલ-અવિચ્છિન્ન શુભદ્રા એટલે આત્મા. આ મત પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપ વિજ્ઞાનને જ આત્મા માનવામાં આવે છે.

(૫) બૌદ્ધદર્શન : શૂન્યવાદ (માધ્યમિક દર્શન) : આ મત પ્રમાણે શૂન્ય જ આત્મા છે. સુષુપ્ત અવસ્થામાં વિજ્ઞાન પણ હોતું નથી, પરંતુ મનુષ્ય જાગે છે ત્યારે તે અમાય મંથી અહમ્ નો પ્રત્યય મેળવે છે. તેથી, આ અહમ્-આત્મા પોતે શસત્ કે અમાય રૂપ છે.

પાંચો : સ્વાપે ધિયઃ ચપિ અમાવાત્ અદ્રસ્માત્ પુનઃ અદમ્
હતિ ઉદયાત્ અસત્ આલંબના અહંધીઃ હત્યર્થઃ । (ન્યાયાનુશ્ચય)

(૬) ન્યાયદર્શન : આ મત પ્રમાણે દેહાદિથી ભિન્ન એક લોકમાધી અન્યલોકમાં સંસરણ (ગમન) કરતો સંસારી, મુખ-દુઃખાદિ ભોગવનાર, કર્મોની કર્તા જે છે તે આત્મા છે.

(૭) સામ્યદર્શન : આ મતમાં જે લોકતા પુરુષ છે તેને જ આત્મા માનવામાં આવે છે. જે કર્તા છે તે આત્મા નથી, પ્રકૃતિ છે.

(૮) યોગદર્શન : આ મત મુજબ તદ્-અતિરિક્તઃ એટલે તે-શૂન્ય-થી ભિન્ન, (ઈન્દ્ર શાસન કરવું) ધર્મર, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન જે તરવ છે તે આત્મા છે.

(૯) વેદાન્તદર્શન : આ મત પ્રમાણે ઓક્તુઃ એટલે શૂન્ય, આત્મા એટલે મૂળભૂત સ્વરૂપ જે છે તે જ સઃ ધર્મર છે.

આ નવ મતોમાં અનુક્રમે, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, વિજ્ઞાન, શૂન્ય, કર્તા-લોકતા પુરુષ, માત્ર લોકતા પુરુષ, શૂન્યથી ભિન્ન ધર્મર, શૂન્ય મૂળભૂત સ્વરૂપ—આમ જુદા જુદા તરવોને આત્મા માનવામાં આવે છે. તેથી, આત્માનું વિશેષ કે મધ્યમ સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

પર્વં ઘટ્ટયો...(પાત્રં ૧૧-૧૨) આ વાક્ય વિશે આચાર્ય વિશ્વેશ્વર લખે છે : “ इस पंक्तिकी वाक्यरचना अटपटो-सी है और उसका अर्थ ठीक समझमें नहीं आता । ” श्री देवपंडे आ वाक्यतुं भाषांतर कर्ता लखे છે : Thus (પર્વં) many (ઘટ્ટય) have variously (ચિ) understood (પ્રતિપચ્ચાઃ)...” આ વાક્યને સાદો અનુવ્ય આ પ્રમાણે થશે : પર્વમ્ (નવ મતોમાં જતાનું તે પ્રમાણે) આ પ્રમાણે, યુક્તિ-વાક્ય-તદ્-આમાસ-સમાધયાઃ સન્તઃ—યુક્તિ અને ઉપનિષદ

વાક્યો તેમજ યુક્તિના આભાસ અને ઉપનિષદ વાક્યના આભાસના આશ્ર-
યવાળા, સન્તઃ (યતા) યજ્ઞને-આશ્રય લઈને, વદ્ધવઃ-અનેક લોકો (ભૌતિ-
કવાદી વગેરે), વિપ્રતિપક્ષા (વિપ્રતિપક્ષદ્) ભિન્ન ભિન્ન મતોને પ્રાપ્ત
થયેલા છે. વિરોધ-પ્રત્યયં ગતા અથવા વિરોધજ્ઞાને પ્રવૃત્તાઃ સર્વે
ઈત્યભિપ્રાય । (સ્વામી શાન્તનાનન્દ સરસ્વતી)-વિરોધજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા
છે એટલે વિરોધજ્ઞાનમાં બધા પ્રવૃત્ત થયા છે.

કદાચ કોઈ કહે કે આ બધા મતોમાંથી જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તેને
સ્વીકારી તે વિષે જિજ્ઞાસા કે વિચારણા કરવાની થી જરૂર છે ?

તત્ર અવિચાર્ય-શ કરાયાયં કહે છે કે ગમે તે મત સ્વીકારી
લેવાથી મનુષ્ય કલ્યાણથી જાણી શકે અને જીવતાનો અનર્થ પામે (અનર્થ
અર્થે ઈયાત્-પામે) કહ્યું છે કે-યોઽન્યથા સન્તમ્ આત્માનં અન્યથા
પ્રતિપદ્યતે । કિં તૈન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપદ્ધારિણા ॥ અર્થઃ
જે મનુષ્ય એક રીતે નહે જા આત્માને જીવી રીતે (ખરેખર છે તેના કરતાં
જીવી રીતે) સ્વીકારે છે, તે આત્માનું અપહરણ કરનારા ચોરે કયું પાપ
નથી કયું ?

વળી, અવિચાર્ય વિચાર કયાં વગર બીજા જે કહે તેને સ્વીકારી
લેવાથી તેા અન્ધ-ગો-લાંગૂલ ન્યાયથી બતાવાવું પડેલામ પ્રાપ્ત થાય.
કોઈક અધને મશ્કરીમાં અમુક મનુષ્ય ગો-લાંગૂલ = ગાયનું પૂછકું પકડી
ખીને ધરતો માર્ગ બતાવે ને અધની જેવી દશા થાય તેવી વિચાર કયાં
વિના આત્માના સ્વરૂપને સ્વીકારી લેવાથી થાય

અ તે, તસ્માત્...થી સત્તો તાતપર્યાયં કહીને બાબ્યકાર ઉપસંહાર
કરે છે તેથી વેદાન્ત વાક્યોની વિચારણા પ્રસ્તુત્યે એટલે શરૂ કરવામાં
આવે છે આ વેદાન્ત વાક્યોની મીમાંસા-વિચારણા વિશિષ્ટ જ્ઞાનની
દ્રષ્ટાંતા કથનને બદલે (વિશિષ્ટજ્ઞાનેષ્ઠોક્તિવ્યાજેન-આનંદગિરિ)
શરૂ કરવામાં આવે છે. બાદગયણનાં જાણસૂત્રોને અદ્વીં વેદાન્તવાક્ય મીમાંસા
કહેલ છે

વેદાન્ત-ઉપનિષદોનાં વાક્યોની મીમાંસા વિચારણાના બાબ્યકાર જે
વિશેષણો આપે છે • (૧) તદ્ અવિરોધિ-ઉપનિષદ વાક્ય (તદ્) ને
વિરોધી ન હોય તેવા તકનાં ઉપકરણ (સાધન) વાળી મીમાંસા-વિચારણા
આ વેદાન્ત મીમાંસા (જાણસૂત્રો) પોતે પણ તકરૂર છે તે સિવાય પૂર્વ-

મીમાંસા, ન્યાય વગેરેમાં જે ઉપનિષદ વાક્યોને અવિરોધી તરીકે દેાય તેમને પણ આ વેદાન્ત મીમાંસામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વાંચો : વેદાન્તમીમાંસા તાવત્ તર્ક પચ, તદ્ અધિરોધિનઃ ચ ચેડન્યેડપિ તર્ક અધ્વરમીમાંસાયાં ન્યાયે ચ...ઉક્તાઃ તે ઉપકરણં યસ્યાઃ સા તથોક્તા । (ભામતી)જે તર્ક શ્રુતિને અનુસરતા દેાય તેના તકની સાધન તરીકે અલ્પસૂત્રોમાં પ્રયોગ થાય છે એ ભાષ્યકારની રૂપરૂ-તામાં તેમને પોતાને તર્ક પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ રૂપરૂ દાખ છે

(૨) નિઃશ્રેયસપ્રયોજના વેદાન્તવાક્યમોમાંસા પરમ કલ્યાણના પ્રયોજનવાળી ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણા અલ્પસૂત્રોનું પ્રયોજન નિઃશ્રે-યસ પરમ કલ્યાણ છે. અલ્પસૂત્રો અભ્યાસના સાધન દ્વારા પુરતો પરમ-કલ્યાણ (મોક્ષ) અપાવે છે. પરમનિઃશ્રેયસ-સાધન-અભ્યાસ પ્રયોજના અલ્પમીમાંસા આરમ્ભવ્યા इति सिद्धम् । (ભામતી) ભામતીકારે મોક્ષ-રૂપી પરમકલ્યાણને અર્થે તેના સાધનરૂપ અભ્યાસને અલ્પમીમાંસાનું પ્રયોજન બતાવેલું છે.

આ સૂત્રના શબ્દ અલ્પજિજ્ઞાસા ની રજૂઆત (ઉપન્યાસ) દ્વારા (મુક્તેન) ખરેખર તે અહીં વેદાન્ત વાક્યની વિચારણા શરુ કરવામાં આવે છે. આ પ્રથમ સૂત્ર વિચારના આરંભપરક છે. જ્ઞાન કે કલ્યાણ કોઈ સીધી રીતે વિચાર વિના થઈ શકતી નથી. તેથી ઈષ્ટ જ્ઞાન માટે સાધન તરીકે વિચારણા કરવી જોઈએ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વાંચો : ‘વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રોક્તિઝ્યાજેન વિચાર-આરમ્ભ-પરં સૂત્રમ્ । ન હીચ્છા જ્ઞાનં યા સાક્ષાત્ કર્તવ્યમ્ । તથા ચ હ્યમાણજ્ઞાન-ઉપાય-વિચાર-કાર્યતા-અર્થમ્ સૂત્રમ્ इत्यर्थः । (ન્યાયનિર્ણય)

ભાષ્યના આરંભમાં ભાષ્યકારે જિજ્ઞાસાને વાક્યાથ “જ્ઞાનની ઈચ્છા” સ્વીકારવા ઉપર જ બાર મૂક્યો છે. પરંતુ પ્રથમ સૂત્ર ભાષ્યના અંતમાં જિજ્ઞાસાના લક્ષ્યાથ વિચારને સ્વીકારેલ છે.

પ્રથમ સૂત્રભાષ્યમાં ચાર સ્થળે સૂત્રાથ પ્રગટ થયેલો છે.

(૧) તેષુ હિ સત્સુ શક્યતે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસિતું જ્ઞાતું ચ... । તસ્માત્ અથશબ્દેન યથોક્ત સાધનસંપત્ત્યાનન્તર્યમુચ્યતે ।

વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્થ પછી (અથ), કર્મોનાં હિ અનિત્ય હોવાથી (અતઃ) અભ્યાસની જિજ્ઞાસા કરવી કે અભ્યાસને બાંધવું શક્ય છે.

(૨) તસ્માત્ યથોક્તસાધનસંપત્તિ-અનન્તરમ્ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્યા । તેથી (અતઃ) સાધન ચતુષ્ટય પછી બ્રહ્મવિચાર કરવો અહીં જિજ્ઞાસા વિચારના અર્થમાં છે તે ધ્યાનમાં રાખવું (અતઃ શબ્દના અર્થની ચર્ચાને અતઃ)

(૩) તસ્માત્ બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । (જિજ્ઞાસા શબ્દના અર્થની ચર્ચાના અતઃ) અહીં પણ જિજ્ઞાસા શબ્દનો લક્ષ્યાય વિચાર કરવાનો છે

(૪) તસ્માત્ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉપન્યાસમુલ્લેન વેદાન્તવાક્ય-મીમાંસા.. પ્રસ્તૂયતે । અહીં જિજ્ઞાસાનો લક્ષ્યાર્થ વિચાર સ્વીકારેલ છે અને પ્રસ્તૂયતે (આરમ્બ્યતે इत्यर्थ - રત્નપ્રભા) શરુ થાય છે (અથ ?) પણ અતઃ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા = તસ્માત્ इयं . બ્રહ્મમીમાસા આરમ્બ્યતે । (ભાભતી)

શ્રી ગોવિન્દાનન્દનું વાક્ય આ સદર્ભમાં ઉપયોગી થશે : પર્વ પ્રથમ સૂત્રસ્ય ચત્ત્વાર. (ચાર) અર્થોઃ વ્યાખ્યાન-ચતુષ્ટયેન દર્શિતાઃ । સૂત્રસ્ય ચ અનેકાર્થત્વં ભૂષણમ્ । રત્નપ્રભા, અર્થઃ આ પ્રમાણે પ્રથમ સૂત્રના ચાર અર્થો ચાર વ્યાખ્યાઓમાં બતાવ્યા અનેક અર્થો હોવા એ સૂત્રનું ભૂષણ છે.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર માને છે કે શંકરાચાર્યે અથ નો અર્થ પછી સ્વીકારેલ છે પણ વસ્તુતઃ પ્રારંભનો અર્થ વધુ સુસંગત છે. મન્યતા આરભમાં “પછી” ના અર્થમાં અથ શબ્દનો પ્રયોગ ઉચિત લાગતો નથી, કયોંકિ ‘કિલકે અનન્તર’ યદ્ વાત કહોં મિલકુલ યાદરસે યોંચકર લાની પદ્ધતી હિ । “પછી” એવો અથ નો અર્થ કરવામાં શ્રી વિશ્વેશ્વર, શંકરાચાર્યનો દોષ ગણે છે.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર અભિવિધિ અથવા મુર્ખાદાના અર્થમાં અતઃ શબ્દને વધારે સુસંગત માને છે. તેઓ લખે છે : “અતઃ પરમ્ (અહીંથી) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આરમ્બ્યતે-યદ્દાંસે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા યા બ્રહ્મવિચારકા આરમ્બ ક્રિયા જા રહા હિ । યદ્ સૂત્રકા સરલાર્થ દ્વો જાતા । પર ઉસમેં કિર મામ્બ્યકારકો અપના પાણ્ડિત્ય દિપ્પલાનેકા અવસર નહોં મિલતા.. ।

જન્માદ્યધિકરણ

જન્માદિ-અધિકરણમ્ —આ બીજા અધિકરણમાં પણ માત્ર એક જ સૂત્ર છે પ્રથમ અધિકરણ જિજ્ઞાસા-અધિકરણ તું નામ સૂત્રના અંતિમ શબ્દ પરથી, જ્યારે અહીં અને અન્યત્ર સૂત્રના પ્રારંભિક શબ્દ પરથી કે સૂત્રસમૂહના આરંભના સૂત્ર પરથી અધિકરણનું નામ સામાન્યતઃ આપનામાં આવે છે

પ્રથમ સૂત્રની સાથે આ સૂત્રની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે જ્ઞાને જન્યુત્તુ જોઈએ-જન્યુતાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ એ પ્રથમ સૂત્રમાં દર્શાવ્યું. એ જ્ઞાત કેવું હોય એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા મનુષ્યને થાય એવી જિજ્ઞાસા સંતોષકા આ બીજા સૂત્રમાં જ્ઞાતુ (તટ્થ) લક્ષણ આપેલ છે

જ્ઞાને જગતના જન્મ-માદિનું કારણ બનાવતી શ્રુતિ યત્તો યા ઇમાનિ આ સૂત્રના મૂળમાં છે જ્ઞાતો નૈવાયિકો જેવા આ સૂત્રના મૂળમાં શ્રુતિને ન માનતા અનુમાન પણ માને તેથી, સૂત્રોમાં માત્ર ઉપનિષદ વાક્યોની જ વિચારણા છે, અનુમાનની નહીં, એમ પૂરવાર કરવા શકરાચાર્ય આ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યનો વિસ્તાર કરે છે

જન્મ-માદિ-અસ્ય યત્ત ॥ આ સૂત્રમાં ત્રણ પદો છે : (૧) જન્માદિ (૨) અસ્ય અને (૩) યત્ત અર્થ થશે જન્મ વગેરે આ (જગત) ના, જે (કારણ) માંથી થાય છે, (પછી વાક્ય પૂરું કરવા ઉમેરવું) તે (કારણ) જ્ઞાત છે

જન્મ = ઉત્પત્તિઃ આદિ ભાષ્યકાર સૂત્રગત ત્રણ પદોને ક્રમશઃ સમજાવે છે

(૧) જન્માદિ એટલે ઉત્પત્તિ વગેરે જન્માદિ ૫૬ બહુવ્રીહિ સમા સમાં છે અને જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એ વિશેષ્ય છે જન્માદિ જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એટલે જન્મ જે સમૂહમાં પ્રથમ છે તેવો જન્મ, સ્થિતિ અને વિનાશનો સમૂહ જન્મસ્થિતિમજ્જમ્ એ પોતે સમાહાર ૬-૬ સમાસ છે તેમાં પ્રત્યેક વસ્તુ અલગ અલગ પ્રધાન હોતી નથી, સમૂહ પ્રધાન હોય છે અને આવા સમાસ હમેશાં નપું એ વ માં હોય છે તેથી જન્મ સ્થિતિમજ્જમ્-નપું એ વ માં છે અને આખા ૬-૬ સમાસાર્થે જે નામ છે તેનું વિશેષ્ય જન્માદિ પણ નપું પ્રથમા એ વ માં છે

બહુવીદિ સમાસના એક રીતે જે પ્રકાર પાઠવામાં આવે છે : (૧) તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. અને (૨) અતદ્ગુણ સંવિજ્ઞાન બહુ.

(૧) તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ.—તત્=તે, જે સામાસિક પદ હોય તે (દા ત. જન્માદિ એ પદ), તે પદ આખા સમાસના અર્થના એક ભાગ તરીકે હોય છે. અહીં જન્માદિ સમાસનો અર્થ જન્મ-સ્થિતિ-ભંગ. આ અર્થના એક ભાગ તરીકે જન્મ પદ છે. આમ સમાસના સમગ્ર અર્થના એક ભાગ તરીકે બીજી જગુ એ તે પદ (સામાસિક પદ-જન્માદિ) નો એક ગુણ છે. તે પદના, સમાસાર્થના એક ભાગરૂપ બનવાના ગુણની પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) જે બહુ. સમાસમાં થાય તેને તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ કહેવાય.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ કહે છે—જન્માદિ इति नपुंसक-पदवचन-द्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य...विशेषणम्, तथा च जन्मन. समासार्थ-पददेशस्य-गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहु-मीदृ । स तद्गुणसंविज्ञानः इत्यर्थः । (૨૧મજ્જા) દા ત. જન્માદિ દેવોની ઉપાસના કરવી. અહીં જન્માદિ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. છે. કારણ કે એ સમાસનો સમગ્ર અર્થ થશે : જન્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. આ સમાસાર્થના એક ભાગરૂપે તેમાં જન્મા શબ્દ પણ છે જન્માદિ પદ (તત્) ના એક ભાગરૂપ હોવાના ગુણની પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) આપણને થાય છે. જન્માદિ = જન્મ આદિ यस्य तत् जन्मस्थितिभङ्गम्.

(૨) અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન—પહેલા પ્રકારથી બહુ. જે સમાસમાં સામાસિક પદ (તત્), સમાસના સમગ્ર અર્થના એક ભાગરૂપ બનવાનો ગુણ ધરાવતું નથી—તેવા ગુણની જે સમાસમાં પ્રતીતિ (સંવિજ્ઞાન) થતી નથી તે સમાસને અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. સમાસ કહે છે દા. ત. बहु-घनम् पुरुषम् अत्र जानय । બહુ ધનવાળા માણસને અહીં લાવો. बहु घनम् यस्य सः बहुघनः-तम् અહીં, बहुघनम् પદ, સમાસના અર્થમાં એક ભાગરૂપે જણવા મળતું નથી કારણ કે बहुघनम् એ પદથી માત્ર પુરુષ જ સૂચવાય છે. તેથી સાચું બહુ ધન જેનો આદે એવું અભિપ્રેત નથી એટલે સમાસથી સચ્ચિત્ત અર્થમાં बहुघनम् એ સમાસ પદનો સમાવેશ થતો નથી, તેથી बहुघनम् સમાસ અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુ. છે

આ ૪૧ પ્રથમ સમાસ... લક્ષ્યકર્ણ: અને બીજા સમાસનું ચિત્રણ:

એવાં પણ પ્રસિદ્ધ હતા છે પ્રથમ સમાસાર્થમાં લાગ્યા કાન પણ સમાવિષ્ટ થશે જ્યારે બીજા સમાસાર્થમાં કાળગતીતરી ગાયોવાગો માણુસ સચિત થશે ચિત્રગુ ને કોઈ બોલાવે ત્યારે તેની વિચિત્ર ગાયો બેગી જતી નથી, માત્ર મનુષ્યના અર્થ જ સમાસાર્થમાં આવે છે

જન્માદિ સમાસ યદ્યાદિ અથવા લઙ્ઘ્યકર્ણ ના જેવો છે દૂકમાં, જન્મ નો સમાવેશ સમાસના અર્થ જન્મ સ્થિતિ લય-માં કરવામાં આવે

નમના ચ વાદિત્વમ્—જન્મસ્થિતિનય એ સમૂહમાં જન્મને શા માટે પ્રથમ માનવો? આનો ઉત્તર સરલ છે શ કરાયાય જન્મની પ્રથમનાને યોગ્ય કરાવવા બે કારણો આપે છે

(૧) આ સૂત્રના મૂળમાં રહેલી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં જન્મસ્થિતિનયની વાત આવે છે તેમાં ક્રમમાં પ્રથમ જન્મ આવે છે તેથી શ્રુતિને અનુસરીને સૂત્રમાં પણ એ જ ક્રમ જાળવી રાખેલો છે આ સૂત્રના મૂળમાં રહેલી શ્રુતિને દૂકમાં સમજી લઈએ

યતો યા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અમિસવિશન્તિ, તદ્ વિજિજ્ઞાયસ્વ । તદ્ પ્રશ્ન । (તે ઉપનિ ૩/૧) જેમાંથી આ પ્રાણીઆ જન્મે છે જેને લીધે જન્મેલાં આવે છે, જેના તરફ પ્રયાણ કરે છે અને જેમાં પ્રવેશી જાય છે તેને જાણવાની તુ ઇચ્છા કર તે પ્રશ્ન છે

કૃષ્ય મનુવેદની તૈત્તિરીય સદિતાના આદ્યથુનો અંતિમ ભાગ એ જ તૈત્તિરીય આનંદયક તે આ ના દશ પ્રપાઠક છે તેમાં ૭ થી ૯ એ ત્રણ પ્રપાઠકોને તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ પણ કહે છે તેમાં અનુક્રમે નણ વ નીચો છે. શિક્ષાવત્ની, બ્રહ્માનંદવત્ની અને બૃહુવત્ની ઉપર ગોંડતુ વાક્ય તૈ આનંદયત્ના ૯ મા પ્રપાઠકમાં અથવા તૈ ઉપનિ ની ત્રીજી બૃહુવત્નીમાં આવે છે

ઉપનિ વાક્યમાં પ્રથમ જાતાનિ (જન્મ) પછી જીવન્તિ (સ્થિતિ) અને પછી અમિસવિશન્તિ (લય) એ પ્રમાણે ક્રમ છે એટલે સૂત્રમાં, શ્રુતિમાં કરેલા નિર્દેશની અવેક્ષાએ જન્મ શબ્દ પ્રથમ છે

(૨) ઘસ્તુવૃત્તારપેક્ષમ્ ચ—ભાષ્યની વાચના (Text) મા આ પદ હપાયુ નથી ભાષાતરમાં છે પરંતુની બાગતમાં જે સ્વાભાવિક રીતે (દૃષ્ટ)

અને છે, હોય છે તેની અપેક્ષાએ પણ જન્મ પ્રથમ આવે. કેઈ પણ વસ્તુ પહેલાં ઉત્પન્ન થાય, પછી જ જન્માદિ ધર્મવાળી વસ્તુના સ્થિતિસ્થ સંભવી શકે. વૃત્ત = વૃત્તિ = વસ્તુના સ્વાભાવિક વિકાસની દશા-પરિસ્થિતિ... વસ્તુ-વૃત્ત = The natural development of a substance.
(જયોગ' થીએ.)

આમ, શ્રુતિના નિર્દેશની તેમજ વસ્તુના વિકાસની સ્વાભાવિક પરિ-સ્થિતિની અપેક્ષાએ, સૂત્રમાં જન્મ શબ્દ પ્રથમ માનીને મૂકેલ છે.

અહીં જન્માદિ એ સૂત્રના પ્રથમ પદની ચર્ચા પૂરી થાય છે. ભાષ્ય-કર્તા જન્માદિ શબ્દ એ રીતે સમજાવ્યો : (૧) સમાસની રીતે તેનો અર્થ કરીને અને (૨) જન્મ ને કેમ પ્રથમ માનેલ છે તે બતાવીને.

(૨) અર્થ—“આ (જન્મ) ના” સૂત્રના બીજા પદની સમજૂતી અહીંથી આરંભાય છે. इदम् सर्वनामनु' નપું. ઇદ્રી વિલક્ષિત એ. વ. છે. ઈદ્રિણઃ જન્માદિસ્થિતિસ્થના શુભધર્મવાળું જગત હોવાથી તેને ધર્મ-ધર્મવાળું કહેવું છે. સામાન્યતઃ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવા મળે—પ્રત્યક્ષ હોય-તેને इदम् આ સર્વનામથી બતાવવામાં આવે છે. જગત પ્રત્યક્ષ-સામે દેખાય છે તેથી તેને इदम् સર્વનામથી બતાવેલ છે. સંનિઘાપિત સમ + નિ + ધા તું પ્રેરક ક. બૂ. ફ. સનિધિમાં બાણમાં સામે જ-મૂકાયેલું = હેતુ' એવું જગત.

પ્રત્યક્ષ જણાતા, જન્મ વગેરે ધર્મોવાળા ધર્મો જગતનો નિર્દેશ સૂત્ર-કારે इदम् સર્વનામથી કર્યો—અર્થ. इदम् તું પછી એ. વ. અર્થ. इदमा એ મનુષ્ય ની જેમ इदम् શબ્દ તું તૃતીયા એ. વ. છે. इदમા એટલે (મનુષ્ય-મનુષ્યતા-પવનથી) इदम् શબ્દથી.

અહીં इदम् તું પછી એ. વ. અર્થ, સંબંધનો અર્થ બતાવવા માટે છે. અર્થ=આ જગત સંબંધી-જન્માદિ=જન્મસ્થિતિસ્થ એટલે કે અર્થ એ પછી સંબંધના અર્થમાં યોગ્યચેત્રી છે. જગત અને જન્માદિ વચ્ચેનો સંબંધ પરી વિભક્તિથી બતાવાયેલ છે.

અહીં મુખી સૂત્રગત બીજા પદ—અર્થ ની સમજૂતી ભાષ્યકારે આપેલી છે.

(૩) યતઃ—પૂત્રત્વ' ત્રીજું અને અંતિમ પદ. યતઃ યત્ (જે) સર્વ-નામમાં સંલિપ્ત (તઃ). પ્રત્યક્ષ જ. એલ છે. યતઃ—જે (કારણ) માંથી. યતઃ

૫૬ આ જગતના જન્માદિ જે કારણભાષી થાય છે તે જાણને બતાવવા માટે છે. શ્રી ગોવિન્દાનંદ નેધિ છે. “યત્ શબ્દેન સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ અનન્તમ્ આનન્દરૂપં વસ્તુ ઉચ્યતે ।” (રત્નપ્રભા)

અસ્ય જગતઃ નામરૂપાભ્યામ્...સૂત્રના પ્રત્યેક પદના અર્થો બતાવીને, શંકરાચાર્ય સૂત્રના સમગ્ર વાક્યનો અર્થ સમજાવે છે. ચાર વિશેષ-ભાષી વિશિષ્ટ એવા આ (જગત) ના, જન્મ વગેરે જે જે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ (યતઃ) કારણભાષી થાય છે, (અસ્ય જન્માદિ યતઃ, ૫૭ી વાક્ય-પૂર્તિ' માટે ઉમેરવું, તદ્ વ્રહ્મા) તે જાણ છે. સૂત્રનું વાક્ય આમ થશે :

અસ્ય જન્માદિ યતઃ, (તદ્ વ્રહ્મા) ।

જગતના ચાર વિશેષણો—

(૧) નામ રૂપાભ્યામ્ વ્યાકૃતસ્ય (અસ્ય જગતઃ) નામ અને રૂપ દ્વારા પ્રગટ થયેલું જગત. વ્યાકરોતિ=વહ્નિઃ પ્રકટયતિ (રત્નપ્રભા) અથવા નામ અને રૂપને લીધે ભિન્ન ભિન્ન બનેલું (ભાસતુ) જગત, “Differentiated by names and forms.” (ધીમે) જે વસ્તુ નામરૂપ પ્રગટ થાય છે તે વસ્તુ દમેશ્વર ચેતનકર્તાભાષી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. ડા. ત. ખુરસી તેને ‘ખુરસી’ એવું નામ અને અમુક ખાસ પ્રકારનો આકાર (રૂપ) છે. ખુરસી કાંઈક ચેતનકર્તાએ જ બનાવેલી હોય છે. કારણ કે ચેતન કર્તા પહેલાં ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુનાં નામરૂપ પોતાની બુદ્ધિમાં દેખી લે છે. ૫૭ી તેવા નામરૂપવાળી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. આ બુદ્ધિમાં પહેલેથી દેખવાનું કાંઈ તો માત્ર ચેતનકર્તા હોય તો જ બની શકે. જાણ પણ જન્મ-તની રચના આ પ્રમાણે કરે છે. શ્રી વાયસ્વતિ લખે છે, “યત્ ચત્તુ નામના રૂપેણ ચ વ્યાક્રિયતે તત્ ચેતનકર્તૃકં દૃષ્ટમ્, યથા ઘટાદિ । ઘિવાદ-અધ્યાસિતં ચ જગત્ નામરૂપાભ્યામ્ વ્યાકૃતમ્, તસ્માત્ ચેતનકર્તૃકં સમ્ભાવ્યતે । ચેતનો દ્વિ બુદ્ધો આલિખ્ય નામરૂપે, ઘટ इति નામના, રૂપેણ ચ કમ્યુ ગ્રીવાદિના (શંખ જેવી ડોક-ગળાવાળા વગેરે આકાર સાથે), યાદ્યમ્ ઘટમ્ નિષ્પાદયતિ । (ભામતી)

આ વિશેષણ જગતના કારણને ચેતન સિદ્ધ કહે છે.

(૨) અનેકકર્તૃભોક્ષ્ઠ સંયુક્તસ્ય (અસ્ય જગતઃ)—અસંખ્ય કર્તા ભોક્તાથી જોડાયેલું જગત અનુષ્ઠક=એકે હોતા નથી-જેમાં કર્તા-ભોક્તા એક ન હોય; આમ પણ સમગ્ર શકાય. ડા. ત. અતિવજ વગેરે યજ્ઞનાં

કર્તા ખરા, પણ બોક્તા તો યજમાન. પિતૃ વગેરે જીવ શ્રાદ્ધના બોક્તા ખરા, પણ કર્તા પુત્રાદિ હોય છે. જીવ કર્તા-બોક્તા ઉભય હોય એ સામાન્ય છે તાત્પર્ય એ છે કે જગતમાં દેખાતા અસંખ્ય કર્તા-બોક્તાઓને દિરણ્ય-ગર્ભ-બ્રહ્મા જેવો મદાનર્થ મદાન જીવ પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં.

આ વિગેરે જગતના કારણને બ્રહ્મા કરતાં એ અધિક શક્તિમાન સિદ્ધ કરે છે. દિરણ્યગર્ભાદિ જીવજન્યતાં નિરસ્યતિ । (રતનપ્રભા)

(b) પ્રતિનિયત-દેશ-કાલ-નિમિત્ત-ક્રિયા-ફલ-આશ્રયસ્ય (અસ્ય જગત.) નિમિત્ત સ્થળ, સમય, કારણ, ક્રિયા અને ફલના આશ્રયરૂપ બનતું જગત જગતમાં આ પાંચે વસ્તુઓની સાથે અમુક નિશ્ચિતતા-ચોક્કસાઇ જોડાયેલી જોવા મળે છે. દા ત. કૃષ્ણમૃગ અમુક નિશ્ચિત દેશમાં જ થાય. તમાકુનો પાક ચરેશ્વર પ્રદેશમાં થાય આ દેશની પ્રતિનિયતતા-નિશ્ચિતતા.

કોયલના ટૂંકા વસતમાં થાય, એ કાલની ચોક્કસાઇ બ્રહ્માકાપક્ષીને મેધગર્જનાના નિમિત્તથી ગર્ભાધાન થાય, એ નિમિત્તનું ચોક્કસપણું. યજ્ઞ દિત્તી અમુક ક્રિયાઓ બ્રાહ્મણ જ કરાવી શકે, એ ક્રિયાની નિશ્ચિતતા જગતમાં અમુક સુખી, અમુક દુઃખી મનુષ્યો દેખાય છે. એ ફલની નિયતતા.

ત્રિશ્રજી ઉપર પ્રભાશે, આ સમાસની પાંચેય વસ્તુઓને અવગ કરી સમજાવે છે. શ્રી મોવિન્દાનંદ રહેજી જુદી રીતે આ સમાસનો વિશ્લેષ કરે છે : પ્રતિનિયતાનિ વ્યવસ્થિતાનિ દેશ-કાલ-નિમિત્તાનિ યેવામ્ ક્રિયા-ફલનામ્ તત્-આશ્રયસ્ય इत्यर्थः । (રતનપ્રભા) ક્રિયાનાં ફલો કે જેમને માટે સ્થળ, સમય અને નિમિત્ત વ્યવસ્થિત હોય છે. એવા ક્રિયાફલોના આશ્રયરૂપ એવું જગત. તેઓ સમજાવે છે કે ધારો કે સ્વર્ગ એ અમુક ક્રિયાનું ફલ છે સ્વર્ગ માટે મેરુ પર્વતનો પૃથ્વલાગ એ વ્યવસ્થિત-વિશેષ રીતે વ્યવસ્થિત-ચોક્કસ દેશ છે (સ્વર્ગ મેરુ પર્વત ઉપર છે એવી એક માન્યતા) એ જ સ્વર્ગરૂપી ક્રિયાફલ માટે કાલ નિશ્ચિત છે. દેહ પડ્યા પછી સ્વર્ગ મળે. સ્વર્ગનું નિમિત્ત પણ નક્કી હોય છે, જેમકે ઉત્તરાયણમાં મૃત્યુ થતું વગેરે.

અહીં વાત સાચે છે જગતની. પણ જગતના ક્રિયાફલો માટે નિશ્ચિત દેશકાલાદિ હોય છે એ સમજવા આપણે વાતને સ્વર્ગમાં લઈ જઈએ હીએ. ત્રિશ્રજીના પ્રથમ અત્તવેદ્ય અર્થમાં પ્રસ્તુત જગતની સામાન્ય વસ્તુઓને

(ક્રિયાકારિને નહીં) કેન્દ્રમાં રાખેલી હોવાથી, એ અર્થ આપણને વધુ રુચિકર લાગે.

જનનની વસ્તુઓમાં આવી ચોક્કસાઈ (યાદચિહ્ન) મરણ મુળ્ય કે (સ્વાભાવિક) આપોઆપ ન આવી શકે. આવી નિશ્ચિતતાવાળા જનનને રચનાર દર્શા સર્વ શક્તિમાન જ હોઈ શકે. બધું જ કેવું વ્યવસ્થિત ચાલે છે ! ધર્માવાર્ય ઉપનિ. ના દૃષ્ટાંતો પણ કેવો સુંદર ઉદાહરણ છે : કચિન્મનોયો પરિમૂઃ સ્વયમ્મૂઃ યાયાતય્યતો અર્થાત્ વ્યવધાત્ શાશ્વતી-મ્યઃ સમામ્યઃ । એ કવિ, મનીષી, વ્યાપક અને સ્વયં જ પ્રગટ થનારા સ્વયંભૂએ બધા અર્થોને-વસ્તુઓને, અનંત વર્ગોથી શાશ્વત ઠાલવી યથાતથ બરાબર જેમ (યોગ્ય કે પહેલાં) હોય તેમ નિર્મેલી છે.

(૪) મનસા અપિ અચિન્ત્યરચનારૂપસ્ય (અસ્ય જગતઃ) મનથી પણ ન ચિંતવી શકાય તેવી રચનાના સ્વરૂપવાળું જનન એક માત્ર શરીરની રચનાનું સ્વરૂપ પણ એવું તો સ્પષ્ટપૂર્ણ છે કે તેને મનથી પણ કોઈ દૃષ્ટનાના સંચારમાં ચોક્કસી શકવું નથી, તો પછી કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! શ્રી વાયસર્પતિ લખે છે : વક્ત્રસ્ય અપિ દ્વિ દ્વિતીરચનાયાઃ રૂપમ્ મનસા ન શક્યમ્ ચિન્તયિતુમ્ કદાચિત્ પ્રાક્ પવ જગદ્-રચનાયાઃ, કિમ્ અદ્વ પુનઃ કર્તુમ્ इत्यर्थः । (ભામતી) તો પછી જગતની એ રચના પડેલા (પછી પણ ચિંતવી શકાવું નથી ત્યારે) કરવાની વાતનું પૂછવું જ શું !

આ વિશેષણ પણ સૂચવે છે કે જનનનું કારણ સર્વત્ર અને સર્વ શક્તિમાન જ હોવું જોઈએ.

આ ચારે વિશેષણોને વિચારતાં એ ફલિત થાય છે કે જેમાંથી-જે (સર્વત્ર અને સર્વશક્તિમાન કારણ) માંથી (યતઃ), આ (જગત) નાં (અસ્ય), જન્મ વગેરે (જન્મ-આદિ) થતાં હોય, તે બ્રહ્મ જ હોઈ શકે. અહીં સુધી બાહ્યકારે સૂત્રગત પદોનેા વાક્યાર્થ સમજાવ્યો. હવે, જન્માદિ પદ બીજી રીતે વિચારણા કરે છે.

(૧૨) અન્યેષામ્ અપિ...યાસ્કપરિપઠિતાનામ્—કોઈએવી શંકા કરે કે જન્માદિ એ સૂત્રના પદથી તમે માત્ર જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ વિકારો (પરિવર્તનો) ને જ શા માટે માનો છો ? વસ્તુઓના બીજા પણ વિકારો હોય છે, જેમ કે પરિણામ, વૃદ્ધિ, ક્ષીણતા વગેરે. સૂત્રના જન્માદિ

સમાસનો અર્થ થશે : જન્મ-સત્તા (સ્થિતિ) વિપરિણામ (ફેરફાર)-
વૃદ્ધિ-અપક્ષય (ક્ષીણતા)-વિનાશમ્ (સમા. ૬૬) આ ૭માં થયું જન્મ
હોવાથી, આ ૭યેને બતાવવા માટે સમાસ બનશે. જન્માદિ જન્મ જે
પદ્ક (૭ના સમૂહ) મા પ્રથમ છે તેવા એક ૭નો સમૂહ.

શા માટે જન્માદિ એ સૂત્રગત પદ્યથી માત્ર જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ
જ વિકારો લેવા ?

શંકાયાય' આ શંકાનું સમાધાન કરતા કહે છે કે ભાવ=વસ્તુના
અન્ય વિકારો-પરિણામ, વૃદ્ધિ વ.-નો આ ત્રણ વિકારો-જન્મસ્થિતિનાશમાં
સમાવેશ થઈ શકે છે. તેથી, અમે જન્માદિ એ સૂત્રગત પદ્યથી માત્ર
જન્મસ્થિતિનાશ એ ત્રણ વિકારોને જ સ્વીકારીએ છીએ.

હવે, ભાષ્યમાં તો એવી કોઈ સ્પષ્ટતા નથી કે ૭ વિકારોને ત્રણ
વિકારોમાં કેવી રીતે સમાવવા. મિશ્રણ આ સમાવેશની વાત આ પ્રમાણે
સમજાવે છે : વૃદ્ધિ એટલે વસ્તુના અવયવો-ઘટકોની સંખ્યા વધવી અનેક
તંતુઓની વૃદ્ધિ થતાં, (પહેલા બે, પછી દસ, સો, હજાર તંતુઓ બેગા
કરતાં કરતાં) પદ્મપી એક જ જુદી જ વસ્તુનો જન્મ થઈ જાય છે, તેથી,
વૃદ્ધિનો સમાવેશ જન્મમાં કરી લેવાય. બીજું, સોનાના ગદ્દાને ધડી-ટીપીને
અમુક આકાર આપવામાં આવે છે. સોનામાંથી કુડલ બને છે. આમ સોનું
પરિણામ (ફેરફાર) પામે છે. સોનાનાં આવાં પરિણામને કીધે કુંડલ નામની
એક વસ્તુનો જન્મ થાય છે, તેથી, વિપરિણામ (ફેરફાર) નો સમાવેશ
થયું જન્મમાં કરી શકાય બાકી રહે છે અપક્ષય-ક્ષીણતા-પસારો-ઘટાડો
ક્ષીણતા તો વિનાશની જ એક ધીમી પ્રક્રિયા છે. લોકડાનું 'કોલવાનું' એ
જ તેના વિનાશની ધીમી શરુઆત છે. આમ, વિનાશમાં ક્ષીણતાનો સમાવેશ
થઈ શકે છે

એટલે કે, ૭ વિકારો ત્રણમાં સમાઈ જાય છે

૧ જન્મ (જાયન્તે) = (૧) જાયતે (જન્મ), (૨) વિપરિણમતે (ફેરફાર)
અને (૩) ઘર્ષતે (વૃદ્ધિ).

૨ સ્થિતિ (જીવન્તિ) = (૪) સત્તા (ઋસ્તિ - સત્ = હોવાનો ભાવ તા
= સત્તા)

૩ નાશ (અભિસંવિશન્તિ) = (૫) ક્ષીણતા (અપક્ષીયતે) (૬) વિનાશ
(ચિનશ્યન્તિ)

આમ છતાં, જાણે ૫૪ કે કુંડની જાગૃત્તાઈ જલિ, પશ્ચિમ વ. ને જન્મમાં સમાવી ચકાવી દોષ, પણ મનુષ્ય જેવાં જીવતાં પ્રાણીઓમાં આ રીતે સમાવી લેવાની વાતમાં મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે.

કદાચ આ કાળે, સંક્રાંતિયો ભાષ્યમાં આગળ જન્માદિથી જ વિકારો મદ્ય ન કરવાનું એક બીજું કારણ આપ્યું.

પાસ્ક દલે, ભાષ્યમાર રચના કહે છે કે આ જ વિકારોને પાસ્ક-પુનિએ નિરુપ્તમાં જતાવેલા છે પહેલા આપણે નિરુપ્તની મૂળ વાત જોઈ લેએ : વદ્ માયધિકારા સ્વસ્તિ રૂતિ યાચ્યાયણિઃ । જાયતે (૧) ક્ષસ્તિ (૨) ઘિર્પરણમતે (૩) ઘર્ષતે (૪) કપક્ષીયતે (૫) ઘિન-દ્યતિ (૬) । પાસ્કપુનિ પોતે ૫૪ વાંચ્યાયણિ નામના કાષ્ઠક પૂર્વાચાર્યનું અવતરણ દે છે અને પૂર્વે મનાતા ભાવના-વસ્તુના જ વિકારો ગણાવે છે શ્રી વાયમપતિ મિશ્ર અને શ્રી ગોવિન્દાનંદ આ જ વિકારોના ક્રમમાં થોડા ફેરફાર કરે ન (જેવા મને છે) બન્ન દીકાઓમાં પ્રથમ જલિ અને પછી વિપરિજામ આપેલ છે વસ્તુન તો પોતે વસ્તુમાં ફેરફાર થાય અને પછી જ જલિ થાય, જે નિરુપ્તના મૂળ વાચ્યમાં પણ સૂચવેલ છે અને વિચારણા વિદ્યાનેએ ક્રમમાં આ માટે ફેરફાર કર્યો તે રચના યતુ નથી. કદાચ, નિરુપ્તની છુટી વાચના તેમની આગળ લખે, એમ માનવું પડે

સંક્રાંતિયો કહે છે ને સૂત્રના જન્માદિ ૫૦ પાસ્કપુનિએ બતાવેલા જ વિકારોનું મદ્ય કરવામાં આવશે તો એક નવી શંકા ઉપસ્થિત થશે રૂતિ યાચકુચેત તત્ મા કલ્પિ રૂતિ (કલ્પ) ? ન તુ અઘ-તન જુ કા કુર્મ્મિત્રી ત્રી પુ. એ વ —તે સકાય નહીં, તે માટે) આ અને આગળની વાક્યચર્યના સ્વેજ અટકવી જે સકા એવી ઊભી થશે કે જન્માદિ વિકારોના સમય મૂળ કારણ (પછી મૂળ કારણ ગમે તે હોય) સાથે જોડી ચકાસી નહીં એટલે જન્માદિ ને ચત્તઃ ના સમયનું સ્વરૂપ છુટું રહે ચત્તઃ સંકટથી જગતનું મૂળ કારણ નહીં, પણ કોઈક અવાન્તર (વર્ત્યેનુ) કારણ માનવું પડશે. એક તો જગતના જન્મસ્થિતિસમયની વાત આપણે રહી જશે અને વળી જગતના જન્માદિ કોઈક મૂળ કારણનાથી થયેલ છે એમ મૂળ કાણ્યની વાત પણ નહીં કરી સકાય દૂકમાં જન્માદિ નો અર્થ બદલતાં સૂત્રના ચત્ત ય ને અર્થ પણ બદલવાની ફરજ પાશે, જનાં ચત્તઃ ને એ અર્થે પ્રમાણભૂત નહીં હોવાથી સીકારી સકારો નહીં.

આમ બનવાનો હેતુ બાબમાં બતાવ્યો—તેષામ્ જગતઃ સ્થિતિકાલે સંભાવ્યમાનત્વાત્—તે ૭ વિકારો જગત જમારે (ઉત્પત્તિ પછી) સ્થિતિકાલમાં હોય ત્યારે સંભવી શકે છે. ચારકમુનિએ ગણાવેલા પદાર્થના વિકારો તો જગત ઉત્પન્ન થયા પછી સંભવી શકે છે. તેથી, એ વિકારોને જગતની ઉત્પત્તિના કારણ સાથે સાકળી શકાશે નહીં. પણ સૂત્રમાં તો અસ્ય—આ જગતના જન્માદિ વિકારો પ્રસ્તુત છે, અહીં જન્માદિ માયવિકારાણાં યત્તઃ એવું સૂત્ર નથી. જો એમ હોત તો, ભાવ-વસ્તુના ૭ વિકારોના મૂળ કારણરૂપ પાંચ મહાભૂતોનું લક્ષણ આ સૂત્રમાં માનવું પડત. આ સૂત્રનો મૂળ હેતુ તો બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવાનો છે.

ઉપર રજૂ કરેલી છે તેવી શંકા ન થાય તે માટે જે ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થતી તેવું ની શ્રુતિમાં બતાવી છે તે જ ઉત્પત્તિનું મધ્ય કરવું. વળી એ શ્રુતિમાં જ તે બ્રહ્મમાં જ (તત્ર ઘય) જે રિધતિ બતવી છે તે રિધતિ અને ત્યાં જે પ્રલય કરેલ છે તે જ પ્રલય—ત ઘય—તે જન્માદિ જ ત્રણ વિકારોનો અહીં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. દૂંકમાં, શ્રુતિના જ ત્રણ વિકારો જન્માદિ પદ્ધતિ લેવા, ચારકમુનિએ બતાવેલા નહીં. યા—સર્વાના—મયાં યતો ઘા...શ્રુતિની ઉત્પત્તિ બતાવી શ્રી અમ્ભાનંદ સરસ્વતીએ વેદાન્ત હૃદયતાડુ (ભાગતી ઉપરની ટીકા) માં આ વાત સવિસ્તર સમજાવી છે.

શ્રી ગોવિન્દાનંદ કહે છે : “તન્મૂલીકરણ (નિરૂક્ત વાક્યને મૂળ-આધાર તરીકે ગણીને) જન્માદિપટ્ટક કારણત્વં લક્ષણં સૂચાર્થઃ” શ્રી અદ્યે સૂચકતા ઘટલક્ષણં ન સંગૃહ્યોતમ્ કિં તુ મહાભૂતાનામ્ લક્ષણમ્ ઉક્તમ્ (કારણ કે ચારક મુનિએ બતાવેલા ૭ વિકારોનું મૂળ કારણ તો પૃથ્વી, જલ વગેરે પાંચ મહાભૂતો છે.)” શ્રી શંકરા ક્યાત્, સા મા ભૂલ (નત્ મા શાદ્—તે શકાય નહીં) શ્રી યે ધૃતિ-ઉક્તા જન્માદયઃ ત ઘય મુદ્યન્તે રત્યર્થઃ ।” (રત્નપ્રભા)

વાર્ધાપિણિ કે ચારકે પોતાના જીવનકાલમાં દેખાતા સોનું વગેરે પદાર્થો જોઈને ૭ વિકારો ગણાવેલા છે. એમાં જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ નજર સામે થતી દેખાય છે ઇન્દ્રિયરૂપ છે—જગતની ઉત્પત્તિને કાર્ત્ત્વ્ય પ્રત્યક્ષ મેલેલાનું નહીં, તે આપણી ઇન્દ્રિયો કે અન્ય બાબતો નથી. તેથી જે અપ્રત્યક્ષ છે તેમાં પ્રત્યક્ષ ની વાત સાચી પાડવી મોઝા નથી શ્રી અપ્પાય દીક્ષિને આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે : “યામ્કારણઃ ક્યવાલે દેમાદીનાં વિકાર-પટ્ટકં ઘટ્ટા પઠિતાવન્તઃ” શ્રી રૂપપ્રભા, ન અતીન્દ્રિય અર્થે પ્રત્યક્ષ

કલ્પનીયમ્ इत्यर्थः । (કલ્પનતુ પરિમલ-વેદાન્ત કલ્પનતુ પરની દીકા-ભામતીની દીકાની દીકા!)

ન યયોક્તયિદોષણદય . દવે ભાષ્યમાર સૂત્રના યતઃ પદ્યી સૂચ-વાના કારણેનો નિર્ણય કરે છે તે માટે સાંખ્યદર્શન, ન્યાય-વૈશેષિક, માધ્ય-મિક બૌદ્ધદર્શન, પુણ્યમ્ન, સ્વભાવવાદ વગેરે મનોર્મા બતાવેલા જગત કારણેનો નિર્ણય કરે છે તેમાં નૈયાયિકોના અનુમાનની શ કરાચાર્યે વિન્ના રૂપેક ચર્ચા કરી છે આ ભાષ્યકારના સમમગ અત મુધી અનુમાનવાદી મત ચર્ચાના દેન્દ્રમાં સીધી કે આશ્ચર્ય રીતે નેવા મગે છે

મદેસા વિશેષોવાળુ જગત, સર્વંદ અને સર્વંદમિતમાન ધર્મર સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં.

(૧) પ્રધાનાસ્ અચેતનાત્.. અચેતન એવા પ્રધાન=પ્રકૃતિ જડ પ્રકૃતિમાંથી એવું અદ્વિતુત જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં સાંખ્ય દર્શનના પ્રણેતા કપિલમુનિ મનાય છે. ધર્મર કૃષ્ણની સાંખ્યકારિકાઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિ, એ મૂળ કારણોને લીધે જગત ઉત્પન્ન થતુ બતાવ્યુ છે તેમાં પુરૂષ તો માત્ર દ્રષ્ટિ પ્રકૃતિ ઉપર દેહે છે જગત ઉત્પન્ન થવાનો પ્રક્રિયા તે પ્રકૃતિ-જડ પ્રકૃતિમાં થાય છે નિર્લિધ પુરૂષ તો કાંઈ કરે નહીં, પ્રકૃતિને જ દર્તા માનવામાં આવે છે પુરૂષને ભોક્તા માનવામાં આવે છે, સરખાવે—કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુ પ્રવૃત્તિરુચ્યતે । ગીતા ૧૩/૨૧

સાંખ્યમત, વૈશેષિકવાદ વગેરેનુ સવિસ્તાર ખડન શ કરાચાર્યે તત્ત્વ-પાઠભાષ્ય (પ્ર મુ. અ ૨, પાદ ૨) માં કરેલું છે

(૨) અણુમયઃ—અણુઓમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે સભવી થકે નહીં કથાદમુનિ પ્રણીત વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓને જગતકારણ માનવામાં આવે છે પરંતુ જડ પરમાણુઓમાં સ્વય ક્રિયા કેવી રીતે કરી શકે તે સમજાવી શકાય તેમ નથી (ન અણુપુ આય કર્મ સ્યાત્ શાં ભા. તત્ત્વપાદ અ સૂ ૨/૧૧૨) એટલે અણુઓને પણ જગતના જન્મ-માદિતુ કારણ, સૂત્રના યત પદ્યી સ્વીકારી શકાય નહીં

(૩) અમાવાસ્—અભાવમાંથી પણ જગતના જન્મ-માદિ થઈ શકે નહીં, અમાવ=અન્ય નાગાલુની મૂલ માધ્યમિક કારિકાઓમાં અન્યવાદતુ સ્થાપન

કરેલું છે. આને ખૌદ્દર્શનની માધ્યમિક શાખા કે શૂન્યવાદ કહે છે. ૨૧૨૩૧ બ્ર. સુ. ભાષ્યમાં આચાર્ય નોંધે છે. શૂન્યવાદિપક્ષઃ તુ સર્વ-પ્રમાણવિપ્રતિસિદ્ધઃ इति तत् निराकरणाय न आदरः क्रियते (!) કોઈ પ્રમાણથી શૂન્યવાદ સિદ્ધ જ થઈ શકતો નથી. તેથી, તે વાદ ખંડિત થવાના આદરને પણ લાયક નથી. જાણે કે વાદનું ખંડન કરવું એ પણ એ વાદના માન કરવા જરાજર છે. શૂન્યવાદ તો એવા માનને ય લાયક નથી ! ઘડો શૂન્યમાંથી નહીં, માટીમાંથી થાય છે. કોઈક વસ્તુ આરોપ કરવા માટે પણ જરૂરી છે. રજતનો ભ્રમ થવા માટે શુકિત તો જોઈએ જ ને ! શૂન્યને કારણ માનીએ તો આ દેખાતું જગતની કોઈ રીતે ઉત્પત્તિ વ. સમજી શકાય નહીં. (અન્નભક્ત, ગૌડપાદનો અગ્નિવાદ, ખૌદ્દોનો શૂન્યવાદ આ રીતના અને આટલા સરલ નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું.)

(૪) સંસારિણઃ ચા—સંસારી એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં જોને જવાનું થાય તે સંસરણ-ગમન કરનાર તે સંસારી=જીવ મહાનમાં મદ્દ ન સંસારી તે દિરણ્યગભં બ્રહ્મા. શ્રી આનંદગિરિ લખે છે. “કેचित્ તુ દિરણ્યગભં સંસારિણામ્ પથ આગમાત્ જગદ્દેતુમ્ આચક્ષતે । આ મત બહુ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી ‘ન્યાયનિર્ણય’ ટીકામાં કેચિત્-કેટલાક કહે છે—એમ કહેવું છે. બ્રહ્મા જેવો સમર્થ જીવ પણ આવું જગત રચવા સમર્થ નથી.

(૫) ન ચ સ્વભાવતઃ—સ્વભાવમાંથી-આપોઆપ પણ, જગતના જન્માદિ સંભવી શકે નહીં. શંકરાચાર્યના સમયમાં કે તેની પહેલાં સ્વભાવવાદ કે યદ્વેજવાદ પણ પ્રચલિત હતો. સ્વભાવવાદ પ્રમાણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર (!) કાર્યની અંદર સ્વભાવથી જ રહેલી છે. (ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા-એમ. દિરિયણ્ણ)

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે પ્રથમ ચાર મતોનો તો, ન સંભાવયિતુ શક્યમ્—એ કારણમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ વ ની સંભાવના શક્ય નથી, એમ માત્ર નિર્ણય કરીને જ ભાગ્યદારે સંતોષ માન્યો છે. પણ, આ પાંચમા કારણનો નિષેધ કરવા માટે ભાષ્યમાં હેતુ બતાવેલો છે: વિશિષ્ટ...સ્વભાવતઃ ઉત્પત્તિ એ રીતે લઘુ શકાય. કાં તો વસ્તુ પોતે પોતામાંથી જ જન્મે. (કારણ સ્વીકાર પણ પોતે જ પોતાનો હેતુ) અથવા તો કોઈ પણ કારણ વગર આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જાય. કોઈ વસ્તુ પોતે

પોતામાંથી ઉત્પન્ન થતી જગતનાં જોવા મળતી નથી, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ માટે પણ પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારી શકાય નહીં. બીજો વિકલ્પ પણ શક્ય નથી. કારણ કે કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે ખાસ પ્રકારનું સ્થળ, ખાસ સમય અને વિશિષ્ટ એવા નિમિત્ત કારણનું મદદથી કરવું જ પડે છે. ગંગ-રૂપી કાર્ય થવા માટે અમુક પ્રકારનું ખેતર, અમુક ચોક્કસ-ચોખ્ખાસાનો-સમય અને કૃષિનિષ્ણાત ખેડૂતની નિમિત્ત કારણની જરૂર રહે છે જ.

સરખાવો—કિં સ્વયમેવ સ્વસ્ય હેતુઃ इति स्वमायः उत कारण-अनपेक्षत्वम् । न आद्यः, आत्म-आद्यतयात् । न द्वितीयः... विशिष्टानि असाधारणानि देशकालनिमित्तानि । तेषाम् कार्य-अधिभिः उपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारण-अनपेक्षत्वं न युक्तम् इत्यर्थः । (રત્નપ્રભા)

પતદ્ પવ ..માં નૈયાયિક-વૈશેષિકોનું કારણનું કાર્ય પરથી થતું અનુમાન અહીં સૂચવેલું છે જાણકાર સ્વભાવવાદનો નિષેધ દર્શ કરવા માટે એક હેતુ તો આપે છે. એ હેતુમાં વૈશેષિકોનું અનુમાન સૂચિત છે. સ્વભાવવાદનો નિષેધ કરવા કહ્યું કે કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે વિશિષ્ટ દેશાદિની જરૂર હોવાથી, જગતના જન્મ-માદિનું કારણ સ્વભાવ માની શકાય નહીં. આ હેતુમાં, કાર્યના સ્વરૂપ ઉપરથી કોઈક વિશિષ્ટ કારણનું અનુમાન સૂચિત છે.

જાણકાર કહે છે આ જ અનુમાનને, ઇશ્વરને કારણ માનનારા વૈશેષિકો-નૈયાયિકો, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા માટે, સાધન તરીકે મોજે છે હા ત. યત્ યત્ કાર્યમ્ તત્ તત્ સર્વકર્મ, ઘટયત્ । જે કાર્ય હોય તે હમેશાં કર્તાવાળું જ હોય. ઘટ કાર્ય છે. તેનો કર્તા કુલકાર હોય છે જ. કુલકાર વગર આપોઆપ (સ્વમાયત.) બટ થનો નથી. આમ જગત વિષે પણ અનુમાન ઘટ શકે.

જગત્ સર્વકર્મ, કાર્યત્વાત્, યત્ યત્ કાર્યમ્ તત્ સર્વકર્મ, યથા ઘટઃ, इदम् जगत् कार्यम् (વિધી) જગત્ સર્વકર્મ । આમ, પક્ષ, હેતુ, સોદાહરણ વ્યાપ્તિ, ઉપનય અને નિગમનથી આ તર્ક રબૂ કરી શકાય.

નૈયાયિકો આવી રીતે, જગતના કારણરૂપ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સદ્

શંકરાચાર્યે સ્વભાવવાદનો વિરોધ કરવા નૈવાયિકોના અનુમાનનો આશ્રય લીધો, એક કાંટાથી બીજા કાંટાને કાઢવા પૂરતો. આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી, કારણ કે આગળનો લાખ્યવિસ્તાર આ મુદ્દાને આધારે છે.

હવે, ઉપરની ચર્ચા સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ. સૂત્રના ચતઃ પદ્યો કારણ સૂચવાય છે—જે (કારણ) મંથી પણ આદરાવણે કપું કારણ એવી કારણ વિશે સ્પષ્ટતા કરી નથી. તેથી, ચતઃ પદ્યો અનેક કારણો કલ્પવાની શક્યતા

છે. તે આમ, ૧ ચતઃ = પ્રધાનાત્

૨ ચતઃ = અણુભ્યઃ

૩ ચતઃ = બ્રહ્માત્

૪ ચતઃ = સંસારિણઃ

૫ ચતઃ = સ્વભાવતઃ

આ બધા શક્ય કારણોનો શંકરાચાર્યે નિષેધ કર્યો કારણ કે એમને તો ચતઃ = પ્રજ્ઞાનઃ એમ સિદ્ધ કરવાનું છે.

હવે, સ્વભાવવાદનો વિરોધ કરવા જતાં, ચતઃ સ્પષ્ટની એક નવા અર્થની શક્યતા ઊભી થઈ. ચતઃ = વર્તુલતઃ = ફેરવતઃ એટલે કે જગતના જન્માદિ કર્તા ઇશ્વરમાંથી થયેલ, સ્વભાવતઃ—આપમેળે નહીં.

(૧૩) નનુ દદ્વાપિ—નનુ શંકા સૂચવતો અવ્યય છે. દદ્વા=અહીં જન્માદિ સૂત્રમાં—પણ, તત્ પદ્ય=નૈવાયિકોએ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ માટે પોજેલું અનુમાન જ. ઉપન્યસ્તમ્—પું ૨જૂ થયેલું છે? લાખ્યકારે સ્વભાવવાદના વિરોધમાં આ અનુમાનનો આશ્રય લીધો. તેથી, સૂત્રના પદોનો અર્થ આમ પણ થઈ શકે : જન્માદિ-અસ્ય ચતઃ—આ જગતરૂપી કાર્યનાં ઉત્પત્તિ વગેરે જે કારણમાંથી થાય છે, તત્ પ્રજ્ઞા નહીં, પણ તે (નૈવાયિકોએ માનેલ) ઇશ્વર છે.

જો આમ સ્વીકારવામાં આવે તો, એનું પરિણામ એ આવશે કે આદરાયણ આ સૂત્રમાં નૈવાયિકોનું અનુમાન રજૂ કરે છે—કહો કે એ અનુમાનના પાયા ઉપર આ જન્માદિ સૂત્ર રચાયું છે. તાત્પર્ય કે બાદરાયણનાં સૂત્રોમાં નૈવાયિકોના અનુમાનની વિચારણા છે, ઉપનિ. વાક્યોની નહીં.

શું આ વાત તમે સ્વીકારી છો ?

ન વેદાન્ત...શંકરાચાર્ય વૈશેષિકોની વાતનો અસ્વીકાર કરે છે અને સૂત્રોનું મુખ્ય પ્રયોજન, રૂપકાત્મક સુંદર શૈલીમાં બતાવે છે તમે માનેા છે એ વાત બરાબર નથી. કારણ કે સૂત્રોનું પ્રયોજન વેદાન્ત-ઉપનિષદના વાક્યોરૂપી કુસુમોને ગ્રથવાનું છે જાણે કે ઉપનિષદના વાક્યો પુષ્પો હોય, બ્રહ્મસૂત્ર જાણે કે પરાવવાનો દોરો હોય અને આદરાયણ જાણે કે શાંત ને સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠા બેઠા, ઉપનિષદના પુષ્પોને બ્રહ્મસૂત્રના દોરામાં પરાવતા ન હોય ! શંકરાચાર્યની શૈલી સુભોધ છતાં અર્થગંભીર છે (ભાષ્ય પ્રસન્નગંભીરમ્ તત્પ્રણીતં વિભજ્યતે ભામતી ટીકાના આરબે) જાણે કે સૂત્રને અત્યુત્પત્તિ-અર્થ પ્રગટ કરતા હોય તેમ ભાષ્ય કરે કહ્યું વેદાન્ત-વાક્ય-કુસુમ પ્રચન-મર્ચ-ત્યાત્ સૂત્રાણામ્ ।

વાક્યાર્થ આચાર્ય રૂપકાત્મક ભાષાને સાદા રૂપમાં સમજાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાં વેદાન્ત-ઉપનિષદના વાક્યોને લઈ લઈને, તે વાક્યોના અર્થ વિષે વિચારણા કરવામાં આવે છે આમ, બ્રહ્મસૂત્રો તો ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણાનું એક સાધન છે જિજ્ઞાસુ, બ્રહ્મસૂત્રમાં ગૂંધાયેલા ઉપનિષદના વાક્યોના અર્થ ગંભીર વિચારણા કરે છે વિચારણાને અતે અમુક અધ્યવસાન=નિર્ણય કરી લે છે એ નિર્ણય થવા પછી આપોઆપ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થાય છે બ્રહ્મની અનુભૂતિ કદી એ અનુમાન વગેરે પ્રમાણની વિચારણા કરવાથી થતી નથી નિર્વૃત્તિઃ=અવિર્ભાવ પ્રગટ થવું (ભામતી) બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારનો આવિર્ભાવ

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનો આવિર્ભાવ આ સૂત્રો દ્વારા થતો હોવાથી, આ સૂત્રોને બ્રહ્મસૂત્રો કહે છે એ સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણાને અતે થતા નિર્ણયમાંથી આવિર્ભૂત થાય છે, એ પણ નક્કી છે. જ્યારે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદના વાક્યોની વિચારણામાંથી જ થાય છે એ નિર્વિવાદ હોય તો પછી સૂત્રકાર ઉપનિષદના વાક્યોને છોડીને, તેમાં અનુમાનની વિચારણા શા માટે કરે !

દૂંકમાં, આ જન્માદિ સૂત્રમાં વૈશેષિકોના અનુમાનની વિચારણા નથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદના યતો યા દમાનિ...એ વાક્યની જ એમાં વિચારણા કરેલી છે.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ભાષ્યકારે ચત્ત પદથી સચવાતાં

બધાં કારણોનો = નૈયાયિકોનાં અનુમાનસિદ્ધ ઈશ્વરનો પશુ-નિષેધ કરીને
જો પોતાના મતના સમર્થનમાં સંધિસંધી ચતો વા હમાનિ. એ તૈત્તિ.
શ્રુતિ ટાંકી દીધી હોત તો, આગળના લાભ્યનો વિસ્તાર થાત નહીં.

પરંતુ, અનુમાન પ્રમાણનું વેદાન્તમાં સ્થાન નિશ્ચિત કરવાની લાભ્ય
કારની ઇચ્છા હોવાથી, પત્તદુ પવ અનુમાનમ્ એમ કહીને શંકાની
ભૂમિકા સર્જી છે.

સત્સુ તુ...અહીં, લાભ્યમાં અનુમાનનો પ્રમાણની પણ શરતી
સ્વીકાર કરેલો છે. આ વાત પ્રથમ સૂત્રલાભ્યના અંતમાં પણ સૂચવી છે-
તત્-અવિરોધિ-તર્ક-ઉપકરણ વેદાન્તવાક્ય-મીમાંસા । તત્=ઉપનિ.
વાક્યોને જે તર્ક વિરોધી ન હોય, માત્ર તેવા જ તર્કોને સાધન તરીકે
વેદાન્તની વિચારણામાં સ્વીકારાય છે. પરંતુ, બ્રહ્મના જ્ઞાન માટેનું મુખ્ય
પ્રમાણ તો વેદાન્ત વાક્યો જ છે. તેમાં ગૌણ રીતે, મર્યાદિત પ્રમાણમાં
અનુમાનને પણ સ્થાન ખરું.

સત્સુ—સતિ સાતમી છે: યદા જગતઃ જન્મકારણ ઘાદીનિ
વેદાન્તવાક્યાનિ સન્તિ તદા—જ્યારે જગતના જન્મમાદિને કહેતાં—પતા-
વતાં, ઉપનિ. નાં વાક્યો મળતાં હોય છે ત્યારે.....આ એક વાત.

ખીલું, એ વાક્યોના અર્થની સમજૂતી (મદદ) જ્યારે અનુમાનથી
વધુ દૃઢ થતી હોય ત્યારે...એટલે કે અનુમાન શ્રુતિમાં કહેલા અર્થને સમ-
જવામાં મદદરૂપ થતું હોય તો.....

ત્રીલું, એ અનુમાન ઉપનિ. વાક્યોનો વિરોધ ન કરતું હોય તો...

પ્રમાણં મવત્—પ્રમાણ થના અનુમાનને ન નિવાર્યતે—અટકાવી
શકાતું નથી. એટલે કે આ ત્રણ શરતો પૂરી થતી હોય તો અગે અનુમા-
નને પણ વેદાંતમાં સ્વીકારીએ છીએ સૂત્રકાર પણ સૂત્રોમાં એટલે અંશે
અનુમાનને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે. ન નિવાર્યતે=નિવારી શકાતું
નથી—નિવારણ કરવામાં અટકાવવામાં—આવતું નથી—સ્વીકારવું પડે છે.

એક તો, શ્રુતિએ વિવાદાર્પક વસ્તુ અગે મળતી હોય, એટલે કે
અનુમાન પ્રમાણ તદ્દન સ્વતંત્ર ન હોય.

ખીલું, અનુમાન શ્રુતિના અર્થને સમજવામાં સહાય કરતું હોય,
અને ત્રીલું અનુમાન ઉપનિ. વાક્યનું વિરોધી ન હોય—આમ અનુમાનનો
વેદાન્તમાં સામાન્ય શરતી સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

શંકરાચાર્ય પોતાના મનના સમર્થનમાં એ શ્રુતિઓ ટાંકે છે. શ્રુતિના સહાયક તરીકે અનુમાનને સિદ્ધ કરવા કોઈ અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી. શ્રુતિ સ્વયં એ વાત કહે છે.

શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ— બૃહદારણ્યક ઉપનિ. માં યાગવલ્ક્ય પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને આ વાક્ય કહે છે—આત્મા ઘા અરે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો—નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ આત્મનો વા અરે ઘર્શનેન યવળેન યુક્ત્યા વિજ્ઞાનેન इदं सर्वम् विदितम् । (બૃહ. ૨-૪-૫) અહીં પ્રસ્તુત ચર્ચામાં મન્તવ્યઃ શબ્દ જ જરૂરી છે. ગુરુ પાસેથી આત્મા વિશે સાંભળીને, પછી સાંભળેલા યારને આધારે મનન કરવું મન્તવ્યઃ=મનન કરવું જોઈએ. તર્કનું અનુસંધાન કરીને વિચારવું એવું નામ મનન અથવા તર્કથી વિવેચન કરવું એ મનન. સરખાવો: યુક્ત્યાઃ (યુક્તિ તર્કથી) વિવેચન મનનમ્ (ભાગતી) અને મનનં યુક્તિ બલુ-સંધાનમ્ (ન્યાયનિષ્ઠં). આમ આ શ્રુતિમાં આત્માનાં જ્ઞાનમાં, મન્તવ્યઃ એમ કહીને મનનની તર્કવિચારની સહાયકતા બતાવેલી છે.

પણ્ડિતો મેઘાવી... બ્રહ્મ ઉપનિ. માં ઉદ્દાલક આરુણિ પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને તત્ સ્વમ્ અસિને ઉપદેશ અપાતાનાં આ વાક્ય કહે છે: “જેમ, હે પુત્ર, ગંધાર નામના પ્રદેશમાંથી, આંખે પાટા બાંધીને (અમિનહ્નમ્) નિર્જન જંગલમાં કોઈકને લઈ જઈને છોડી દેવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વ, ઉત્તર-વગેરે દિશાઓ તરફ જોઈને એ બૂમો પાડે છે. પછી કોઈક તેના પાટા છોડી નાખે અને કહે કે આ આ દિશામાં ચાલવાથી ગંધાર પ્રદેશ જઈ શકાય. પછી તે પુરુષ એક ગામથી બીજે ગામ ચાલતો પૂછતો, અંતે ગંધાર પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે, કારણ કે તે પુરુષ પંડિત અને મેઘાવી છે. એ શ્રુતિ છે: “તસ્ય યથા અમિનહ્નં પ્રમુચ્ય પ્રવ્રૂયાત્ પતામ્ દિશમ્ ગન્ધારા પતામ્ દિશામ્ વ્રજેત્ । સ ગ્રામાદ્ ગ્રામમ્ પૃચ્છત્ પણ્ડિતો મેઘાવી ગન્ધારાન્ પવ ઉપસંવચેત પવમ્ પવ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।” (બ્રહ્મ. ૧-૧૨-૨) સાવાર્થ એ છે કે જે પંડિત અને મેઘાવી પુરુષ અંતે જેમ સ્વદેશ પહોંચે, તેમ ચોખ્ખા ગુરુને મેળવનાર પુરુષ અભને-સ્વને જાણી લે છે.

આ શ્રુતિમાં પ્રસ્તુત ચર્ચા માટે જરૂરી શબ્દો છે: પણ્ડિત. અને આસ તે મેઘાવી. પણ્ડા=ઉચ્ચાર્ય-ધી-સામર્થ્યમ્-કહેલી વાતને સમ-

જ્યાં મા ની શુદ્ધિની શક્તિ એટલે પડા એવી પડા જેનામાં હે તે પડિત મેધા એટલે માર્ગદર્શકની સચના પ્રમાણે, ન કહેવ વસ્તુની નાજ તમા જે કદપના કરવાની-તર્ક કરવાની જે શક્તિ હોય તે અનુક્તેડવિ પ્રયોજકશિક્ષયા ઉત્પ્રેક્ષાશક્તિઃ મેધાવિત્વમ્ (આનન્દગિરિ)

શુદ્ધ પાસેથી, પોતાની પડા શક્તિથી આત્માનુ સ્વરૂપ સમજીને, પછી જે ન કહેલું હોય તેવી નાજતમાં પણ, કદપના શક્તિથી (મેધાથી) તર્કવિતક 'કરીને, આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણી લેવું'

આ શ્રુતિમાં પણ મેધાવી શબ્દથી, આત્મજ્ઞાનમાં તર્કની સહાયતા સૂચ ૩ પ્રા મનઃ = પોતાને-શ્રુતિને

આમ, વેદાન્તમીમાંસામાં અર્થાદિત રીતે, અનુમાન ઉપયોગી બને છે, એ શ્રુતિ પ્રમાણથી જાણવા મળે છે.

ન ધર્મજિજ્ઞાસાયામ્ . અહીંથી ભાષ્યમાં એક જુદી ચર્ચા શરૂ થાય છે. ઉપર, વેદાંતમાં સ્વીકારતાં શ્રુતિ અને અનુમાન પ્રમાણની વાત કરી વેદાંતમીમાંસામાં શ્રુતિ મુખ્ય પ્રમાણ અને અનુમાન ગૌણ પ્રમાણ તેથી, આ સૂત્રમાં અનુમાનની વિચારણા હોવાની શકા કરવી નહીં.. વગેરે.

આ ચર્ચા પરથી, ભાષ્યકારે ધર્મમીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસામાં મનાતાં પ્રમાણો. અને એમ શા માટે તેના હેતુઓ રજૂ કરીને, પ્રમાણ્યની ચર્ચા શરૂ કરી.

ધર્મજિજ્ઞાસા કે પૂર્વમીમાંસામાં તેા માત્ર શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણો જ માનવામાં આવે છે શ્રુતિઆદિ-મા આદિ શબ્દથી ઈતિહાસ, પુરાણ, સ્મૃતિઓ સમજવા (ભામતી) પરંતુ, બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કે ઉ મીમાંસામાં માત્ર શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણોને જ નહીં, પણ સકય હોય તે રીતે, અનુભવ વગેરેને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાય છે અનુભવ-શાદિ-મા આદિથી અનુમાન પ્રમાણ સમજવું (ન્યાયનિર્ણય) અહીં, ભાષ્યકારે ખૂબ સાવધા નીધી યથાસહન-સહવિત હોય ત્યાં, જ્યાં જ નહીં-શબ્દ રાખી દીધો છે

બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ ઉપરાંત, અનુભવાદિ પ્રમાણ મનાય છે, તે સિદ્ધ કરવા બે હેતુઓ આપેલા છે (૧) અનુભવ-અવસાનત્યાત્-બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્ય અને (૨) મૃતવસ્તુ-વિષયત્યાત્-બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય. એક તેા,

શાબ્દિક જ્ઞાનજ્ઞાનનું, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે કરીને, અનુભવમાં પર્યવ-
સાન થાય છે. અનુમય = જ્ઞાનસાક્ષાત્કાર. જ્ઞાનજ્ઞાનની પૂર્ણતા-સમાપ્તિ
જ્ઞાનના અનુભવમાં થાય છે. આમ, જ્ઞાનજ્ઞાનની બાજતમાં અનુભવ કરવો
એ અંતિમ હક્ય દોવાધી, તેમાં અનુભવને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે.
કારમીર નઈ આવેલા માણસનો અનુભવ કારમીરના પ્રવાસમાં ઉપયોગી
થાય—પ્રમાણરૂપ બને. તેમ જ્ઞાનજ્ઞાનની જે જે કરેલી હોય તેનો અનુભવ,
જ્ઞાનજ્ઞાનને માટે પ્રમાણભૂત બને.

આમ જ્ઞાનજ્ઞાનનો આખરી મુકામ જ્ઞાનસાક્ષાત્કાર કે અનુભવ દોવાધી,
તેના જ્ઞાનની વિચારણામાં શ્રુતિ ઉપરાંત, સ્વતંત્ર રીતે અનુભવ પણ પ્રમાણ
બને. દા. ત. ઉપનિ. માં જેના વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોય, છતાં રામ-
કૃષ્ણ પરમહંસનાં વાક્યો પરમાત્માની ચર્ચા-વિચારણામાં પ્રમાણરૂપ લેવાય.
પરમહંસનાં વાક્યોમાં તેમનો પોતાનો અનુભવ છે.

(૨) મૂતવસ્તુ.....જ્ઞાનજ્ઞાનની વિષય ભૂત વસ્તુ છે—જ્ઞાન છે. જે
વસ્તુ ભૂત હોય તેના માટે જ અનુભવ પ્રમાણ બની શકે દા. ત. કારમી-
રનો પ્રવાસ પૂરો કર્યા પછી દસ મિત્રો બેઠા મળીને, પોતપોતાના અનુ-
ભવોની ચર્ચા કરે. તે ચર્ચાનો વિષય ભૂતકાલીન પ્રવાસ છે. તે ચર્ચામાં
વિષય ભૂત-અર્થ ગયેલી-વસ્તુ દોવાધી, પ્રત્યેકનો અનુભવ સામાન્યતઃ
પ્રમાણભૂત મનાય. જ્ઞાન ભૂત=ભૂતકાલીન એમ અર્થ કરવો નહીં. મૂત=
સત્ય-જે સદાકાલ છે તે. જ્ઞાન સત્ય-સદાકાલ રૂત્ હોવાથી, તેના વિષયમાં
અનુભવ પ્રમાણ બની શકે. પ્રવાસના ઉદ્ધા.માં જે કારમીરનો પ્રવાસ હજી
થવાનો બાકી-હોય તો, તેમાં ઠાઈને કારમીરનો અનુભવ ન હોવાથી,
અનુભવને પ્રમાણ તરીકે અવકાશ જ ન રહે. આ ઉદા. અત્યંત સ્પૂળ
સમજવું.

આમ, જ્ઞાનજ્ઞાનસામાં વિષય ભૂત-જ્ઞાન દોવાધી, અનુભવાદિ પણ
પ્રમાણ મનાય છે. આનાથી જિહ્વું, ધર્મજિહ્વાસાનો વિષય ધર્મ-કર્તવ્ય
કરવાનો બાકી, છે તે-છે જે ભવ્ય-કર્તવ્ય કે ભવિષ્યમાં થનાર છે, તેના
વિષયમાં અનુભવ, પ્રમાણ બની શકે નહીં. તમે જ્યોતિષ્ટોમ પઠ કરો.
તે ક્રિયા પૂરી થાય પછી ધર્મનું સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવે. ધર્મની બાજ-
તમાં અનુભવ કે સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા પણ નથી. સરખાવો-ધર્મસ્થ
અનુમય-અયોગ્યત્વાત્, તદ્ અનુષ્ઠાનસ્ય ચ શાબ્દ-ધો-માત્રાત્
ખ. ૬

અનુભવયોગ્યે તદ્વાક્યાના નૈવમ્ હત્યથે । (નાયનિશ્ચય)

બીજું, ધર્મજિજ્ઞાસાર્થા ધર્મના આત્મલાભ-પોતાના સ્વરૂપને જોવાના-અગ્નિતત્વનો આધાર કાર્ષક પુરુષની ક્રિયા ઉપર હોય છે અમુક ક્રિયા પછી જ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવે તેથી, તેમાં અનુભવ પ્રમાણ બની શકે અનુભવ હમેશા જૂતપરતુનો જ થાય

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસાર્થા ધર્મના સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા ન હોવાથી, અને ધર્મ ભવિષ્યમાં થનાર-ભવ્ય હોવાથી, તેના વિષયમાં અનુભવાદિ પ્રમાણ માની શકાય નહીં માત્ર શ્રુતિ વ ને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે

દર્શનમ્ વ રહીને ધર્મનું સાધ્યપણું-કે તેની ભવ્યતા-ભવિષ્યમાં થનારપણું-મતાવે છે તેથી, એક બાજે બેઠે ધર્મમાં અમુક વિકલ્પોને શાસ્ત્રાનુસાર સ્વીકારવા-અસ્વીકારવાની છૂટ છે ધર્મમાં બાવા વિલ્પો હોય છે પણ ખરા પગલુ, બ્રહ્મ કે જે જૂત છે-ભવિષ્યમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રગટ થનાર નથી, સનાતન સત્ છે-તેની બાબતમાં, તે છે પણ, તે નથી પણ તેવા વિલ્પો શરી શકાતા નથી વિલ્પોને સાધ્યક્રિયામાં અવગણ્ય હોય, સિદ્ધમાં નહીં

દા ત 'અમુક ગામ પહોંચવું' એ સાધ્ય છે. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો આધાર પુરુષની કળ્પા ઉપર છે તે 'મન' હાવે તે રીતે સિદ્ધ કરશે થોડા ઉપર બેસીને જાય, પગે ચાલીને જાય કે જવાતું માંડી જ વળી આમ, ગામપ્રાપ્તિ ભવ્ય-ભાવિમાં થનાર-હોવાથી, પુરુષને અધીન છે તેમાં અનુભવાદિ પ્રમાણ બને અને વિશેષમાં, બ્રહ્મ વિકલ્પોને અથ કાશ રહે આ લોકિક કર્મની વાત

તથા અતિરાત્રે—'અતિરાત્ર' નામના એક ખાસ યજ્ઞમાં, ભરેલા ઓમરસના પ્યાલાઓમાંથી ઓમના પ્યાલાને ઘડણ કરવો—આવું એક વિધાન છે બીજા વિધાનમાં ઓમનો પ્યાલો લેવાનો નિષેધ કર્યો છે એક વિધાનમાં સૂર્યોદયના સમયે હોમ કરવાનું કહ્યું, તો બીજા વિધાનમાં સૂર્યોદય ન થયો હોય ત્યારે હોમ કરવાનું કહ્યું આમ ઓમના પ્યાલાનું ઘડણ કે હોમક્રિયા ભાવિમાં કરવાની હોવાથી, તેમાં અનુભવને અવગણ્ય નથી અને વધારામાં અહીં પણ વિકલ્પોને સ્થાન છે, આ યજ્ઞ કર્મની વાત

આમ, ધર્મજિજ્ઞાસામાં વિધિ, પ્રતિષેધ, વિકલ્પ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સાર્થક અને, બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં આ વિધિ વગેરેને અવકાશ નથી. તેથી એકમાં અનુભવ પ્રમાણ નથી, બીજામાં છે.

(૧) વિધિ—કોઈક ક્રિયા કરવા માટે વિધાન. આતુ' વિધાન વિધ્ય-ર્થના ૩૫માં મોટેભાગે હોય છે. દા. ત. જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામઃ યજેત્ । જ્યોતિષ્ટોમ-નામના યજ્ઞથી સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજન કરવું જોઈએ. અહીં યજ્ તું વિધ્યર્થ ૩૫ યજેત છે. આવા 'વિધાનને વિધિનામ્ય કહેવાય.

(૨) પ્રતિષેધ—ઉપરના જેવું જ, પણ નિષેધાત્મક વાક્ય. દા. ત. ન સુરાં પિચેત્ । સુરા પીવી જોઈએ નહીં.

(૩) વિકલ્પ—દ્વોદ્વિભિઃ યવૈઃ ઘા યજેત । ઠાં તો ચોખ્ખાથી કે ઠાં તો જવથી યજ કરવો જોઈએ. આમાં બે વિકલ્પો છે. ગમે તે એકને સ્વીકારી શકાય.

(૪) ઉત્સર્ગ—a general rule સામાન્ય નિયમને ઉત્સર્ગ કહે છે. ન દિસ્યાત્-દિંસા ન કરવી જોઈએ. આ ઉત્સર્ગ છે.

(૫) અપવાદ—સામાન્ય નિયમનો ભંગ. દા. ત. અગ્નિ ધોધીયં પશુમ્ બાહ્યમેત્—અગ્નિયોમ નામના યજ્ઞના પશુને કાપવું જોઈએ. અહીં દિંસા કરવાની વાત હોવાથી, સામાન્ય નિયમનો તે અપવાદ અને છે.

આ વિધિ વ. ને ધર્મના વિષયમાં અવકાશ છે. બ્રહ્મના વિષયમાં નહીં, કારણ કે 'આતુ' અનિશ્ચિત કર્મ અનુભવયોગ્ય બનતું નથી. સરખાવો : તે ચ કર્મણિ સાવકાશાઃ । તથા ચ અવ્યવસ્થિતં કર્મ, અનુભવ-અયોગ્યમ્ इत्यर्थ । (ન્યાયનિર્ણય)

ન તુ વસ્તુ...વસ્તુની બાબતમાં ધર્મની જેમ વિકલ્પો કરી શકાતા નથી. વિકલ્પો પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. ધર્મની વાતમાં પુરુષની ઇચ્છાને સ્થાન છે. કોઈ એક વિકલ્પ પ્રમાણે, પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ કે ઇચ્છાને અનુસરીને, સૂર્યોદય પહેલાં કે પછી હોમક્રિયા કરી શકે છે. આમ, ધર્મજ્ઞાનમાં ભલે અનુવાદિની અપેક્ષા ન હોય, પણ પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે. ગોવિન્દાનંદ લખે છે : ધર્મો हि यथा यथां ज्ञायते, तथा तथा कर्तुम् शक्यते इति, यथाशास्त्रम् पुरुष-बुद्धि-अपेक्षाः

વિકલ્પા સર્વે પ્રમારૂપાઃ । इत्यक्षरार्थः (રત્નપ્રભા) ધર્મ* ને રીતે જાણાય તે રીતે કરવી શક્ય છે એમ હોવાથી, જાણમાં કહેવી, પુરુષ-બુદ્ધિની અપેક્ષાવાળા, વિકલ્પો ધર્મના વિષયમાં પ્રમાણરૂપ હોવાય પુરુષની બુદ્ધિને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે કોઈ એક વિકલ્પ સ્વીકારે છે તેથી કહ્યું : પુરુષબુદ્ધિ અપેક્ષાઃ ।

ન વસ્તુ—કોઈ વસ્તુનું મથાર્થજ્ઞાન, પુરુષની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતું નથી પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષાએ, જેમ ધર્મના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા આવે, તેમ વસ્તુના સ્વરૂપમાં પુરુષ-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ કોઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી યથાતથ-જે રીતે હોય તેમ જ યથાતથસ્ય માવ = યાથાત્મ્ય-જે રીતે હોય તેમ જ હોવાની સ્થિતિ = મથાર્થતા વસ્તુના મથાર્થજ્ઞાનનો આધાર માત્ર વસ્તુને જ અધીન છે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે, આ વસ્તુ આમ છે કે તેમ છે, આ ધર છે અથવા આ પર છે એવું જો મહે તો તે વસ્તુનું મથાર્થજ્ઞાન નહીં બને

વસ્તુયાથાત્મ્યજ્ઞાન વસ્તુતત્ત્વમ્ યવ—વસ્તુનું મથાર્થજ્ઞાન વસ્તુને જ અધીન છે શકરાચાર્યના આ સિદ્ધાંત બહુ મહત્વનો છે હા તેમજ અધારમાં કોઈક યાબલાને જોઈને કહે કે-આ રથાણું (યાબલો) છે અથવા કોઈક માણસ છે અથવા બીજું કંઈક છે

બહી યાબલારૂપી વસ્તુમાં પુરુષ બુદ્ધિથી વિનિષ્કેષ કરે છે તેમાં રથાણું રથાણું (યાબલો) તરીકે જાણવો એ જ તેનું યાબલાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે પરંતુ યાબલાને પુરુષ કે બીજું કંઈક કહેવું એ યાબલાનું નિષ્કા જ્ઞાન છે કારણ કે પુરુષત્વ વગેરે માણસની એ જોનારની બુદ્ધિ યાબલા ઉપર આરોપણ છે, ખરેખર યાબલાના સ્વરૂપમાં નથી

પ્રામાણ્ય-પ્રમાણતા—આમ જૂતવસ્તુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પ્રમાણ્યતા-પ્રમાણ્યરૂપ હોવાની સ્થિતિ વસ્તુને જ અધીન છે જ્ઞાનજ્ઞાનનો વિષય પણ જૂતવસ્તુ જ્ઞાન હોવાથી, જ્ઞાનજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાનને જ અધીન છે જ્ઞાન જેવું છે તેવું ને તેવું જ ખરાખર જાણવું, એ જ જ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞાન-મથાર્થજ્ઞાન છે આમ, આ જ્ઞાન પ્રમાણ્યરૂપ છે કે નિષ્કા તેનો સાચો આધાર વસ્તુ પોતે જ છે

આ જ્ઞાનતર્ક સાચાનો એક મત નોંધવા જેવો છે Being is.

Being is in-itself. Being is what it is. સત્ છે. સત્ તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. સત્ જે છે, તે જ છે. ગ્રે. મધુસૂદન બક્ષી આ વાત સમજાવતાં સખે છે, “સૂર્ય પ્રકાશમાં હું ગુલાબનું ફૂલ જોઈ રહ્યો છું ત્યારે તે અમુક સ્વરૂપનું દેખાય છે. પરંતુ, સંધ્યાકાળે તે બીજા રૂપનું દેખાય છે. આ બીજાં રૂપોની અનુપસ્થિતિને કારણે વસ્તુઓના જ્ઞાતાની તત્કાલ મનસ્થિતિથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે.” (Trans phenomenal Being of phenomenon) (સાત્ત્વો અસ્તિત્વવાદ)

(૧૪) નનુ મૂતવસ્તુત્વે ..આમ, ધર્મમીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસા વચ્ચે પ્રમાણબેદની ચર્ચા કરવા જતાં, એક બીજા શંકા કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ બ્રહ્મ ધરાદિ જેવી જૂતવસ્તુ હોવાથી, તે પ્રમાણાન્તર-શ્રુતિ પ્રમાણથી બીજાં પ્રમાણો જેવાં કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાનનો વિષય બનશે. જે બ્રહ્મ શ્રુતિથી અન્ય પ્રમાણનો વિષય બને તો, શ્રુતિઓ નિરર્થક બને. કારણ કે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જાણેલા બ્રહ્મને જ શ્રુતિઓમાં કહેતું છે તેમ માનવું પડે જેમ કોઈ બે મિત્રો નદી કિનારે જતા હોય અને ફળ પડેલાં બનેને નોંખાય, ત્યારે એક મિત્ર બીજાને કહે—નદ્યા. તીરે ફલાનિ સન્નિ. આ વાક્યનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. કારણ કે પડેલાં ફળ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવા મળે છે, તેથી, નદ્યા...એ વાક્ય પ્રત્યક્ષથી જાણેલાને જાણીવે છે—માત્ર અનુવાદ કરે છે. જે બ્રહ્મ પણ પ્રમાણાન્તરથી જાણવા મળે છે, એમ તમે માનશો તો શ્રુતિઓ પ્રત્યક્ષ-અનુમાનથી મળતા જ્ઞાનનો જ અનુવાદ કરતી હોવાથી નિરર્થક બની જશે

જૂત એવા બ્રહ્મનું જગતના કારણ તરીકે જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણથી થાય છે એવું તમે કહેવું જ છે આમ, મૌલિક રીતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અનુમાનથી થતું હોય તો પછી મૂળ એવા અનુમાનની જ વિચારણા સૂત્રોમાં છે એમ માનવું પડશે, નહીં કે અનુમાનથી મળતા જ્ઞાનનો માત્ર અનુવાદ કરનારી શ્રુતિઓની વિચારણા

બ્રહ્મ તો સિદ્ધ કે જૂત વસ્તુ છે, તેથી તેની બામતમાં અનુમાનજ પ્રમાણ બનશે, શ્રુતિ નહીં. સરખાવો : તથા ચ જન્માદિસૂત્રે જગત-કારણ અનુમાનમ્ યિચાર્યમ્, સિદ્ધાર્થે તસ્ય (અનુમાનની) માનત્વાત્ પ્રમાણતાં), ન શ્રુતિઃ (ચિદાર્યા), સિદ્ધાર્થે તસ્યાઃ અમાનત્વેન તદ્-વિચારસ્ય નિષ્ફલત્વાત્ इति शङ्कते ननु इति ।” (સ્તપ્રભા)

ન इन्द्रिय-अविषयत्वेन.. ४ ઉપર કહેલી વાતનો નિષેધ કરે,
 છે ધારો કે તમે કહો છે તેમ જ્યાં અન્ય પ્રમાણનો વિષય બને તો તે
 પ્રત્યક્ષનો જ વિષય પહેલા બનશે કારણ કે અનુમાનનો આધાર પણ આખરે
 તો પ્રત્યક્ષ ઉદા. થી બધાયેલી વ્યાપ્તિ ઉપર હોય છે જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમા
 ણનો વિષય બને તો જગતરૂપી કાર્ય સાથે જોડાયેલું જ્યાં પણ દેખાવું
 જોઈએ જેમ ધર સાથે માટી (જોડાયેલી) દેખાય છે પરંતુ, જ્યાંના જગત
 સાથેના આવા સબધનું ગ્રહણ થતું નથી તેથી, આપણે કરેલી ધારણા
 ખોટી છે એટલે કે જ્યાં ઇન્દ્રિયનો વિષય બનતું નથી તેથી, શ્રુતિઓ
 અનુમાનના અનુવાદરૂપ નથી

इन्द्रिय-अविषयत्वेन सम्यग्-अग्रहणात्—તો અનુવાદ અને
 કરે ન છે—તેનો જ્યાંનો, અન્ય પ્રમાણ સાથેના સબધ સ્વીકારવામાં આવતો
 નથી થીએએ પણ આમ જ બાપોતર ક્યું—No connection with
 those other means of knowledge પરંતુ, આ સબધ અગ્ર
 હણને અન્યત્ર પણ સમજાયા છે વાંચો. ગ્રહણ इन्द्रिय-अविषयत्वे,
 इदं कार्यम् गृह्यमाणं ग्रहणा सम्यग्-अग्रहणा इति गृह्येत, तस्मात्
 सम्यग्-अग्रहणात् न इन्द्रिय-विषयः । (ભામતી ઉપર પાદટિપ્પણી)
 ભાષ્યમાં આગળ પણ આ સબધ, જગત અને જ્યાં, કાર્ય—કારણ વચ્ચેનો
 તેમ બતાવ્યું છે સતિ દ્વિ (ભાષ્ય) આનંદગિરિ કહે છે, “સમ્યગ્-
 અગ્રહણાત્ इति उपपत्तं व्यनक्ति—सति हीति ।” સતિ દ્વિ થી
 ખેના ભાષ્યમાં, સબધ—અગ્રહણથી ૧૭૫ કરેલી વાતને જ વ્યખ
 કરેલી છે

તેથી, સબધ—અગ્રહણ એટલે જ્યાં અને જગતના સબધનું અગ્ર
 હણ એમ લેવું કદાચ વધુ યોગ્ય ગણાશે કારણ કે इन्द्रिय-अविषयत्व
 એમાં જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો તો નિષેધ છે જ તે નિષેધ ખાટેનો હેતુ આપેલ
 છે સબધનું ગ્રહણ ન થતું હોવાથી—એમ કહીને

ઇન્દ્રિયો કેમ જ્યાંને જાણી શકતો નથી? સ્વભાવતઃ—ઇન્દ્રિયોના
 સ્વભાવ—બધારણને કારણે પ્રથમ વિષય—જ્યાં જગતની વસ્તુઓ—external
 things અને બીજી વાર વિષય—ઇન્દ્રિયજાનનો વિષય—object ઇન્દ્રિયોનો
 સ્વભાવ જ એવો છે કે તેઓ જગતની બાહ્ય વસ્તુઓને જ વિષય બનાવે
 છે ઇન્દ્રિયોનો આવો સ્વભાવ બતાવતી કહેવનિપદની એક શ્રુતિ છે—

પરાઙ્ચ જ્ઞાનિ વ્યવળત્ સ્વયમ્.

પરાઙ્ પદ્યતિ ન અન્તરાત્મન્ ।

(કા ૨ ૧૧)

અર્થેન્ જ્ઞાનિ-ઈન્દ્રિયોને પરાઙ્મુખ અને તેમ હિંસિત કરી-દશેલી છે. પ્રત્યક્ આત્માને જોવાનું સામર્થ્ય તેમને ન આપવું એ જ તેમની હિંસા.

અન્યપક્ષે પ્રજ્ઞ પશુ રૂપાદિ વિષયયુક્ત ન હોવાથી, ઇન્દ્રિયનો વિષય બનવું નથી.

સતિ દ્વિ.. આગળ કહેલી વાત જ વધારે સ્પષ્ટ કરેલી છે કાર્ય-મોક્ષમ્ ..જે કાર્ય હોય તે હમેશા કારણવાળું જ હોય-એવી વ્યાપ્તિ તો એમને પણ નીકળ્યા છે પણ આવી વ્યાપ્તિની મદદથી, સ્વતંત્ર રીતે તમે જોવાનું અનુમાન કરી શકશો નહીં. શ્રુતિની મદદ લીધા વિના છૂટકો નથી. અમે પણ માન્યું કે કાર્યને કારણ હોય જ હવે કાર્યનું તો પ્રત્યક્ષથી મદદ જાય છે તે કાર્ય કોઈક કારણે તો કરેલું છે હવે પ્રજ્ઞાથી એ કાર્ય થયું કે કોઈક અન્ય કારણથી જગતકાર્ય થયું-તેનો નિશ્ચય અનુમાનથી થઈ શકેનો નથી. પ્રજ્ઞાના સમ્યક્ત્વમ્=પ્રજ્ઞાના કૃતમ્. સંવદ્વમ્=કૃતમ્ યસ્માત્ (ગ્લખ્યા)

તેથી, બધે માત્ર કારણનું અનુમાન કરી શકાતું હોય, પણ તે કારણ એ પ્રજ્ઞ જ છે એમ જાણવા માટે તે કારણના નિશ્ચિત સ્વરૂપને જાણવા માટે તો શ્રુતિનો જ આશ્રય લેવો પડશે તેથી, આ જગતમાં સૂત્ર અનુમાનને ગૂંચવવા માટે નથી, વેદાન્ત વાક્યોને જ ગૂંચવવા માટે રચાયેલા છે.

કિં પુન... આ સૂત્રના મૂળમાં કંઈ શ્રુતિ છે? લિલક્ષ્યવિપિતમ્=રજ્જુ (૧૦ ઉ ખ્યાન આપવું, વિચારવું વગેરે) ધાતુનું ઈન્દ્રિય દર્શક, લાવવાયક નામ બનશે. લિલક્ષ્યવિપા (સેદ), તેના પગથી લિલક્ષ્યવિપિતમ્ બૂંટ એટલે વિચારણા કરવા ઈન્દ્રિયાયેલ લિલક્ષ્યવિપિતમ્ વેદાન્ત વાક્યમ્-વિચારણા કરવા માટે ઈન્દ્રિયાયેલ ઉપનિષ્ઠ વાક્ય કયું છે? સરખાવો. - રજ્જુ=પ્રજ્ઞાણિ લક્ષણાર્થત્વેન વિચારયિતુમ્ રજ્જુમ્ વાક્યમ્ કિમ્ હત્યર્થ (ગ્લખ્યા)

તૈત્તિરીય ઉપનિષ્ઠુચ્ચની (કા ૧ ૬) માં બ્રહ્મ વારુણિને, તેના પિતા વરુણ પ્રજ્ઞનો ઉપદેશ આપે છે. તેમાં યતો વા રમાન્તિ ..એ શ્રુતિ આપે

છે. આ શ્રુતિના અર્થની સ્પષ્ટતા સ્વેચ્છાએ કરેલી છે. આમાં, જાયન્તે, જીવન્તિ અને અભિસંવિશન્તિ એ ત્રણ ક્રિયાપદોથી જન્મ, સ્થિતિ અને લય અનુક્રમે સૂચવાય છે. વળી, इमानि भूतानि પદો આ જગતને સૂચવે છે, અને યતઃ ને તે સ્પષ્ટ રીતે. બ્રહ્મ કહેલું જ છે—તદ્ બ્રહ્મ આમ, આ સૂત્રના ત્રણ પદો, જન્માદિ, વ્યવ્ય અને યતઃ અનુક્રમે જાયન્તે, इमानि भूतानि અને યતઃ (સામાન્ય) ઉપર આધારિત છે. આમ આ સૂત્રમાં વેદાન્ત વાક્યરૂપી કુસુમનું જ ગુહન કરેલું છે.

તૈત્તિ. ઉપનિ. માં કહ્યા પ્રમાણે, બુદ્ધિ વારુણિ તપ કરે છે ને અનુક્રમે પ્રાણ, મન વગેરેને બ્રહ્મ તરીકે જાણે છે. પુનઃ, તે પિતા પાસે જાય છે અને કહે છે : શઘોહિ મે ભગવો બ્રહ્મ. પૂજ્ય પિતાજી, મને બ્રહ્મ વિશે શોખવો પિતા તેને તપથી બ્રહ્મ જાણવાનું. કહે છે । તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ ।

અંતે, વારુણિને જ્ઞાન થાય છે કે આનંદ જ બ્રહ્મ છે અને તે આનંદમાંથી જગતના જન્માદિ થાય છે.

લક્ષણ એ પ્રકારનાં હોય. (૧) તટસ્થ લક્ષણ અને (૨) સ્વરૂપ લક્ષણ.

(૧) તટસ્થ લક્ષણ, વસ્તુના બંધારણમાં સ્વભાવમાં જે ગુણ ન હોય, તે લક્ષણ બતાવીને જ્યારે લક્ષણ કહેવામાં આવે ત્યારે તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય દા. ત. શાસ્ત્રાગ્રે સન્દ્રઃ શાખાની આગળ ચંદ્ર છે—એ ચંદ્રનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કારણ કે શાખાની આગળ હોવાનું—એ ચંદ્રના બંધારણનો ગુણ નથી. એ ગુણ તો અનુક્ર સમય પૂરતો ચંદ્રમાં આરોપાય છે

(૨) સ્વરૂપ લક્ષણ—વસ્તુના મૂળભૂત કોષ્ઠક બંધારણમાં : હેલા ગુણને આધારે લક્ષણ અપાય તે તે સ્વરૂપ લક્ષણ દા. ત. મહાદેવકોશઃ સ્વઃદ્ર અત્યંત પ્રકાશવાળો ચંદ્ર. અત્યંત પ્રકાશ તો ચંદ્ર ઉપર છે, તેથી-તો અવકાશમાત્રીઓ દર્શાવતા તાપથી બચવા વિશિષ્ટ પોશાક પહેરે છે. પણ એ દર્શાવતો પ્રકાશ ચંદ્રના બંધારણમાં—ચંદ્રના સ્વભાવ કે સ્વરૂપમાં છે ખરો । જે એમ ન હોય તો ઉપર જતાવેલ લક્ષણને ચંદ્રનું સ્વરૂપ કહેવામાં કહી શકાય નહીં. મનુષ્ય શુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એ લક્ષણમાં શુદ્ધિ મનુષ્યના સ્વભાવનો અન્યપ્રાણી વ્યાવર્તક ગુણ છે તેથી, જાને સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય.

દવે, જગતના જન્માદિ કર્ણ એ બ્રહ્મને સ્વભાવનો કોષ્ઠ ગુણધર્મ નથી. જેમ રજજીના અગ્રાને લીધે રજજીના જ ઉપાધારવાળો સાપ અને

છે, તે સાપ રજ્જુના અસ્તિત્વમાં જ રિયતિ ધરાવે છે, પછી રજ્જુમાં જ સય પામી નીચ છે, તેમ અવિઘાતુકા અલ્પ જ તત્ત્વ ઉપાધાન કારણ બને, તે અલ્પમાં જ રહી ગે છે તે-અલ્પની સત્તામાં જ જગતની સત્તા છે, એ તે અલ્પમાં જ સય પામે છે (ભાભતી) આમ, જગત રજ્જુમાંથી ઉત્પન્ન થતા આપના જેવું છે ઉત્પત્તિ વગેરે પણ એવો જ છે. તેથી, અત્તના સ્વરૂપમાં જગતના જગત્તિ ક્રિયાનો અનુકૂળ હોતો નથી.

માનન્દ એ અલ્પનો સ્વભાવ છે તેથી માનન્દ' મલ્લ इति व्यजानात् (તે ૧/૧) એ અલ્પનું સ્વરૂપ લક્ષણ મહેવાય

નિર્ણયવાક્યમ્ એટલે યતઃ વાગી શ્રુતિમાં કાઢને પ્રકૃતિ વગેરે કાશ્યેની શકા ન થાય તે માટે માનદાત્ દિ સત્ત્વ એમ યત સમને માટે માનદાત્ સમ શ્રુતિમાં મુકીને કારણ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય આપ્યો. તે કારણ માનદાત્ અલ્પ છે આવો નિર્ણય આપનારુ વાક્ય તે નિર્ણય-વાક્ય

મમ્યાતિ અવિ. કા ત ય સર્વજઃ સર્વવિત્ત્વ યસ્ય માનમયં સપ । તસ્માત્ પતદ્ મલ્લ નામરૂપં અન્ન ચ જાયતે (મુ ૭૬ ઉપનિ ૧। ૧। ૬) આ વાક્યમાં અલ્પનું તદ્મથ વસ્તુ સમજવું જગતના કારણ તરીકે અલ્પને બનાવતી શ્રુતિઓ પણ સૂત્રમારને અભિપ્રેત છે.

વિજ્ઞાનમ્ માનન્દમ્ મલ્લ । (મુ ૬ ગાહાર ૮) જેવા વાક્યોમાં અલ્પનું સ્વરૂપ લક્ષણ સમજવું.

જન્માદિ-મરણ યતઃ સૂત્ર ઉપરના શાકરભાષ્યમાં અર્થવેના હેટલાક મદરવનો મુદાઓ—

- (૧) સૂત્રની ત્રણ પદોના અર્થ
- (૨) સૂત્રના વાક્યનો સમગ્ર અર્થ
- (૩) મારકમુનિપણિત ૭ વિકારોનું જગત્તિથી મદલું ન કરવું
- (૪) વિશિષ્ટ જગતનું કારણ સર્વજ્ઞ અલ્પ જ હોઈ શકે
- (૫) આ સૂત્રમાં અનુમાનની વિચારણા નથી
- (૬) ધર્મજિજ્ઞાસા અને અલ્પજિજ્ઞાસા વચ્ચે પ્રમાણપ્રભેદ
- (૭) અલ્પ શ્રુતિથી અન્ય પ્રમાણનો વિષય બની શકે નહી
- (૮) આ સૂત્રમાં વિચારણા કરવા ઉચિત્તેષ શ્રુતિના મૂળ વાક્યો

સૂત્ર ૩

ત્રીણ શાસ્ત્રયોનિત્વ-અધિકરણમ્—આ અધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે

જગત્ ત્રીણ જન્માદિ સૂત્રમાં પ્રહાને જગતતુ કારણ બતાવીને, તે સર્વજ છે એમ અનુમાનથી સૂચ્યુ અદ્વિત જગતની રચના કરનાર કારણપ્રહા સર્વજ જ હોવુ જોઈએ

ઉપક્ષિપ્તમ્—પ્રહાને સર્વજ તરીકે સૂચ્યુ છે કારણકે શ્રુતિના શબ્દો તો જગતના કારણ તરીકે પ્રહાને બતાવે છે એ કારણપ્રહા સર્વજ છે, એમ એ યતો ઘા શ્રુતિમાં કહ્યુ નથી ઉપ + ક્ષિપ્ત 'સૂચવુ' પરથી that has been implied (દેશપાડે) સરખાવે. That Brahman is omniscient we have been made to infer from it being shown that it is the cause of the world" (ધીને) સર્વજ્ઞત્વમ્ અર્થાત્ ઉક્તમ્ (ન્યાય નિર્ણય) સર્વજ્ઞતા અર્થ દ્વારા સૂચવી, પણ શબ્દ દ્વારા નહીં

તત્ પદ તે સર્વજ્ઞત્વ-ત્રીણ સૂત્રમાં સ્થિત સર્વજ્ઞત્વને વધુ દર્શ કરવા માટે આદર્યામણ ત્રીણ સૂત્રની રચના કરે છે

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥૩॥ આ સૂત્રમાં બે શબ્દો છે (૧) શાસ્ત્ર અને (૨) યોનિ (પ્રહા) વેદાદિ શાસ્ત્રતુ યોનિ = કારણ છે, તેથી (તે સર્વજ છે) વેદાદિશાસ્ત્રતુ કારણ હોવાથી પ્રહા સર્વજ છે શાસ્ત્રસ્ય યોનિ શાસ્ત્રયોનિ પાંડી તત્તુ શાસ્ત્રતુ કારણ હવે, આ સમાચારને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષામાં મૂકતા તેમાં ત્વ પ્રત્યય લગાડયો એમને યહુ શાસ્ત્રયોનિત્વ શાસ્ત્રયોને ભાવ = શાસ્ત્રયોનિત્વમ્ શાસ્ત્ર કારણ કારણ હોવાપણુ બ્રહ્મશાસ્ત્રયોનિ એ સાદી બાબા યર્થ બ્રહ્મણ. શાસ્ત્રયોનિત્વમ્ એ દાર્થનિ પરિભાષા પ્રહા શાસ્ત્રતુ કારણ છે = પ્રહાનુ શાસ્ત્રના કારણરૂપે હોવુ હવે, (બ્રહ્મ) શાસ્ત્રયોનિ તસ્માત્ (તત્ સર્વજ્ઞમ્) પ્રહા શાસ્ત્રતુ કારણ છે તેથી તે સર્વજ છે તેમ કહેવાને બદલે (બ્રહ્મણ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ (તત્ સર્વજ્ઞમ્) એમ મ્હુ

મહત્ આમાં ક્રાગ્વેદાદે શાસ્ત્રસ્ય ક્રાગ્વેદ શાસ્ત્રતુ એ વિશેષ (નામ) છે ક્રાગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના ચાર વિશેષણો સઃ આપે છે માત્ર જગતતુ

કારણ હોવાથી જ બ્રહ્મ સર્વં છે, એટલું જ નહીં પણ વેદાદિ શાસ્ત્રનું કારણ પણ બ્રહ્મ હોવાથી તે સર્વં છે. આ ચારે વિશેષણો કાર્યનાં બતાવીને, કારણની સર્વશક્તિની વ્યંજના કરેલી છે.

(૧) મહત્:—મહાન એવા ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું યોનિ: = કારણ બ્રહ્મ છે. આ શાસ્ત્ર ગ્રન્થની દૃષ્ટિએ તેમજ અર્થના ગૌરવથી મહાન છે. શ્રી વાયસ્વતિ કહે છે કે વર્ણાશ્રમ, મર્ણાધાનાદિ સંસ્કાર, સવારથી સાંજ સુધી કરવાનાં આદિનક કર્મો, અમુક નિમિત્તને કીધે યતાં નૈમિત્તિક કાર્યો, મનની ઇચ્છા સંતોષવા યતાં કામ્ય કર્મો—આ કર્મોની પદ્ધતિઓ, બ્રહ્મતત્ત્વ વગેરે વિષેનું જ્ઞાન ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રમાંથી આપણને જોવા મળે છે. અતઃ યવ મહાવિષયાત્ મહત્ (ભામતી) ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનો વિષય મહાન હોવાથી, તે શાસ્ત્ર પણ મહાન છે.

જે વિવિધ વિષયોમાં શિષ્યોને શિક્ષણ આપે છે—શિષ્યોનું શાસન કરે છે તેથી તેને શાસ્ત્ર કહેવાય. શિષ્યાણામ્ શાસનાત્ શાસ્ત્રમ્ ।

અનેક વિદ્યાસ્થાન... અનેક વિદ્યારથાનોથી વૃદ્ધિ પામેલ એવું શાસ્ત્ર. ઉપ + વૃદ્ધ ‘વૃદ્ધિ પામવી’ પરથી. આ વિદ્યારથાનો ૧૪ છે એમ બતાવવા પંક્તિ હરહત ચર્મા યાસવત્કવનો એક શ્લોક દાંકે છે. તેમાં પુરાણ, ન્યાય, મીર્માસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એમ ચાર: શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, હન્દ અને જ્યોતિષ એ વેદગો ૭; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને અથર્વવેદ એ ચાર, એ બધા મળીને કુલ ચૌદ (૪ + ૬ + ૪) વિદ્યારથાનો બતાવેલા છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ આ જ ચૌદ વિદ્યારથાનો ગણાવેલા છે. અહીં નૈપધર્મા રજૂ કરેલ શ્રોત્રધર્મ મહાકવિનો એ આકર્ષક વિરોધાભાસ માદ આવે છે.

ચતુર્દશત્યે કૃતયાન્ કૃતઃ સ્વયમ્,

ન વેદિમ વિદ્યાણ ચતુર્દશસ્વયમ્ ॥

(નૈપધયરિત ૧૪)

ચતુર્દશ વિદ્યાઓમાં ચતુર્દશપણું તો સ્વાભાવિક જ હોય—એમ એકમાં એકપણું. તે વળી નળરાજાએ ક્યાથી તેમના ચતુર્દશત્વને સિદ્ધ કર્યું? ચતુર્દશત્વ ચૌદ—સંખ્યા હોવાપણું અને ચાર દશાઓ હોવાપણું. ૧૪ વિદ્યાઓને અર્થયન, બોધ, આચરણ અને પ્રચાર એ ચાર દશાઓને (ચતુ:દશા) કીધે ચતુર્દશત્વના સુખવાણી કરી !

વિષયાંતર યયુઃ હવે મૂળ વાત. સંસ્કૃત ત્રણે દીકાઓમાં (સ્તમ્ભલા, ભામતી અને ન્યાય નિર્ણયમાં) દશ વિદ્યાઓ જ ગણાવી છે. તેમાં ચાર વેદને ગણેલ એ જ યોગ્ય છે કારણ કે અનેકવિદ્યાસ્થાન એ ઋગ્વેદાદિનું તો વિશેષણ છે.

ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર આ વિદ્યારથાનોથી ઉપજી દિત = વૃદ્ધિ-પામેલ છે અથવા સમર્થિત અને છે (supported by...) અથવા ઉપકૃત અનેલ. ભામતી વ ત્રણે દીકાઓમાં ઉપજી દિતનો ઉપકૃત અર્થ આપેલ છે. કદાચ એ જ વધુ યોગ્ય છે. દશ વિદ્યારથાનોનાં ઉપકરણવાળું સાધનસામગ્રીવાળું ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર

(૩) પ્રદીપવત્... દીવાની જેમ બધી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરનાર (અવલોક્તિનઃ) જેમ દીવો અધકાર દૂર કરીને વસ્તુઓ પ્રગટ કરે તેમ શાસ્ત્ર પણ અજ્ઞાન દૂર કરીને જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન આપે છે.

(૪) સર્વજ્ઞકલ્પસ્ય... લગભગ સર્વજ્ઞ એવું ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર. લગભગનો અર્થ બતાવવા શબ્દને અંતે કલ્પ, હૈદ્ય કે દેશીય એ તદ્વિત પ્રત્યયો લગાડાય છે. તેથી, સર્વજ્ઞ કલ્પ = લગભગ સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ નહીં.

શાસ્ત્રના આ ચાર વિશેષણો આપીને, યોનિઃ એ સૂત્રગત પદનો અર્થ બતાવ્યો. યોનિ શબ્દનો અર્થ કારણ ઉપરાંતે પ્રમાણ પણ શ. કરે છે. જે બીજા અર્થને આધારે આ ત્રીજા સૂત્રનું બીજું અર્થઘટન ભાષ્યકાર આપે છે

ન हि ईदृशस्य... આવા વિશિષ્ટ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ સિવાય થઈ શકે નહીં. લક્ષણ = નામવાળા વળી, એ શાસ્ત્ર પોતે સર્વજ્ઞના ગુણથી અન્વિત કે યુક્ત છે, તો પછી એ શાસ્ત્રનું કારણ બ્રહ્મ તો સર્વજ્ઞ હોય જ કારણમાં સક્તિ હોય તો જ કાર્યમાં આવે.

જેમ બીજા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં જગતરૂપી કાર્યનાં ચાર વિશેષણો આપીને તેના કારણ તરીકે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને સાબિત કર્યું, તેમ અંદી પછી શાસ્ત્રના ચાર વિશેષણો કહીને, બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતાનું સ. અનુમાન કરે છે.

ઉપર રજૂ થયેલ તર્ક વધુ સ્પષ્ટ કરવા ભાષ્યકાર એક વ્યાપ્તિ રચે છે. પંચાવધી ન્યાયમાં આ પ્રમાણે બતાવી સંક્રમ્ય, નાદક દામ)

પદ્મ—અહીં સ્વરચિત વેદાદિ શાસ્ત્ર કરતાં વધુ વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવે છે.

દેવુ—અહીં તે વેદાદિ શાસ્ત્રનો કર્તા દેવવાદી.

સોદાદરણ વ્યાપ્તિ—જે જે શાસ્ત્ર જેના જેનાથી રચાય તે તે શાસ્ત્ર કરતાં કર્તા હમેશાં અધિક જ્ઞાન ધરાવે છે. દા. ત. પાણિનિમુનિનું વ્યાકરણ-ઉપનય-આ અહીં વેદાદિશાસ્ત્રની કર્તા છે.

નિગમન-અહીં વેદાદિશાસ્ત્ર કરતાં વધુ જ્ઞાન ધરાવે છે.

વાક્યરચના-યત્ શાસ્ત્રમ્ યસ્માત્ પુરુષવિશેષાત્ સંભવતિ, સ (પુરુષ:) તત: (તત્-ત્તસિલ-તત: તે શાસ્ત્રથી) અધિકતરવિજ્ઞાન: ।

પાણિનિમુનિ તેમણે રચેલા વ્યાકરણ કરતાં ધણું વધારે જાણુના હતા. તેમણે 'બધુ' જ વ્યાકરણ વિષયક જ્ઞાન અણખ્યાથીમાં હિન્દી આનંદુ' નથી. કૃતિ કરતાં કર્તા હમેશાં મહાન હોય જ.

અગ્રવેદાદિ શાસ્ત્ર સર્વશક્ત્યપ્રમુખમગ્ર સર્વશ છે. તેથી, છે શાસ્ત્રનો કર્તા (અહીં) સંપૂર્ણ સર્વશ હોવો જોઈએ આમ કાર્યની વિશિષ્ટતા પરથી શાસ્ત્રની સર્વશક્તાનું અનુમાન થયું.

અહીં બીજાં પણ બે વિશેષણો શાસ્ત્રને લગતાં છે. (૧) વિસ્તારાર્થમ્ શાસ્ત્રમ્ અને (૨) શેષ-પ્રક દેશાર્થમ્ અપિ શાસ્ત્રમ્.

શાસ્ત્ર ગમે તેટલું વ્યાપ્તિ-વિસ્તારયુક્ત હોય તો પણ, લેખકના મનના તમામ ભાવોને વ્યક્ત કરી શકતું નથી. વિસ્તર- પ્રસાર, વ્યાપ્તિ. વ્યાપ્તિ-વ્યાપકતાના શુભથી યુક્ત અર્થવાળું હોવા છતાં, કર્તાના બધા જ જ્ઞાનને દર્શાવી શકતું નથી. કેટલાક એવા અસાધારણ શુભધર્મ હોય છે કે જેમનો અનુભવ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકાતો નથી. દા.ત. શેરડી, દૂધ, ગોળ એ દરેક મધુર છે. પણ પ્રત્યેકની મધુરતા ભિન્ન છે. ગમે તેટલો વિસ્તૃત અર્થ શબ્દોમાં ભરવામાં આવે તો પણ, આ મધુરતાઓ વચ્ચે ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવી મુશ્કેલ છે. અરે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ આવી ભિન્ન ભિન્ન મધુરતાઓ વચ્ચેનો ભેદ શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકે નહીં. સરખાવો : ન જાલુ રહ્યું-ક્ષીર-ગુડાદીનાં મધુર રસ-મેદા: શકયા: સરસ્વત્યા અપિ આરવ્યાતુમ્ । વિસ્તરાર્થમ્ અપિ વાક્યમ્ ન ધક્તુજ્ઞાને ન તુલ્યવિષયમ્ । હિતિ કથયિતુન વિસ્તર-પ્રદાનમ્ । (ભામતી)

શ્રી યાજ્ઞે પણ આ વાક્યનો અનુવાદ કરે છે. "...a man "Pos-

sesses a more extensive Knowledge than his work, Comprehensive though it be." વિસ્તરાર્થમ્ Comprehensive વ્યાપક અર્થથી ભરેલું.

(૨) જ્ઞેય-પ્રક-દેશ-અર્થમ્ અપિ શાસ્ત્રમ્-એ વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રે તો જગતની સર્વ જાણવા યોગ્ય-જ્ઞેય-વસ્તુઓના એક ભાગના અર્થને જ સમાવી લેતું હોવા છતાં, તેવા શાસ્ત્રને કતાં તો તેનાથી 'અધિકે જ્ઞાન' વાન હોય છે. સમ્પ્રદાશાસ્ત્ર કે પાણિનિમુનિનું વ્યાકરણ શાસ્ત્ર એ જગતના જાણવા જેવા પદાર્થોમાનુ એક છે ખરેખર તો આ વિશેષણ, ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના આગળ આવતાં સર્વ-જ્ઞાન-આકરસ્ય વિશેષણના સીધા વિરોધમાં છે. સર્વ જ્ઞેય વસ્તુઓના એક ભાગ-વ્યાકરણ-ના અર્થવાળા વ્યાકરણથી પાણિનિ અધિકજ્ઞાન ધરાવે છે, તો પછી સર્વજ્ઞાનના બંકારરૂપ ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના કતાં (બ્રહ્મ) તો સર્વજ્ઞ જ હોય.

આચાર્ય ત્રિવેશ્વર કહે છે-“પાણિનિકે જ્ઞેય યા પાણિનિકૌ જ્ઞાત (૧) પદાર્થોકા પ્રકદેશ !” (પાનુ-૭૧) અહીં જ્ઞેય=પાણિનિને જ્ઞેય અથવા જે જ્ઞાન હતું આવે. અર્થ બ્રાહ્મકારને અભિપ્રેત ભાગતે નથી. સરખાવો “Some special body of doctrine referring to one province of knowledge only.” (શ્રી થીએ) કિમુ વક્તવ્યમ્. આ બ્રહ્મા વાક્યની-યોજના આ પ્રમાણે ફરતી. ઋગ્વેદાદિ-આરબ્યસ્ય, યસ્માત્ મહત્તો ભૂતાત્ યોનેઃ સંભવઃ તસ્ય મહત્તો ભૂતસ્ય વ્રજણ નિરતિશયં સર્વજ્ઞત્વં સર્વશક્તિમત્ત્વં ય કિમુ વક્તવ્યમ્. “ઋગ્વેદાદિ જે મહાન ભૂત (બ્રહ્મ) એવા કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહાનભૂત બ્રહ્મની સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા વિશે તો પૂછવું જ શું ?”

અનેકશાસ્ત્ર કહીને શાસ્ત્રની ગ્રન્થની દૃષ્ટિએ મહાનતા બતાવી. વેપતિર્યદ્ - વગેરે કહીને શાસ્ત્રના વિષયની વ્યાપકતા દર્શાવી. સર્વજ્ઞાન આકર-ભાષ્ય-કહીને શાસ્ત્રના વસ્તુ માત્રને પ્રકાશિત કરવાના શુભને નિર્દેશ કર્યો.

વળી, અજ્ઞામાંથી જે રીતે વેદો ઉત્પન્ન થયા તે રીતે પણ બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતા-સર્વશક્તિમત્તા બતાવે છે. (૧) અપ્રમાણેન ઘઘ-અક્ષત વગર કતાં કોઈ ક્રિયા કરે તો તેથી કતાંની અધિકશક્તિ સ્પષ્ટ થાય છે. વેદાદિ જેવા શાસ્ત્રને પણ બ્રહ્મ અક્ષત વગર ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, બ્રહ્મ સર્વ-શક્તિમાન છે.

(૨) હીલાન્યાયેન-કોઈક કામા રમતા રમતા કરી નાખવું. એ પણ કાંતી જ્ઞાનક્રમિની અતિશયતાનું સૂચક છે: ૨

(૩) પુરુષનિશ્વાસવત્-જેમ માણસ શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા કોઈપણ પ્રયાસ વગર અજ્ઞાનપણે કરે છે તેમ બ્રહ્મથી વેદો ઉત્પન્ન થયા આ પશુ બ્રહ્મની સર્વસતતા સર્વશક્તિમત્તા બતાવે છે

નિરત્તિશયમ્ એટલે જેનાથી કોઈ અતિશય=ચડિયાતુ ન હોય તે- સર્વશ્રેષ્ઠ આ સર્વસત્ય અને સર્વશક્તિમત્તનું વિશેષણ છે

આ લોખા વાક્યની વચ્ચે બૃહ-ઉપનિ (૨૪/૧૦) ની એક શ્રુતિ દીકે છે. એ શ્રુતિ એમ સાંગિત કરે છે કે વેદોને બ્રહ્મ પ્રયાસ વગર પ્રગટ થયા કારણ કે વેદાદિ પોતે જ બ્રહ્મના ઉચ્છ્વાસરૂપ છે.

જ્યારે યાજુરવ્રહ્મણાં પત્ની મૈત્રેયી અમરશવ પામી શકાય તેવા તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કરે છે ત્યારે યાજુ કહે છે: ન યા અરે પત્યુ કામાય... પત્ની, એ આત્મામાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે તેમ બતાવતા કહે છે-

સ યથા માદ્ર-પદ્મા-અગ્નેઃ અમ્યાહતાત્ પૃથક ધૂમા વિનિ-
શ્વરન્તિ, યથં યા અરે અસ્ય મહત્તો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતત્ પતદ્
ક્લમેવઃ-યજુર્વેદઃ. " (બૃહ ઉપનિ ૨૪/૧૦) તે-આત્મા-જે આના
શ્વાસરૂપે ક્લમેવેદાદિ વેદો પ્રગટ થયા. જેમ બીના લાકડાવાળા અને સડો-
રેસા અગ્નિમાંથી જુદા જુદા ધુમાડાના ગોટા નીકળે તેમ, અરે આ મહાન
મૂત (બ્રહ્મ)ના ઉચ્છ્વાસરૂપે વેદો નીકળ્યા

અથવા-અહીંથી લાભ્યકાર આ સૂત્રનું ખીલું અર્થઘટન શરૂ કરે
છે આ ખીલનું અર્થઘટનની જૂનિકારૂપે એક શકાની કલ્પના કરવી
જરૂરી છે.

કદાચ કોઈ કહે કે તમે તો જગત અને વેદ એ બે કાર્યોના આધારે
કારણરૂપ બ્રહ્મનું અનુમાન કર્યું બન્નેમાં-ખીલ તેમ જ ત્રીજા મૂતમાં
કાર્યોની વિસ્તૃતતા બતાવીને, તેના કારણની સર્વસતતા બતાવી. આમ, બ્રહ્મનું
કારણ સાંગિત કરવા અને તેને સર્વશક્તિ સિદ્ધ કરવા તમે તો અનુમાનનો જ
મુખ્ય આધાર લે છે આનો અર્થ તો એ થયો કે જન્માદ્યસ્ય યત.
અને શાસ્ત્રયોનિત્યાત્ બન્ને સૂત્રોમાં અનુમાનની જ વિચારણા કરેલી
છે, ઉપનિ. વાક્યોની નહીં.

આવી સંકાના નિરાકરણ માટે સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ને વળી તત્ત્વ સમાસ ગણીને પહેલો અર્થ કર્યો. આ સૂત્રને બહુવીધિ સમાસ માનીને બીજો અર્થ આપે છે. શાસ્ત્રમ્ યોનિ શસ્ય (યસ્ય) તત્-મહ્ય. શાસ્ત્ર છે પ્રમાણ જેનું તે બ્રહ્મ: શાસ્ત્રયોનિ મહ્ય શાસ્ત્રયોનિનઃ માયઃ શાસ્ત્રયોનિત્વમ્-તસ્માત્=શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ બહુ.ર્મા શાસ્ત્રયોનિ શબ્દ બ્રહ્મનું વિશેષણ, અને અને તેથી તે નપું. કિં. માં છે.

શાસ્ત્ર છે પ્રમાણ જે બ્રહ્મનું તે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી, નહીં । અનુમાન પ્રમાણથી, બ્રહ્મ જગતનાં કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે,

યોનિ : શબ્દનો સંધિ અર્થ પ્રમાણ થતો હોય તે બહુ પ્રચલિત નથી. તેથી કદાચ ભાષ્યમા વચ્ચે કાગ્ય શબ્દ પણ મૂકેલો છે. યોનિ=કારણ-પ્રમાણ

શાસ્ત્રમ્ ઉદાહૃત .. કોઈ સંકા કરે કે તમે બ્રહ્મને જગતનું કારણ સાબિત કરવા માટે પૂર્વના જન્માદિ સૂત્રમા શ્રુતિ ટકિલી જ છે. ત્યાં તમે યતો ઘા. .એ ઉપનિ. વાક્યથી બતાવ્યું છે કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આમ, જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મની શાસ્ત્ર પ્રમાણકતા—શાસ્ત્રયોનિત્વ તો આગલા સૂત્ર દ્વારા (જન્માદિ) દર્શાવેલ છે. તો પછી એકને એક-વાતની પુનરુક્તિ શા માટે ? ઉચ્ચત્તે સંકરાચાર્ય એવી સંકાનો ઉત્તર આપે છે : જન્માદિ અસ્ય યત એ પૂર્વના સૂત્રના અસંશયમા રૂપરૂપ રીતે શાસ્ત્રનું મહત્વ કહેલું નથી અને તો એ સૂત્રના આધારરૂપ તૈત્તિ ની શ્રુતિ યતો ઘા ભાષ્યમાં બતાવી છે એ રીતે, અને બીજા સૂત્ર ઉપરનાં ભાષ્યમાં તો કારણ તરીકે બ્રહ્મને સાબિત કરવા શાસ્ત્રનું મહત્વ કહેલું છે. પણ, સૂત્રના અસંશયમાં શાસ્ત્રનું રૂપરૂપ મહત્વ નથી આમ હોવાથી, બીજા સૂત્રમા કદાચ કોઈક અનુમાન હોવાની પણ સંકા કરી શકે એટલે કે એ સૂત્ર દ્વારા અનુમાનથી બ્રહ્મને જગતકારણ સિદ્ધ કરેલ છે.

એવી સંકાના નિવારણ માટે આ ત્રીજું સૂત્ર છે : શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ અગ્રવેદાદિ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મને જગતનું કારણ બતાવેલ છે, તેથી તમારે બ્રહ્મસૂત્રમાં અનુમાનની વિચારણા છે એવી સંકા કરવી નહીં.

ત્રીજા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યના મુખ્ય મુદ્દાઓ :

(૧) વળી તત્ત્વ માનીને સૂત્રનાં પહેલો અર્થ.

- (૨) કર્તા દમેશાં કૃતિ કરતાં અધિકમ્ જ દોષ.
- (૩) બૃહદ્દાર્ણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ.
- (૪) સૂત્રના પદને બદલી દિ સમાસ ગણીને સૂત્રનો બીજો અર્થ.
- (૫) પુનરુક્તિની શંકાનું નિવારણ.

૪. સમન્વયાધિકરણમ્ ।

(૧૭) તત્ તુ સમન્વયાત્—એ એથી સૂત્રના અંતિમ પદ સમન્વયાત્ ઉપરથી, આ એથી અધિકરણનું નામ સમન્વય-અધિકરણ. આ અધિકરણમાં પણ માત્ર એક જ સૂત્ર છે.

કથં પુનઃ .. આ શબ્દોથી શંકરાચાર્ય, સૂત્રમાં રહેલા તુ શબ્દનું પ્રયોજન બતાવવા પૂર્વપક્ષની યોજના કરે છે. શં. ના મતે સૂત્રગત તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરવા માટે છે. એ પૂર્વપક્ષ કયો? શં. કથમ્... થી પૂર્વભીમાંસકોનો પૂર્વપક્ષ યોગ્ય છે.

આ પૂર્વપક્ષના નિરૂપણ પહેલાં આગમના સૂત્રોનું અનુસંધાન જરૂરી છે. ત્રીજા સૂત્ર-શાસ્ત્રયોનિતાત્ ના બીજા અર્થઘટન મુજબ શં. બ્રહ્મને શાસ્ત્રપ્રમાણક ઠરાવે છે. બીજા સૂત્રભાષ્યમાં જગતકારણની ચર્ચામાં અન્ય-મતોનો નિષેવ કરીને અંતે સ્વભાવવાદનો પણ વિરોધ કર્યો એ વિરોધ દૃઢ કરવા માટે ભાષ્યકારે અનુમાનનો આશ્રય લીધો, ને પોતે જ શંકા ઊભી કરી : નન્તુ હ્રદાપિ તદ્વેચ.. શું આ બીજા સૂત્રમાં ખાદરાયણે પણ અનુમાન જ ગૂંથેલું છે કે? એ શંકાના નિવારણમાં ભાષ્યકારે સૂત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને અનુમાનનો મર્યાદિત સ્વીકાર બતાવેલ છે. છતાં કોઈને બીજા સૂત્રમાં અનુમાન ગૂંથેલું છે, શ્રુતિ નહીં એવી શંકા ચાલે તો તેને દૂર કરવા શં. ત્રીજા સૂત્રનું બીજું અર્થઘટન કરીને સિદ્ધ કરે છે કે બ્રહ્મ શાસ્ત્રયોનિ=શાસ્ત્રપ્રમાણક-શાસ્ત્રના પ્રમાણુતાણું છે. બ્રહ્મ જગતકારણ છે એ વાત વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણુથી જ જણાય છે. અનુમાન વ. થી નહીં. બ્રહ્મ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો એક સ્વતંત્ર વિષય (સાદી પરિભાષામાં જ વિષય) છે. એટલે કે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં મુખ્ય વિષય બ્રહ્મ છે, ઊલટું, બ્રહ્મ વિષયક જ્ઞાન વેદાન્ત પ્રમાણ દ્વારા જ મળે છે. સરખાવો : શાસ્ત્રં યોનિઃ કારણં=પ્રમાણમ્ . અસ્ય બ્રહ્મણઃ યથાવત્ સ્વરૂપાધિગમે । (૫૪ ૧૮, પરિ.૧૬, ભાષ્ય-સૂત્ર ૩).

કથં પુનઃ ઉપરના અનુસધાન પછી આ પૂર્વપક્ષની સગતિ ૨૫૪ થશે આ પક્ષ કુમારિલ બદ નામના મીમાંસકનો છે માદ્દમતમ્ (રત્નપ્રભા) અને ઘાતિકકારમતમ્ (ન્યાયનિર્ણય) કુમારિલ બદે તત્ત્વતર્ક નામના મતની રચના કરેલી છે

યાવતા—જે પ્રમાણથી શાસ્ત્રનું ક્રિયાપરત્વ બતાવેતું છે શાસ્ત્ર અલપરક નહીં, પણ ક્રિયાપરક જ છે પર= Solely devoted to (ક્રિયા) પરાયણ હોતું આ નિયમ જૈમિનિમુનિના સૂત્રમાં બતાવેલો છે, આસ્નાયસ્ય=વેદ વગેરે શાસ્ત્રનું ક્રિયા એ જ પ્રયોજન છે, તેથી અ-તદ્-અર્થાનામ્—જે શાસ્ત્ર વાક્યોમાં તત્ત્વ=ક્રિયાનો અર્થ ન હોય, એ વાક્યોનું આનર્થક્ય મનાય છે અન્+અર્થ+ક=અનર્થક જે વાક્યને કાંઈ અર્થ કે પ્રયોજન નથી તે અનર્થકસ્ય માયઃ=આનર્થક્યમ્=અનર્થકતા=નિરર્થકતા=નિષ્પ્રયોજનરવમ્ (હૃપતરુ-પરિમત) એવા ક્રિયાના અર્થ વગરનાં વાક્યો નકામાં છે

અતો વેદાન્તવાક્યોને નિરર્થક જ માનવા પડશે (ઉપરના જૈમિનિ સૂત્ર પ્રમાણે) કારણ કે એ વાક્યોમાં ક્રિયા નથી ઉપનિ ક્રિયાપરક નથી, અલપરક જ છે એમ તમે સિદ્ધ કરવા જશો તો ઉપનિ પોતે જ (જે સુ પ્રમાણે) નિરર્થક બની જશે અલ્પ તો સિદ્ધ વરતું છે, ક્રિયા નથી નિરર્થક વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણથી તમે અલ્પનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવી રીતે બાણી શકો ?

વેદાન્તને સાર્થક બનાવવાના એ માર્ગ છે (૧) વેદાન્તવાક્યોમાં કર્તા-દેહાદિનો અભિમાની આત્મા જે યથાદિ ક્રિયાઓ કરે છે દેવતા=અલ્પને એક દેવતા માનવામાં આવે, મોક્ષને ફળ માનવામાં આવે—આમ વેદાન્તમાં ક્રિયાના કર્તા, દેવતા, ફળ વગેરે બતાવેલું (પ્રકાશન) છે કર્તા પ ને બતાવવા એ વેદાન્તનું પ્રયોજન છે આ રીતે વેદાન્તવાક્યોને ક્રિયાવેધિતા શેષ-અગચ્છ ગણી શકાય સરખાવો : ન વચ વેદાન્તાનામ્ આનર્થક્યમ્ સાધયમ્, તેષાં કાર્યશેષ કર્તૃદેવતા ફલનામ્ પ્રકાશનદ્વારા કાર્યપરત્વમ્ વક્તવ્યમ્ इति દ્રુમ (રત્નપ્રભા) અમે માર્ગ વેદાન્તવાક્યોની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરવા માગતો નથી, પરંતુ, કાર્યના શેષરૂપ-અગમ્ય કર્તા, દેવતા ફળ વગેરેને બતાવીને તે વાક્યો પણ કાર્યપરક અને છે એમ ૨૫૪ થયું જોઈએ એમ અમે કહીએ છીએ

આમ, ક્રિયાવિધિના અંગમુખ મનાતા કર્તા, દેવતાને વેદાન્તમાં બતાવેલ છે એમ માનવું. આ રીતે વેદાન્ત પણ ક્રિયાવિધિનું એક અંગ બનવા. વેદાન્તને સાર્થક-સપ્રયોજન બતાવવાની આ એક રીત.

(૨) ઉપાસનાક્રિયા...ને તમે વેદાંતી એમ કહો કે વેદનો વિધિ-ક્રિયા-વિભાગ અને જ્ઞાનવિભાગ એકબીજાથી તદ્દન અલગ છે. તેથી, ઉપનિ. નો જ્ઞાનવિભાગ એ વિધિક્રિયા-વિભાગનું અંગ બને તેમ માની શકાય નહીં, તો તમે વિધિક્રિયાના અંગને બદલે ઉપાસના ક્રિયાવિધિના અંગરૂપ ઉપનિ. છે, તેમ સ્વીકારી લો.

ઉપાસનાદિ-આત્મા इत्येव उपासीत-બૃહ. ૧.૪.૭ આત્માની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ—કારણ કે તેમાં બધું એકરૂપ છે. અહીં ઉપાસીત એ ઉપ+માસ+તું વિધ્યર્થ ત્રી. પુ. એ. વ. છે—“ઉપાસના કરવી જોઈએ” એટલે અહીં ઉપાસનાવિધિ છે. ઉપાસનાનો કર્તા દેવનો અભિમાની આત્મા, ઉપાસનાનો દેવતા બ્રહ્મ અને રૂળ મોક્ષ.

ઉપાસના એ ક્રિયાન્તર-બીજ ક્રિયા જ છે. સ્વર્ગકામ યજેત-માં યજ્ઞક્રિયાની વિધિ એ સામાન્ય વિધિક્રિયા છે, બ્યારે ઉપાસના તેવી સામાન્ય વિધિ-ક્રિયાથી અન્તર-બુદ્ધી એક ક્રિયા જ છે. એવી ઉપાસનારૂપી અન્યક્રિયાનું વિધાન-નિરૂપણ—કરવું એ વેદાન્તનું અર્થત્વ-પ્રયોજન છે. આમ બીજી રીતે વેદાન્તને ઉપાસનાક્રિયાની સાથે જોડીને તેને સાર્થક માની શકાય.

અહીં વિધિના સ્વરૂપ વિશે થોડી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. વિધિ એટલે અમુક ક્રિયા કરવા માટેની આજ્ઞા. સામાન્યતઃ વિધ્યર્થનાં રૂપોથી એ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે : સ્વર્ગકામો યજેત-યજ્-યજ્ઞન કરવું-નું વિધ્યર્થ ત્રી પુ. એ. વ. સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળા પુરુષે જ્યોતિષ્યેમ યજ્ઞથી યજ્ઞન કરવું જોઈ એ આજ્ઞા વિધાનોને વિધિલિહ્ પણ કહે છે, કારણ કે તેમાં વિધિ-વિધાનનેલિહ્ દ્વારા જથ્થાવવામાં આવે છે આ વિધિલિહ્ ફક્ત માટે એક ઉત્પાદક શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, જેને મીમાંસાની પરિભાષામાં ભાવના કહે છે. આ ભાવના બે પ્રકારની : (૧) અર્થને લગતી આયી, (૨) શબ્દને લગતી શાબ્દી. આના આધારે વિધિના બે પ્રકાર : (૧) અજ્ઞાતજ્ઞાપક અને (૨) અપ્રવૃત્ત પ્રવૃત્ત. એમાં અજ્ઞાતજ્ઞાપક વિધિ ત્રણ વસ્તુઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે : (A) વિધિક્રિયાનું સાધ્ય કે રૂળ. (B) વિધિક્રિયાનું સાધન અને

(C) વિધિક્રિયાની રીત અપ્રવૃત્ત પ્રવર્તક વિધિ પણ તથ્ય વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત કરે છે - (A) અમુક ક્રિયા શા માટે કરવી તે અતાવીને પ્રવૃત્ત થવાનું કહે (B) સાધન અતાવીને પ્રેરણા કરે અને (C) એ ક્રિયા કેવી રીતે કરવી એ જણાવીને પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં જોડે

આ બે પ્રકારની વિધિ ઉપરાંત, ઠેંગનાંક વાક્યોમાં ક્રિયાની માત્ર પ્રથ સા કે નિન્દા કરેલી હોય છે તેવાં વાક્યોને દર્શનની પરિભાષામાં અર્થવાદ કહે છે આ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિન્દા કે પ્રથ સા દ્વારા વિધિ ક્રિયા સાથે સમજાવેનાં હોય છે

તદુપરાંત, વિધિના બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકારો પાડેલા છે (૧) ઉત્પત્તિવિધિ (૨) વિનિયોગવિધિ (૩) અધિધારવિધિ અને (૪) પ્રયોગવિધિ.

ઉપરની ચર્ચા બાગતી, વેદાન્તકદંપતડુ કદંપતડુપરિમન વગેરે ટીકાઓમાં કરેલી છે અને તેને અનુસરીને પડિત દગ્દત શર્માએ પણ આ મુદ્દાની લબાણપૂર્વક ચર્ચા કરી છે

હવે ફરી આપણે મૂળ વાન ઉપર આવીએ ન હિ પરિનિષ્ઠિત પરિ=અધી તરફથી, નિ-નિશ્ચિતપૂર્વક સ્થિતમ્-સ્થિર રહેતું હોય છે અધી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક સ્થિર રહેતું=સિદ્ધ વસ્તુ=an already accomplished thing જે કૃતિ-અનપેક્ષ-કોઈ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતું ન હોય તે પરિનિષ્ઠિત વેદમાં આવી સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન સભવે નહીં કારણ કે તેમાં તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો કામ કરે છે સામે દેખાતું વૃક્ષ સિદ્ધ વસ્તુ છે, તેનું જ્ઞાન આપના માટે વેદવાક્ય જરૂરી નથી એ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિચાર બની શકે છે પ્રત્યક્ષાદિ વિષયત્વાત્-૧ હેતુ બીજા, જે સિદ્ધ વસ્તુ હોય તેના બાજતમાં ન તો કોઈ હેય=હાતું વિધ્યર્થ કૃદન્ત=હોડવા યોગ્ય હોય કે ન તો કોઈ ઉપાદેય=ઉપ+આ+દા તું વિ કૃદન્ત=સ્વીકારવા યોગ્ય હોય સ્વર્ગ પુરુષ માટે ઉપાદેય બની શકે તેથી તેમાં પુરુષાર્થ-પુરુષનું મેય=human goal હોય છે પણ જાહની બાજતમાં તો નથી કોઈ હેય કે નથી ઉપાદેય તેથી તેની બાજતમાં પ્રતિપાદન કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થ પણ સાધી શકતો નથી વેદમાં તો એવી વસ્તુનું પ્રતિપાદન હોય કે જે (૧) પરિનિષ્ઠિત સિદ્ધ ન હોય સાધ્ય હોય (૨) તેના વિષયમાં કંઈક હોડવાનું કે સ્વીકારવાનું શક્ય હોય પરિણામે તે દ્વારા પુરુષનો કોઈક અર્થ-કચ્છા ખોલ સિદ્ધ થતું હોય ઉપર કહેના વિધિના

કેષ પ્રકારમાં સિદ્ધ બ્રહ્મને સંકિર્ણ સ્થાપ તેમ નથી, સિવાય કે તમે બ્રહ્મવિષયક વેદાન્તવાદ્યોને કિવાનાં કે ઉપાસનાનાં અંગમૂળ તરીકે સ્વીકારી લો.

આમ, (૧) પ્રત્યક્ષાદિવિષયત્વાત્-પ્રત્યક્ષ વ. પ્રમાણનો વિષય સિદ્ધ વસ્તુ બનતી હોવાથી અને (૨) તેના પ્રતિપાદનમાં પુરુષાર્થ-અમા-વાત્-પુરુષના કેષ અર્થ કે ખોલનો અમાત્ર હોવાથી—આ બે હેતુઓને લીધે બ્રહ્મ જેની પરિનિષ્ઠિત-સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન વેદમાં ન સંભળી શકે.

મત પદ્ય—જનાં કેટલાંક વાક્યો વેદમાં એવાં મળે છે કે જેમાં સીધી રીતે કેષ વિધિક્રિયાનો નિર્દેશ ન દોાય. ઇ. ત. સ્વઃ ઘરોદીત્—તે અગ્નિ રડ્યો. આના વિષે એવી વાત છે કે કેષ એક વાર દેવામુરનો સંગ્રામ થતાં દેવાએ બુદ્ધમત્ત વસ્તુઓ અગ્નિને મીપાને કહ્યું : “હે અગ્નિ, બુદ્ધમાં અમારો વિજય થશે તો ઠીક છે. નહોં તો આ બધી વસ્તુઓ નને ઉપ-યોગી થશે.” આમ કહીને દેવા જતા રહ્યા. બીજા બાણ, અગ્નિ એ બધી વસ્તુઓને રંધને (પાંચી નાસી ગયો. વિજય મેળવીને પાછા આવેલા દેવાએ અગ્નિને ત્યાં જોયો નહોં. તપાસ કરતાં તે મળ્યો, અને તેની પાસેથી બધી વસ્તુઓ ઝૂંટવી લેવામાં આવી. તે વખતે દેવાથી ઝુઘાયેલો અગ્નિ રડ્યો. તેનાં અભિર્ભાષી રજન ઉત્પન્ન થયું. વાંચો તદ્માત્ રજતં દિરણ્યમ્ ચદક્ષિણ્યમ્ અથુર્જં દિ યો વદિપિ દદાતિ પુરાસ્ય સંવત્સરાત્ શુદ્ધે રુદન્તિ । તદ્માત્ વદિપિ ન રેવમ્ સોઽગ્નિરમધીત્ । इति तैत्तिरीયસंहितायाम् । (સા. સર.) હવે મૂળ વાત. ‘અગ્નિ રડ્યો’ એ વાક્યમાં વિધિક્રિયાનો કેષ નિર્દેશ નથી તેથી એ વાક્ય આશ્નાયસ્ય... એ જી, સુ, પ્રમાણે તો નિરર્થક બની જાય. છતાં આવાં વેદવાક્યો નિરર્થક ન બની જાય તે માટે જૈમિનિનું એક બીજું સૂત્ર છે. વિધિના તુ પક્-ચાક્યત્વાત્ સ્તુતિ-અર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ।

Because they stand in syntactical connection with the injunctions, therefore their purport is to glorify the injunctions (શ્રી ચીત્રો) વિધિનાં = વિધિક્રિયાની પ્રશંસા (કે નિન્દા) ના અર્થ દ્વારા વિધિનાં = વિધિક્રિયા સાથે, પક્ વાક્ય-ત્વાત્=અગ્નિ રડ્યો-એવાં વાક્યોની એકવાક્યતા-સંગતિ-માર્મજસ્ય Syntactical relation સાધીને, સ્યુઃ=વિનિયોગા સ્વેયુ-વિનિયોગ

યશે, યવેા જોષ્ઠએ. દ્રુઠ્ઠા, એવા વિધિક્રિયારહિત વાક્યોની પણ (તુ) વિધિક્રિયાની સ્તુતિ કે નિન્દા દ્વારા વિધિક્રિયા સાથે એકવાક્યતા સાધીને એવા વાક્યોનો વિનિયોગ (વિધિ સાથે જોડાણ) કરી શકાય. હવે, સોડ-રોદીત્-અગ્નિ રચ્યો, એ પ્રસંગમાં રજત કે ચાંદીની નિન્દા કરવામાં આવી છે. આના સંબંધમાં વિધિવાક્ય છે-ચર્હિપિ રજતં ન દેયમ્-યજ્ઞમાં રણાનું દાન ન દેવું જોષ્ઠએ. આ વિધિવાક્ય સંબંધી, પહેલું વાક્ય સોડરોદીત્ નિન્દા કરે છે. અગ્નિનાં અશ્રુમાંથી રજત ઉત્પન્ન થયું, તેથી દાનમાં ન દેવાય એવી નિન્દા એ વાક્ય દ્વારા સૂચવાય છે. આમ, એ વાક્ય વિધિવાક્યમાં આવતા રજતની નિન્દા (સ્તુતિ-અર્થેન નિન્દા કે પ્રશંસા) દ્વારા ચર્હિપિ ન દેયમ્—એ વાક્ય સાથે એકવાક્યતા પામે છે. આ રીતે, નિન્દા કે પ્રશંસા દ્વારા પણ નિર્ણયક લાગતાં વાક્યોને વિધિક્રિયાની સાથે જોડી શકાય છે. इति...આમ સ્તાયકત્વેન પ્રશંસકપણાને લીધે, સોડરોદીત્ વાક્ય પણ સાથેક બને છે.

ખીજું એક ઉદાહરણ : વાયુર્ધૈર્જેપિષ્ઠા દેવતા—વાયુ ખરેખર સૌથી વધુ વેગવાન દેવતા છે. આ વાક્યમાં પણ વિધિક્રિયાનો નિર્દેશ નથી. તેથી નિર્ણયક જેવું લાગે છે. છતાં આ વાક્યને વિધિવાક્ય સાથે જોડી શકાય તેમ છે : વાયવ્યમ્ જ્વેતમ્ આલમેત—વાયુદેવતા મારેલું ધોણું પ્રાણી કાપવું જોષ્ઠએ. વાયુ અતિ ઝડપી દેવતા છે. તેવી પ્રશંસા પહેલાં વાક્યમાં કરેલી છે. તેથી, તેને બહિ આપતાં જલ્દી (ક્ષિપ્ર) ફળ આપશે. આમ, વિધિવાક્યના દેવતાની પ્રશંસા દ્વારા, વિધિવાક્યની સાથે (વાયવ્યમ્... આલમેત) વિધિરહિત વાક્ય (વાયુર્ધૈર્જેપિષ્ઠા દેવતા) ની એકવાક્યતા પરસ્પરને અનુરૂપ થાય તેમ—કરીને, એવા વાક્યોને પણ સાથેક માનવામાં આવે છે. દર્શનની પરિભાષામાં આવા વાક્યોને અર્થવાદ કહેવામાં આવે છે.

મન્ત્રાણામ્...પૂર્વપક્ષીની સામે કોઈ ચંકા કરે : અલેતમે વેદનાં અન્ય-વાક્યોને અર્થવાદ ગણીને વિધિવાક્ય સાથે જોડતા હો, પણ મંત્રો તો સ્વતંત્ર છે. તેમ ઉપનિ. વાક્યો પણ સ્વતંત્ર છે. આની સામે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે મંત્રોનો સંબંધ પણ ક્રિયા કે ક્રિયાના સાધનના નિર્દેશ દ્વારા વિધિ સાથે હોય છે. દા. ત. इवे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता...શુ. ૫. વા. અ. ૧૧૨ શ્રી સાયણ...ન ચ આख्याતમ્ (ક્રિયા) उपलभ्यतेऽत्र । न च आख्यातं विना वाक्यं किञ्चित् विद्यते । પછી અર્થ કરે છે : हे

શાસ્ત્રે દ્રવ્યે=અન્નાય દ્રવ્યે વા ત્વાન્દ્ર 'છનદિમ-હે સાખા, અન્ન માટે હું તને કાપું છું. આ મંત્રમાં પણ છનદિમ-કાપવાની ક્રિયા સાથે સંબંધ બતાવેલો છે. સરખાવો : દ્રવ્યે ત્વા...દ્રવ્યાદયો મન્ત્રાઃ ધૃત્વા-વિના કૃતૌ વિનિયુક્તવિષયાઃ (ન્યાયનિર્ણય) અથવા મંત્રાણામપિ ક્રિયાસંબંધ વિના ન પ્રામાણ્યમ્ इति भावः । (પ્રદીપ)

આમ, ન કવચિદ્...કથાય પણ ક્રિયાસંબંધ સિવાય વેદવાક્યની અર્થવર્તા=સાર્થકતા જોવામાં આવતી નથી કે નથી તર્કસંગત બની શકતી.

ન ચ પરિનિષ્ઠિતે.. પૂર્વપક્ષી સામે શંકા કરે તો તેના નિવારણ માટે કહ્યું : ન ચ...શંકા : અધિકાય, વિનિયોગ પ્રયોગ અને ઉત્પત્તિ-વિધિના એ ચાર પ્રકારમાં ઉત્પત્તિવિધિ તો માત્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ જ બતાવે છે. માત્ર પ્રવૃત્તિમાં જોડા માટે જ વિધિ હોવી નથી, ન જાણેલાં સ્વરૂપને જાણાવવા માટે પણ એક ઉત્પત્તિવિધિનો પ્રકાર છે. તેમ વેદાન્ત પણ અજ્ઞાત એવા બ્રહ્મને જાણાવવું હોવાથી સાર્થક છે. વાચો : ન સ્વલ્પ અપ્રવૃત્તપ્રવર્તનમેય વિધિઃ, ઉત્પત્તિવિધેઃ અજ્ઞાતજાપનાર્થવાત્ । વેદાન્તાનાં ચ અજ્ઞાતં બ્રહ્મ જાપયતાં તથામાવાત્ ..(ભામતી)

શંકાનો ઉત્તર—વિધિનો વિષય હમેશાં કાર્ષક આવના-Productive force-ઉત્પાદક બળ હોય છે. અસ્તિત્વમાં નહીં આવેલા તેવા ઉત્પાદક બળને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે. તેથી ઉત્પાદ—જે હથ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેવી ભાવના કે ઉત્પાદક બળ એ જ વિધિનો વિષય બની શકે. વળી, ઉત્પત્તિ, અધિકાર વગેરે વિધિવાક્યો પરસ્પર વિના એકલાં સ્વતંત્ર કોઈ અર્થ આપતાં નથી. ઇ. ત. અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામ—એમાં સ્વર્ગફળનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી અધિકારવિધિ છે, અગ્નિહોત્રની ક્રિયા સ્વર્ગફળનું એક અંગ છે તેમ જાણાવેલું છે, અગ્નિહોત્રની ક્રિયા સ્વર્ગફળનું એક અંગ છે તેમ જાણાવેલું હોવાથી અહીં વિનિયોગ વિધિ છે. હોમવાની ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરાવવું એમાં પ્રયોગવિધિ છે. પરંતુ, અગ્નિહોત્રં જુહોતિ-માં તો માત્ર ઉત્પત્તિવિધિ-હોમ ક્રિયાના સ્વરૂપનું જ જ્ઞાન થાય છે. છતાં અહીં પણ અન્યવિધિઓ અપેક્ષિત તો છે જ. પરંતુ, વેદાન્તવાક્યોને કોઈ ઉત્પત્તિ વાક્યોની જેમ અધિકારવિધિ વ. ની સાથે જોડી શકાતો નથી. તેથી, પરિનિષ્ઠિત=સિદ્ધ જે ઉત્પાદ નથી, તેવી વસ્તુ (બ્રહ્મ) ના સ્વરૂપ : માટે વિધિ સંજોગે નહીં. વિધિનો વિષય હમેશાં કોઈને કોઈ ક્રિયા હોય છે, જ્યારે સિદ્ધ વસ્તુ બ્રહ્મના વિષયમાં કોઈ ક્રિયા અપેક્ષિત જ નથી.

વિધિના પ્રકારોની સમજૂતી માટે વચ્ચે : અધિકાર: ફલસર્વધન
 ઘોષનમ્; વિનિયોગ:-ક્રિયાયા ફલશેષત્વજ્ઞાપનમ્, પ્રયોગ =
 અનુષ્ઠાપનમ્, ઉત્પત્તિ = કર્મસ્વરૂપજ્ઞાનમ્ । (ભાગી ઉપર પાઠ
 દિપ્તિથી, મહાદેવ સર્મા)

ભાષ્યમાં વસ્તુસ્વરૂપે શબ્દ હોવાથી આવી ચર્ચાને અવકાશ મળ્યો

તસ્માત્—કુમારિણ ભટ્ટના મતનો ઉપસહાર મર્મા જરૂરી કરી—
 દેહાગ્નિના અભિમાની આત્માના સ્વરૂપને જ્ઞાન જેવા દેવતાગ્નિને જ્ઞાતવના દ્વારા
 વેદાન્તવાક્યો કિંતુવિધિનાં શેષ-અમરૂપ બની શકે

અર્થ—થી ખીજો વિકલ્પ સૂચવે છે પ્રવરણાન્તરમયાત્=પૂર્વ-
 મીર્મામાનુ કર્મપ્રકરણ=મર્માકાંડ અને ઉત્તરમીર્મામાનુ જ્ઞાનપ્રકરણ-જ્ઞાનમા
 મહાન તમે એવી શકા કરો કે તમે તો અમારા જ્ઞાનપ્રકરણના જ્ઞેયમાં મર્મ-
 પ્રકરણની ઘાત નાશ પાડો કે એમ કર્મપ્રકરણ તો અન્તર-ગૂઢ જ છે
 એ ખીજી (1) જો તમે યત્ન=અમારો મીમાસકોનો મત ન સ્વીકારો
 તો મીજો વિકલ્પ પણ છે સ્ત-વાક્ય વેદાન્તમાં પોતાના જ પ્રકરણમાં
 રહેના વાક્યોમાં આવેલ (ગત)-આત્મા કલ્પેષ હવાસ્વીત (બુદ્ધિ ૧૪૭)
 ઉપાસનાતુ કર્મ તો છે જ તો એમ સ્વીકારી લો કે વેદાન્તવાક્યો ઉપા-
 સનાનાં કર્મપરક છે દુકર્મ ઉપાસનાકર્મ ઉપનિ ધાં મુખ્ય અને અન્ત
 તેનું અગ્ર માનવું જેઈએ તેથી, જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર રીતે સાત્ત્વપ્રમાણ
 બની શકે શાસ્ત્ર તો મુખ્યત્વે વિધિક્રિયા કે ઉપાસનાક્રિયાનું જ નિર્દેશ
 કરે છે તસ્માત્ ન જ્ઞાને શાસ્ત્રપ્રમાણક ન કહી શકાય આવો પૂર્વપક્ષ
 જોનો થતાં સૂત્રકાર દ્વારા કહેવામાં આવે છે

(૧૮) તત્ત્વં તુ સમન્વાત્ । તત્-તે જ્ઞાન, તુ=પરંતુ, સમન્વયાત્=
 શ્રુતિ વાક્યોના સમન્વયને કારણે સાત્ત્વપ્રમાણક છે

સૂત્રો તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિતના અર્થવાચો છે વ્યવસ્થિત-
 અર્થ, નિરાકરણ અથવા નિષેધ સમન્વય=સમ્+અનુ+દ ઉપનિ વાક્યો
 બરાબર રીતે તાત્પર્યની જાળતમાં પરસ્પરનું મુસગત છે (harmony)

ભાષ્યકાર (૧) તુ (૨) પ્રજ્ઞ (૩) સમન્વયાત્—એ ત્રણ પદોની
 સમજૂતી આપે છે તત્ત્વ-સર્વદા એવું જ્ઞાન જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણ
 તરીકે વેદાન્તસાત્ત્વકારા જ જાણવા મળે છે તેનું ? સમન્વયને લીધે

તાત્પર્યેણ=તાત્પર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં-મીમાંસામાં તાત્પર્ય નિશ્ચિત કરવા માટે સાત વસ્તુઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

(૧) ઉપક્રમ=પ્રારંભ દા. ત. છદિ. ઉપનિ. માં ઉદ્દેશ્યક જાણીને આવેલા પેતાના પુત્ર સ્વેતદેવને એવા તત્ત્વ વિશે પૂછ્યા કરે છે કે જે તત્ત્વને જાણવાથી, ન સંભજેયું સંભજાય. ઉદાસક એ તત્ત્વ જાણતો નથી. પિતા તેને કહેવાની શરુઆત (ઉપક્રમ) કરે છે. સત્ પચ સૌમ્ય इदम् वम आसीत्-હે પ્રિય, પદેશા આ સત્ તત્ત્વ જ હતું. ડા. રાધાકૃષ્ણન લખે છે : The logical priority of ब्रह्मन् to the world is brought out by the statement सत् पच...

(૨) ઉપસંહાર=અંત Conclusion. અંતે પિતા પાણીથી ભરેલા ખાલામાં મીઠું નાખીને, બધેથી આખવાનું કહે છે. એ ઉપરથી સમજાવે છે કે જેમ મીઠું પાણીમાં દેખાતું ન હોવા છતાં પાણીના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે તેમ બ્રહ્મ પણ સામાન્યન દેખાતું ન હોવા છતાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે : वेतदात्म्यम् इदं सर्वम् आ सर्वतो ब्रह्म न आत्मा છે.

(૩) અભ્યાસ=repetition એક ને એક વાત વારંવાર કહેવી. છદોગ ઉપનિ. ની વાતમાં પિતા પુત્રને નવ વાર કહે છે : सत् त्वम् असि=તે બ્રહ્મ તું છે. જીવસૃષ્ટિના કાણુરૂપ પણ બ્રહ્મ જ છે-બ્રહ્મ જ જીવરૂપે ભાગે છે.

૪) અપૂર્વતા—નવીનતા. ઉદ્દેશ્યક આરુણિક કહે છે : सत् सोम्य न निमालयसे-પ્રિય, તે સત્ તત્ત્વને તું જોઈ ન શકે. છતાં તે બધે જ છે. આ એ તત્ત્વની અપૂર્વતા છે.

(૫) ફલ—પરિણામ. યોગ્ય શરુને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ એ તત્ત્વને જાણી લે છે અને જેમાંથી સૃષ્ટિ થઈ તે તત્ત્વમાં પુનઃ એકરૂપ બની જાય છે. (મોક્ષ)

(૬) અર્થવાદ—પ્રશંસા કે નિન્દા. જે બ્રહ્મને જાણવાથી ન સાંભ-જેયું સાંભજી શકાય=येन अद्युतं द्युतं भवति વગેરેમાં બ્રહ્મતત્ત્વની પ્રશંસા છે.

(૭) ઉપપત્તિ—તકં જાં માં પિતા કહે છે

यथा सोम्य एकेन मृतपिण्डेन सर्वमृमयंविज्ञात भवति ।

વાચારમ્મજં ઈકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥

હે પ્રિય, જેન એક માટીના પિંડને જણવાથી મૃતમય-માગીમાંથી બનાવેલી બધી વસ્તુઓ જાણી લેવાય છે. વિકાર (ધડો વગેરે) તે વાણીને લીધે આપનામા આવતું એક નામમાત્ર છે તે બધું જ માટી છે એ સત્ય છે જગતરૂપે દેખાતા સર્વ વિકારોનું કારણ એક માત્ર બ્રહ્મ જ છે આને સમજાવના માટીનું દૃષ્ટાંત આપું આમાં તકં છે.

આ સાંતે ય વસ્તુઓથી જોતા, પતસ્ય સર્વસ્ય—બ્રહ્મ જ જગતના જન્માદિનું કારણ છે—એ અર્થનું ઉપનિ વાક્યો પ્રતિપાદન કરે છે સમનુગતાનિ-સમન્વિતાનિ વાક્યો બ્રહ્મને જગત કારણ તરીકે નિરૂપવામાં એકબીજાને સુસંગત છે

શકરાચાર્ય ચાર ઉપનિ વાક્યો ટાંકે છે : એ બધામાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ વિષય બને છે (૧) સત્ પથ ની સમજૂતી ઉપર આપેલી છે (૨) (૨) આત્મા યા...પહેલા આત્મા એક જ હતો સ પેક્ષત લોકાન્ નુ સૃજા-તેણે વિશ્વાયુ (જેણે) હું લોકોને સર્જ્યા બધી પથ બ્રહ્મને જગત કારણ બતાવેલ છે (૩) તત્ પતત્ This બ્રહ્મન્ is without an earlier and without a later, without an inside, without an outside the all perceiving (ડો રાધાકૃષ્ણન) આમાં પણ બ્રહ્મને ઠાઠ કારણરહિત-અપૂર્વ કહ્યું છે વસ્તુત બ્રહ્મ જ જગતરૂપે છે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા તેા તેમાં કાર્યકારણનો ભેદ પણ કદાપી શકાતો નથી (૪) મુકમ્બા કહ્યું છે • જ તત્ર સૂર્યો માતિ.. આ અમૃત બ્રહ્મ જ આગળ, બીજે, નીચે-સર્વત્ર છે

આ બધા શ્રુતિવાક્યો વિષે વિચારતા જણાય છે કે તે પરસ્પરને સુસંગત છે અને તે એક જ વિષય બ્રહ્મને નિરૂપે છે વાંચો • પથમ્ વાક્યાન્તરાણામપિ પૌર્વાપર્ય-બાહ્યોચ્ચનયા વ્રહ્મપરત્વમ્ અવગમ્ત વ્યમ્ । (ભામતી)

આમ શ્રુતિઓને સમન્વય (સુસંગતતા) એક વાર નક્કી થાય અને તે જાણી લેવામાં આવે અને છતાં તે વાક્યોમાં બ્રહ્મ સિવાય અવનિતર-બીજી વસ્તુનું નિરૂપણ છે તેની કલ્પના કરીએ તો એવો પ્રસંગ-દોષ દ્રિષ્ટ-

It કામો યગે કે શ્રુતિમાં જે સ્પષ્ટ કહેલું હોય તેને જ્ઞાનિ-છેડી દેવાનું, અને જે શ્રુતિમાં ન જતાવેલું હોય તે (ક્રિયા-વિધિ) ની કલ્પના કરવાની. વળી, નિયમ છે કે યજ્ઞપરઃ શબ્દઃ સ શબ્દાર્થઃ જે વસ્તુપરક (અણપરક) સ્પષ્ટ યોગ્યથો હોય તે વસ્તુ જ તેનો સ્પષ્ટાર્થ થાય. અહીં માટે યોગ્યથો શબ્દોનો અર્થ વિધિક્રિયા કરી શકાય નહીં.

ન ચ તેવાં...શ્. કહે છે : તમે જે બીજાં વિકલ્પ સૂચવો છો કે વેદાન્ત ઉપાસનાકર્મપરક છે તે પણ યોગ્ય નથી. કર્ત્વ-કર્તા તરીકે ઉપનિ. ના આત્માનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદાન્તનું લક્ષ્ય નથી. ન અવસીયત્તે-એવાં પ્રતિપાદનપરક છે એમ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. તત્...એ વાક્યમાં ક્રિયા-જ્ઞેવાની ક્રિયાનો, કારક જ્ઞેવાની ક્રિયા કરનાર તરીકે તત્પ્રણનો અને કૃણકર્મ=દશ્ય વસ્તુ-એ ત્રણેયનો નિર્ણય કરેલો છે. તિરાકરણ-દશા, દશ્ય, દશિક્રિયા-કારક, કૃણ અને ક્રિયાના બેદોનું ખંડન કરતી શ્રુતિ હોવાથી, ઉપનિ વાક્યો ઉપાસના પ્રતિપાદનપરક છે એમ નહીં થઈ શકે નહીં. જ્યાં બધું જે એક (અહીં) રૂપ હોય ત્યાં કારક ક્રિયા કરનાર, કર્મ, ક્રિયા જેવા બેદો હોઈ શકે નહીં.

ન ચ પરિનિષ્ઠિત...અહીં સિદ્ધ વસ્તુ (ધટની જેમ) હોવા છતાં-અહીંનું એવું સ્વરૂપ હોવા છતાં અહીં પ્રત્યક્ષ વ પ્રમાણનો વિષય બની શકે નહીં. ધટ વસ્તુ છે, તેથી આખથી જોઈ શકાય. પણ અહીં વસ્તુરૂપ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વ. પ્રમાણથી જાણી શકાય નહીં. અહીં તો તત્ત્વમ્ અસિ-કે એવેતદેતુ, તે અહીં એ તું છે-એ વાક્યો સિવાય શ્રુતિને પ્રમાણ સિવાય અન્ય પ્રમાણથી અર્થ અવગમ્યમાન જાણી ન શકાય તેવું છે. અન્તરેણ સિવાય. દૂંકર્મા, અહીં ચાતુર્યોનિ=ચાતુર્યપ્રમાણ છે. સાક્ષાત્મભાવ-અહીં અને આત્મા એક જ એવો સાવ.

યત્ તુ-તમે જે કહ્યું : અહીં દેવ (હા-છેડી દેવા યોગ્ય) અને ઉપાર્દેય (ઉપ+આ+દ્વા-સ્વીકારવા યોગ્ય) થી રહિત છે. તેથી અહીંનું નિરૂપણ નિરર્થક છે. દા. ત. યુરાં ન પિષેત્-સૂરને છેડવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું કહ્યું. અદ્વરહઃ સંખ્યમ્ ઉપાસીત-દરોજ સંખ્યાની ઉપાસના કરવી એમાં સંખ્યાના ઉપાદાનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કહ્યું. જેમાં કોઈ દેવ-ઉપાર્દેય ન હોય, તેમાં તો પુરુષે કોઈ પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી. તેથી, ચાતુર્ય એવી વસ્તુનું નિરૂપણ તદ્દન નિર્વર્થક માનવું પડે.

સિદ્ધાન્તી-ન પચ દોષઃ —અમારા પક્ષે કોઈ દોષ નથી. હેય-ઉપા-
દેયથી શન્ય=રહિત બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે એવું અવગમાત્ મય-સાક્ષાત્કારથી
જાણી લેવાથી જ—સર્વ—અર્થા દુઃખોનો પ્રહાણ-ધ્તકારો થતો હોવાથી
પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે જ.

ભામતીકાર આ વાત આ પ્રમાણે સમજાવે છે :—ઉપાદેય એ પ્રકારનું :

(૧) ખરેખર નહીં મેળવેલું મેળવવું ઇ. ત., ખીજે ગામ જવું. (૨)
મેળવેલું જ હોય છતાં-જમને લીધે ન મેળવેલું માનીને મેળવવું. ઇ. ત.,
ગળામાં રહેલો હાર. આમ હેય પણ એ પ્રકારનું : (૧) ખરેખર નહીં
છોડેલી વસ્તુને છોડવી. ઇ. ત., પગમાં વીંટળાયેલા સાચા સાપને. (૨)
(૨) છોડેલું જ હોય છતાં જમથી 'નથી છોડેલું' એમ માનીને છોડવું.
ઇ. ત. પગમાં પહેરેલા નૂપુરને જમથી સાપ માનીને આરોપિત સાપનો
ત્યાગ કરવો.

આમાંથી જે ખરેખર ઉપાદેય કે હેય હોય તેના માટે ક્રિયા કરવાની
જરૂર પડે પણ જે જમને લીધે ઉપાદેય કે હેય લાગતું હોય—
અર્થાત્ વસ્તુને ખરેખર પ્રાપ્ત કરવાની કે છોડવાની ન હોય, ત્યાં કોઈ
ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. માત્ર સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં જાણે કે
જે અન્-ઉપાદત નહીં મેળવેલું હતું તે જાણે કે ઉપાદત-મેળવેલું લાગે
અને જે જાહીન-જાણે કે ન છોડેલું હતું તે જમથી લીન-છોડેલું હોય
તેમ લાગે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને સંસારત્યાગ ખરેખર કોઈએ કરવાનાં નથી,
એ તો સદાકાલ છે જ. એ બંને નથી એવું તો માત્ર મનથી આરોપેલું
છે. જે આરોપિત હોય (સાપ) તે, તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં (દોરડાનું
જ્ઞાન થતાં) આપોઆપ દૂર થાય છે.

ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન મિત્યાજ્ઞાન-જમને દૂર કરે છે. તેથી પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ તો થાય છે જ, કારણ કે તેમ થતાં દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની
પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરુષપન્થર્થ=પુરુષની ક્ષેત્ર-ધ્યેય.

દેયતાદિ.....ઉપનિષદમાં કમ્બુક્ષિત, વૈરાગ્ય વગેરે માટે પ્રાણ,
પચાગ્નિવિદ્યા વગેરેના પ્રકરણમાં દેવતા તરીકે પ્રાણ વગેરેને માનેલ છે.
એવાં વાક્યોને દેવતાનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો કહેવાય. એ વાક્યોનું
પ્રયોજન, ઉપનિષદનાં પોતાનાં જ વાક્યોમાં જત્ત=રહેલી ઉપાસનાનું કહેવાનું

દોષ શકે. તેની સાથે અમારો વિરોધ નથી. કારણ કે માત્ર સંયુક્ત બ્રહ્મના બોધક વાક્યોને જ ઉપાસનાપરક માની શકાશે, શુદ્ધ બ્રહ્મને લગતાં અન્ય બધાં જ વાક્યોને નહીં. ન તુ તથા..... પ્રાણ વગેરે દેવતાની જેમ શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના સંભવી શકે નહીં. તેમ સંભવે તો જ શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનું અંગ બને છે તેમ માનવું પડે.

પ્રકત્વે.....ઉપાસના કરતાં વૈરાગ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય અને અંતે મહં બ્રહ્માસ્મિ-નું બ્રહ્મ છું. એમ પોતાના આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે પ્રકત્વ-એકતા=એકરૂપતા છે તેવું જ્ઞાન થાય. એકતાનો અનુભવ થાય ત્યારે નથી કંઈ દેવ કે ઉપાદેય (ત્યજવા-સ્વીકારવા જેવું) કંઈ હોવું નથી. કારણ કે વિશ્વમાં બ્યાપેતું બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે એવો અનુભવ થતાં શું ઊડવાનું, શું સ્વીકારવાનું બાકી રહે ?

એમ થતાં, ક્રિયા=ઉપાસના, કારક=ઉપાસક, દેવતા=ઉપાસ્ય-જેવા દ્વૈત વિજ્ઞાન=એ બિન્ન વસ્તુઓ છે એવું જ્ઞાન, ઉપમર્શ-નષ્ટ થઈ જાય એ તક સંગત છે. ((ઉપપન્ને:) એવી તકસંગતિના દંટપથી એ દ્વિતિત થાય કે બહુ અદ્વૈતરૂપ બને ત્યારે તેવું એકરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનું શૈવ-અંગ બને તે સંભવી શકે નહીં.

ન હિ પ્રકત્વ..... તમે કદાચ શંકા કરશો કે અદ્વૈતજ્ઞાન થયા બાદ, કંઈ સંસ્કારના બળે ફરીથી દ્વૈતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તો શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે એ સંભવિત થશે. પરિણામે, પહેલાં જાણેયું વિશુદ્ધ બ્રહ્મ પણ ઉપાસનાનું અંગ બનશે.

શંકરાચાર્ય કહે છે : એકતાના જ્ઞાનથી એકવાર દ્વૈતજ્ઞાન ઉન્નયિત=નષ્ટ થયા પછી, એ દ્વૈતજ્ઞાન ફરીથી જીતું થાય એવો સંભવ જ નથી. જે એમ બને તો તમે બ્રહ્મને ઉપાસનાના અંગ તરીકે પ્રતિપાદિત કરેલ છે તેમ માની શકો.

અર્થપિ અન્યથ.....વેદાન્તવાક્યો સિવાય બાકીના વેદભાગમાં તો એ નિયમ લાગુ પડે કે જ્યાં-જે વાક્યમાં ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોય તે વાક્યને પ્રમાણ તરીકે ન માની શકાય. દા. ત., સોડરોદીત્ (તે અગ્નિ રહ્યો) એ વાક્ય વિધિક્રિયા વગરનું હોવાથી તેને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણરૂપ નથી.

હેતુ' નેઈએ નહીં-શા માટે? એવી અપેક્ષા સતોપવા બાંધવા મળે કે રૂપ' એ અભિર્ના આંસુ છે. તેમ, સોડરોદીત્ વાક્યને ચર્હિયિ..... વિધિવાક્યની સાથે નેડીને જ પ્રમાણુભૂત માની શકાય.

પરંતુ, તત્ત્વમ્ અસિ-એવા વેદાન્ત વાક્યમાં વિધિક્રિયા નથી, અને તેનો કોઈ પણ વિધિવાક્ય સાથે સંબંધ નથી છતાં તે વાક્યને તો સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણુભૂત સ્વીકારવું જ પડે કારણ કે તત્ત્વમ્ અસિ જેવા વાક્યમાં આત્મવિજ્ઞાન છે. આત્મવિજ્ઞાનને વિષય બનાવનાર=તદ્ વિષયસ્યવેદાન્ત શાસ્ત્ર=ઉપનિષદની પ્રમાણુભૂતતાનું ખંડન કરવું શક્ય નથી. પ્રામાણ્યમ્=પ્રમાણુભૂત હોવાપણું=authoritativeness. પ્રતિ + આ+રચ્યાતું-પ્રત્યાખ્યાન=ખંડન કરવા માટે.

આત્મવિજ્ઞાનસ્ય ફલપર્યન્તત્યાગ્...ન...ભાષ્યકાર વેદાન્તને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણુભૂત માનવા માટે હેતુ બતાવે છે. આત્મવિજ્ઞાનનું પર્યાવસાન ક્ષમભા-ભેક્ષમાં થાય છે. એટલે આત્મવિજ્ઞાનનો ચરમસીમા=પરાક્રાંટી એ જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી ક્ષમ મળ્યું હોય તેને જ સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિજ્ઞાન થયું છે એમ કહેવાય. આમ, આત્મજ્ઞાનની સમાપ્તિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી ક્ષમમાં જ થાય છે. બ્રહ્મવિજ્ઞાન ચરમ-પૂર્ણની કક્ષાએ પહોંચતાં અનુભવરૂપ બની જાય છે. અનુભવ તો સ્વયંપ્રમાણુ છે. સાકર જીભથી આપી જનારને તે મીઠી હોય છે એમ સાબિત કરવા અન્ય પ્રમાણુની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ન ચ અનુમાનગમ્યમ્...વળી, વેદાન્તશાસ્ત્ર સ્વયં પ્રમાણુભૂત છે. તેને પ્રમાણુભૂત સાબિત કરવા અનુમાનનો આશ્રય લઈ શકાય નહિ. વાંચો : યેન વેદપ્રામાણ્યં સ્વસ્ય અનુમાનગમ્યત્વેન અન્યથ ક્વચિદ્ દૃષ્ટમ્ દૃષ્ટાન્તમ્ અપેક્ષેત, તદેવ નાસ્તિ શ્વર્યઃ । ચક્ષુરાદિવત્ વેદસ્ય સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞાનાત્ ન તદ્વ્યાપ્તિલિંગા-અપેક્ષા । (૨૧૧.) વેદની પ્રમાણુભૂતતા ને અનુમાનથી સમજાય છે તેમ માનીએ તો અન્યથ નેયેલાં દૃષ્ટાંતના જરૂર પડે, જેમ કે યથ યથ ધૂમઃ તથ તથ ઘઙ્ગિઃ એ વ્યાપ્તિમાં યથા મદ્દાનલે-જેમ રસોડામાં. તેથી જે જે શાસ્ત્ર અનુભવાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાનને વિષય બનાવે તે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણુ-ભૂત ગણાય. ન તો આવી વ્યાપ્તિ રચવાની જરૂર છે કે ન તો તે માટે નિર્દર્શન મળી શકે. દા. ત. સામાન્ય આંખને જે શુદ્ધાંત લાગ દેખાય છે.

જો તેની સાક્ષાત્કારનાં જ્ઞાનમાં-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં ચક્રા ઉદયશે તો એ સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનવાનુ અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી જેમ પ્રત્યક્ષ સ્વત પ્રમાણ છે, તેમ વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ સ્વત પ્રમાણ છે બીજું, શાસ્ત્રને પ્રમાણમૂલ માનવા જો અનુમાન પ્રમાણનો આશ્રય લેશે તો વળી, અનુમાનને પ્રમાણમૂલ માનવા બીજા કોઈ પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડશે તેમ છતાં પ્રમાણોમાં પરસ્પર-આશ્રયત્વનો દોષ આનને તેમાં, શાસ્ત્રનું સ્વત. પ્રમાણ જ સ્વીકારવું જોઈએ

તસ્માત્ તત્ ત્વમ્ અસિ જેનાં વાંચ્યો સ્વત પ્રમાણ છે તેથી અહીં કોઈ ક્રિયાના સંબંધ વગર સ્વતત્ર રીતે શાસ્ત્રપ્રમાણથી સિદ્ધ છે એમ સાબિત થયું.

(૧) જ્યારે અપરે પ્રત્યક્ષવૃત્તિઘટ્ટે—અહીં બીજા લોકો પ્રતિ=સામે જોવા થાય છે અહીંથી, પૂર્વભાસકોના પૂર્વપક્ષથી શુદ્ધ બીજા ઉપાસનામાંથી બોધાયત્વનો પૂર્વપક્ષ જોવા થાય છે બોધાયત્વ વૃત્તિકાર તરીકે પણ ઓળખાય છે સરખાવે. મગવદ્ યોધાયત્વવૃત્તિ વિસ્તીર્ણા પ્રત્યક્ષવૃત્તિમ્ પૂર્વાચાર્યા સચિદ્ધિપુ. તન્મતાનુસારેણ સુત્રાક્ષરણિ દ્યોત્યાદ્યન્તે (શ્રીભાષ્યનો પ્રારંભ ભાગ-શ્રી રામાનુજઆર્ય) બોધાયત્વ અહીંમૂલ ઉપર વિસ્તૃત વૃત્તિ (ટીકા) અહીં હતી, જે દાસ માધ્ય નથી પહેલાં ભાસકોના પૂર્વપક્ષમાં અહીંને-વેદાન્તને વિધિક્રિયાના રીત (અગ) તરીકે અને બીજા વૃત્તિમરના પૂર્વપક્ષમાં ઉપાસનાના અગ તરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે વાંચ્યો વૃત્તિકારા. પૂર્વપક્ષવન્તિ । ઉપાસનાતઃ મુક્તિ પૂર્વપક્ષે, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ રતિ સિદ્ધાન્તે । (રત્નપ્રભા)

યદ્યપિ—અહીં શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું ખરું પણ પ્રતિપત્તિ = ઉપાસના, વિધિ=નિયમ તસ્ય વિષય (રત્ન) ઉપાસનાની વિધિક્રિયાના એક વિષયપણાથી—વિષય તરીકે જ અહીંનું નિરૂપણ વેદાન્તમાં કરેલું છે મુખ્ય વિષય ઉપાસના, અહીં ગૌણ સમર્પ્યતે = is presented (દેશપડિ) નિરૂપવામાં આવે છે હા ત, ચૂપ=અસર્યક અને આદ્યવનીય નામનો અગ્રિ આ બને અહીંની જેમ જૂતવરણો છે અને શાસ્ત્રમાં તેમનું નિરૂપણ વિધિક્રિયાના અગ તરીકે જ જોવામાં આવે છે સર્લોકિકાનિ=સામાન્ય રીતે લોક-જગતમાં ચૂપ=આદ્યવનીયનો ઉપયોગ

યતો નથી તેથી અ-સૌક્રિક. યૂપે પશું યજ્ઞાતિ-મગરધંભે. પશુને બાધે છે-તેમ જ આદ્યનીયે જુહોતિ-આહવનીય નામના અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આમાં બાધવાની અને હોમવાની ક્રિયા મુખ્ય છે અને યૂપ-આહવનીય બંને તે વિધિક્રિયાઓનાં શેષ (અંગ) છે.

વિધિ-અંગ તરીકે રહેલા યૂપ અને આહવનીય અગ્નિનાં સ્વરૂપ કેવાં હોય ? એવી આકાંક્ષા થાય તો...યૂર્પં તક્ષતિ, યૂર્પં અષ્ટાસ્ત્રી કરોતી-યૂપને છાલે છે, યૂપને આઠ ખૂણા (અષ્ટ) વાળો બનાવે છે. અથવા અગ્નીન્ દાદધીત, ગાર્દપત્યાત્ આહવનીયમ્ જ્વલન્તમ્ ઉદ્ધરેત્ । અગ્નિને વેદી ઉપર સ્થાપવો, ગાર્દપત્ય-અગ્નિમાંથી-ગૃહસ્થના ધરના અગ્નિ-માંથી આહવનીય અગ્નિને ઊઠકવો-આવાં સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આકાંક્ષા સંતોષાય છે.

આમ, બ્રહ્મ પશુ ઉપાસનાનું અંગ છે. અને તેની સ્વરૂપ-આકાંક્ષા થતાં, ઉપનિ. તેના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. આત્મા દૃત્યેષ ઉપાસીત-આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એમાં આત્મા-બ્રહ્મ ઉપાસનાનું અંગ છે અને સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ અનન્યમ્ બ્રહ્મ એવાં અનેક વાક્યોમાં તે ઉપાસનાના અંગભૂત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

પ્રવૃત્તિ.. કારણ કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન જ એ છે કે હાં તો પુરુષને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડવાની પ્રેરણા કરે અથવા તો કોઈ ક્રિયાથી અટકવાનું કહે. આમ, વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ મુખ્યત્વે તો પુરુષને ઉપાસનાવિધિમાં જોડવા માટે જ છે.

હવે પૂર્વપક્ષી શાસ્ત્રના તાત્પર્યને જાણનારા જૈમિનિમુનિ અને તેમનાં સૂત્રો પર ભાષ્ય લખનાર શંકરમુનિના મગ્ગાને કુલ પાંચ વાક્યો દાકે છે. અનુક્રમણમ્ પ્રારંભ કરે છે—declaration.

(૧) દૃષ્ટો દિ...તસ્ય=યેદસ્ય વેદ્યું પ્રયોજન છે કર્મનું જ્ઞાન કરાવવું-એવું પ્રયોજન જોવામાં આવ્યું છે. આ વાક્ય પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ સૂત્ર અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ઉપર લખાયેલા શાંકરભાષ્યનું છે.

(૨) ષોદનેતિ...‘ષોદના’ શબ્દની નોંધ માટે જુઓ ૫૪-૮૫ ક્રિયા-નિયોગ-વિધિના જ્ઞાનના દ્વારા જે વાક્ય પુરુષને પ્રવૃત્ત કરનાર હોય તે ષોદના. આ પણ ષોદનાલક્ષણ. અર્થઃ ધર્મઃ—એ જૈમિનિમુનિ

ઉપરના શાખરૂઆપ્યનું છે. '.

(૩) તસ્ય...ચમર મુનિનો મત આપ્યું દ્વારા ટીકીને હવે જૈમિનિમુનિનો મન મુનો દ્વારા રજૂ કરે છે. તસ્ય=ધર્મસ્ય-ધર્મનું જ્ઞાન એટલે ઉપદેશ. જેના વડે (ધર્મનું સ્વરૂપ) જાણવા મળે તે જ્ઞાન. ઉપદેશ=જેના વડે ઉપદેશ કરાય છે તે વિધિવાક્ય (ન્યાય). દ્વંકમાં ધર્મનું-કર્મનું જ્ઞાન કરાવનાર (શાપક) શાસ્ત્રનો ઉપદેશ હોય છે.

(૪) તદ્ ભૂતાનામ્...રત્નપ્રભા પ્રમાણે, તદ્-તત્ત્વ-ધેવે, મૂતાનામ્ = સિદ્ધ-ધર્મ-નિષ્ઠાનાં પદાનામ્ ક્રિયાચેત્ = કાર્યવાચિના લિટ્-વિપદેન

સમામ્નાયઃ=તદ્ ઉચ્ચારણં કર્તવ્યમ્ । એટલે કે વેદમાં, સિદ્ધ-અર્થ (વસ્તુ)=(અહ)નાં નિરૂપણમાં સ્થિત જે પદો હોય, તેમને કાર્યનું કથન કરનાર વિષય વગેરેનો પદ સાથે, એક વાક્ય રૂપે ઉચ્ચારવાં. વાક્યના એક એક પદનો યાદ કરેલો અને ભેગો કરેલો અર્થ એ સમગ્ર વાક્યના અર્થની સમજનું નિમિત્ત બને છે. પદાર્થ-પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) અવાન્તર-દયાપારાણિ દ્વિ પદાનિ વાક્યાર્થ યોગ્યન્તિ इति સૂત્રાર્થઃ । (ન્યાય-નિર્ણય-આનંદગિરિ)

સરખાવો—The words denoting those (things=તદ્-મૂતાનામ્) are to be connected with (the injunctive verb of the વિધિ-passages) whose purport is action. તે ભૂતવસ્તુઓને દર્શાવતા શબ્દોને, ક્રિયાના પ્રયોજનવાળા વિધિવાક્યના વિષય ક્રિયાપદ સાથે જોડી દેવા (સમામ્નાયઃ).

ભૂત વસ્તુને દર્શાવતા પદો પણ અતે તો કાર્ય સાથે જોડાય છે અને કાર્યનો જ બોધ કરાવે છે. વચ્ચે—“પદાનિ.....કાર્યમ્ પચ વાક્યાર્થ યોગ્યન્તિ इति માત્ર. (રત્નપ્રભા). તાત્પર્ય કે શાસ્ત્રમાં અહા જેવી ભૂત વસ્તુને લગતા પદો પણ આખરે તો કાર્યનો જ બોધ કરાવે છે. તેથી, શાસ્ત્રમાં વસ્તુ (અહા) નહીં પણ કાર્ય-ક્રિયા વિધિ જ મુખ્ય છે.

(૫) આમ્નાયસ્ય... આમ્નાયસ્ય=વેદશાસ્ત્રનું, ક્રિયાર્થત્વાત્-ક્રિયા એ જ માત્ર પ્રયોજન હોવાને લીધે, જ્યાં, અ તદ્-લઘ્યાનામ્-

તત્=ક્રિયાનો અર્થ ન (જ) થતો હોય તે વાક્યોની નિરર્થકતા (અનર્થકતા-અનર્થક્યમ્) સમજવી

આ પાંચ વાક્યોના આધારે પૂર્વ પક્ષી કહે છે કે—પુરુષને પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત કરનાર જે શાસ્ત્ર બને તો જ તે અર્થવત્-સાર્થક ગણાય આમ, શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની વિધિમાં મુખ્ય અને જે બીજી-વસ્તુરૂપે હોય તો તત્=પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિના શેષ=અગ તરીકે ઉપયોગી છે

તત્ સામાન્યાત્ વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ પૂર્વમીમાંસાના જેવું તેની સમાન શાસ્ત્ર જ-હોવાથી, જેમ પૂર્વમીમાંસાના વાક્યોની સાર્થકતા ક્રિયાવિધિના સંબંધથી બનાય છે, તેમ વેદાન્તના વાક્યોની સાર્થકતા પણ ક્રિયાસબંધ દ્વારા જ—(તથૈવ)—મળી શકાય

સત્તિ ચ ..વેદાન્ત એક વાર વિધિપરક સિદ્ધ થાય એટલે પછી—જેમ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા માટે અગ્નિહોત્ર વ સાધનત્વ વિધાન શાસ્ત્ર કરે છે, તેમ અમૃતત્વ-મોક્ષની કામનાવાળા પુરુષને માટે બ્રહ્મજ્ઞાનત્વ વિધાન કરવામાં આવે છે, એમ સમજી શકાય

સ્વર્ગ=સાધ્ય-ફળ, મોક્ષ=સાધ્ય, ફળ જેમ અગ્નિહોત્ર સાધન બને તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ એક સાધન બને અગ્નિહોત્ર કરનાર વિધિકર્તા-સાધક અને તેમ બ્રહ્મન્ત ઉપાસના કરનાર ઉપાસક સાધક બને આમ, વેદાન્તમાં ઉપાસના ક્રિયા જ મુખ્ય છે બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર સાધનરૂપ છે

(૨૦) નજુ દ્વદ્ધ પૂર્વપક્ષીની સામે વેદાન્તી શંકા કરે છે પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એ બે વિભાગો તદ્દન અલગ છે તેથી, પૂર્વમીમાંસાના નિયમોને-સૂત્રોને ઉત્તર મીમાંસામાં (વેદાન્તમાં) લાગુ પાડી શકાય નહીં દ્વદ્ધ=અહીં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડમાં, જિજ્ઞાસ્ય=જિજ્ઞાસાના વિષય-ધર્મજિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ અને બ્રહ્મજિ. નો વિષય બ્રહ્મ-અન્ને જિજ્ઞાસ્યો-જિજ્ઞાસાના વિષયો, વૈત્તક્ષણ્યમ્—એમીભથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ પ્રથમ સૂત્રના અથ શબ્દની ચર્ચામાં કરેલું છે

(૧) કર્મકાંડમાં જિજ્ઞાસ્ય ધર્મ હોય' છે જ્યારે જ્ઞાનકાંડમાં જિજ્ઞાસ્ય —ભૂતવાની ઇચ્છાનો વિષય બનતું—બ્રહ્મ છે (૨) કર્મકાંડમાં યતી જિજ્ઞાસાનો વિષય ધર્મ ભવ્ય=ક્રિયા દ્વારા ચનાર-ચવા યોગ્ય છે, જ્યારે અહીં=વેદાન્તમાં તો જિજ્ઞાસ્ય બ્રહ્મ ભૂત=સનાતન સાત્ય-જે હંમેશાં છે

જ-સહ જ છે. નિત્યનિવૃત્તને બદલે નિત્યનિવૃત્ત પાઠ વધુ સારો, જે દરદાસમાંથી, અને સ્વામી શ્રી હનુમાનદાસજીએ સ્વીકારેલ છે. ever accomplished હંમેશાં સંપન્ન જ છે, સિદ્ધ છે. ધર્મ ક્રિયાથી સાધવાનો હોવાથી અર્થ છે, પણ બ્રહ્મ તો નિત્યનિવૃત્ત-સિદ્ધ જ હોવાથી તેમાં ક્રિયાની જરૂર જ ન રહે. (૩) ધર્મજ્ઞાનનાં ફળરૂપે સ્વર્ગ વ. મળે છે અને તે મેળવવામાં અનુષ્ઠાન=ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે. ધર્મજ્ઞાનનાં ફળરૂપ સ્વર્ગ વગેરેથી તદ્દન ભિન્ન બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર=મેહારૂપી બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ હોય છે. આમ બંનેમાં જિજ્ઞાસાઓ ભિન્ન, જિજ્ઞાસાના વિષયો ભુદા તેથી જ્ઞાનનાં ફળ પણ બંનેમાં ભુદાં હોય જ.

તેથી, જેમિનિમુનિ વગેરેનાં વાક્યો ભલે ક્રમકાંડ વિભાગને લાગુ પડના હોય પણ તે વાક્યો વેદના જ્ઞાનકાંડના વિભાગને લાગુ ન પાડી શકાય. તેથી, બ્રહ્મનું નિરૂપણ વેદાન્તમાં કોઈ ઉપાસના ક્રિયાના સંબંધ વગર જ સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે તેમ માનવું જોઈએ.

(૨૧) ન ચર્હતિ યયમ્...પૂર્વપક્ષી ઉપરની સંક્રાંતિ નિરાકરણ કરે છે : કારણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદ વેદાન્તમાં સ્વતંત્ર રીતે નહીં, પણ કાર્ય વિધિની સાથે પ્રયુક્ત-જોડાયેલા બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે-પ્રતિપાદન છે. પૂર્વપક્ષી બ્રહ્મને કાર્યવિધિ સાથે જોડાયેલું બતાવવા ઉપર નાં પાંચ વાક્યો દાકે છે : (૧) આત્મા યા અદે...માં આત્મા=બ્રહ્મને 'એવો જોઈએ' એ વિધિક્રિયા સાથે કરેલ છે. (૨) ય આત્મા...માં આત્માને અન્વેષણ-સાધવાની વિધિક્રિયા સાથે જોડેલ છે. અહીં હજી તેમ જ અનુ+દ્વ-માં તત્ત્વવિધ્યર્થ પ્રત્યયો 'જોઈએ' ના અર્થમાં છે તેથી આને વિધિક્રિયાઓ કહેવાય. (૩) આત્મા. અહીં ઉપ+આસ્રતું વિધ્યર્થ ત્રી. પુ એ. વ "ઉપાસના કરવી જોઈએ" એ વિધિક્રિયા સાથે આત્મા જોડાયેલો છે (૪) આત્માનમ્ .. લોકમ્=જ્ઞાનસ્વરૂપમ્ (રત્નપ્રભા) અહીં પણ ઉપાસીત સાથે આત્મા છે. (૫) દ્રઘ્ન...અહીં જાણવાની ક્રિયા સાથે બ્રહ્મ છે. અલબત્ત અહીં સ્પષ્ટ વિધ્યર્થનું રૂપ નથી. છતાં ક્રિયા તો છે જ. "બ્રહ્મને જાણે છે" એમાં બ્રહ્મ જાણવાની ક્રિયાનો વિષય બને છે. જેમ મૂપ, આહવનીય મૂતવસ્તુઓનો વિધિક્રિયા સાથે સંબંધ જોયા પછી પુરુષને તે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ વિશે-જિજ્ઞાસા થતા, મૂપ વગેરેનાં સ્વરૂપ વર્ણવાય છે, તેમ બ્રહ્મ = આત્માને=મૂતવસ્તુનો સંબંધ વિધિક્રિયા સાથે જાણ્યા બાદ તેનાં સ્વરૂપ વિશે આકાંક્ષા થાય તો ઉપનિ. તેના સ્વરૂપને વર્ણવીને એ આકાંક્ષાને સંતોષે

છે. તત્.. તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને સ્મૃ કરવા દ્વારા વેદાન્ત ઉપયોગી બને. નિત્ય સર્વગતઃ...એ વાક્યમાં વિધિક્રિયા નથી, તેથી સ્વતંત્ર રીતે એ સાર્થક ન બને પરંતુ, એ વાક્યને પરાક્ષ રીતે પણ વિધિક્રિયા સાથે જોડવું પડે. બ્રહ્મ ઉપાસના વ ક્રિયાવિધિ સાથે જોડાયેલું છે તે ક્રિયાયુક્ત બ્રહ્મના સ્વરૂપની આકાંક્ષા સંતોષવા નિત્યઃ...જેવા વાક્યો ઉપયોગી બને છે.

તત્.. તે બ્રહ્મની ઉપાસનાથી મોક્ષરૂપે કળ થાય છે-મળે છે મોક્ષ શાસ્ત્રદષ્ટ=શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવા મળતો (દષ્ટ) મોક્ષ=discerned by means of the શાસ્ત્ર મોક્ષ અદષ્ટ છે અદષ્ટ=લોક+અપ્રસિદ્ધઃ (રાન) લોકમાં પ્રસિદ્ધ-જાણીતો નહીં સામાન્ય જગતમાં જે મોક્ષ યથાર્થરૂપે જાણવામાં આવતો નથી; not to be discerned in the ordinary way (થી થીઓ)

કર્તવ્યવિધિ-મન્-અનુપ્રવેશે.. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અમે ઉપર પ્રમાણે વેદાન્તનો-બ્રહ્મનો સબંધ વિધિક્રિયા=કર્તવ્યવિધિ સાથે બતાવ્યો હવે જો માત્ર વસ્તુનું જ, એ વસ્તુનો કર્તવ્યવિધિમાં પ્રવેશ કરાવ્યા વગર જ સ્વતંત્ર રીતે, કથન કરવામાં આવે તો એવા વેદાન્ત વાક્યો, નિરર્થક બની જશે જોવાં વાક્યોમાં હાન-ઉપાદાન=કાંઈ હોડવા સ્વીકારવાનું હોતું નથી કારણ કે બ્રહ્મ તો સદાશય સિદ્ધ જ છે તેમાં કોઈ ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. પરિણામે નથી કાંઈ હેય કે નથી કાંઈ ઉપાદેય દા ત. “વસુમતી=પૃથ્વી સાત ખેટવાળી છે” અથવા “પહેવો રાત્રી જાય છે” આ વાક્યોનો કર્તવ્યવિધિમાં પ્રવેશ નથી-સબંધ નથી અને માત્ર વસ્તુનું જ કથન કરે છે આવા વાક્યોમાં કાંઈ હોડવા-સ્વીકારવાનું ન હોવાથી, શાસ્ત્રમાં એ નિરર્થક બની જાય આ રીતે, નિત્ય સર્વગતઃ વાક્યો પણ ઉદાહરણના વાક્યોની જેમ માત્ર વસ્તુ-બ્રહ્મનું કથન કરે છે તેથી, તે સ્વરૂપ વર્ણવતા બધાં વેદાન્તવાક્યો તદ્દન નિરર્થક બની જશે તેમ ન થાય તે માટે અમે ઉપર પ્રમાણે એવા વાક્યોને વિધિક્રિયા સાથે આડકતરી રીતે પણ જોડીએ છીએ

નનુ.. પૂર્વપક્ષીની સામે વેદાન્તની સકા તમે કહો છો તે સત્ય નથી વસ્તુમાત્રનું કથન પણ ઉપયોગી બની શકે છે દા ત. દોરડાને સાપ માનીને ધ્રુજતા મનુષ્યને કોઈ કહે કે-આ તો દોરડું છે, સાપ નથી, તો આવા વસ્તુમાત્રના કથનથી પણ આન્તિજનિત-મીતિ-નિવર્તન

(Tex સુધારીને વાચી)-અમલો ઉત્પન્ન થયેલ બીજાનું નિર્વર્તન (અટકી જવું) થાય છે. એમ નિત્યઃ સર્વગતઃ જેનાં વેદાન્ત વાક્યોમાં પણ, અસંસારી=એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં સરણુ=મતિ ન કરનાર, એવા આત્મારૂપી માત્ર વસ્તુના કથનથી પણ, આત્મા સંસારી છે એવો અમ દૂર થાય છે. તેથી, એ વાક્યો પણ સ્વતંત્ર રીતે સાચાંક બની શકે છે.

સ્વાત્ પતદ્...પૂર્વપક્ષી ઉપરની ચંકાનું નિવારણ કરે છે. જે ખરેખર વેદાન્તવાક્યો સંસારીપણાની જાનિ દૂર કરતાં હોય તો સાચાંક માની શકાય. પણ દોરડાના સ્વરૂપને સાંભળતવિંત જેમ સર્પનો અમ દૂર ચાય તેમ, જાડાનાં સ્વરૂપનાં અવલગનારથી સંસારીપણાની જાનિ દૂર થતી નથી. કારણ (૧) સર્વમ્ ચલુદ્યં ઘટ્ટ-એ વેદાન્તવાક્યને જાણનાર મનુષ્યનું સંસારીપણું નિરૂપિત થતું નથી. તેનામાં પણ, એ વાક્યનાં જ્ઞાન પહેલાં -મુખ-દુઃખરૂપી જે સંસારીના ધર્મો હતા, તેના તે જ જેવા મળે છે. (૨) બીજું, જે જાડાનાં અવલગનારથી અમ દૂર થતો હોત તો શ્રુતિમાં ઓતઘ્વઃ એટલે મુખી જ બતાવ્યું હોત. પણ તેમાં તો ઓતઘ્વઃ પછી-અવલગ પછીના સમયમાં કરવામાં આવતા અનન અને નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) બતાવેલાં છે. એટલે જાડાનાં સ્વરૂપ વિશે અવલગ કર્યાથી કામ પુરું થતું નથી. પછી અનન, ધ્યાન જેવી ક્રિયારૂપે ઉપાસના કરવાની હોય છે. આ વાત શ્રુતિના ઓતઘ્વઃ મન્તઘ્વઃ નિદિધ્યાસિતઘ્વઃ એ ક્રમિક શબ્દો જ સિદ્ધ કરે છે. નિદિધ્યાસન=નિ+ધ્યૈ-નું ઇન્ડ્રાદ્યૈઃ=નિદિધ્યાસન-ધ્યાનની ઇન્ડ્રા પણ સામાન્યતઃ 'ધ્યાન' અર્થ થાય છે, Profound and repeated meditation (આપ્ટે).

૧. તસ્માત્...પૂર્વપક્ષીના મતનો ઉપસંહાર. પ્રતિપત્તિ=ઉપાસના (રાત.) પ્રતિપત્તિવિધિ=act of knowing જાણવાની ક્રિયાના-કે ઉપાસના વિષય તરીકે જ જાણવું નિરૂપણ શાસ્ત્રમાં છે, સ્વતંત્ર રીતે નહીં. જાડા વેદાન્તમાં ઉપાસનાની વિધિનો વિષય બને છે. તેથી, ઉપાસના વેદાન્તમાં મુખ્ય છે જાડા ઉપાસનાનો વિષય બનીને જ નિરૂપાય છે.

(૨૨) અથ અભિધીયતે=અહીંથી ચંકરાચાર્યનો સિદ્ધાંત પક્ષી છે.

ન = જાડા ઉપાસનાવિધિના વિષય તરીકે જ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણવાળું બને છે તેમ કહેવું, ખરાબર નથી. હેલુ ? કર્મવિધાનું કળ અને જાડાવિધાનું કળ-બને તદન વિમલજ્ઞ-હોવાથી, તમે કહેા છો તે યોગ્ય નથી. - કર્મ =

ધર્મ-અધર્મ, કર્મફળ= ધર્મ-અધર્મનાં ફળ સુખદુઃખ ધર્મનું ફળ સ્વર્ગ અને અહિવિદ્યાનું ફળ મોક્ષ-એ બન્ને કદી એક ક્ષેત્રમાં આવી શકે નહીં. ધર્મફળ ગમે તેટલું ઉચ્ચતમ હોય પણ તે કદી મોક્ષ હોઈ શકે નહીં. અહીં અને આગળની ચર્ચામાં અહા= આત્મા=મોક્ષ=અહા-અનુભૂતિ=અહા-સાક્ષાત્કાર-એ બધા શબ્દો સમાનાર્થી છે શરીરમ્ આ પરિવેષમાં ભાષ્યકાર કર્મ= ધર્મ-અધર્મ, તેનાં ફળો સુખ-દુઃખ, ફળોમાં રહેલા યોગાવતાનો-તરતમનો ભાવ વગેરે બતાવીને કર્મફળોની નિશ્ચિત ગૂંથણીના સ્વરૂપનું ક્ષણ નિરૂપણ કરે છે.

(૧) કર્મ એટલે શું ? ધર્મ-જેના વિષે જે સુખાનિષ્ઠાસા કરવામાં આવી છે એ ધર્મ-કર્મ શરીર, વાણી કે મનથી કરવામાં આવે છે અને શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે ધર્મની જ નહીં, પણ અધર્મની નિષ્ઠાસા એ કરવી જોઈએ. દા ત સુરા ન પિબેત્-સુરા ન પીવી જોઈએ-એ નિષેધ વાક્યમાં પણ પ્રતિષેધ-નિષેધરૂપે પ્રેરણાનું લક્ષણ રહેતું છે જે પ્રેરણાના લક્ષણવાળું તે ધર્મ એ નિષેધરૂપે કહેવાયુ હોય તો અધર્મ સુરા બનો ત્યાગ કરવા માટે, અધર્મ ન દિશ્યાત્ વગેરેના રૂપે બાળ્યે જોઈએ આ ધર્મ ધર્મ-અધર્મની ચર્ચા

(૨) તથો અહીં કર્મ=ધર્મ-અધર્મનાં ફળોનું નિરૂપણ કરેતું છે ધર્મનું ફળ સુખ, અધર્મનું ફળ દુઃખ (A) પ્રત્યક્ષ Perceptible હિદ્રય-વિષય સંયોગથી થતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે (B) સુખદુઃખ શરીર, વાણી કે મન દ્વારા ભોગવી શકાય છે જીવદુઃ, મોક્ષરૂપી ફળ માત્ર અનુભવ-ગમ્ય અને શરીર વધી ન ભોગવી શકાય તેવું છે અહીં સુખદુઃખનાં આપેના વિશેષણો સમન્વયનાં થી ગોવિન્દાનંદ લખે છે: મોક્ષ તુ અતોન્દ્રિય વિશોક શરીરોદિ-અમોગ્ય ધિયયાદિ-અજન્યઃ, અનાત્મવિત્સુ-અપ્રસિદ્ધ इति चैलक्षण्यशङ्काय प्रत्यक्षादीनि विशेषणानि । (રત્નપ્રકાશ) (C) સુખદુઃખ અહીંથી સર કરીને સ્થાવર-જૃક્ષ વગેરે સુધી સૌને બાળ્યીતા છે વનસ્પતિને પણ સુખદુઃખની લાગણી છે એવું આજે વિજ્ઞાન પણ માને છે

(૩) મનુષ્યત્વાત્ અહીં એ સુખદુઃખનાં તારતમ્યનો ચર્ચા કરે છે તત્ત્વ=વધારે, તમ=સૌથી વધુ- તર-તમસ્ય માધ=તરતમતા= તારતમ્ય વધુ અને સૌથી વધુ હોવાની સ્થિતિ=વતા યોગાવલું મનુષ્યથી

દેવધારી લેનામુખા મુખનુ ઓછાવતા પણ સામગ્રી મળે છે સગખાવે.
 એ શતં મનુષ્યાણામ્ જ્ઞાનન્દા. સ પક્ષ પિતૃણામ્, શતં પિતૃ
 ણામ્ જ્ઞાનન્દ સ પક્ષો ગન્ધર્વલોકે પ્રહ્લલોકે જ્ઞાનન્દઃ । (૫૬
 ૪૩૩૩૩) મનુષ્યોના સો જ્ઞાનદો= પિતૃઓના એ, પિતૃઓના સો
 જ્ઞાનદો=મધવેનો એ ઉત્તરોત્તર સોમજો જ્ઞાનદ બતાવે છે હવે એ
 તત્ત્વમનો જાવ, પૂર પૂર્વ કારણમા પણ હોય છે વાચો કાઠ-ઉપચયાત્
 વ્રાલોચસ્ય દર્શનાત્, કન્ધતારતમ્યેન સાધનતારતમ્ય-અનુમાનં
 ન્યાય (સનપ્રમા) સાકારાં વધારે એકાં થાય તો જ્ઞાતાનાં પણ વૃદ્ધિ
 થય જ્ઞાતાની વૃદ્ધિ ઉપરથી લોકજ્ઞાની વૃદ્ધિનુ અનુમાન શ્રી શકાય તેમ
 મુખના વત્તાઓછા પણને આધારે તેના કારણરૂપ ધર્મનુ પણ તારતમ્ય
 જાણી શકાય જેનુ મુખ ઉત્તર-ઉત્તમ હોય તે પ્રમાણે તેણે કહેલો ધર્મ
 પણ ઉત્તર-ઉત્તમ હોવો જોઈએ તત=તેથી મુખના તારતમ્ય ઉપરથી
 વગી ધર્મના તારતમ્ય ઉપરથી તેના કારણરૂપ અધિકારીનુ તારતમ્ય પણ
 જાણી શકાય વગી, અધિકારી કોઈ જોયો કોઈ નીચો હોય તેનુ કારણ
 અધિરૂપ=ફલજ્ઞામિત્વ ફળ મેળવવાની ઝખના સામર્થ્ય-લોકિક
 પુત્રાદિ (સન૦) Worldly Possessions લૌકિક સપત્તિ પોતા
 પસે હોવી જેની ઝખના, સપત્તિ વધુ પ્રમળ હોય તે અધિકારી બીજા
 કરનાં જોયો (તમ) મળ્યાય ઝખના-સપત્તિ→અધિકારીપણ→ધર્મ→
 મુખ આમ ઉત્તરોત્તર તારતમ્યને જાવ સમજી શકાય

મોક્ષ તો નિરતિશય-સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેનુ સાધન તો માત્ર એક જ
 સાધન ચતુષ્ટય છે સાધન ચતુષ્ટયથી સપન્ન અધિકારી માત્ર એક જ
 પ્રકારનો હોય છે કર્મનાં અનેક પ્રકારના સાધન અને અધિકારી હોય છે
 મોક્ષની બાબતમા આવુ તારતમ્ય કલ્પી શકાતુ નથી, એ માત્ર કર્મના
 જગ્યામા જ સીમિત રહે છે મોક્ષનો સમાવેશ કદીએ કર્મજોનાના મમે
 તેના જોયા પ્રકારમા પણ કદી શકાય નહી

(૪) તથા ચ અદીધી બતાવે છે કે કર્મનુ ફળ અધિરાદિ
 માર્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે મોક્ષ તો નિત્યપ્રાપ્ત જ છે, જ્યારે મોક્ષનો
 નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે શ્રુતિમાં પણ બિન્ન માર્ગો (દિવમાન-રિતમાન) થી
 મુખનુ તારતમ્ય બતાવેલું છે યજ્ઞ કર્મ કરનારા લોકોને પણ એ પ્રકારનાં
 સુખો મળે છે તેમ શ્રુતિ બબલે છે

(૧) વિદ્યા=ઉપાસના, સમાધિ:=ઉપાસ્ય વસ્તુમાં મનને સ્થિરભાવ તે સમાધિ તે બંનેને વિશેષ=ઉત્કર્ષ. વાંચો: વિદ્યા इति ઉપાસના ઉક્તા, સમાધિ: ઉપાસ્યે અર્થે મનસઃ, સ્થિરીભાવઃ, તયોઃ વિશેષઃ નામ પ્રકર્ય. । (ન્યાયનિર્ણય) જે ઉપાસકમાં ઉપાસના અને મનની એકાગતા અત્યંત પ્રમાણમાં હોય તે જીવ ઉત્તરાયણના માર્ગે જાય. (૨) જે યજ્ઞ કરનારા લોકોમાં માત્ર ઈષ્ટાપૂર્વ દત્તનું જ સાધન હોય, તેવા જીવ મૃત્યુ પછી ધૂમ વના ક્રમથી દક્ષિણાયનના માર્ગથી ગતિ કરે. (બંને માર્ગોની સપિસ્તર સમજૂતી માટે જાદો. ઉપનિ.નો પાંચમો ખંડ અથવા ગીતા ૮:૨૪-૨૫ જુઓ.) આમ જાદોની શ્રુતિ પણ સાધનના તારતમ્યથી થતા ફળના તારતમ્યને બતાવે છે. જાણના કષ્ટ પૂર્વે અને દત્ત શબ્દોને આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે.

इष्ट=अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाम् चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदैवं च इष्टमदृत्यमिधीयते ॥

पूर्तः=घापीकूपतडागादि देयतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

दत्त=शरणागतसंघाणम् भूतानां चाप्यहिसनम् ।

बहिर्वेदि च यद्वदानं दत्तमित्यभिधीयते-॥

૧૮, (૨૯૧પ્રભા-ઉદ્ધૃત)

બંને માર્ગે જનારા તે તે લોકમાં યાવત્ જ્યાં સુધી સંપાત:=ક્રમ (ગત) હોય ત્યાં સુધી ઢોને-ભોગવીને એ જ માર્ગે પાંજા કરે છે. સમજાવો તે તે મુક્તવા...(ગીતા. ૮:૨૧)

તથા...મનુષ્યોમાં, નરકમાં રહેના જીવોમાં કે વૃક્ષાદિ સ્થાવર પદાર્થોમાં સુખનો લવ=અસમાન પણ (૧) ધર્મથી જે સાધી શકાય તેવો અને (૨) જોખાવતા પણાની સ્થિતિમાં જ હોય છે. આમ, સુખરૂપી ફળનો સર્વધર્મ અને તારતમ્ય સાથે છે, મોક્ષનો સર્વધર્મ તે બંને સાથે નથી.

ઉપર પ્રમાણે જ દુઃખના તારતમ્ય પદ્યો અધર્મનું તારતમ્ય, તેના પરથી, ને અધર્મ કરનારા લોકોના તારતમ્યભાવનું અનુમાન કરી શકાય

યદમ્ અવિદ્યાદિ...અવિદ્યાના દોષવાળા લોકોને જ આવું સુખ-દુઃખનું તારતમ્ય (૧) ધર્મ-અધર્મના તારતમ્યને કારણે થાય છે (૨)

શરીરના પ્રદબ્ધ હાગ બોધવાય છે. (૩) અનિત્ય છે. Text માં 'અનિત્ય' વાંચવું. (૪) સંસારરૂપ છે. (૫) શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. હિદાગએ શ્રુતિ, ગીતા-સ્મૃતિ અને ક્ષત્રનારાયણમાં સાધનના તારતમ્યનું અનુમાન એ ન્યાય.

જેની અવિદ્યા નષ્ટ થઈ હોય તેના જ્ઞાનોને ઉપર બતાવેલું તારતમ્ય લાગુ પડતું નથી. આ ત્રણે વિચાર સંકગત્યારે મોક્ષથી કર્મફળની ભિન્નતા સ્પષ્ટ કરવા કરેલ છે.

તથા ચ શ્રુતિ.—ઉપરનાં નિરૂપણને મળતી હિદાની શ્રુતિ ટાકે છે. જ્યાં સુધી હિદાના શરીરનો અભિમાની હોય—અશરીર હોય ત્યાં સુધી તેને પ્રિય-અપ્રિય (સુખદુઃખ) થી અવહતિઃ= છુટકારો મળતો નથી.

આનાથી ઉદ્ધતું, ખોલ શ્રુતિમાં કશું કે શરીરના અભિમાન વગરના આત્માને—શરીર હોવા છતાં શરીર હું છું એવા અભિમાનથી રહિત હોય તે અશરીર-તેના પુરુષને સુખદુઃખ=પ્રિય-અપ્રિય સ્પર્શી શકે નહીં. ઘાય=ઘટ્ટાચારણે-નિશ્ચય બતાવવા માટે. જ્યાં જ્યાં ધર્મ-અધર્મના કાર્ય (કર્મ) હોય ત્યાં ત્યાં તે સુખદુઃખ-પ્રિય-અપ્રિયનો સંબંધ હોવાનો જ. અહીં શ્રુતિમાં, મોક્ષ નામની જે અશરીર અવસ્થા છે તેને પ્રિય-અપ્રિયના સંબંધ થતો નથી એમ કહેલ છે. એ નિયેવ જ સાબિત કરી આપે છે કે મોક્ષ=અશરીર અવસ્થા ધર્મ-અધર્મનું કાર્ય નથી. જે પ્રિય-અપ્રિયના સંબંધવાળું ન હોય તે ધર્મ-અધર્મનું કાર્ય ન હોઈ શકે. જે મોક્ષને—અશરીર અવસ્થાને ધર્મનું કાર્ય માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં બતાવેલ પ્રિય-અપ્રિયનો નિયેધ તર્કસંગત બને નહીં.

અશરીરત્વમ્ પય...પૂર્વપક્ષી—ધર્મનાં ફળ તો વિચિત્ર હોય છે. તેથી માની લો કે અશરીર અવસ્થા-મોક્ષ પણ ધર્મનું જ કાર્ય છે.

શિદ્ધાન્ત-જ, એમ માની શકાય નહીં અશરીર અવસ્થા (તત્ત્વ=અશરીરત્વસ્ય) તો સ્વાભાવિક છે ઉપનિષદનાં વાક્યમાં આત્મા=મોક્ષને અશરીર બતાવેલ છે. અપ્રાણો...પ્રાણ, મન શરીરની સાથે હોય. મુક્ટ ઉપનિષદમાં આત્માને અપ્રાણ વગેરે કહીને અશરીર બતાવ્યો છે. (અપ્રાણ: કહીને સૂક્ષ્મ શરીરથી પણ રહિત, જેમ ઉપર કહીને શ્રુતિ સ્થૂળ શરીરથી (આત્મતે). રહિત બતાવે છે.) આત્માને શરીરાદિના અંગ વગરનો બતાવ્યો છે.

અતઃ પચ...અનુષ્ટેય=ક્રિયા દ્વારા કરવા યોગ્ય કર્મ, એ કર્મનાં ફો મુખ્યદુઃખથી મોક્ષના નામથી ઓગળાતી અચરીત અવસ્થા તદ્વ લિન્ન છે. મોક્ષ અવસ્થા તો નિત્ય છે જ. એ કર્મથી ઉત્પન્ન કરવાની નથી મોક્ષ પહેલાં ન હતો અને કર્મથી પછી અસ્તિત્વમાં આવશે એવું નથી. મોક્ષ નિત્ય છે.

આમ મોક્ષ=અજ્ઞાન=આત્માને કર્મ-ઉપાસના સાથે કોઈ સંબંધ નથી પણ વેદાન્તમાંથી સ્વતંત્ર રીતે, ઉપાસનાનો વિષય અન્યા વગર અણુવા મળે છે. પણ સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ થયું.

(૨૩) તત્ર કિંચિત્...અચરીત અવસ્થાને અર્મ-અધર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી તે બતાવવા એ પ્રકારનાં નિત્યની ચર્ચા કરે છે. પરિણામિનિત્ય (૧) અને કૂટસ્થ નિત્ય (૨). (૧) પરિણામી નિત્યને તો વિકાસની ક્રિયા તોડે સંબંધ થાય છે. પરિણામિ ચ તત્ નિત્યં ચ હિતિ-(સ્તન૦) ને વિકાર=પરિણામવાચું હોય અને છતાં સાથે સાથે નિત્ય પણ હોય પૂર્વરૂપપરિણામે સતિ નાનાકાર-પ્રતિમાસઃ પરિણામેઃ=ન્યાયે પહેલાનું ૩૫ ઊડી દેવામાં આવે અને જુદા જુદા આકારોમાં એ જ વસ્તુનો આભાસ થાય ત્યારે તેને-આભાસને પરિણામ કહેવોય છે. બુદ્ધિઃ જ... the idea of whose identity is not destroyed. હા ત પૃથ્વી, વૃક્ષ, તથુ વ ના રૂપે પરિણામ પામે છે. છતાં એ સ્વરૂપાતરમાં પણ મૃત્વીતત્ત્વ તો રહેતું જ છે (અનુસ્યૂત છે) તેથી, પૃથ્વી પરિણામિનિત્ય છે. તે પરિણામ (વૃક્ષ વગેરે રૂપે) પામે છે અને છતાં એ પરિણામ પામ્યા પછી પણ પૃથ્વીતત્ત્વ તો રહેતું હોય છે જ તેથી નિત્ય છે. સામ્યના ગુણો પણ પરિણામિનિત્ય છે. હા. ત સર્વગુણીયોતે જ વિકાર પામીને દૂધ વગેરે રૂપે દેખાય છે. વિકાર-પરિણામ પામે અને છતાં દૂધ વ. માં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે એ રહેવો જ હોય તેથી નિત્ય.

કૂટસ્થનિત્ય-પારમાર્થિકમ્ આને ક્રિયાવિશેષ તરીકે લે છે : પારમાર્થિક રીતે કૂટસ્થનિત્ય છે. in the true sense (ધીમે), in the highest sense eternal without undergoing any changes.

કૂટ=illusion માયા, steady, a summit શિખર, a multitude=સંખ્યા (A) કૂટ=સ્થિર=નિશ્ચય કૂટઃ નિશ્ચલઃ સત્-તિષ્ઠતિ હિતિ કૂટસ્થ ને કૂટ=નિશ્ચય થઈને રહે છે તે કૂટસ્થ

શ્રી કૃષ્ણાશંકર (B) કૂટઃ રાશિઃ (કમલો અથવા શિખર) તદ્વત્ તિષ્ઠતિ (C) કૂટે (માયાયાં) તિષ્ઠતિ ઘસૌ-જે માયામાં રહે છે તે બ્રહ્મ, અંકી પહેલો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે. પરિણામિનઃ નિત્યત્વં પ્રત્યભિજ્ઞા-કલિપતં મિથ્યા એવ, કૂટસ્થસ્ય તુ નાશક-અભાવાત્ નિત્યત્વં પારમાર્થિકમ્ । (રત્નપ્રભા) દુઃકમાં, જે પરિણામિનિત્ય હોય તેને ભલે વિકારની પણ ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય, પરંતુ અશરીર અવસ્થા= (દ્વમ્ -આ) તો દોષપણ વિકાર વિના નિશ્ચય રહીને નિત્ય છે. આકાશની જેમ સર્વવ્યાપી હોવાથી અશરીરત્વ કે અશરીર અવસ્થામાં સ્પર્શન...પણ ન સંભવે. સર્વ... વિકારનો અભાવ બતાવ્યો. નિત્યત્વ હોય એટલે તૃપ્તિ માટે ક્રિયાની જરૂર નથી. જેમાં અવધવો ન હોય તે પરિણામ ન પામે. પ્રકાશ પામવા માટે પણ ક્રિયાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે તે અવસ્થા પોતે જ સ્વયંપ્રકાશ છે.

‘યત્ર=જે અશરીર અવસ્થામાં ધર્મ-અધર્મ તેમનાં મુખ્યદુઃખાદિ કાર્યો સાથે ત્રણેય કામમાં કદીયે નજીક જઈ શકે તેમ નથી અશરીરપણું=મોક્ષ. તાત્ત્વિક રીતે બ્રહ્મ, આત્મા, મોક્ષ. અશરીરઅવસ્થા એ બધા સમાનાર્થી થઈ શકે છે. કૃત=કાર્ય, અકૃત=કારણ એટલે પારમાર્થિક રીતે જેતાં બ્રહ્મને કાર્યકારણનો નિયમ પણ લાગુ ન પડે એવું-અનાદિ એનાથી એ જુદું છે. આમ શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મને ધર્મ-અધર્મથી અન્યત્ર=અન્યત્ જુદું બતાવેલું છે

-અતઃ તદ્ બ્રહ્મ...તેથી બ્રહ્મને ઉપાસનાનાં ફળરૂપે માનો એટલે બ્રહ્મ= મોક્ષ કર્તવ્યરૂપી ઉપાસનાનું એક અંગ બને એટલે ઉપાસનારૂપી કર્તવ્યના સંધનથી મોક્ષ સાંધ્ય બને. મોક્ષને જે કર્તવ્યથી સાધ્ય-સાધી શકાય તેવો માનીએ તો (૧) એ અનિત્ય જ બની જાય. જે જે વસ્તુ ક્રિયાથી સાધ્ય હોય તે તે જ મેશા વિનાશી હોય છે. (૨) બોલું, મોક્ષ પણ ઉપર બતાવેલાં અનિત્ય કર્મોનાં ફળોમાંનું એક અતિશય=સર્વોચ્ચ ફળ બની જાય. इति प्रसज्येत-પ્ર + સજ્ઝ= to be the consequence of something else. (મોનિયર વિલિયમ્સ)=ધાર્મી કર્તા બીજા જ દોષક વસ્તુ પરિણામ તરીકે આવીને ઠાલી રહે એટલે કે મોક્ષને જે કર્તવ્યથી સાધ્ય માનસો તો મોક્ષના અનિત્ય બની જવારૂં અણધારું પરિણામ આવશે. મોક્ષમાં માનનારા દોષને આ સ્વીકાર્ય નથી. તેથી બ્રહ્મનું વેદાન્તમાં કરેલું નિરૂપણ કર્તવ્ય કે ઉપાસનાના અંગ તરીકે નહીં, પણ સ્વતંત્ર રીતે, છે. ’

(૨૪) અપિ ચ 'મહા વેદ.. અભવિદ્યા-અભજ્ઞાન યામ પછી તરત જ મોક્ષ યામ' છે. અભજ્ઞાન અને મોક્ષ એ બન્નેની વચ્ચે કોઈ બીજું કાર્ય કરવાનું શ્રુતિયોગી કાર્ય નથી. દા. ત. (૧) અભજ્ઞાન→(૨) ઉપાસના કરવી→(૩) મોક્ષ—આમ અભજ્ઞાન અને મોક્ષની વચ્ચે ઉપાસના જેવા કોઈ પણ કાર્ય કરવાને આદેશ કોઈ શ્રુતિ બતાવતી નથી. એટલે, ઉપનિ. માંથી ચતા અભજ્ઞાન પછી તરત જ મોક્ષ. અમારે માટે કતંબનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આ વિચારના સમર્થન માટે ચંદ્રાચાર્ય ૭ શ્રુતિવાક્યો દર્શાવે છે;

(૧) અભને ભજ્યુનું (વેદ) અને અભ જ બની જવું. (મવતિ)

(૨) પર=કારણ, અવર=કાર્ય, કાર્યકારણ ભિન્નરૂપ રહેલ અભનું દર્શન (અભજ્ઞાન) અને કર્મકાર્ય ધર્માર્થી મોક્ષ.

(૩) અભિનાં આનન્દરૂપને ભજ્યુનું (અભવિદ્યા) અને ભય ન હોવો (મોક્ષ).

(૪) જનક મારીવશ્યને કહે છે : અભજ્ઞાન થતાં તરત જ ભયમુક્ત દશા-મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

(૫) તત્ આત્માનમ્ પવ અવેત્ અદ્વૈ.. અવેત્=ચિદ્વૃત્તું છે. જુ. કા. ત્રી. પુ. એ. વ. “હું અભ છું” એમ આત્માનું જ્ઞાન થવું અને પછી સર્વરૂપ બની જવું (મોક્ષ).

(૬) એકતાનું દર્શન (અભવિદ્યા) અને શોક-ભયથી મુક્ત દશા=મોક્ષ.

આ ૭ યે શ્રુતિવાક્યોમાં અભવિદ્યા અને મોક્ષ વચ્ચે કોઈ કાર્યાન્તરમ્ બીજું કાર્ય બતાવેલ નથી. મન્યત્ કાર્યમ્-કાર્યાન્તરમ્ એટલે “કોઈ પણ કાર્ય” એવો અર્થ લેવો. અભવિદ્યા એક કાર્ય અને કાર્યાન્તરમ્ એટલે અભવિદ્યાર્થી કાર્યથી બીજું-જુદું કાર્ય—આમ અર્થ કરવો નહીં. કારણ અભવિદ્યા કે મોક્ષ બેમાંથી એકેયને, કાર્ય કહી શકાય નહીં.

જેમ અંધારા ઓરડામાં દીવો પ્રગટવો અને અંધકાર દૂર થાય તેમ અભજ્ઞાન થતાંજ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય. એટલે આયોઆપ મોક્ષની અવસ્થા મળે. પ્રદોષાત્ તમોનિવૃત્તિવત્ જ્ઞાનાત્ અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપમોક્ષસ્ય દૃષ્ટાલત્વાત્ (સ્તનપ્રભા) વળી, પૂર્વગીર્માસામાં તો મનાય. છે કે યસાદિ કાર્ય કર્યા પછી તરત જ તેની રૂબરૂની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પણ કાર્ય અને

ફળ-એ જન્મેની વચ્ચેના ગાળામાં મીમાંસકો અપૂર્વની દૃષ્ટના કહે છે. મતાદિ કાર્યથી એક અપૂર્વ=અદૃષ્ટ ગુપ્તશક્તિ=unseen potentiality ઉત્પન્ન થાય છે. કાળે કરીને એ અપૂર્વમાંથી સ્વર્ગાદિ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ, બ્રહ્મવિદ્યા અને મોક્ષની વચ્ચે અપૂર્વને પણ કંઈપી શકાય નહીં, જેમ ન્યોતિષ્ઠોમયતઃ અને સ્વર્ગરૂપી ફળની વચ્ચે મીમાંસકો માને છે. વાયો : અપિ ચ જ્ઞાનજન્ય-અપૂર્વ-જનિતોમોક્ષઃ નૈયોગિકઃ (નિયોગ=વિધિની સાથે સંબંધ ધરાવતો) इति अस्य अर्थस्य सन्ति भूयस्य श्रुतयः निवारिकाः । (ભામતી)

તત્ હ પતત્ પદ્યન્...વામદેવ પ્રપિ તત્ પદ્યતી લુક્ષિત બ્રહ્મને પતદ્-આ આત્મારૂપે રહેતું હુએ છે=બ્રહ્મ-આત્માની એકતાને અનુભવે છે અને તે પોતાની મનુ વેગેરે રૂપે થયેલી બાણે છે. આમ, બ્રહ્માત્માના એકત્વનું જ્ઞાન અને સર્વરૂપ જની જવાગળી મોક્ષ-એ બંને વચ્ચે બીજું કોઈ કંઈ અશ્રુતિ બતાવતી નથી Seeing this, indeed (દ) the seer 'વામદેવ' knew (પ્રતિપેદે), I was Manu... (ડો. રાધાકૃષ્ણન)

આ ઉદાહરણમાં પદ્યન્-જેતો જેતો-જેવાની ક્રિયા થતા જ તેને સર્વાત્મભાવ થયો. જેમ તિષ્ઠન્-જીભતા-જીભો રહીને ગાય છે, તેમા જીભવાની ક્રિયા અને ગાવાની ક્રિયા વચ્ચે બીજું કોઈ કાર્ય થતું નથી. તિષ્ઠન્ ગાયતિ-દૃષ્ટાંતમાં, (૧) જીભવાથી ગાવાની ક્રિયા થતી નથી, જ્યારે અસ્તુત વાતમાં તો એકતાના દૃષ્ટાંતથી સર્વાત્મભાવ થાય છે. (૨) એમાં તો ખરેખર સ્વરના આરોહ-અવરોહ વગેરે ક્રિયાઓથી ગીત પ્રગટે છે. આ બેદધ્યાનમાં રાખવો. દૃષ્ટાંતનું તાત્પર્ય તો માત્ર તિષ્ઠ-અને ગાયતિનું વચ્ચે સામાન્યતઃ કોઈ અન્ય કોઈ ક્રિયાનો નિર્દેશ એમ બતાવતું પૂરતું જ છે. સરખાવો : અથ ન સ્થિતિક્રિયાસામર્થ્યાદિવ ગીત ક્રિયાનિર્વૃત્તિઃ, અપિ તુ પ્રયન્તાઃન્ટરાત્ । શબ્દતઃ ન તદોર્મધ્યે ક્રિયાન્તરપ્રતોતિઃ । રત્યેતાવતોરાહરણમ્ । इह पुनर्न सर्वात्ममावस्य ब्रह्मदर्शनातिरेकेण प्रयत्नान्तर-अपेक्षा विद्यते । (પંચપાદિકા)

(૨૫) ત્વં હિ નઃ પિતા...બ્રહ્મવિદ્યા-બ્રહ્મજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાનનું મોક્ષ મોક્ષને અટકાવનાર અવિદ્યા-અજ્ઞાનરૂપી કારણની નિવૃત્તિ કરવી એ છે. ૩. આ વિચારના સમર્થનમાં બે શ્રુતિઓ અને એક ન્યાયસૂત્ર દર્શિ છે.

સંમતમ્ (ભામતી). તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાન-આત્માના એકત્વને નાશવાધો, મિથ્યાજ્ઞાન દર થાય અને એ જ મોક્ષ છે. મોક્ષ માટે કોઈ ઉપાસનાદિ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. મોક્ષને અર્જાદિરૂપ રૂળને સાચુ પડના નિયમો સાચુ પડના નથી, દારણ કે મોક્ષને ક્રિયા-કર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેથી, જ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્રપ્રમાણુક છે એમ શ્રુતિઓના સમન્વય ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ન. જ્ઞાન દ્વં પ્રહારમેકત્વવિજ્ઞાનં સંપદ્સૂત્રમ્...અહીં જ્ઞાન અને આત્માની એકતાનું જે વિજ્ઞાન છે તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરેલો છે. જ્ઞાન-આત્માની એકતાનું જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ-અર્થાત્ હોય તો તે મિથ્યાજ્ઞાનને દટારી શકે અને વિધિનો વિષય ન બને. પરંતુ, એકતાનું જ્ઞાન જે પ્રમાણરૂપ ન હોય તો ઉપાસના વિધિનો વિષય બનશે. પ્રતીક ઉપાસના માટે કેટલીકવાર બે વસ્તુઓ વચ્ચે એકતા કરવામાં-આરોપવામાં આવે છે, જે અરેખર હોતી નથી. જ્ઞાન અને આત્મા બન્ને એક જ છે એવું ઉપનિ. માં 'ખતાવેતુ' એકતાજ્ઞાન જે વાસ્તવિક ન હોય અને દર્શિત કે આરોપિત હોય તો એવું જ્ઞાન પ્રતીકોપાસનાનો વિષય બનશે. પ્રતીક ઉપાસનામાં અમુક માટે અમુક પ્રતીક symbol દર્શાવે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જેમકે જ્ઞાન માટે આદિત્યના પ્રતીકની રૂપના કરવી. સંકરાચાર્ય જ્ઞાન-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને પ્રમાણ-અર્થાત્ સાબિત કરે છે એટલે કે બન્ને વચ્ચેની એકતા અરેખર છે, દર્શિત નથી.

જ્ઞાતમ-એકત્વવિજ્ઞાન, (૧) સંપદરૂપ નથી. (૨) અધ્યાસરૂપ નથી. (૩) વિધિપ્રક્રિયા યોગ નિમિત્ત નથી. (૪) સંસ્કારરૂપ નથી.

(૧) સંપદરૂપ-અર્થ આલંબનનો તિરસ્કાર કરીને બીજી વસ્તુ સાથે અબેદ દર્શીને ધ્યાન કરવું એટલે સંપદ. અલ્પ-આલમ્બન-તિરસ્કારેણ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ-અમેદ-ધ્યાનમ્ સંપત્ (સનપ્રજ્ઞા). દા. ત. મન એક આલંબન-ધ્યાનનો આધાર છે અને તે અલ્પ છે. તેને છોડી દેવાનું. વિશ્વ-દેવો ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે. મનનો તેમની સાથે અબેદ દર્શીને (વિશ્વદેવોનું) ધ્યાન કરવું. અથવા સંપત્ એટલે કોઈ અલ્પ આલંબન (ધ્યાનનો આધાર) રૂપી વસ્તુમાં, કોઈક સામાન્ય ગુણને કારણે, મહાન વસ્તુનું સંપાદન કરવામાં આવે તો. સંપત્ નામ સરૂપે પ્રસ્તુતિ, આલમ્બને, સામાન્યેન વેનચિત્, મહતઃ વસ્તુનાઃ સમ્પાદનમ્. (નાથનિશ્ચય) મન અલ્પવસ્તુ..

રૂપી આનંદ છે. વિશ્વદેવો મહાન વસ્તુ છે મન અને વિશ્વદેવો વસ્તુ
અનંત હોવાપણું સામાન્ય ગુણ છે. તેથી, મનમાં વિશ્વદેવોનું સંપાદન
કરીને ધ્યાન કરવું, અહીં મન-વિશ્વદેવો વચ્ચેની એકતા (અનંદ)
નું જ્ઞાન સપદ્મ છે, વાસ્તવિક નથી આમ જીવ અર્થ આનંદમાં
અહીં મહાન વસ્તુનું સંપાદન કરીને ધ્યાન કરવું, કારણ કે જીવ-અહીં
ચેતન્ય સામાન્ય ગુણ છે આ વિચાર વાયસ્પતિમિત્ર સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે
યથા વૃત્તિ-અનન્તત્વેન મનસઃ વિશ્વદેવ સામ્યાત્ વિશ્વાન્ દેવાન્
મનસિ સપાદ્ય મનં આલમ્બનમ્ અવિચમાનસમ્ કૃત્વા, પ્રાધાન્યેન
સંપાદાનામ્ વિષ્ણુદેવાનામ્ અનુચિન્તનમ્ તેન ચ અનન્તલોક
પ્રાપ્તિઃ । પચ ચિદ્વસ્તુસામ્યાત્ જીવસ્ય બ્રહ્મરૂપતા સંપાદ્ય, જીવ
આલમ્બનમ્, અવિચમાન-સમ કૃત્વા પ્રાધાન્યેન બ્રહ્માનુચિન્તનમ્ તેન
ચ અમૃતત્વપ્રાપ્તિઃ । (ભાગવતી) શ્રી ધીમે સ પદ્મે a mere (sapi-
ciful) combination એક માત્ર કાલ્પનિક ભેદાશુ અર્થવા medi-
tatively imagined ધ્યાનમાં કલ્પિત (identity) એકતા કહે છે
વળી, સ પદ્મઃ અધિષ્ઠેય (અહીં વિશ્વદેવોને) પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે,
ન્યારે અધ્યાસમાં અધિષ્ઠાન (આદિત્યરૂપી આશ્રય) ને પ્રાધાન્ય અપાય છે

સ કરાચાર્ય કહે છે કે જીવ-અહીંની એકતાનું જ્ઞાન આવું સ પદ્મ
નથી, વાસ્તવિક છે એટલે કે જીવ ખરેખર જ બ્રહ્મ છે, જીવમાં બ્રહ્મની
રૂપના કરવાની નથી તેથી બ્રહ્મ ઉપાસનાનો વિષય બનશે નહીં

(૨) અધ્યાસરૂપ એકતાજ્ઞાન—અધ્યાસમાં આનંદ ધ્યાનના આધારને
મુખ્ય ગણીને તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે આને પ્રતીકોપાસના કહે
વાય એ જ અધ્યાસ (A) આલમ્બનસ્ય પ્રાધાન્યેન ધ્યાન પ્રતીકો
પાસ્તિ. અધ્યાસ । (સ્તનપ્રભા) હા ત આદિત્ય બ્રહ્મ છે એમાં આદિ
ત્યરૂપી આનંદને મુખ્ય માનીને બ્રહ્મનું આદિત્યરૂપે ધ્યાન કરવામાં આવે
છે આવી પ્રકારના ધ્યાનને પ્રતીકોપાસના અથવા અધ્યાસ કહેવા અથવા
(B) જે ખરેખર નથી તેમાં તેવી શુદ્ધિ કરવી એટલે અધ્યાસ હા ત
આદિત્ય ખરેખર બ્રહ્મ નથી છતાં આદિત્યમાં બ્રહ્મ હોય એવી સમજ ઊભી
કરવી સ પદ્મમાં જે સંપાદ (હા ત વિશ્વદેવો) બને તેને પ્રાધાન્ય અપાય
છે, ન્યારે અધ્યાસમાં જે આનંદ (હા ત આદિત્ય) હોય તેને પ્રાધાન્ય
અપાય છે (ન્યાય) આ પ્રતીકોપાસનામાં આદિત્ય બને મહા વચ્ચે એક
તાનું જ્ઞાન થાય છે તે અધ્યાસરૂપ છે વાસ્તવિક નથી આ રીતે જીવને

આત્મન કરીને, તે બ્રહ્મ છે એવી સમજ ઊભી કરીને ધ્યાન કરવામાં આવે તે અધ્યાસ. અહીં જીવ-બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન વાસ્તવિક નહીં, પણ અધ્યાસરૂપ બની જાય.

શં. કહે છે, જીવ-બ્રહ્મના એકત્વનું જ્ઞાન અધ્યાસરૂપ પણ નથી; કારણ કે જીવમાં, જીવ બ્રહ્મ ન હોવા છતાં, બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાની નથી. જીવ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જ છે. આમ, જીવ-બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન અધ્યાસરૂપ ન હોવાથી, બ્રહ્મ પ્રતીકોપાસનાનો વિષય બની શકે.

સંપદ્મરૂપ એકત્વ જ્ઞાન અને અધ્યાસરૂપ એકત્વજ્ઞાન-આ બંનેમાં જે વસ્તુઓ વચ્ચે કાલ્પનિક અભેદ-એકતા માનવામાં આવે છે, સંપદ્મ જે વસ્તુ (વિશ્વદેવો) નો આરોપ કરવામાં આવે તે મુખ્ય ગણાય; જ્યારે અધ્યાસમાં જે અધિષ્ઠાન=આરોપ વિષય (આદિત્ય) હોય તે પ્રધાન લેખાય. આરોપ્યપ્રધાના સંપત્, અધિષ્ઠાનપ્રધાનોઽધ્યાસઃ । (વેદાન્ત કલ્પતરુ) આ જ વાત શ્રી હેશપાડે સ્પષ્ટ સંદેશમાં કહે છે : in સંપદ prominence is given to superstructure અધિષ્ઠેય in યધ્યાસ it is given to the substratum અધિષ્ઠાન or આશ્રય મન-વિશ્વદેવોના એકત્વ જ્ઞાનમાં, મનને અવગણીને વિશ્વદેવોનું જ ચિંતન કરવામાં આવે, એ સંપદ્મ. આદિત્ય-બ્રહ્મના અભેદ જ્ઞાનમાં, બ્રહ્મને ગૌણ માનીને આદિત્યરૂપે જ ચિંતન કરવામાં આવે એ અધ્યાસ.

ભાષ્યકારના મતે બ્રહ્મ-આત્માનું એકત્વજ્ઞાન તો વાસ્તવિક છે તે નથી સંપદ્મરૂપ કે નથી અધ્યાસરૂપ. બ્રહ્મ અને આત્માને મન અને વિશ્વદેવો કે આદિત્ય અને બ્રહ્મની જેમ ખરેખર ભિન્ન ન માની શકાય.

(૩) વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગ નિમિત્ત અભેદજ્ઞાન-નાપિ વિશિષ્ટ ક્રિયા... શં. કહે છે કે બ્રહ્મ-આત્માનું એકત્વજ્ઞાન કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગના નિમિત્તે થાય છે એવું પણ નથી. વિશિષ્ટ ક્રિયા=વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા, યોગ=સંબંધ, નિમિત્તમ્=નિમિત્તપાત્ર બ્રહ્માત્માનું-એકત્વજ્ઞાન નથી. વાચ=નિશ્ચિત રીતે. દા. ત. વાયુને સંવર્ગ કહેવાય છે. વાયુ અને સંવર્ગ બંને એક છે એવું જ્ઞાન એક વિશિષ્ટ ક્રિયાના સંબંધના નિમિત્તે થાય છે. છાંદો. ઉપનિ માં સંવર્ગવિદ્યાનાં નિરૂપણમાં કહ્યું છે કે વાયુ મહાપ્રલય વખતે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનો સંહાર=સંવર્ગ કરીને પૈતાનામાં સમાવી લે છે મન્નાપ્રલયકાલે વાય. ઘદિન-આદીન્ સંવૃજ્ય=સંહૃત્ય આત્મનિ

સ્થાપયતિ । (ભામતી). શ્રી વાયસ્થપિત્રિ મિત્ર સંવર્ગ=સંહાર એ સમાન-
અર્થના સમર્થન માટે દ્રવિડાચાર્યજી અવતરણ દીકે છે:—સંહરણાદ વા
સંવરણાત્ વાયુઃ સંવર્ગઃ । એટલે કે વાયુને, સંહાર કે સંવર્ગની વિશિષ્ટ
ક્રિયાના સંબંધને લીધે (નિમિત્ત) સંવર્ગ કહેવાય છે. સંહાર કે સંવર્ગ
એક વિશિષ્ટ ક્રિયા છે. એ ક્રિયાનો યોગ=સંબંધ પ્રસંગિકાલે વાયુ સાથે
થાય છે એ સંબંધને લીધે (નિમિત્ત) વાયુને સંવર્ગ કહેવાય છે

પ્રાણો ઘાત્ત સંવર્ગઃ—ઉપનિ. માં કહે છે : યદા વૈ. પુરુષઃ
સ્વપિતિ, પ્રાણે તદ્દિ વાગ્ અપ્યેતિ, પ્રાણં ચક્ષુઃ, પ્રાણં શ્રોત્રઃ,
પ્રાણં મન.—સુષુપ્તિમાં પુરુષ હોય ત્યારે, વાણી પ્રાણમાં લીન થાય છે,
આંખ, કાન, મન પણ વાણીમાં લય પામે છે. ભામતીમાં મૃત્યુ સમયે
પ્રાણ ઇન્દ્રિયાદિને પોતાનામાં સમાવી લે છે તેમ કહ્યું છે : પ્રવાણકાલે
દિ સ્વ (પ્રાણ) પચ સર્વાણિ ઇન્દ્રિયાણિ સંગૃહ્ય હસ્ક્રામતિ इति
(ભામતી) સમ+વૃજ્ઞ to absorb પોતામાં સમાવી લેવું—એ વિશિષ્ટ
ક્રિયાને યોગ=સંબંધ પ્રાણ સાથે થાય છે. તેથી, એ વિશિષ્ટ ક્રિયાના
નિમિત્તથી પ્રાણને પણ સંવર્ગ કહેવાય છે. દૂકમાં, વાયુ-સંવર્ગ કે પ્રાણ-
સંવર્ગ એ બંને એક છે એવું જ્ઞાન, માત્ર સંવરણ-મમાવી લેવાની ક્રિયાના
સંબંધને લીધે જ થાય છે. અન્યથા વાયુ કે પ્રાણને સંવર્ગ ન કહેવાય
આ રીતે, જીવને પણ વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગના નિમિત્તે બ્રહ્મ કહેવાય છે એમ
કોઈ શંકા કરી શકે. દા. ત. વૃહ્—‘વધવું, શીટી નીકળવું’ કે કોગી
નીકળવું (The act of causing to grow શ્રી શર્મા) એ બૃહણક્રિયાનો
સંબંધ જીવ સાથે થાય છે. કારણકે જીવ વૃદ્ધિ પામતા જણાય છે, જીવને
બૃહણક્રિયાના યોગને લીધે (નિમિત્તે) બ્રહ્મ કહેવાય છે. વચ્ચે : પર્વ
વૃહણક્રિયાયા બ્રહ્મદૃષ્ટિઃ અમૃતત્વાય ફલાય કલ્પતે (ભામતી) અથવા
વૃદ્ધિક્રિયાયોગાત્ જીવો બ્રહ્મ इति જ્ઞાનમ્.. (ગ્નપ્રભા) શંકરાચાર્ય
કહે છે કે જીવ (આત્મા) બ્રહ્મનું એકત્વજ્ઞાન કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાના
સંબંધને લીધે થયેલું નથી. વાસ્તવિક રીતે, મૂલતઃ જીવ-બ્રહ્મ બંને એક
જ છે. વાયુ કે પ્રાણની જેમ, આત્માની સાથે એવો કોઈ ક્રિયાસંબંધ
કલ્પીને તેને તેથી બ્રહ્મ કહેવાય છે એવું માની શકાય નહીં.

સ પદ અધ્યાસ અને ક્રિયાયોગ નિમિત્ત આ ત્રણેયમાં ઉપાસનાક્રિયા
પ્રધાનકર્મ બને છે. તદ્ પતેષુ ત્રિષુ પક્ષેષુ આત્મદર્શન-ઉપાસનાદયઃ
પ્રધાન-કર્માણિ । (ભામતી)

(૪) સંસ્કારરૂપ એકત્વજ્ઞાન-ન જ્યાં જ્યાં (ધી) સંવેદન-તદિ
(ધીન બાગીકાધી જેમ તેનું વર્ણન) વર્ણન—કર્મની જેમ, જ્યાં-
આત્મનું એકત્વજ્ઞાન કાંઈ કર્મના અનુભવ એવા કોઈ સંસ્કારરૂપ પણ
નથી. ઉપાશુ નામના જગત્ અનેક સાધનોમા લોભવાનું ધી પણ એક
સાધન (અર્થ) છે. કહ્યું છે કે : ધર્મી-અર્થાદિતમ્ જ્યાં મર્યાતિ=
ધી સંજ્ઞાન પત્ની દ્વારા તપાસવામાં આવે છે કે, એમાં જંતુ વગેરે નથી,
આ તપાસવાનો વિધા છે એ સંસ્કાર છે. કારણ કે પત્નીની જ્ઞેતાની
ક્રિયાથી ધીના સંસ્કાર-Ceremonial purification વિધિગત પરિની-
કરણ કે શુદ્ધિકરણ થાય છે. આન, ઉપાશુ યજ્ઞ એ કર્મ છે ધી તેમાં એક
અનુભવ (સાધન) છે. તેથી ધી કર્મનું સંસ્કારમાં નથી. જ્ઞેતાની ક્રિયાથી
ધીમાં કર્મના સંસ્કાર થાય છે. આ રીતે લેખમાં ઉપાસના કે યજ્ઞ
પ્રધાનકર્મ છે. તેમાં કર્મની નીચે જાણ, ધીની જેમ એક અનુભવ છે, જેમ
પત્નીના જ્ઞેતાથી ધીના સંસ્કાર થાય તેમ જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનથી
આત્માના સંસ્કાર-શુદ્ધિકરણ થાય The self is merely puri-
fied by the cognition of its being one with બ્રહ્મ
(શ્રી યોગે) પાનુ, ભગવાદ્ કહે છે તેમ જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને સંસ્કાર
ક્રિયા પણ ન માની શકાય. ધીને જ્ઞેતાથી, જંતુ વગેરે દ્વારા કર્મથી શુદ્ધ થાય
તેમ, જ્યાં-આત્માને એકત્વજ્ઞાનથી શુદ્ધ કરવાનો કોઈ નથી જ્યાં તે સંસ્કારથી
શુદ્ધ જ છે. તેથી, એકત્વજ્ઞાનને સંસ્કારની ક્રિયારૂપ પણ ન માની શકાય.

સંપદાદિરૂપે દિ.. જ્યાં જ્યાં-આત્માના એકત્વજ્ઞાનને સંપદાદિરૂપે
(મ પદ, અધ્યાસ, વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગ નિમિત્ત કે સંસ્કારરૂપ) માની બધીએ
તો પણ મુશ્કેલીઓ લાભી થાય (A) તે (જ્યાં) નુ (જ્યાં) છે, 'ત'
જ્યાં 'ત', આ આત્મા જ્યાં છે—આ વાક્યોમાં તત્-ત્વમ્, અદમ્-બ્રહ્મ
વગેરે પદો સમાન અધિકરણ (પ્રથમા વિનિર્મિત)માં છે આ પદોનાં સમા-
નાધિકરણથી, જ્યાં-આત્માના એકત્વરૂપ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે બાહ્ય-
દ્વારા એકત્વની સાથે 'વસ્તુ' સંસ્કારનો પ્રયોગ કરે છે એટલે જ્યાં-આત્માનું
એકત્વ સંપદાદિરૂપ દર્શિત નથી, પણ વસ્તુરૂપ-વાસ્તવિક છે આ પદોનો
સંબંધ, વાસ્તવિક એકતાના પ્રતિપાદનને વધુ (પર) બનાવે છે જ્યાં તેમ
એકત્વજ્ઞાનને સંપદાદિરૂપ માનતો તો, વાસ્તવિક એકતાનું પ્રતિપાદન કરતાં
ઉપરિ વાક્યોનાં પદોનો બાંધ થશે

ને દર કરી શકે નહીં; કારણ કે એવું જ્ઞાન પ્રમાણ-પથાર્ય હોઇ શકે નહીં. પથાર્ય જ્ઞાન હોય તો જ મિથ્યાજ્ઞાનની નિર્જતિ થાય. પરંતુ, બ્રહ્મ-આત્મના એકત્વ જ્ઞાનથી હૃદયની મિથ્યાઓ બેદાઇ જાય છે - અવિદ્યા નિર્જત થાય છે. એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે (અચળ). તે પછી બાધ થશે.

(C) એકત્વજ્ઞાનને બે સંપદાદિષ્ટ માનીએ તો, જીવ બ્રહ્મભાવ (તદ્ભાવ)ની આપત્તિ=પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ બતાવનાં વાક્યોને યોગ્ય રીતે સમજી શકાય નહીં. તદ્ભાવ-આપત્તિ-ચચનાનિ=બ્રહ્મસ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ-યોગ્યકાનિ યાવયાનિ સામંજસ્ય=સમંજસતા= યોગ્યતા= in a quite natural manner (શ્રી દેશમીડિ) સામંજસ્યેન યોગ્યતાથી, જ ઉપપદ્યેન-વાક્યો તર્કસંગત ન બની શકે. કારણકે સંપદાદિષ્ટમાં જીવ-બ્રહ્મને વસ્તુતઃ ભિન્ન માનવો પડે. તે બેમાંથી એક રહે તો પછી જીવ બ્રહ્મભાવ પામે તેમ ન કરી શકાય, અથવા તો બેમાંથી એક નષ્ટ થઇ જાય તો પછી એક અન્યપણુને પામે તેમ કહેવું તર્કસંગત ન થાય. દુકંમાં, બન્ને બાકી રહે તો પછી એક બીજાપણુને પામ્યું-એક બીજું બની ગયું - જીવ બ્રહ્મ બની ગયો-એમ ન કરી શકાય, કારણ કે બન્ને રહેલાં જ છે. બે બેમાંથી એક તદ્દન નષ્ટ થઇ જાય તો પછી કેમ કરી શકાય કે એક બીજાના ભાવને પામે છે. ? કારણ કે નષ્ટ થયેથી વસ્તુ અન્યના ભાવને પ્રાપ્ત કરે તેમ કરી શકાય નહીં. યાગ્યે આત્મનઃ વસ્તુતઃ ભિન્નસ્ય અબ્રહ્મત્વાત્ અન્યસ્ય સ્થિતસ્ય નષ્ટસ્ય વા અન્યત્વ-અસિદ્ધે,

સંપદાદિષ્ટે તદ્ભાવવાક્યાનામ્ ન મુદયાર્થતા દૃવ્યર્થઃ ।
(ન્યાયનિર્ણય). જીવ-બ્રહ્મનું એકત્વ જ્ઞાન સંપદાદિષ્ટ હોત તો તેને કોઈક ઉપાસના જેવી ક્રિયાના અગ્ર તરીકે ગણી શકાત પરંતુ એ જ્ઞાન તો પથાર્ય હોવાથી પુરુષની કોઇ પણ ક્રિયા ઉપર આધાર રાખતું નથી. પ્રમાત્વાત્ ન કૃતિસાધ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) કિં તદ્દિ નિતવા પથ । (રત્ન) પરંતુ જ્ઞાન જેમ ધર ઉપર જ આધાર રાખે, માણસની કંપના (સંપદના જેવી) ઉપર આધાર રાખતું નથી, તેમ બ્રહ્મનું પથાર્યજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપી વસ્તુને જ અધીન છે આ રીતે પણ બ્રહ્મ કે બ્રહ્મજ્ઞાનને કોઇ કોઇ ક્રિયાની સાથે બેડી શકાતું નથી. તેથી, બ્રહ્મ સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્ર પ્રમાણુક છે, ઉપાસનાના વિષય તરીકે નહીં.

(૨૬) પથં મૂતસ્ય.....પથં મૂતસ્ય-ઉપર જે બ્રહ્મને

વસ્તુતન્ત્ર=સ્વતઃ સિદ્ધ દહેલ છે તે-આવા પ્રકારના અન્નનાં જ્ઞાનનો કાર્યમાં પ્રવેશ બીજી પણ કોઈ યુક્તિથી તમે બનાવી શકશો નહીં.

દ્વાય કોઈ શંકા કરે-ઉપનિ વાક્યોમાં તો અહીંને જાણવાની અને ઉપાસનાની ક્રિયાનો વિષય માનવામાં આવે છે. દા. ત. ઘણાં વેદ ઘણેય મવત્તિ=અહીંને જાણે છે તે અન્ન જ બને છે. અહીં જાણે છે એ ક્રિયા-નું કર્મ અન્ન છે. તેથી તે એ ક્રિયાનો વિષય બને છે. આત્માનમેવ લોકમુપાસીત-લોકે = જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા આત્માને જ ઉપાસવો જોઈએ. અહીં પણ ઉપાસના ક્રિયાનો વિષય (કર્મ) આત્મા બનેલ છે.

શંકરાચાર્ય દહે છે કે વિદિક્રિયા=જાણવાની ક્રિયાના કર્મસ્થાને=કર્મ-સ્વરૂપે દેહીને પણ અહીંનો પ્રવેશ કાર્ય કે ક્રિયામાં કરી શકાશે નહીં.

ઔપનિષદ અન્ન-પરઅહીંને પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં કોઈ ભાવા યથાર્થતઃ વર્ણવી શકે નહીં. માનવની જાણ દુઃકી પડે છે. શં. શ્રુતિપ્રમાણે દાહીને ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે.

(૧) વિદિત-અવિદિત જાણેલી અને નાંદ જાણેલી વસ્તુઓથી અલ્પ સમ્યક્ત્ત્વ-ભિન્ન જ છે. અહીં અહીંને જાણવાની ક્રિયાના કર્મ તરીકે નિષેધ કરેલો છે. (૨) જોને કોઈ બીજું બધું જાણી શકાય તે જાણનારાના કોના હાથ જાણે ? એમાં પણ અહીંને જાણવાની ક્રિયાના કર્મ તરીકે નિષેધ મુદ્ધિત છે. (૩) જે વાણી વડે અન્ન+મમિ+ઉદિતમ્ (વદ્ નું બૂ. કે) નહીં દહેવાતું, પરંતુ અહીં અહીંને, વાણીના વિષય તરીકે નિષેધ કરેલો છે; વળી, કેનોપનિષદમાં એમ અહીંની રજૂઆત કરીને ઉપ-નરૂપ, કહ્યું કે — અવિષય એવા અહીંને તુ સમગ્ર, નહીં કે ઉપાસનાના વિષય બનતા અહીંને. અહીં રૂપરૂપ રીતે ઉપાસના ક્રિયાના વિષય તરીકે અહીંને શ્રુતિ નિષેધ કરે છે.

પરઅહીં તાત્વિક રીતે વિચારીએ તો કોઈ પણ ક્રિયાનો વિષય ન બની શકે.

(૨૭) અવિષયત્વે...પૂર્વપક્ષી દહે છે : જો અહીંને તમે વાણીનો કે જાણવાની ક્રિયાનો અવિષય માનશો તો અહીં શાસ્ત્રના પ્રમાણનો વિષય પણ નહીં બની શકે, કારણ કે શાસ્ત્ર પણ વાણીના માધ્યમથી કોઈકે વસ્તુનું જ્ઞાન છે. અન્ન+ઉપપત્તિ-તર્કસંગત થશે નહીં—શાસ્ત્ર અહીંનું

પ્રમાણુ (યોનિ) અને એ વાત તકંસંગત બનશે નહીં- there would attach illogicality. (દે.)

ન- શં. કહે છે: એ વાત સાચી નથી. બ્રહ્મ શાસ્ત્રપ્રમાણુક તો છે જ. ખરેખર તો શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન અવિદ્યાને લીધે ઊભા થયેલા બેદોને દૂર કરવાનું છે. બેદની નિવૃત્તિ થાય એટલે આપોઆપ બ્રહ્મના એકત્વનું જ્ઞાન થાય. હૃદમ્ = આ, તા = પણ - આ-પણની રીતે-આ બ્રહ્મ છે એમ બતાવીને સોડિયમ કલોરાઇડ *sac* (મીઠું)ના પ્રકરણમાં જેમ એ પદાર્થ (મીઠું) વિષય અને તેમ બ્રહ્મને શાસ્ત્રનો વિષય બનાવી શકાતું નથી. શાસ્ત્રમાં તો બ્રહ્મને વસ્તુભાવના અંતરાત્મા (= પ્રત્યક્ આત્મત્વેન) તરીકે, વિષય બનાવ્યા વગર, પ્રતિપાદયત્-પ્રતિપાદન કરતું એવું શાસ્ત્ર, અવિદ્યાથી કલ્પાયેલા બેદોને દૂર કરે છે. વેદ્ય=જાણવા યોગ્ય-જાણવાની ક્રિયાનો વિષય બનતી વસ્તુ. વેદિષ્ટ = જાણનાર અને વેદના = જાણવાની ક્રિયા. ઉપનિ. આવા બેદોને દૂર કહે છે અને એ બેદો દૂર થતાં બ્રહ્મના એકત્વનો અનુભવ થાય છે. દૂંકમાં, શાસ્ત્રનું કામ મુખ્યત્વે બેદો દૂર કરવાનું છે, "આ બ્રહ્મ" એમ કહીને બ્રહ્મને સીમિત બનાવીને કપાય નિરૂપેણું નથી. કેન ઉપનિ. પ્રમાણુ યસ્ય અમતમ્-જેને એવું જ્ઞાન થઈ જાય કે બ્રહ્મને કાંઈ સંપૂર્ણતા: મતિને વિષય કદી ન બનાવી શકે, એ માણસ બ્રહ્મને કાંઈક જાણે છે. ઊશકું, જે એમ માને કે બ્રહ્મ મારી મતિને સંપૂર્ણતા જાણાઈ ગયું એ માણસ ખરેખર બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણતો નથી. જેના વડે દષ્ટિ જોઈ શકે છે, તે દષ્ટિના પણ દષ્ટાને તું (હું) ચાકાયણુ-ચાકવદક્ય કહે છે) ન જોઈ શકે. કાંઈ પોતાની આંખને પણ પોતાની જ આંખથી (પારદર્શક વસ્તુ સિવાય) કેવી રીતે જોઈ શકે? જે વિદ્યાર્તિ = વિજ્ઞાનનો ખરેખર વિજ્ઞાતા=જાણનાર છે, તેને તું ન જાણી શકે જે પોતે જ જાણનાર છે તેને કેવી રીતે જાણી શકાય? દૂંકમાં, બ્રહ્મ દષ્ટિ, શ્રુતિ, મતિ, વિદ્યાર્તિ (વિજ્ઞાન) વનો વિષય ન બની શકે.

અતઃ ..આત્મામા અજ્ઞાનને લીધે જે સંસારીપણું (Transmigratory existence) કલ્પાયેલું છે તે સંસારીપણુંને ચાલન દૂર કરે છે. અને એ રીતે, નિત્યમુક્ત (ever free) એવા આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ (-સમર્પણ=presentation) કરે છે. બ્રહ્મ તો નિત્યમુક્ત જ છે. બ્રમથી

તેમાં સંસ્કારીપણું દેખાય છે. આમ અહિં=મોક્ષનું સ્વરૂપ નિત્ય હોવાથી તેની બાબતમાં અનિત્યપણાનો દોષ લાગુ પડશે નહીં.

(૨૮) યમ્ય તુ ઉત્પાદ્યઃ...મોક્ષને જે લોકો (૧) ઉત્પાદ્ય=ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવો-ઉત્પત્તિ ક્રિયાનો વિષય-માને, તેમના પક્ષમાં મોક્ષ અનિત્ય બની જાય. કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય તે હમેશાં વિનાશી જ હોય. ખીલું, જે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવો માનીએ તો તેમાં શરીર, વાણી કે મનનાં કર્મની જરૂર પણ પડે. (૨) જે વિકાર્ય-વિકાગનો વિષય માને અને તો પણ મોક્ષ વિનાશી જની જાય. દહીં વિકાર (વિકૃતિ) પામીને દૂધ દહાં અને છે) પામે છે અને વડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બન્ને અનિત્ય હોય છે. (૩) જ ય આપ્યત્યેન-આપ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય-પ્રાપ્તિ ક્રિયાનો વિષય પણ મોક્ષ નથી. દા. ત. માણસ જેમ બીજો ગામ પહોંચાને તેને પ્રાપ્ત કરે તેમ અહિંને પ્રાપ્ત કરી શકાયું નથી. જે ગામની જેમ પ્રાપ્તિક્રિયાનો વિષય મોક્ષ અને તો તેમાં ક્રિયાની જરૂર પડે. અહિં=મોક્ષ તો વસ્તુમાત્રનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. પોતાને પોતે પ્રાપ્ત કરે તેમ અને નહીં. જે સ્વધી-પોતાથી બિન્ન હોય તેને જ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય. છતાં માની લો કે અહિં=મોક્ષ સ્વરૂપથી બ્યતિરિક્ત=બિન્ન છે. તેમ માનીએ તો પણ તે પ્રાપ્તિક્રિયાનો વિષય થશે નહીં, કારણ કે અહિંને ઉપનિ. સર્વવ્યાપક કહે છે. આકાશ space તો વિશ્વમાં સર્વત્ર છે. આકાશ જેમ સૌને હમેશાં પ્રાપ્ત જ છે. તેમ અહિં પણ સર્વવ્યાપક=અધિ જ ફેલાયેલું હોવાથી, નિત્ય-આપ્ત=હમેશાં તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત જ છે. (૪) નાપિ સંસ્કાર્યઃ...મોક્ષ=અહિંને સંસ્કાર કે શુદ્ધિની ક્રિયાનો વિષય માનીએ તો પણ તેમાં સંસ્કાર કરવામાં-વ્યાપાર=ક્રિયાની જરૂર પડે. જે સંસ્કારની ક્રિયા ગુણે વસ્તુમાં આધાન=મૂકવાથી અને દોષો દૂર કરવાથી થાય છે. અહિં=મોક્ષનું સ્વરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, જેમાં એક પણ નવો ગુણ રાખવાને અવકાશ નથી-અન્-આદેય-આધાન-મૂકવા યોગ્ય નથી એવું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ. તેમ જ અહિંનું સ્વરૂપ નિત્યશુદ્ધ છે. જે હમેશાં શુદ્ધ જ રહેલું હોય તેમાં દોષો ન સહાવે આમ, નવા ગુણને મૂકવા કે દોષને દૂર કરવાની વાત અહિંના સ્વરૂપમાં મટતી ન હોવાથી, સંસ્કારની ક્રિયા તેના ઉપર કરી શકાય નહીં. અન્-આદેય-અતિશયઃ=to which no excellence can be added. ડાંગર ઉપર પાણી છાટીને-નવો ગુણ મૂકીને-સસ્કૃત (શુદ્ધ) કરી શકાય કે કપડામાંથી મેલ (દોષ) દૂર કરીને તેને શુદ્ધ બનાવી શકાય. ગુણાધાનં મોદિષુ પ્રોક્ષણાદિના ક્ષાલનાદિના ચત્રાદૌ મલાપતયઃ (૨૮નપ્રભા).

(૨૯) સ્વાત્મઘર્મઃ પચ...પૂર્વપક્ષી કહે છે: મોક્ષ એ સ્વ=પોતાનો આત્માનો જ એક ગુણધર્મ છે. તે અવિદ્યારૂપી મેલથી તિરોબૂત=દંકાષ મથેલો છે. મોક્ષ દંકાઈ મથેલો (જનુ = સત્-અસત્ તુ' વર્તમાન કુદન્ત) દોવાથી, આત્મા ઉપર જ્યારે સંસ્કાર કરવામાં આવે ત્યારે દંકાથેલો મોક્ષારૂપો ગુણધર્મ વ્યક્ત થાય છે. દા. ત. ગમકાટ એ અરીસાનો ગુણધર્મ છે. જ્યારે આદર્શ=અરીસાને કપડાંથી શુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો ભારત્યગત=અમકારપણાનો ધર્મ પ્રગટ થાય છે આમ, આત્મા ઉપર મંસ્કાર કરવામાં આવે એટલે આત્માનો મોક્ષારૂપી ધર્મ વ્યક્ત થાય. આ રીતે આત્મા સંસ્કારની ક્રિયાનો વિષ્ય બનશે.

અરીસો=આત્મા, ધૂળની મસિનતા=અવિદ્યાનો દોષ, ધસવાની ક્રિયા= ઉપાસના ક્રિયા ગળકાટપણું પ્રગટ થાય=મોક્ષારૂપી ધર્મ પ્રગટ થાય.

ચ. યં માનુ સમાધાન કરે છે : જ...તમાર્ગે વાત સાચી નથી, કારણ કે આત્મા ક્રિયાનો આશ્રય બને એ તકંસંગત યત્નું નથી. ક્રિયાનો આ નિયમ કે જેના આશ્રયે એ રહે તેમાં ફેરફાર ક્યાં સિવાય જ ચિકુ-ચંતી) (ક્રિયા) પોતાના સ્વરૂપને પામી શકે નહીં. ક્રિયા પ્રગટ થાય ત્યારે તેના આશ્રયમા વિકાર=ફેરફાર થવાનો જ. તમે આત્માને મંસ્કારની ક્રિયાનો આશ્રય બનાવો છો તેથી તેમાં વિકાર થતો માનવો જ પડે. આત્મામાં વિકાર સ્વીકારીએ એટલે તરત જ તેમા અનિત્યપણાનો દોષ આવી જાય. જે વિકારી તે વિનાશી. પરિણામે આત્મા અનિત્ય છે એમ માનવાનો અનિષ્ઠ પ્રસંગ=undesirable contingency નહીં ધારેલું આવી પડવાનો પ્રસંગ-ઉભો થશે. ગીતા ૨૨૫ માં આત્માને અવિકારી કહ્યો છે તે સ્મૃતિવચનનો બાધ થશે. તેથી સ્વાધ્યયા=આત્માના પોતાના આશ્રયે રહેલી ક્રિયા કદી સંભવી શકે નહીં. વગા, જે સંસ્કારની એ ક્રિયા આત્મા સિવાય કોઈક અન્ય વસ્તુને આશ્રયે રહીને આત્મા ઉપર સંસ્કાર કરે તેમ તો માની જ ન શકાય; કારણ કે આત્મા અન્યને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો વિષ્ય જ ન બની શકે. કોઈ જ અરીસાને સ્વચ્છ કરતો હોય ત્યારે એ ક્રિયાથી જ અરીસો કાંઈ આપોઆપ સ્વચ્છ થઈ જતો નથી તેથી, સંસ્કારની ક્રિયા શેના આશ્રયે થાય એ જ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. તેથી, મોક્ષ=બ્રહ્મ સંસ્કાર ક્રિયાનો વિષ્ય બની શકે નહીં. આમ, બ્રહ્મ (૧) ઉત્પાદ્ય (બટની જેમ), (૨) વિકાચ (દહીની

જેમ), (૩) પ્રાપ્ત (ગામની જેમ), (૪) સરકાર (અરીસાની જેમ) બની શકે નહીં.

(૩૦) નનુ વેદાધ્યયયા...પૂર્વપક્ષી ચંદા કરે છે. એકને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા અન્યને શુદ્ધ કરી શકે છે. દા. ત. સ્નાન, આયમન સરકારની ક્રિયાઓ છે અને જનોઈ ધારણ કરવી એ પણ એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કાર છે. આ સ્નાન વ ના સંસ્કારોની ક્રિયાથી દેહને ધાગ્ય કરતો (દિહી) આત્મા સંસ્કાર પામે છે એટલે કે આત્મા=શ્વજ સરકાર ક્રિયાનો વિષય બની શકે છે.

સિદ્ધાંતી-જ એ વાત બગાડે નથી. શ આ અર્થામાં આત્માના બે (દિદિપત) બેદ બનાવે છે. એક ઘટકથી ઉપાધિયા ધેરાયેના આકાશની જેમ દેહ વની ઉપાધિયા મુક્ત જીવ-આત્મા અને બીજો મહાન આકાશના જેવો પરમ-આત્મા અહીં વાત આવે છે મહા-આકાશ જેવા પરમ-આત્માની, અને તમે જેને વચ્ચે લાવો છો એ તો છે ઘટ-આકાશના જેવો જીવાત્મા જીવ-આત્માને લાગુ પડતી વાતો પરમ-આત્માને લાગુ પાડી ન શકાય. અમે જે આત્માને (મોક્ષને) સરકાર ક્રિયાનો વિષય નહીં બનતો કહીએ છીએ તે પરમ-આત્મા છે,

દા, આત્મા તમે કહો છો તેમ સરકાર પામે છે પણ તે (૧) દેહ, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વ ની સાથે સદૃશ=અભિન્ન બનેલો જીવાત્મા અને (૨) અવિદ્યાથી જે ત્રદશ્ય કરાયેલો છે તેવો જીવાત્મા વેદાદિ સંદૃશ્ય વેદતાદાત્મ્ય-આપન્નસ્ય (૨૮૦) (inseparably) connected with the body.

બીજી, સ્નાન વ સરકારક્રિયાનો સબધ સીધો જીવાત્મા સાથે પથ્ય નથી, પરંતુ દેહની સાથે જ છે એ સૌને જાણીતું (પ્રત્યક્ષ) છે. વેદ-સમવાય-દેહ સાથેનો સબધ વેદ-સમવાયિન્=દેહ સબધથી મુક્ત અને વેદ-સમવાયિ સ્વ એટલે સ્નાન વની શરીર સાથે સબધ હોવાથી સ્થિતિ

આમ દેહના આશ્રયે થતી સ્નાન વની ક્રિયાથી તત્-સંદૃશ=તે દેહની સાથે અભિન્ન બનેલો આત્મા સરકાર પામે એ યોગ્ય છે પરં-

એવો જ આત્મા, ખોલે નહીં. કશ્ચિદ્=કોઈક=અનિશ્ચિત-બ્રહ્મસ્વરૂપઃ
 ઔપનિષદિક આત્મા નહીં. એકને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા અન્યને શુદ્ધ ન
 કરી શકે એ નિયમનો અહીં ભંગ થતો નથી. આ વાત શ્રી ગોવિન્દાનંદ
 ૨૫૭૯ કરે છે: આત્મનઃ મૂલા-અવિદ્યા-પ્રતિયિમ્બિત્વેન વૃદ્ધિતસ્ય,
 નરઃ અદમ્ હતિ આન્ત્યા, દૈહ-તાદાત્મ્યમ્ આપન્નસ્ય ક્રિયાશ્રય-
 ત્વઆન્ત્યા સંસ્કાર્યધ્રમાત્ ન વ્યભિચારઃ । (સ્ત્રાવભા). છતાં એ
 ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે બાહ્યકારે તો કહેણું છે: દૈહ-આશ્રયયા
 ...કાશ્ચેત્...સંસ્ક્રિયતે ।

ઘયા...થી એક દૃષ્ટાંત આપે છે. રોગીની ચિકિત્સા-તપાસ=diag-
 nosis અથવા ઔષધ-ઉપચાર-ની ક્રિયા દેહના આશ્રયે થાય છે. કોઈ
 ડોક્ટર આત્માની ચિકિત્સા કરતો નથી. એ ચિકિત્સાને લીધે ધાતુઓ વચ્ચેની
 સામ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરમાં સાત ધાતુ છે: રસ (અંધિઓ-
 માંથી જરતા), રક્ત, ઝાંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જાની અને શુક્ર. સાતે ધાતુ-
 ઓના સમગ્રમાણે લીધે મનુષ્ય આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્વિક રીતે
 જોતા તો સારવારથી દેહ નીરોગી બને છે. છતાં તત્ત્વ=દેહ સાથે એકરૂપતા
 પામેલો અને તત્ત્વ-તે શરીરના અભિમાનવાળો (દેહ એ જ હું છું-એમ
 માનતો) આત્મા નીરોગી બને છે તેમ લાગે છે. એમાં થાય છે તો એવું
 કે અજ્ઞાનને કારણે મનુષ્ય દેહને જ આત્મા માની એસે છે અને દેહ નીરોગી
 થવાથી, હું અરોગ થયો, એમ જામને લીધે માને છે—*falsely iden-
 tifying himself*. આમ, ખરેખર જે દેહની નીરોગિતા છે તેને જામથી
 આત્માની નીરોગિતા માની લેવામાં આવે છે વળી, જે આત્મામાં એ
 નીરોગિતાને આરોપવામાં આવે છે તે પણ અજ્ઞાનને લીધે શરીર સાથે
 એકરૂપ લાગતો અને તે શરીરનો અભિમાની આત્મા છે. અહીં તત્સંકેત
 તદ્વચિમાનિન્—એ આત્મા આરોગ્યવત્ કય મેળવે છે, શરીરની સાથે
 જામથી એકરૂપ નહીં બનેલો અને શરીરનો અભિમાની જે નથી તેવો
 પરમાત્મા કદી આરોગ્યવત્ કય મેળવતો નથી.

ષઠમ્...રનાનાદિની ક્રિયાથી, હું સરકાર પામું છું—એવી સમજ
 જ્યાં જેને ઊભી ચત્તી નથી હોય 'ત્યાં તે આત્મા જ્યાં સરકાર પામતો
 હોય. પણ તે દેહ સાથે અજ્ઞાનને લીધે સંકેત=એકરૂપતાને પામેલો વત્ત=
 જ. એવો જ આત્મા જાણી ક્રિયાઓનો કર્તા હોય તેમ પણ લાસે છે
 એવો આત્મા (૧) અદર્શવત્—હું કરનાર છું એમ માનતો હોય છે (૨)

ઘટ્ટ-હું એવા પ્રત્યય=જ્ઞાનનો વિષય બને છે. (૩) પ્રત્યયિન્-પ્રત્યયોથી યુક્ત=પ્રત્યયા: કામાદય: મનસ્તાદામ્યાત્; ઇત્ય સન્તિ, ઇતિ પ્રત્ય-યિના ક્રિયાફલં ભુજ્યતે ઇત્યર્થ: ૧. (૨૧૮) ખરેખર કામ (ક્રમ્ધા) વગેરે પ્રત્યયો (ખ્યાત-concept) મનના છે તે મન સાથે અજ્ઞાનને લીધે એક-રૂપ બનવાથી આત્માના હોય તેમ લાગે છે, તેથી પ્રત્યયોથી યુક્ત તે પ્રત્યયી આત્મા.

પરમાત્મા અને જમથી ભોક્તા-કર્તા માનવામાં આવતો જીવ-આત્મા એ બંનેને શ્રુતિ બતાવે છે : યુક્તમાં કહ્યું છે કે (૧) એક વૃક્ષ ઉપર એકેલાં બે પક્ષીઓમાંથી એક પક્ષી કળ ખાય છે અને બીજું જન્ જશ્વન્=નહીં ખાતાં અભિચાકશીતિ=નાશિતયા પ્રકાશતે (૨૧૮) પશ્યન્ ઘર્તતે (૨૧૯) Keeps on looking-ટગર ટગર જોયા કરે છે. અહીં કલ-ભોક્તા પક્ષી જીવન્ અને સાક્ષી પક્ષી પરમાત્માનું પ્રતીક છે. બસા માથુસ ! અમે તો આ સાક્ષીને ડોઠાં સંસ્કારગદિ ક્રિયાને સંબંધ નથી એમ કહીએ છીએ. મંત્રવર્ણ=મંત્ર text (૨) કંઈમાં પણ દેહાદિથી યુક્ત આત્માને જ ભોક્તા કહેવું છે-આત્મેન્દ્રિય...અહીં, આત્મા-દેહ: (૨૧૮ પ્રમા) દેહના અર્થમાં શ્રુતિમાં આત્મા શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે.

તથા ચ...બે શ્રુતિઓથી જાણની અનાધેય-અતિશયતા અને નિત્ય-શુદ્ધતા બતાવે છે. સર્વજૂતનો જે અંતરાત્મા હોય તેમાં કયો ગુણ ન હોય ? જેમાં-જ્યાં ગુણ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુના અંતર તત્ત્વ તરીકે તો આત્મા છે જ. આ બધા-વક્ર: સર્વેપુગૂઢ: વિશેષણો આત્માનું એવું સર્વશ્રેષ્ઠ-અતિ-શય સ્વરૂપ બતાવે છે કે જેમાં કોઈ નવો ગુણ મૂકા ન શકાય. (અન્-આધેય) બીજું, કૃંચ ઉપનિ ની શ્રુતિમાં શુક્રાદિશબ્દા: પુંસ્ત્વેન યાચ્યા: =શુક્રમ્ ને બદલે શુક્ર: એમ આગળનાં બધાં વિશેષણો સમજવાં. તેમાં આત્માને શુદ્ધ=નિર્દોષ કહ્યો છે. આમ આત્મા સર્વશ્રેષ્ઠ અને નિત્યશુદ્ધ માજિત થતો હોવાથી ગુણ મૂકવાની અને દોષ કાઢીને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાથી એના ઉપર સંસ્કાર કરી શકાય નહીં વળી, તમે કદો છો તેમ મોલ આત્માને કોઈ ધર્મ નથી, પણ મોક્ષ=જાણલાવ-જાણરૂપ સિધ્ધિ તસ્માત્ ...થી સંસ્કારની અર્થા પૂરી કરે છે. ઉત્પત્તિ, વિદ્યુતિ, પ્રાપ્ત એ ત્રણના વાત અંશેષમાં છે, સંસ્કારની વાતને વિસ્તાર કહેલો છે. જ્ઞાતા=આનાથી-ઉત્પત્તિ વગેરે ચાર ક્રિયાઓથી અગ્યત્-જૂઠું ક્રિયા માટેનું પ્રવેશદાર બતાવી શકાય તેમ નથી. મોક્ષ-જાણની જાણમાં જાનને સંબંધ છે. પરંતુ, ક્રિયા

તો શું ક્રિયાની ગંધ પણ બ્રહ્મના સંબંધમાં કદીપી શકાય તેમ નથી.
even the slightest relation to any action (શૈલી)

(૩૧) નતુ જ્ઞાનં નામ માનસી પૂર્વપક્ષી કહે છે : જ્ઞાન પણ એક માનસિક ક્રિયા ખરી કે નહીં ? ઉપરના પરિ ૩૦ માં આચાર્યે કહ્યું છે કે જ્ઞાનમ્ મુક્ત્યા=જ્ઞાનને છોડીને-જ્ઞાન સિરાય, ક્રિયાની ગંધનો પ્રવેશ પણ બ્રહ્મની બાબતમાં ન બતાવી શકાય. આને આધારે પૂર્વપક્ષી ઉપરની દલીલ કરે છે બ્રહ્મને જ્ઞાનની સાથે તો સંબંધ છે, પણ જ્ઞાન એટલે એક માનસિક ક્રિયા છે જ્ઞાન સાથે બ્રહ્મનો સંબંધ સ્વીકારો એટલે માનસિક ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે એમ તમારે (સિદ્ધાંતીને) સ્વીકારવું પડશે.

ઉત્તર.—ક્રિયા હિ નામ.. ક્રિયાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા માટે ક્રિયાનું સક્ષય આપે છે : તેને ખરેખર ક્રિયા કહેવાય કે જ્યાં વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા વગર જ વિધિવાક્યથી પ્રેરણા કરવામાં આવે (ચોદતે) અને જે પુરુષના ચિત્તના વ્યાપારને અધીન હોય ય. ધ્યાન અને જ્ઞાન બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદરેખા આકે છે બન્ને માનસિક વ્યાપાર હોવા છતાં ધ્યાન એ ક્રિયા છે જ્યારે જ્ઞાન ક્રિયા નથી એટલે જે જે માનસિક હોય તે તે હમેશા ક્રિયા જ હોય છે—એવી વ્યાપ્તિ બાંધી શકાય નહીં. હા ત વપદ્ કરિષ્યન્=When about to say વપદ્-વપદ્ એમ બોલતી વખતે, જે દેવતા માટે હાથમાં હોમવાનો પદાર્થ લાધો હોય તે દેવતાનું મનથી ધ્યાન કરવું જોઈએ (ચોદનાધાપય) સ્વાહા દેવદહિદાને ધૌપદ્ ધૌપદ્ વપદ્ સ્વઘા । અમરકોષ આ પાંચ શબ્દો દેવતાઓને હવિ આપતી વખતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે. इन्द्राय स्वाहा અથવા इन्द्राय વપદ્ આ શબ્દોથી સમર્પણનો લાવ વ્યક્ત થાય છે પરંતુ સામાન્યતઃ એ શબ્દોને પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર અર્થ હોતો નથી.

આ રીતે, સંખ્યામ્ સ ધ્યાના અભિમાની દેવતાનું મનથી ધ્યાન કરવું જોઈએ (પ્રેરણાવાક્ય) આ બન્ને વાક્યોમાં ધ્યાનનું વિધાન કરેલું છે આ ધ્યાન અથવા ચિત્તન માનસિક છે છતાં જ્ઞાનથી ભિન્ન છે :

(૧) ધ્યાનમાં દેવતાનું સ્વરૂપ મનથી (૧) જ્ઞાનમાં વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા કદીપે હોય છે તેમાં વસ્તુના રાખવામાં આવે છે હા. ત સ્વરૂપનો આધાર હોતો નથી— ઘટજ્ઞાનમાં ઘટવસ્તુ—નક્કરવસ્તુનો અપેક્ષા હોતી નથી આધાર હોય છે

(२) ध्यान चोदनाजन्य के चोद- (२) ज्ञान प्रभासुजन्य छे घटने नातन्त्र प्रेरणावाच्यने क्षीधे प्रयक्ष जेता घटनुं ज्ञान थाय उत्पन्न थाय छे. प्रेरणावाच्यने छे कौछि कहे अथवा विधिवाच्य अधीन होय छे उपर कहेना जतावे तेथी "आ ध" छे" जेम ध्यानना जन्ने वाक्यो प्रेरणा- नथी ध'ज्ञान मान नछर वस्तु वाक्यो छे (ध्यायेत्-विध्यर्थ) घटने अधीन छे

(३) ध्यान प्रेरणावाच्यने अधीन (३) ज्ञान वस्तुने ज अधीन होवाधी, होवाधी पुरुषना जितने अधीन भासुसना जित उपर आधार जने छे ध्यान करु, न करु राखतु नथी सामे रहेना घटने के जुही शते करु जे पुरुषना तमे ध'मानो के प'मानो के जित उपर आधार राखे छे न न मानो-जेनु जनी शके नही

नन्मात् ध्यान जने ज्ञान जन्ने, मानसत्वे अपि (जन्नेमा मानसिकपक्ष गेटु होना छती) मानसिक होवा जती, ध्यानधा ज्ञान सिन्न छे आनदगिरि ज्ञान भाटे नोधि छे के—तस्य मानसस्यापारस्त्वे अपि न चैधम्रियात्त्वम् (न्यायनिर्णय) मानसिक व्यापार होवा जती ज्ञान विधिक्रिया तो नथी ज छता नोधिवा जेनुं छे के शक्यायां मानस शब्दनी आगण आभी यथाभा कर्थाय, व्यापार के क्रिया शब्द (ज्ञानने निरूपता वज्जते) कागजपूतक योजता नथी, जने आनदगिरि ज्ञानने मानस व्यापार कहे

यथा च उपर 'अनरेव ब्राह्मण' ना जे दध्यातो टांकेना छे तेमा ध्यानमा वस्तुना स्वरूपनी अपेक्षा नथी होती जे सुचित छे हवे पछीना छटि। उपनि ना जे दष्टांतीमा, वस्तुस्वरूपनी अपेक्षा नथी होती जेटु ज नही पण ध्यानमा तो भूज वस्तु जरेजरे जेवी होय, तेनाधी तहन जुही पण होछि शके, जे जतावेतु छे ध्यानस्य वस्तु-जनपेक्षत्वे दृष्टान्तौ उक्तवा, तस्य तद्-विरोधित्वे दृष्टान्तौ आचण्टे । (न्यायनिर्णय)

योषा=स्त्री, वाव=निश्चयवाची अ-यय=निश्चयपूर्वक (१) हे गौतम, पुरुष अग्नि छे (२) स्त्री अग्नि छे आ जन्ने वाक्योभा पुरुष-स्त्रीभा जे अग्नि-बुद्धि=अग्नि तरीकिनी करपना-समज छे, ने मात्र मानसिक छे करण के पुरुषभा वस्तुन पुरुषत्व होय छे, अग्निपक्ष तेमा जरेजरे स जवे १ १ १ - नाजन्यत्वात् जेवी करपना प्रेरणावाच्यने क्षीधे उत्पन्न

ધાય છે અને તેથી એ-પુરુષને અગ્નિ સમજવો-એવી સમજણ એ ક્રિયા છે, જ્ઞાન નથી તેવી સમજ કરવી, ન ઢરની વગેરે માણસના ચિત્તને અધીન છે પુરુષમા અગ્નિની કલ્પના કરતી વખતે અગ્નિના મૂળમૂત સ્વરૂપને લક્ષમાં લેવામાં આવતું નથી (૧) બીજું, એ કલ્પના છઠ્ઠા વાક્યને ક્ષીવે ઊભી ધાય છે (૨) ત્રીજું, એ કલ્પના માણસના ચિત્તને અધીન હોય છે (૩) આ ત્રણ કારણોથી પુરુષમાં કહેવી અગ્નિ તરીકેની માનસિક શુદ્ધિ (સમજ) એ ક્રિયા છે

પરંતુ, સૌને પ્રસિદ્ધ-જ્ઞાત્રીતા એવા અગ્નિમાં જે અગ્નિશુદ્ધિ ધાય છે-એન્ગિનમા સળગતા ઠોનસા જોઈને તે અગ્નિશુદ્ધિ (૧) અગ્નિ નામનો નક્કર વસ્તુની અપેક્ષા રામે છે તે નક્કર રસ્તુ-અગ્નિ-ને આધારે ધાય છે (૨) એ અગ્નિશુદ્ધિ, ઠોઈ પ્રેરણાવાક્યને અધીન નથી, માત્ર અગ્નિને જ અધીન છે (૩) એવી શુદ્ધિ પુરુષના ચિત્ત ઉપર પણ આધાર રાખતી નથી સામે રહેના અગ્નિને તમે ઈ તો અગ્નિ તરીકે માનો અથવા શુનાળ તરીકે માનો અથવા એ અગ્નિ જ નથી એમ માનો-એવું બની શકે નહીં

આમ આગનમા અગ્નિશુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય બનતી અગ્નિ રૂપી વસ્તુ ઉપર આધારિત છે (તત્ત્વ) તેથી, એ જ્ઞાન જ છે, ક્રિયા નથી આ ઉદા તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું છે, પરંતુ અન્ય અનુમાન, શ્રુતિ વ પ્રમાણોનો વિષય બનતો વસ્તુઓની બાબતમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે, એટલે કે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનને જ્ઞાન જ કહેવાય, ક્રિયા નહીં

તત્ત્વ ઇવ સત્તિ—આમ પ્રમાણજન્ય શુદ્ધિ (સમજ) જ્યારે વિધિ ક્રિયા બનતી નથી ત્યારે—જ્યાં કે જે યથામૂત-સદા એ જ સ્વરૂપની વસ્તુ છે યથામૂતત્વમ્ સદૈકરૂપ્યમ્ (ન્યાયનિર્ણય), એ જ્ઞાત્રી આત્માને (વ્યવહારની લાગણી મ્હાએ તો) વિષય બનાવતું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાત્રી નક્કર અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુને જ અધીન છે, પ્રેરણાવાક્યને નહીં

તદ્ વિપયે કોઈ શકા કરે કે—જ્યાં આત્માની બાબતમાં બિંદુ વગેરે વિષય પ્રત્યક્ષ તો શ્રુતિમાં બતાવેના છે (શ્રૂયમાણા) હા ત આત્માનનમેવ લોકામ્ ઉપાસીત (બૃહ ૧.૪.૫) તદેવ બ્રહ્મ ત્વ વિદ્ધિ (કેન ૧.૪), આત્મા અરે વાદ્રઘ્ન્ય (બૃહ ૨.૪.૫) આ વાક્યોમાં ઉપાસીત (ઉપ+આસૃ.૩) વિષયર્થ ૧૫, વિદ્ધિ (વિદ્+૩) આત્માર્થ ૨૧

અને દ્રષ્ટવ્યઃ (દૃશ-ધાતુનું) તથ્ય પ્રત્યયવાણું) વિશ્વર્થ કુદન્ત છે. આ ક્રિયાવાચી પદો સાથે જ્યારે આત્મા નોડાયેલો છે, તો તમે કેવી રીતે કદી શક્યો કે જ્ઞાનના પ્રેમવાદ્યોને અધીન નથી?

શંકરાચાર્ય કહે છે કે આ વિશ્વર્થ વગેરે બધે યુનિમાં કદા દોષ હતાં જ્ઞાની બાબતમાં એ પ્રત્યયો કુદિન-ભુક્ત બિન્ન બની જાય છે, કારણ કે નિયોગ=વિધિનો વિષય અને તેથી નિયોગ્ય વસ્તુ દોષ તો જ એ પ્રત્યયો અસરકારક બની શકે. દા. ત. મુરારી ન :વિવેચ—એમાં મુરારી નિયોગ=વિધિનો વિષય અને છે. તેથી મુરારી નિયોગ્ય અને છે. પણ જ્ઞાન કે આત્મા કદો એ વિધિના વિષય=નિયોગ્ય બની શકે નહીં. કારણ કે જ્ઞાન મુરારી જેમ દેવ-છોડી જેવા યોગ્ય બની શકું નથી, એ તો હલેક-ટોન, પ્રોટોન, ન્યુટ્રોનના (સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ?) ના પણ અંતઃગત તત્ત્વ તરીકે વિશ્વમાં સર્વત્ર રહેલું છે. તેને કોઈ છોડી શકે નહીં. વળી તે સ્વર્ગની જેમ બદારની વસ્તુ નથી કે જેને મેળવી શકાય. જ્ઞાન તો વસ્તુ માત્રે પ્રાપ્ત જ છે તેથી ઉપાદેય પણ નથી. જે દેવ-ઉપાદેય ન દોષ તે નિયોગ્ય=વિધિનો વિષય ન બની શકે. તેથી, બધે એ વિશ્વર્થ ના પ્રત્યયો યુનિમાં દોષ, પણ આત્મા નિયોગ્ય ન બનતો હોવાથી, એ પ્રત્યયો જ્ઞાની બાબતમાં ભુક્ત બની જાય છે. દા. ત. પ્રયુક્ત=મને ને અજ્ઞાનો કોઈ પ્રયોગ કરે, પ્રયોગ્યેષ્ઠ અજ્ઞાની મને તેવી ધાર=નીકળના દોષ, હતાં પદ્યર ઉપર એ તીક્ષ્ણતાની અસર થતી નથી, ત્યાં એ ધાર સુદી બની જાય. આવું શાયક દૃષ્ટાંત તત્ત્વચર્ચામાં પણ આપવું એ શંકરાચાર્યનાં શૈલીનું આગવું લક્ષણ છે.

(૩૨) કિમચાંનિ તદિ .. પૂર્વપક્ષી કહે : આત્મા વા જરે... માં દ્રષ્ટવ્યઃ વગેરે તથ્ય પ્રત્યયવાણાં વિશ્વર્થ રૂપો છે. તેથી આત્મા વાક્યો વિધિચ્છાયાનિ=...વિધિ-ભુક્ત્યાનિ (રત્ન.) વિધિના જેવા છે. કિમ્ ચચાંનિ=આ વિધિતુલ્ય વાક્યોનું શું પ્રયોજન? તમે તો કહો છો કે વિશ્વર્થ વગેરે પ્રત્યયો જ્ઞાની બાબતમાં બિનઅસરકારક અને છે. તો પછી ઉપનિ. મગતાં એવાં વાક્યોનું પ્રયોજન શું?

શં. કહે છે : આવાં વાક્યો મનુષ્યને બદિર્મુખ બનતો અટકાવીને અંતર્મુખ બનાવવા માટે છે. પરાજિ જ્ઞાનિ વ્યવર્ણત્ સ્વયંભૂઃ-સ્વયં-ભૂએ જ્ઞાનિ ધન્વિઓને પરાઽમુખ (પરાજિ) બને તેમ ધડી છે (કડોપ.

નિપદ) મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ મોટે ભાગે બહિર્મુખ હોય છે. તે એમ માને છે કે મને અનુકૂળ જ બધું થાયો, પ્રતિકૂળ કાર્ષ્ન થજો. બહારની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની ચિંતામાં ડૂબેલો મનુષ્ય બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ પરાવાયેલો Extrovert બહિર્મુખ છે. આવા માણસને આત્મચિંતક પુરુષાર્થ= અતિમ પુરુષાર્થ=મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પછી જ્યારે, મનુષ્યને મુક્ત-સ્વતંત્ર બનવાની વાંછા થાય ત્યારે તેને, સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કાર્ય=ચરીર, કરણ=ઇન્દ્રિયો=ચરીર ઇન્દ્રિયોના સમૂહની પ્રવૃત્તિઓના ગોચર=વિષય-શબ્દ-રૂપથી વગેરે તરફથી અટકાવીને, પ્રત્યક્-અંતરાત્માના પ્રવાહરૂપે ચિત્ત દ્વારા વાળવામાં આવે છે. વાંચો : આત્મ-શ્રવણાદિ-ચિધિસરૂપૈઃ તુ વચનૈઃ મનસઃ વિષયસ્ત્રોતઃ પિણીકૃત્ય (રાહીને) પ્રત્યગ્માત્મસ્ત્રોતઃ ઉદઘાટયતિ પ્રવૃત્તિવિશેષ પ્રવૃત્તિ કરતા અસ્તિત્વેતિ સમયોજનતયા... (ભામતી) આત્મા ઘા ઝરે... જેવાં વાક્યો પ્રવૃત્તિ વિશેષ=બહિર્મુખમાંથી અંતર્મુખ બનાવવાની વિશેષ પ્રવૃત્તિ-ના કરનારાં છે તેથી એક પ્રયોજન તો સિદ્ધ થાય છે. સ્રોત=ચિત્તવૃત્તિ-પ્રવાહઃ (રત્ન) પ્રત્યગ્ આત્મા-અંતરાત્મા તરફ ચિત્તના પ્રવાહને અભિમુખ બનાવીને, પ્રવર્તમાન=જ્ઞાનના સાધન, જેવાં કે શ્રવણ વગેરેમાં માણસને એ વાકરો પ્રવૃત્ત કરે છે. તન્ન ચેતસઃ સ્રોતઃ તદ્ અભિમુખ્યમ્ તદ્માત્રેન્નુત્તરમિતિ યાવત્ (ન્યાય) ચિત્તને અભિમુખ કરવું એટલે આત્માના ભાવને તે પામી જાય તેમ કરવું.

આત્મા ઘા ઝરે. જેવાં વાક્યોથી મનુષ્ય અંતર્મુખ introvert બની જાય પછીની બુદ્ધિકામાં ઉપનિ તેને આતમતત્ત્વનો ઉપદેશ આવે છે : આ બધું જે છે તે આત્મા છે વગેરે. દુઃકમાં, વિધિ જેવાં દેખાતાં વાક્યો મનુષ્યને બહિર્મુખતામાંથી અંતર્મુખતા તરફ વાળે છે અને અંતર્મુખ બનેલાને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે હૃદય સર્વમ્.. જેવાં બીજાં વાક્યો છે

યદપિ... પૂર્વપક્ષાએ પહેલા કહેલું કે હેય-ઉપાદેયરહિત વસ્તુનું પ્રતિ-પાદન કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (જુઓ પરિ ૧૭). શં. કહે છે કે આત્મજ્ઞાન કર્તવ્યપ્રધાન નથી તેથી એ જ્ઞાનમાં કોઈ જ્ઞાન-ઉપાદાન સંભવી શકે નહીં. એ તો અમારા પક્ષમાં આબૂપણુરૂપ છે. જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર થાય પછી અર્ધા કર્તવ્યો છૂટી જાય છે; કૃત્તં કૃત્યં યેન સ-

કરી લીધું છે કરવા યોગ્ય બધું જ-કરવાનું કાંઈ જ બાકી ન રહે એવી અવસ્થા તે કૃતકૃત્યતા. પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા પોતે જ છે એવું જાન થાય પછી તે શી ઈચ્છા રહે કે જેને માટે શરીરને પ્રવૃત્તિથી પીડવું પડે ! વળી, પુરુષોત્તમયોગને અતે પશ્ય, પુરુષોત્તમનો બોધ પામીને મનુષ્ય કૃત-કૃત્ય બને છે એમ કહેવું છે. તસ્માત્...થી વૃત્તિકારના મતના ખંડનનો ઉપસંહાર કરે છે. (રત્ન-લુઓ પરિ. ૧૯). સમર્પણુ=રજૂઆત.

(૩૩) યદપિ કેચિદ્...પ્રાભાકર મતની રજૂઆત કરે છે. (રત્ન-સંદર્ભ) માટે લુઓ પરિ. ૨૧. આ મત પ્રમાણે વેદવાક્યોમાં કહેવું ઠા તો (૧) પ્રવૃત્તિ-વિધિરૂપ હોય, (૨) કાં તો નિવૃત્તિ-નિષેધરૂપ, હોય, અથવા અથવા તે (૩) પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ બેમાંથી એકના (તત્) અંગરૂપ વસ્તુ હોય. વ્યક્તિરેકેણ-આ ત્રણ સિવાય કેવલ બ્રહ્મ જેવી વસ્તુને વર્ણવતો કોઈ વેદ વિભાગ નથી. વાપો : કર્તાત્મા લોકસિદ્ધત્વાત્ ન વેદાન્તાર્થઃ । તત્-અન્યદ્ બ્રહ્મ નાસ્તિ યવ, વેદસ્ય કાર્યપરત્યેન...(રત્ન.)

સિદ્ધાંતી- તત્ત્વ તે તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે ઔપનિષદ્ =ઉપનિષદોમાં નિરૂપેલો પુરુષ વસ્તુરૂપ છે, અને તે વિધિ-નિષેધ જેવી અન્ય બાબતોનું અંગ બનતો નથી. તેથી ઉપનિષદો કે જે વેદવિભાગ છે. તેમાં કેવલ વસ્તુરૂપ, અન્યનું અંગ નહીં બનતા, આત્માનું નિરૂપણ છે. વળી, એ આત્મા ઉપનિષદસુ યવ ઉપનિ. માંથી જાણી શકાય તેવો છે. આત્મા અન્યનું અંગ બનતો નથી. એમ બતાવવા માટે વસંતારિ...વગેરે વિશેષણો યોજેલા છે. સ સારી જ્ઞાત્મા=બલે સ્વર્ગાદિમા સરણુ=ગમન કરનાર આત્મા યજ્ઞાદિ ક્રિયાનું અંગ બનતો હોય, અસંસારી એવું બ્રહ્મ નહીં. ખીલું, આત્મા, ઉત્પાદ (બદ), વિકાર્ય (દહીં), પ્રાપ્ય (મામ) અને સંસ્કાર્ય (અરીસો) એવા ચાર પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી તદ્દન જિન છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ વ. ક્રિયાનો વિષય બને તે જાલે ક્રિયાનું અંગ બને. (લુઓ પરિ ૨૮) સ્વપ્રકરણ-સ્વઃ—આત્મા તો આત્માના પોતાના જ પ્રકરણોમાં સ્વઃ=નિરૂપાયેલો છે યજ્ઞક્રિયાના પ્રકરણમા જેમ યૂપ=યજ્ઞસ્ય જનુ વર્ણન અંગ તરીકે આવે તેવું વર્ણન ઉપનિ, આત્માનું કરતાં નથી ઉપનિ. ના પ્રકરણોનો મુખ્ય વિષય આત્મા જ છે. એવું નથી કે અન્ય=ક્રિયા ઉપનિ. માં મુખ્ય વિષય હોય અને તે ક્રિયાનાં પ્રકરણોમાં બ્રહ્મ શેષ=અંગરૂપ હોય.

ના સૌ...વાક્યયોગના અસૌ ન અસ્તિ, (અસૌ) ન અધિગમ્યતે હતિ યા ન શક્યં વદિતુમ્=એ આત્મા નથી, એ આત્મા જાણવા

અજ્ઞાનો નથી એમ કહેવું શક્ય નથી. સ પપ ન હતિ-તે આ નથી. તે આત્મા તે નથી-એ પ્રમાણે સર્વદશ્ય વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને ત્યાં આત્માનો ઉપદેશ આપેલો જ છે, ત્યાં આત્મનુ ચબ્દનો પ્રયોગ છે જ તેથી આત્મા નથી કે જાણવા અજ્ઞાનો નથી તેમ ન કહી શકાય. પ્રત્યારબ્ધાતુ = ખંડન કરવું, આત્મનઃ અશક્યત્વાત્ આત્માની બાબતમાં અશક્ય છે. કારણ જે નિરાકરણ=ખંડન કરનાર છે, તસ્ય વ્ય આત્મત્વાત્=તેનું જ આત્માપણું છે. તે જ આત્મા છે. Whoever denies, is himself the આત્મનુ the doubter can doubt everything else, but he cannot doubt himself (શ્રી દેવપાડે). પશ્ચિમના વિશ્વમુદ્ કેશર્દનું મ્ત : Cogito Ergo Sum=I think, therefore જમ વિચારની પ્રક્રિયા 'I' (આઈ) નું અસ્તિત્વ બતાવે તેમ ખંડનની પ્રક્રિયા પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે. I am આત્મારૂપી અધિષ્ઠાન જ ન હોય તો જમ થવો પણ શક્ય નથી દોરવું જ ન હોય ત્યારે સાપનો જમ થવો શક્ય નથી અપિ ચ આત્મનઃ પ્રકાશસ્ય માસા પ્રવક્ત્રસ્ય પ્રથા । તથા ચ ધૃતિઃ-તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વમ્ (લામતી).

(૩૪) જનુ આત્મા પ્રાભાકર મતની આગળ દલીલ. પૂર્વ પક્ષ—ઉપનિ.માં જ આત્મા નિરૂપેલો છે એમ તમે કહી શકો નહીં, કારણ કે એ આત્મા-મહં હું ના ખ્યાલનો વિષય તો બને છે-અન્ય રીતે પણ તે જાણના મળે છે. તેથી, નિઃશૈષ રીતે ઉપાન. માંથી જ જાણી શકાય છે, તે વાત બરાબર નથી. સર્વજ્ઞનીન-મહં પ્રત્યય-વિષયઃ દ્વિ આત્મા કર્તા મોક્ષા ચ સંસારી તત્રૈવ ચ લૌકિકપરોક્ષકાણામ્ આત્મપદ-પ્રયોગાત્ । ‘હું’ ના જ્ઞાનનો વિષય બનતો આત્મા તો કર્તા-મોક્ષતા છે. આમ, ક્રિયાના સંબંધમાં રહેલો આત્મા અન્ય રીતે પણ જાણવા મળે છે.

ન, તત્...ના, એ બરાબર નથી. અમે જે આત્માની વાત કરીએ છીએ તે તો સાક્ષીરૂપ છે. ‘હું’ ના જ્ઞાનનો વિષય બનતો-‘હું’ થી ઓળખતો આત્મા તે ઔપનિષદ આત્મા નથી. આત્માનું સાક્ષીપણું બતાવીને તે અહં-ના ખ્યાલનો વિષય પણ બને છે, એ બાબતનું અમે ખંડન કરેલું છે-પ્રતિ-ઉક્તવાત્ વાચો સંસ્કાર્યત્વનિરાસે ‘સાક્ષી ચેતા’ इति मन्त्रेण आत्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तम् । तेन अहंघी विषयत्वस्य प्रत्युक्तत्वात् अविरुद्धम् औपनिषदत्वम् इत्यर्थः । (ન્યાયનિર્ણય) તત્=સાક્ષિત્વેન તે=જીવના સાક્ષી રૂપ પરમાત્મા. (પરિ. ૩૦, ૫૪ ૩૫)

તેથી જઈ-ના ખ્યાનનો વિષય બનતો હોવામા બને વિધિભાગ કે ન્યાયદર્શનમાં આવતો હોય, પણ એ હોવામાથી કર્તાથી દયતિરેક્ષણ-ભુદો પરમાત્મા એ કદી પૂર્વભીમાસાની વિધિઓનો અને ન્યાયદર્શનના તર્કોનો વિષય બનતો નથી. જોવપરમાત્મનો: પારમાર્થિકમૈક્યમ્ તથાપિ તસ્યોપદિતમ્ રૂપં જીવ-, શુદ્ધં તુ રૂપં તસ્ય સાક્ષિ, તત્ ચ માનાન્તર-અન્-અધિગતમ્ ઉપનિષદ્ગોચર । (ભામતી) પર-માત્મા પૂર્વભીમાસાની વિધિનો વિષય ન બનતો હોવાથી નિહિતુ અગ ન બની શકે અને ન્યાયદર્શનના તર્કોનો વિષય ન બનતો હોવાથી તેનું ખડન ન થઈ શકે આત્માને માટે બીજું બધું છે, કોઈ બીજું વસ્તુ માટે અગમ્ય આત્મા નથી-ન યા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ, આત્મનસ્તુ હામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । (બૃહ ૪.૫.૧૬) આત્મા વસ્તુભાવનું અતત્ત્વમ રવરૂપ દોરાથી હેય કે ઉપાદેય નથી અર્થ કોઈ વિનાશ પામતું પામતું પુરુષ સુરી આવીને અગ્રકે છે હન્દ્રિયો→ વિરયો→મન→બુદ્ધિ→મદાન આત્મા(દિરશ્વગમ્)→અ પક્ત→પુરુષ→એ પુરુષથી પર બીજું કોઈ નથી એ અવધિ છે આમ આત્મા સર્વત્ર અને સર્વકાલે હોનાથી, હેય-ઉપાદેય ન બની શકે

આવા ક્ષણનું નિષ્પણ માત્ર ઉપનિર્મા જ છે તેથી જ તેને ઔપનિષદ પુરુષ-ઉપાનિર્મા નિરૂપેનો પુરુષ-એમ ઔપનિષદ વિશેષણ શ્રુતિમાં લગાવેલું જોવા મળે છે પ્રકાશવમાનત્વે-ઉપપચયે-મુખ્યત્વા, ક્ષન્ન-પુરુષનું નિષ્પણ ઉપનિ છે તેવી સ્થિતિમા (પ્રમ્ થયેનું છે તે પરિસ્થિતિમાં) એ ઔપનિષદ વિશેષણ તત્ત્વગત બની શકે છે નેથી, વેદમા માત્ર વસ્તુનું નિષ્પણ હોઈ જ ન શકે એમ કદી હેવું એ વિચાર્યા વગરનું-સાદસ માત્ર-a mere bold assertion છે (શેની)

અદપિ શાસ્ત્રતાત્પર્ય પરિ ૧૮ માં વૃત્તિમાત્ર પૂર્વપક્ષીએ ટાકેના વિધાનોનું નિરાકરણ કરે છે. શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજનારા જૈમિનિ અને શમર મનિએ અનુક્રમ કરેનો છે અનુક્રમણ-Proceeding in order (આપ્ટ) દ્રષ્ટો દિ એ શામરભાષ્યનું વાક્ય અને વામનાયક્ય એ જૈમિનિ સુત્ર છે આ બન્ને તાત્પર્યજ મુનિઓ તો કર્મનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં પ્રવાન માને છે શકરાચાર્ય કહે છે કે કર્મનું જ જ્ઞાન કરાવતું એ શાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે-એ નિયમ માત્ર પૂર્વભીમાસાને જ લાગુ રહે બીજું, જૈમિ

નિસૂતનો નિયમ જે તમે પકાન્તેન in an absolutely strict sense નિરપવાદ રીતે-અત્યંત રીતે માનવાનો આગ્રહ રાખશો તો એ નિયમ તમારા માટે જ બૂમેરાંગ-ફેંકેલું શસ્ત્ર ફેંકનાર ઉપર જ પાછું આવી પડે-જેવો સાબિત થશે. પૂર્વમીર્માસામાં દાંધ, સોમ વગેરે વસ્તુઓ વિષે જે જે કથન કરેલાં છે તે બધાં નિર્ધારક માનવાં પડશે. દુષ્ણા જુહોતિ, સોમેન યજેત.

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ.. અહીં નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિનો પાઠ છે : પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ-તત્ત્વેષ-વ્યતિરેકેણ પરંતુ, શ્રી થીઓ, શ્રી શર્મા જુદો પાઠ લે છે. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-વ્યતિરેકેણ આ બીજો પાઠ વધુ યોગ્ય લાગે છે. કારણ કે મન્ય-ક્રિયાના પ્રયોજન માટે વસ્તુનો ઉપદેશ હોવાથી, દધિ, સોમ વગેરે અમારી વસ્તુઓ સાથેક છે. આ વાક્યમાં દધિ વગેરે ક્રિયાના પ્રયોજન માટે છે=ક્રિયાના અંગભૂત=રોપરૂપ છે જ. તેથી, દધિ વ.ને તત્ત્વ-દોષ-વ્યતિરેકેણ-વિધિ-નિષેધના અંગથી જે છુટું છે-એમ કહેવું યોગ્ય લાગતું નથી દધિ વ વિધિ-નિષેધના ગ્રેય-અંગરૂપ જ છે

In addition to the injunctions of activity and Cessation of activity...(શ્રી થીઓ.)

શ કહે છે કે ક્રિયાના અંગભૂત દહીં વ.નો ઉપદેશ (કથન) શાસ્ત્રમાં છે એમ તમે સ્વીકારો છો, તો પછી સદા અપગિરત્નશીલ રહીને જે નિત્ય છે તે બ્રહ્મરૂપી ભૂતવસ્તુનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં નથી, એમ કહેવા માટે તમારી પામે ક્યુ કારણ છે? જેમ સોમ, દહીં વગેરે વસ્તુઓ છે તેમ બ્રહ્મ પથ્ય વસ્તુ છે ક્રિયાના પ્રયોજન માટે ઉપદેશગ્રસ્તી દહીં જેવી વસ્તુઓ પોતે તો દાંધ ક્રિયા બની જતી નથી. વેદમાં વસ્તુનો ઉપદેશ છે-એમ તમારે માનવું જ પડશે

અક્રિયાત્વે અપિ. પૂર્વપક્ષી-ભવે દધિ, સોમ વગેરે વસ્તુઓ ક્રિયાપથ્ય ગ્રાપ્ત કરતી નથી-ક્રિયા બનતી નથી, છતાં ક્રિયાના સાધનરૂપ હોવાથી, એ વસ્તુઓનો ઉપદેશ ક્રિયાને માટે જ છે. દુષ્ણા જુહોતિ, સોમેન યજેત-એમાં દધિ અને સોમ-હોમવાની તથા રજનની ક્રિયાનાં સાધન છે, ક્રિયા માટે છે તે સાથેક છે. ક્રિયાર્થઃ=કાર્યરોપણરૂપઃ (રત્ન) પરંતુ, તમારું બ્રહ્મ ઠોઠ ક્રિયાનું સાધન ન બનતું હોવાથી, સ્વતંત્ર રીતે તેનો ઉપદેશ સાથેક બને નહીં.

ઉત્તર-જ્યારે તમે કહો છો કે વસ્તુ ક્રિયા માટે છે, ત્યારે પણ વસ્તુનો ઉપદેશ તો કરેલો જ છે તેમ માનવું પડે ક્રિયા-નિર્વાહ-ક્રિયાને સાધી શકે-પૂર્ણ કરી શકે=Accomplishment completion (આપ્ટે) એની શક્તિવાળી વસ્તુ એ વસ્તુ ક્રિયા માટે હોતી” એ તેનું પ્રયોજન છે ‘વસ્તુ ક્રિયા માટે હોતી” આટલું કહેવાથી વસ્તુનો જે ઉપદેશ કરેલો છે તે મળી જતો નથી ક્રિયા માટે કે ક્રિયા માટે નહીં—જે ગૌણ છે પણ વસ્તુનો ઉપદેશ તો છે જ છતાં, જેનો સબધ ક્રિયા સાથે ન હોય તેના શબ્દને પણ તોડીતોડીને ક્રિયા સાથે જોડ્યા ઉચિત નથી તથા ચ ભૂતે અર્થે અવધૂતશબ્દનયઃ શબ્દા વચ્ચિત્ સ્વનિષ્ઠ (કાર્ય-અન્-અન્યિત)ભૂતચિપયા હૃદયમાના મૃત્વા શોભાં વા મારી તોડીને ન કથન્નિચિત્ ક્રિયાનિષ્ઠતા ગમયિતુમુચિતા । (ભામતી)

પૂર્વપક્ષી—માત્રી સર્વએ કે જૂત વસ્તુનો ચારત્રમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉપદેશ છે તેનાથી તમને શો ફાયદો થઈ જવાનો? (૧) એમ કહીને જેમ જ ગાન્યત્ર નદી જળના મળતા બહારથી વસ્તુનો ઉપદેશ થવો યોગ્ય છે (૨) બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી સ સારના હેતુરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે—એ બ્રહ્મના ઉપદેશનું પ્રયોજન છે (૩) આમ ક્રિયાના સાધનરૂપ અનતી દધિ સોમ જેવી વસ્તુની જેમ જ—અવિશિષ્ટમ્—સમાન રીતે વિશેષતા વિના—બ્રહ્મ પણ સપ્રયોજન છે

(૩૭) અપિ ચ બ્રાહ્મણો ન શંકશ્યાયઃ અહીં પ્રતિ આક્રમણ કરે છે થામે આ પરિ નિરે નેધિ છે

The above discussion of the prohibitory passage of the Veda, is of very scholastic nature, and various clauses in it are differently interpreted by the different commentators (footnote page 39) પરિ ની અર્થા કરતા પહેલાં નન્-નિવૃત્તિના અર્થ સમજી સર્વએ . નન્ના ૭ અર્થો અતાવાય છે

તત્ સાદૃશ્યમ્ અમાવશ્ય, તદ-યત્વં તદરૂપતા ।

અમાશસ્યમ્ વિરોધશ્ચ નગ્ધર્થા વદ્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

(૧) તત્-સાદૃશ્યમ્=તેના જેવું દા ત અન્ દ્રશ્યુ=શેરડીનો સાંઠા નહીં પણ તેના જેવું-ન, જ કે જન્ થી નિરોધ દર્શાવાય છે. (૨) અમાવ

—મૃતલે ઘટઃ નાસ્તિ—અહીં ન અભાવને બતાવે છે (૩) તત્ અન્યત્વમ્
=તેનાથી બીજું દા ત અઘટ.—અહીં શુદ્ધ=૫૮ વગેરે (૪) તત્-
અલ્પતા દા ત અનુદરા કન્યા અથ ત અલ્પ ઉદરવાળી કન્યા નિષેધ
અલ્પના અર્થર્થ (૫) અપ્રાશસ્યમ્—પ્રશસાનો અભાવ દા ત અકાલઃ
=અયોગ્ય મગધ ઇ-અયોગ્યના અર્થર્થ (૬) વિરોધ—દા ત અધર્મઃ—
ધર્મથી વિરુદ્ધ અહીં ઇ નિરોધના અર્થર્થ છે

બીજી રીતે, નમૂના બે મુખ્ય પ્રકાર પાડવામાં આવે છે પ્રસભ્ય
પ્રતિષેધના અર્થર્થ નમ્ અને પયુદાસ (Exclusion)ના અર્થર્થ નમ્
પ્રસભ્ય પ્રતિષેધમાં નમ્નો સબધ ક્રિયા સાથે હોય છે. તેમાં પ્રતિષેધ
જ મુખ્ય હોય છે દા ત દ્રાહ્મણ ન હન્તવ્ય.—માં ન નો સબધ
હનનક્રિયા છે અને આ વાક્યમાં પ્રતિષેધ મુખ્ય છે પયુદાસ-રૂપના
નિષેધમાં ન નો સબધ ક્રિયાની સાથે ન હોતાં દોષકે અન્ય પદ
સાથે હોય અને તેમાં નિષેધ અસતી પ્રધાનતા ન હોય દા ત ન ફક્ષેત્
ઉચ્ચતમ્ આદિત્યં ન અસ્તં યાન્તં કદાચન—બ્રહ્મચારીએ ઉગતા કે
અસ્ત પામતા સૂર્યને ન જોવો. અહીં, ઉગતા સૂર્યના અનુ-ર્ધક્ષણને નહીં
સૂચવે છે આમાં નિષેધ પ્રધાન નથી, પશુ ૩ નહીં જોવાનો સહય મુખ્ય
છે અહીં હરહત યર્થો આ બન્ને બેઠાને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે પ્રસક્ત-પ્રતિષેધ
Prohibitionમાં verbal suffix ક્રિયાવાચી પ્રયય (તત્વ)થી દર્શાવાતી
પ્રવૃત્તિની સાથે નમ્ = નિષેધ જોડવામાં આવે છે, ધાતુના અર્થથી દર્શાવાતી
પ્રવૃત્તિ સાથે નહીં દા ત દ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ માં હન્તવ્ય =હનનમ્
કર્તવ્યમ્ (દ્રાહ્મણસ્ય ન) આમાં હનન એ હન્ ધાતુનો અર્થ છે અને
કર્તવ્યમ્ એ તવ્ય પ્રત્યયથી સૂચવાતી ક્રિયાનો અર્થ બતાવે છે હવે
પ્રસભ્ય પ્રતિષેધ પ્રમાણે તો દ્રાહ્મણો ન હન્તવ્ય =દ્રાહ્મણસ્ય હનનં ન
કર્તવ્યમ્ આમ ન ને હન્ ધાતુ સાથે લાગેના તવ્ય પ્રત્યયથી બતાવાયી
ક્રિયાની સાથે જોડવામાં આવે છે દ્રાહ્મણા હનન કે જે પ્રનત્ત=સ્વભાવથી
પ્રાપ્ત છે તેનો અહીં પ્રતિષેધ કરેલો છે સ્વભાવ પ્રાપ્ત સ્વભાવની પ્રેરનાથી
—જોખ વગેરેથી (માત્રવાતુ) પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પ્રેરણા પેદામાંથી મળતી નથી

હવે જો ન ને આ વાક્યમાં પ્રત્યય—અર્થની સાથે જોડવાને બદલે
પ્રવૃત્તિ—અર્થ=ધાતુના અર્થ સાથે જોડીએ તો દ્રાહ્મણો ન હન્તવ્ય દ્રાહ્મણસ્ય
અહનન કર્તવ્યમ્ આમાં નિષેધ કરતાં વિધેયાત્મક વલણ વધુ છે તેમાં
બ્રાહ્મણા અહનન કરતુ એકલે તાડન વગેરે અન્ય કરતુ એવું સૂચિત

યશે, કારણ કે બીજી ક્રિયાઓ કરવાની હોય તેમાંથી એકને બાકાત રાખવા માટે આવે. પર્યુદાસરૂપી નિષેધ કરવામાં આવે છે. જો દ્રાહ્મણો એ વાક્યને પર્યુદાસ (Exclusion)રૂપી નિષેધ માનશે તો મીમાંસામાં વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યોના જે મોટા બે પ્રકારો પાડેલા છે, તે પ્રકારો રહેશે નહીં; કારણ કે પ્રતિષેધવાક્યો પણ પર્યુદાસરૂપે લેતાં વિધિવાક્ય જેવાં બની જાય છે. આ બે પ્રકારો માટે વચ્ચે:

અપ્રાધાન્યં વિધેયં પ્રતિષેધે પ્રધાનતા ।

પ્રસજ્યપ્રતિષેધોઽસૌ ક્રિયાયા સહ યત્ર નમ્ ॥

પ્રાધાન્યં દ્વિ વિધેયં પ્રતિષેધેઽપ્રધાનતા ।

પર્યુદાસઃ સ વિદ્યેયો યત્રોન્તરપદેન નમ્ ॥

હવે, મૂળ પરિ. ઉપર આવીએ. દ્રાહ્મણો...એ વાક્યમાં ક્રિયાની નિર્ણયનો ઉપદેશ છે. એ નિર્ણય નથી તો ક્રિયા કે ક્રિયાનું સાધન એ તો માત્ર ક્રિયાનો અભાવ સૂચવે છે. તેથી, આસ્નાપસ્ય ..એ જૈમિનિસૂત્રને આધારે જો તમે બ્રહ્મનો ઉપદેશ નિરર્થક માનશો તો પૂર્વમીમાંસાનાં સંખ્યાબંધ પ્રતિષેધવાક્યો પણ નિર્ર્થક માનશો તો પૂર્વમીમાંસીનાં સંખ્યાબંધ પ્રતિષેધવાક્યો પણ નિર્ર્થક બની જશે; કારણ કે જેમ બ્રહ્મની બાબતમાં ક્રિયાનો અભાવ છે, તેમ જ નિષેધ-વાક્યોમાં પણ ક્રિયાનો અભાવ છે. તત્ત્વ સ્વ અને તે વાત તમને મંજુર નહીં હોય-નિષેધવાક્યો નિર્ર્થક બની જાય એ વાત.

ન ચ સ્વભાવ...નમ્: સ્વભાવ...અનુરાગેણ=આ વાક્યમાં ન નો સંબંધ (અનુરાગ) સ્વભાવથી પ્રાપ્ત એવી દનનક્રિયાના અર્થ સાથે છે. અહનન-એમ નને પ્રત્યયાર્થને બદલે પ્રકૃતિ-અર્થ સાથે જોડીને, એને આધારે તમે નગ્નનો અર્થ તો “અપ્રાપ્ત એવી કોઈક ક્રિયા” નહીં કરી શકો. સ્વભાવ પ્રાપ્ત...on the basis of the connection with the sense of killing which is naturally established... (શ્રી હરદત શર્મા) અપ્રાપ્ત એવી ક્રિયા=દા. ત. દ્રાહ્મણસ્ય અહનનમ્-જે વેદની બદ્ધાર કથામાં પ્રસ્થાપિત થયેલી ક્રિયા નથી (અપ્રાપ્ત, કારણ કે માણસની સ્વાભાવિક લાગણી તો બ્રાહ્મણને હણવાની છે. દનન તો સ્વભાવ પ્રાપ્ત છે જ, પણ અહનન સ્વભાવપ્રાપ્ત નથી. તેથી, એવી અપ્રાપ્ત ક્રિયાનો અર્થ આ નિષેધ વાક્ય બતાવે છે એમ કહીને ન-નો ક્રિયા સાથે સંબંધ જોડી શકો નહીં. (શ્રી ધીઓ અને શ્રી શર્મા) આચાર્ય વિશ્વેશ્વરના

-મતે, ઉગતા સૂર્યના અદર્શનરૂપ સકલપ્રક્રિયા, અહીં પ્રાણીજીવના અદનનરૂપી સકલપ્રક્રિયા એ અપ્રાપ્તક્રિયા નમૂનો આવે. અપ્રાપ્તક્રિયાનો અર્થ તમે લઈ શકો નહીં તો ન, દનન ક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપી ઉદાસીનતા-નિષ્ક્રિયપણુ એ જ અર્થ પ્રગટ કરે છે તેના સિવાય દ્યુતિરેકેણ-નીજ કાર્ષ ક્રિયાનો અર્થ નહીં વળી નમૂનો એ સ્વભાવ જ છે કે જેની સાથે એ જોડાય તેનો એ અભાવ ખતાવે અહીં ન દ્વન્તર્ય છે, તેથી દનનક્રિયાનો તદ્દન અભાવ જ ખતાવે છે આ વેદવાક્ય વાંચતાં મનુષ્યને પ્રાણીજીવો ન હોય એવી દનનક્રિયાના અભાવની સમજ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ થતાં, એ માણસ દનનક્રિયાની ખાખતમાં ઉદાસીન=નિષ્ક્રિય બને છે ક્રિયાના અભાવની સમજ એ કારણ બને અને ઉદાસીનતા=નિષ્ક્રિયતા એ કાર્ય બને

સા ચ કદાચ તમે કહેશો કે અમુક કાળ ગુપ્તી ક્રિયાના અભાવની સમજ રહે પણુ વળી પાછી એ અભાવની સમજ દૂર થતા માણસ પાઠો સક્રિય બને તેથી, આવાં વાક્યો સદાને માટે ક્રિયાનો અભાવ બતાવના નથી શ કહે છે કે આ ક્રિયાના અભાવની સમજ જેમ બાંધી ગયેલાં ધધણાવાળા અગ્નિ આપોઆપ ફરી જાય તેમ સમી જાય છે એટલે એ સમજ પાછી જોખી યવાનો પ્રશ્ન નથી ન ચ અવસ્થાપક-કારણ અભાવે કાર્ય-અવસ્થાન દૃષ્ટમ્, ન હિ સ્તમ્ભ-અવપાતે પ્રસાદ અવતિષ્ઠતે । (ભામતી) એટલે કે રાગત* પ્રાપ્તા સાં ક્રિયા રાગનરો સ્વયમેવ શામ્યતિ इत्यर्थ । (અનુપ્રભા)તસ્માત્ તેથી દ્રાહ્મણો ન એવાં વાક્યોમાં પ્રતિષેધનો અર્થ, પ્રસક્ત-સ્વભાવથી પ્રાપ્ત એવી ક્રિયાને અપકાવવા રૂપી નિષ્ક્રિયતા એ જ (પ્રતિષેધનો અર્થ) છે જન્યત્ર પ્રણપ્રતિનાં મતો સિવાય, નિષેધનો આવે ક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ* લઈ શકાય કારણ કે સત્ય ઘટો વ્રતમ્-એમ મ્હોને ત્યાં તો મતોનું પ્રકરણ ચાલે છે વ્રતમાં તો તો અમુક ક્રિયા કરવાનો સમ્બંધ મુખ્ય હોય છે દા ત ન ર્દ્યેત્ત ઉદ્યન્તમ્આદિત્યમ્ એ વાક્યમાં જે ન ક્રિયાના તદ્દન અભાવને જ મુખ્યવે તો વ્રતપ્રકરણમાં-જ્યાં કર્મક કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં સુસંગત થશે નહીં તેથી અહીં ન નો અર્થ સૂર્યના ન જોવારૂપી સકલપની ક્રિયા એવો કરવો પડે છે આવે અર્થ દ્રાહ્મણો ન મા કહી શકાય નહીં, કારણ કે એ કોઈ મતોનું-સકલપ કરવાનું-પ્રકરણ નથી તેથી ત્યાં તો ન ક્રિયાનો અભાવ જ ખતાવે છે લાંબી ચર્ચા નિષેધવાક્યોનો અભાવ સાંગત કરવા માટે છે

તસ્માત્...તો પછી જે અભવિવચક વેદવાક્યો અનર્થક ન બને તો એવી અનર્થકતા ક્યાં વાક્યોમાં સમજવી? પુરુષાર્થને ઉપયોગી ન હોય તેવાં, આખ્યાન વગેરે બૂન વસ્તુના વર્ણનને વિષય બનાવનાં વાક્યોમાં એવી અનર્થકતા જેટલી વજ્રહસ્તઃ પુરુષદરઃ જેવાં વાક્યોને ભૂતાર્થવાદ કહેવાય. તે સાંભળવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. એક ટીકાકારે ગુણવાદ, અનુવાદ, ભૂતાર્થવાદ જેવા પ્રકારો પણ બતાવેલા છે such statement about existent things (ભૂતાર્થવાદ) as are of the nature of legends (ઉપ-આલ્યાન-આદિ) and the like, and do not serve any purpose of man. (શ્રી ધીમે)

(૩૮) યદપિ ઉપતત્... (જીઓ પરિ. ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૪) ઇં. આગળ કહેલી પૂર્વપક્ષીની દલીલનું ખંડન કરે છે. દલીલો આ પ્રમાણે : પૂર્વપક્ષી —કર્તૃબ્યવિધિના સંબંધ સિવાય, માત્ર વસ્તુનું કથન કરતાં વાક્યો નકામાં છે, ઇ. ત. સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી. આમાં વિધિસંબંધ નથી અને વસ્તુ-માત્રનું કથન છે, તેથી વેદમાં આવું વાક્ય હોય તો તે નિર્થક છે. સિદ્ધાંતી-વસ્તુમાત્રનું કથન પણ સાર્થક બની શકે. ઇ. ત. આ સાપ નથી, દોરકું છે' એમ કહેવામાં આવે નો સાપથી થયેલો બીતિ દૂર થાય છે. તેમ, આ બધું જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. એમ વસ્તુમાત્રનું કથન પણ સંસારીપણાનો ભ્રમ દૂર કરી શકે.

પૂર્વપક્ષી-બ્રહ્મ વિશે શ્રવણ ક્યાં પછી પણ મનુષ્ય પહેલાંના જેવો જ સંસારી દેખાય છે. તેથી, રજ્જુ-સર્પનું દૃષ્ટાંત બ્રહ્મ-જીવની બાબતમાં ધટતું નથી. પરિણામે, વસ્તુમાત્રનાં કથન કરતાં વાક્યો નિર્થક છે.

સિદ્ધાંતી-જેને બ્રહ્માત્મભાવ-બ-ને એક છે તેવો અનુભવ-થયો હોય તેનામાં કદી સંસારીપણું પહેલાંની જેમ હોય જ નહીં. શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં બનાવ્યું છે કે બ્રહ્મ-આત્માની એકતાને અનુભવનારને સુખદુઃખ થતાં નથી, એટલે કે સંસારીપણું લાગુ પડતું નથી. જે તમે કહો છે તેમ માનીએ તો વેદપ્રમાણોએ બતાવેલી બ્રહ્મ-આત્માની એકતાની સ્થિતિનો વિરોધ આવશે. એ વાક્યો ખોટા માનવાનો પ્રસંગ જિઓ થાય.

આત્મજ્ઞાન પછી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારે પહેલાંનાં જેવાં સુખદુઃખ સંભવતાં નથી તે બતાવવા માટે આચાર્ય દર્શાવેલો આપે છે; મિથ્યાજ્ઞાનને ક્ષીણ શરીરાદિ હં છું એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય અને એવું અભિમાન

સુખ-દુઃખને ઊભા કરે છે. પણ, જ્યારે મૂળ કારણ મિથ્યાજ્ઞાન દ્વર થાય એટલે ગરીરાદિમાં રહેલું અભિમાન દ્વર થાય અને એ દ્વર થતાં તેનાં પરિણામો-સુખદુઃખ-પણ દ્વર થાય.

(૧) ધની-ગૃહસ્થ-ધનના અભિમાનીને ધન લૂંટાઈ જવાથી દુઃખ થાય, પણ તે જ માણસ પ્રવ્રજ્યા લઈ લે અને ધનના અભિમાનથી રહિત બને તેને ધન લૂંટાવાથી દુઃખ થતું નથી. બન્ને પૂર્વ-ઉત્તર સ્થિતિઓ બતાવવા સાધ્યકારે સહેતુક વિશેષણો યોજેલાં છે

(૨) કુંડલવાળા માણસને-હું કુંડલવાળો છે એવી સ્થિતિના નિમિત્તે સુખ થાય તે જ માણસ કુંડલરહિત અને હું કુંડલવાળો છું એવા અભિમાનથી રહિત બને ત્યારે કુંડલવાળો છું એવી સ્થિતિના અભિમાનથી તેને સુખ થતું નથી.

આ ઉદા. માં, ખીજી ખીજી સ્થિતિ બતાવવા માટે પ્રવ્રજિત-ધના-મિમાન્નરહિત અને કુણ્ડલ-વિયુક્ત-કુણ્ડલિત્વ-અમિમાન્નરહિત એમ વિશેષણો યોજેલાં છે તેમાં એક પ્રશ્ન ઊભો થાય કે અભિમાન્નરહિતને સુખ-દુઃખ ન થાય એ ખરાબર છે, પણ પ્રવ્રજ્યા-સંન્યાસ લેનાર બધું છોડી દે તેની બાબતમાં ધન લૂંટવાનો પ્રસંગ ઊભો જ ક્યા થાય? તેમ, કુંડલવિયુક્ત બની ગયા પછી કુંડલને નિમિત્તે સુખ થવાની વાત પણ કેવી રીતે સમજી શકાય? નિરાકરણ એ કે વસ્તુ હોવી ન હોવી એ ગૌણ, પરંતુ તે વસ્તુ અત્યે અભિમાન હોવું કે ન હોવું મુખ્ય છે માની લો કે સંન્યાસી પામે પણ ૧૦૦૦ રૂ ક્રોડ નિમિત્તે બાવી પડ્યા. હવે તે રૂપિયા મારા જ છે તેવું અભિમાન તેને ન હોવાથી, એ ખોવાઈ જવાથી તેને દુઃખ થતું નથી. માત્ર સૌકીક ઉદા જ નહીં, શ્રુતિ પણ એ બતાવે છે અશરીર અવસ્થા-તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી મિથ્યાજ્ઞાન દ્વર થતાં આત્માને અશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એ અવસ્થામાં પ્રિય-અપ્રિયરૂપે સંસારીપણું હોતું નથી

ઉપરના, ન હિ શરીરાદિ . વાક્યોમાં ન એ નિષેધને અ તે જ્ઞેયોઃ ન હિ શક્યં કલ્પયિતુમ, ન હિદુઃ સ મયતિ, ન ચ સુખં મયતિ ।

શરીરે પતિતે .. પૂર્વપક્ષી-પ્રિય-અપ્રિયરૂપે-સંસારીપણાનો સંજ્ઞ અશરીર દશામાં થતો નથી, એ દશા તો શરીર મૃત્યુ પામે પછી જ આવે, જીવના નહીં. જીવનાં તો તત્ત્વજ્ઞાનીમાં પણ સંસારીપણું હોય છે એટલે,

વસ્તુમાત્રત્વં કથન તત્ત્વજ્ઞાનીના સંસારીપણુનિ દૂર ન કરી શકવું હોવાથી નિરર્થક સાગ્નિ થશે. જીવનાં જીવનાં શરીર ન હોવું એ તો મારી માતા વધ્યા (વાંઝણી) છે એમ કહેતા 'અરાજર થયું'. જીવતઃ અશરીરત્વમ્ મમ માતા ઘન્યા इतिषत् विरुद्धम् इति शङ्કते । (ન્યાય.)

મિદ્ધાતી—જીવનાં પણુ મિદ્ધામાનરૂપી નિમિત્ત દૂર થાય તો તે નિમિત્તે જીવી થયેલી સશરીર દશા પણુ દૂર થઈ જાય આત્મા શરીરવાળો છે એ સ્થિતિનું કામ્ય મિદ્ધામાન છે. જીવતાં પણુ એ નિમિત્ત દૂર થાય તો આત્માની અશરીર સ્થિતિ પણુ દૂર થાય અશરીર દશા=શરીર કું' છું—એવા અભિમાનથી ગદિન હોવાની સ્થિતિ. શ્રુત્ય પહેલાં કે પછી આવી અવસ્થા જાણી શકે; કારણ કે એ અવસ્થાને શ્રુત્ય સાથે સંબંધ નથી, મિદ્ધામાન સાથે છે. શં. જીવ-મુક્તિમાં જાને છે. વળી, આત્માની અશરીર અવસ્થા તો સદા છે જ-નિત્ય છે, માત્ર મિદ્ધામાનને કારણે આત્મા શરીરવાળો હોય તેમ લાગે છે. (જુઓ પરિ ૨૨, ૫૦૬ ૨૭)

સરજ્ઞત... પૂર્વપક્ષી-તત્ત્વ=શરીરના અભિમાની આત્માએ કહેલા ધર્મ-અધર્મને નિમિત્તે આત્માને સશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી, જ્યાં સુધી ધર્મ-અધર્મ હોય ત્યાં સુધી સશરીર અવસ્થા દૂર થાય નહીં. વળી, ધર્મ-અધર્મ હોય ત્યાં સુધી શરીર છૂટવું નથી તેથી, ગમે તેવું તત્ત્વજ્ઞાન પણુ જીવનાં અશરીર અવસ્થા જામી કરી શકે નહીં. એટલે તત્ત્વજ્ઞાન સંસારોપણું દૂર કરવું ન હોવાથી નિરર્થક છે.

સિદ્ધાંતી-પહેલાં તો આત્માનો શરીર સાથે સૌથી પ્રથમ સંબંધ કેવી રીતે થયો એ તમારા પક્ષમાં સાગ્નિત થવું નથી એવું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવે કે ધર્મ-અધર્મ આત્માએ કરેલા છે એવું પણુ સિદ્ધ ન થઈ શકે, શરીર વગેરે સાથે જોડાય પછી જ ધર્મ-અધર્મનું કર્તૃત્વ આત્મામાં આવે. તેથી, તમે જે કહો છો કે તત્ત્વ-આત્માએ કરેલા ધર્મ-અધર્મના નિમિત્તે સશરીર અવસ્થા જામી થાય—એ સાચું નથી. તમારી જીવનનો પાયો જ સાચો નથી આ રીતે વિચારનાં તો સશરીર અવસ્થાને લીધે ધર્મ-અધર્મ થાય અને ધર્મ-અધર્મને લીધે આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ થાય—એવો પરસ્પર આશયનો હોય તમારા પક્ષમાં આવી પડશે શરીરસંબંધનું અને ધર્મ-અધર્મ આત્માએ કરેલાં છે એવી સ્થિતિનું—

इतरेतर-वाद्ययत्न=આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ અને આત્મા ધર્મ-

અધર્મનો કર્તા બને-આ-બને વચ્ચે પરસ્પરાશ્રયનો દોષ બિંબો થશે વાંચો—આત્મનઃ શરીરસદ્ધે જાતે ધર્મ-અધર્મ-ઉત્પત્તિ, તસ્યા સત્યા (જ્યારે તે ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે) સંવચનમ્-इति । (૨૮) બીજા કુરના જેવી આ કલ્પનાને અનાદિ માનો તો પણ એ આધ્યાત્મોની પર-પરા જ બને અનાદિત્વકલ્પના-Endless retrogressive chain (પરપરા)

ક્રિયાસમવાય-અભાવાત્ પૂર્વપક્ષી-આત્મા સ્વત, શરીર મ મ વ વગર ધર્મ અધર્મ કરે છે એમ માનીએ તો ?

સિદ્ધાંતી-આત્માના ક્રિયાના સમવાય=સંબંધનો અભાવ છે તેથી સ્વતંત્ર રીતે તે આત્માને કર્તા માની જ ન શકાય સમવાય-આ વૈશેષિક દર્શનનો એક ખાસ શબ્દ છે, તેનો અર્થ, ધનિષ્ઠ સંબંધ-Intimate relation જેવો તત્તુ-પદ વચ્ચે દોષ છે આમ આત્મા ધર્મ-અધર્મનો કર્તા ન બને એટલે ધર્મ-અધર્મ ન થતાં આત્માનો શરીર સાથે મળેલ સમજાવી સમજી નહીં તેથી તમારે માનવું જ પડશે કે સશરીર અવસ્થા=આત્માનો શરીર સંબંધ એ માત્ર બિંધ્યાગ્રાનને કીધે જ છે અને એ દૂર થતા જીવતાં પણ અશરીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય

સન્નિધાનમાત્રેણ પૂર્વપક્ષી-રાગ માત્ર સન્નિધિ - નિઃપ્રાપ્તિ હોવાથી પણ કર્તા બને છે લશ્કર વિજયમેળવે ત્યારે પણ રાગએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહેવાય છે આમ આત્મા પણ શરીરની સન્નિધિમાં હોવાથી, શરીરાદિથી થતી ક્રિયાઓનો એ કર્તા બની શકે છે

સિદ્ધાંતી-રાગ તો ધન આપીને સૈનિકો વગેરે નોકરો સાથે પોને સ્વામી છે એવો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી, તેમની બાબતમાં બરબર કર્તૃત્વ એ રાગનું કર્તૃત્વ ગણાય છે પણ ધન જેવું મર્યાદા આપીને શરીરાદિ સાથે આત્મા પોતે તેનો સ્વામી છે એવો સંબંધ કલ્પવા માટે કોઈ નિમિત્ત મળતું નથી રાગ-નોકરની જેમ આત્મા-શરીરનો સંબંધ થાય એવું નિમિત્ત કલ્પવું શક્ય નથી તેથી અમે તો દંપત્તે માનીએ છીએ કે શરીરની સાથે આત્માના સંબંધનું કારણ બિંધ્યાગ્રાન છે એ રીતે જાણીતું છે યત્નેન આ ચર્ચાથી આત્મા યજ્ઞનો કર્તા યજ્ઞમાન બને છે તે વાતનું પણ ખડન થઈ જાય છે, કારણ કે શરીરાદિ વિના એકનો આત્મા કોઈ ક્રિયાનો કર્તા બનતો નથી જે યજ્ઞમાન બને છે તે શરીર

दिना अभिमानवाला श्रुतात्मा છે, પણ પરમાત્મા નથી; પરમાત્માનો શરીરસંબંધ કેવો રીતે થાય એ તો અર્થનો મુદ્દો છે. એટલે અમારા મને, શરીરસંબંધથી થતું આત્માનું યજ્ઞમાનપણું પણ મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે છે.

અગ્રાહુઃ—અહીં અધ્યાતિવાદમાં માનતા પ્રાણાકર મતનો નિર્દેશ છે. પ્રાણાકર મીમાંસામત માટે લુઓ ટિપ્પણી ૫૪-૫૫, આ મતાનુસાર કોઈ જ્ઞાન મિથ્યા નથી, માત્ર એ જ્ઞાન વચ્ચે ભેદનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન ન થતું હોવાથી, અધ્યાસ થાય છે. પ્રાણાકર મીમાંસકો પણ દેહ વ. થી લિન્ન આત્માના અસ્તિત્વમાં માને છે. આ મતમાં આત્મીયે=પોતાના શરીર વ.માં આત્માનું જે અભિમાન છે તે મિથ્યા નથી, ગૌણ છે. જમ નહીં થતો હોવાથી, દેહ સાથેનો આત્માનો સંબંધ સત્ય છે, મિથ્યા નથી. એ સંબંધ સત્ય હોય તો શ્રવતાં તરવજ્ઞાનથી એ દૂર ન કરી શકાય. એ વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ જે માણસને પ્રસિદ્ધ=જાણીતો હોય તે માણસને અમુકના સંબંધમાં શબ્દ-અર્થ મુખ્ય અને તેનાથી જુદી વસ્તુના સંબંધમાં એ જ શબ્દ-અર્થ ગૌણ લાગે. વાક્યરચના—અસ્ય...તસ્ય ગૌણો મ્વત્તઃ । જે માણસને સિંહપશુ અને સિંહ જેવો વીરપુરુષ એ બંને વ્યક્તિઓનો ભેદ જાણીતો હોય, તે માણસ જ સિંહપશુ માટે મુખ્ય-અર્થમાં યોગતા સિંહ શબ્દ અને તે શબ્દનો અર્થ, વીરપુરુષને માટે ગૌણ રીતે યોજી શકે. યથા...કેસરાદિ=યાજ્ઞ વ.થી મુક્ત વાક્યતિ ચિશિષ્ટ પશુને અન્વય-વ્યતિરેકથી સિંહ શબ્દ-પ્રત્યય લાગુ પડે છે, તે પશુ મુખ્ય છે, તે અન્યઃ સિંહ જેવા પુરુષથી લિન્ન છે અને પ્રસિદ્ધઃ=તે સિંહપશુ સિંહ જેવા પુરુષથી લિન્ન છે એમ સ્પષ્ટપણે શબ્દ-અર્થ યોજનારને જાણીતું છે. જે જે કેસર-યાજ્ઞ વ.થી મુક્ત વિશિષ્ટ વાક્યતિ-વાળું પશુ તે તે સિંહ-અન્વય વ્યાપ્તિ જે સિંહ નથી તેને કેસરાદિ-યાજ્ઞ વગેરે પણ નથી—વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ. ‘સિંહ’ એવો શબ્દ અને સિંહત્વપ્રકારકજ્ઞાન indra-શબ્દઃ શાન્દયોઃ ચ હતિ અર્થઃ (રત્ન.) શબ્દ અને શબ્દ દ્વારા થતો બોધ અર્થાત અર્થ. સિંહ-શબ્દ-પ્રત્યય-માફ મુખ્યઃ એમ Textમાં વચિવું. ‘સિંહ’ શબ્દ અને તે શબ્દના અર્થને સેવનાર સિંહપશુ મુખ્ય છે. અન્યઃ પ્રસિદ્ધ. એ બંને વાક્યાશોમાં ભેદ કરવા માટે સહેલુંક યોગ્ય છે અન્યઃ=સિંહપશુ-સિંહ-પુરુષ બંને એક બીજાથી અન્વય=જુદા છે. પ્રસિદ્ધ=સિંહપશુના શબ્દ-અર્થ

પુરુષ માટે યોગનાર માણસને સિદ્ધપશુ અને સિદ્ધપુરુષ એ બન્ને જીવ ।
તરીકે જાણુમા છે તત્ત્વ સ્વ અન્ય=સિદ્ધાત્ અન્ય પ્રાપ્તિકૈ-પ્રાપ્ત=
મોટે ભાગે થનારા=અધિક પ્રમાણુમા જોવા મળતા કૃતા શરતાના ગુણો
પરંતુ, જે માણસને સિદ્ધપશુ-સિદ્ધપુરુષનો ભેદ અપ્રસિદ્ધ-ન જાણીતો
હોય તે માણસ સિદ્ધ શબ્દ-અર્થને મુખ્ય રીતે અને ગૌણરીતે યોજી શકે
નહી = ન અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમેદસ્ય यस્ય જે માણસને ભેદ જાણીતો
હોય, તસ્ય=તે માણસને માટે એક વ્યક્તિને લગતા શબ્દ-ગીજ
વ્યક્તિ માટે પણ યોગ્યવામા આવે છે પ્રસિદ્ધવસ્તુમેદ એવો માણસ
એકના શબ્દ-પ્રત્યય અન્યને માટે યોગે ત્યારે પ્રથમ વ્યક્તિ મુખ્ય હોય
અને અન્ય વ્યક્તિ ગૌણઅર્થરૂપે લક્ષિત થાય

તસ્ય==અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ મેદસ્ય=જેને એ વસ્તુઓના ભેદ જાણીતા
ન હોય, તેને જ્યારે એક વસ્તુના શબ્દપ્રત્યય બીજી વસ્તુમાં દેખાય ત્યારે
એ ગૌણ શબ્દપ્રત્યય નહી, પણ બંને સીધે અન્યત્ર યોગ્ય છે

અધારામાં થાકનો ન જોઈ શકનાર માણસ 'આ પુરુષ' -એમ
શુરૂપના શબ્દ માનીને પ્રત્યય શામવાની બાબતમાં લાચ પાડી દે છે અથવા
અકસ્માત્ એકાએક છીપીને જાણી નહી શકનાર માણસ 'આ નાહી છે એમ
માનીને ચાલીના શબ્દ અને પ્રત્યય શુદ્ધિને લાચ પાડી દે છે આ જ પ્રમાણે
દેહ વના સમૂહમાં શરીર કુ ધુ-એમ અદમ્ શબ્દ અને પ્રત્યય આત્મા
અન અનાત્મ વસ્તુઓનો વિવેક ન કરી શકનાર મનુષ્ય યોગે જે આ
ત્રણે ઉદા મા એના શબ્દ-પ્રત્યય અન્યત્ર યોગ્ય છે ત્યારે તે શબ્દ-પ્રત્યય
યને ગૌણ નહી પણ મિથ્યા કહેવાય નિરુપચારેણ=ઉપચાર=સંકેપ ।
સાદચ્ચવાગી ગૌણી લખણા વિના-ગૌણી લખણમાં બે વસ્તુઓ મિન્ન
સમજીને તે બન્ને વચ્ચેના ગુણોના સાદચ્ચ ખ્યાલમાં લખીને 'સત્યાર
પરેમ સિદ્ધ કના તેવો લખણના પ્રયાગ થાય જે શરીર (આત્મા) કુ
ધુ-એ પ્રયોગમાં બે વસ્તુઓ વચ્ચેનો સ્પર્શ એ અનુભવાનો નહી અને
ગુણોના સાદચ્ચને ખ્યાલમાં લેવામાં આવતુ નથી તેથી કનુ-નિરુપ
ચારેણ ઉપચાર વિના=non figuratively ગૌણી=ગુણમયપદન
ગ્રામ્યો દ્વારા મુદીતમેદયો અમેદ-પ્રત્યય ગૌણ લખણન મેદયો
અમેદ-પ્રત્યય મિથ્યા । (પ્રતીય)

વળી આત્મ-અનાત્મનો ભેદ નહી કરી શકનારને માટે શરીરદિનાં
અદમ્ શબ્દ પ્રત્યય મિથ્યા છે પરંતુ આત્મ-અનાત્મ વિવેકિના અવિન્

વિવેક કરી શકનાર પંડિતોને પણ, અજ્ઞા=જાણી, અધિ=પેટાને પાગનારા બરવાડાની જેમ જ બમ થાય છે. અવગત, અર્ધા પ્રસિદ્ધવસ્તુને અ-પ્રસિદ્ધ વસ્તુને-ને આધારે કરેલા તકેતુ' જળ દારૂક મંદ પડે છે, કારણ કે વિવેક-બેદ કરી શકનારને પણ બમ થાય છે. પરંતુ શરીર આત્મા ભુદા છે અતુ' બોધનારને-માત્ર શાબ્દિક જ્ઞાનવાળાને તે જમ થાય જ-શાબ્દિક જ્ઞાનમાં બેદપ્રદણ દોષા છતાં. પણ જેને શરીર-આત્મા ભુદા છે એવો અનુભવ=સાક્ષાત્કાર થયા દોષ તેને-અનુભવમાં બેદ પારખનારને બમ થતો નથી. વચ્ચે-અવગતમનન-કુશલતામાયેણ પચિદ્ધતાનામ્ અનુ-ઉત્પન્ન સાક્ષારકારણામ્ इति यावत् । (ભાખતી) સરખાવોઃ ભાવ્ય પરિ. ૪, ૫૪ ૪. અવિયિક્તી=અવિયેક-ઉત્તમ-અન્નિવૃત્તો इति यावत् (ન્યાય). તસ્માત્-દેદયી મિન્ન આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા પ્રામાણ્ય શ્રીમાંસદો મારે પણ, ઘરાર વ. માં અદ્વૈતો પ્રત્યક્ષ મિથ્યા છે, ગૌણ નથી. આમ શરીરમાં સિદ્ધ થયેલું મિથ્યા-અજિમાન તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે તો શ્રવણ પણ મુક્ત ધર્મ સંકાય

શ્રવણમુક્તને બતાવતી શ્રુતિ પણ છે. તત્=શ્રવણમુક્તના દેહની બાબત-માં, જેમ અદ્વિ-સાપની નિર્લયનો કામગી, જરમોકે-નાશમાં, મૃતા-પદેશની જેમ પોતાના સ્વરૂપ તરીકે બેદ. નહીં એવી કામગી=પ્રતિ-અસ્ત્રા રેંકાપક્ષો પડી રહે તેમ, વિદુષઃ શરીરમ્ મુક્તેન પ્રાક્ષુદ્ય અરમરથેન અનુદૃષ્ટમ્ તિષ્ઠતિ इत्यर्थः (ન્યાય). ધ્વજ સાક્ષાત્કારતું શરીર, મુક્ત બનેલા પુરુષ વડે, પદેશની જેમ આત્મસ્વરૂપે નહીં ધ્વિજાયેલું, પડી રહે છે. અથ=તથા. આવો મુક્ત પુરુષ અશરીર-શરીર છતાં શરીરના અજિમાન-થી રહિત, અને પ્રાણઃ=પ્રાણિતિ=જીવાતે-(ન્યાય) આમ પ્રાણુ=શ્રવણો છતાં, અશરીરઃ—એમ શ્રુતિ જ બતાવી દે છે. સચશ્રુઃ અચશ્રુઃ इव... ખરેખર તો અર્ધો અમશ્રુ આત્મા અશ્રુષ્ રહિત છતાં, અશ્રુવાળો દેખાય છે. વાચો ઘસ્તુતઃ અચશ્રુઃ અધિ,...સચશ્રુઃ इव इत्यादि योज्यम् । (૨૮૦) સ્મૃતિઃ અધિ.....રિયતપ્રવર્તનાં લક્ષણો આચક્ષાણા દહેતી સ્મૃતિ વિદ્વાનને પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એમ બતાવે છે. અવગત, ગીતા ૨/૫૪-૭૨ જેવો સંદેહમાં પ્રવૃત્તિના અસંબંધને શ્રવણમુક્તને પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જેવા મળતો નથી. કામના, રાગ દેવ વ. ના ત્યાગની વાત છે. સંક્રાંતિયાય માને છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય પછી સંસાર મિથ્યા બની જાય અને પ્રવૃત્તિ કરવાનું કોઈ કારણ

રહેતું નથી. (જુઓ ગીતા ઉપરનું સર્વ. ભાષ્ય ૨/૬૬) વાંચો ગીતારહસ્ય પૃષ્ઠ ૬૫૦.

તત્ક્રમાત્.. તેથી જોને આત્માસાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને કદી પહેલાંનાં જોતું સંસારીપણું હોઈ શકે નહીં. જેમા પહેલાંનાં જોતું સંસારીપણું દેખાય, તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોતો નથી આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારી પણાશ્વ મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે અને તેથી વરહેમાત્રનું કથન કરતાં ઉપનિ. વાક્યો પશુ સાચાં જ છે-એ અમારો સિદ્ધાંત અનવચ્ચ નિર્દોષ છે

(૪૦) यत् पुनरुक्तम्.....पूर्वपक्षी आगण क्युः आत्मा वा अरे द्योतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः—એ શ્રુતિમાં શ્રવણ (સ્વોત્ત વ્યઃ) પછી આવતા (પરાચીનયો) મનન અને નિદિધ્યાસન=ધ્યાન પશુ દર્શનાત્=જોવા મળે છે આમ, શ્રુતિમાં જ શ્રવણ પછી કહેલાં મનન, નિદિધ્યાસન-એ બંને ઉપાસનાક્રિયાને સૂચવે છે એકરસ બ્રહ્મમાં વેદાન્તના શબ્દોની શક્તિનો તાત્પર્ય=અર્થ શ્રવણ અર્થ અનુસાર યુક્તિની સલામ ના કરવી એ મનન સાંભળેલા અને મનન કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભુદ્ધિની વિચરતા પ્રાપ્ત કરવી એ નિદિધ્યાસન=ધ્યાન શ્રુતે મતે જ હુદ્દેઃ સ્થૈર્યમ્ નિદિધ્યાસનમ્ (ન્યાયનિર્ણય), આમ, શ્રુતિ પોતે જ ઉપાસનાને વ્યંજિત કરતી હોવાથી. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં પર્યવસાયિ=પરિપૂર્ણ નહીં કહેવાય Not that of culminating in the realisation of the real form બ્રહ્મ સ્વયં સ પૂર્ણ નહીં, પણ તે ઉપાસના વિધિનું અંગ બને છે. (પરિ ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૫) જ.. શક્યતઃ કહે છે : મનન, ધ્યાનના નિર્દેશથી બ્રહ્મને ઉપાસનાનું અંગ બનાવી શકેશો નહીં. કારણ કે અવગતિ=સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે મનન, ધ્યાન કહેતા છે. સાક્ષાત્કાર થાય તે પહેલાં મનન વગેરેનો ઉપયોગ કહેવો છે. સાક્ષાત્કાર થાય પછી સ્વરૂપનો અનુભવ થવા પછી, પરમાત્મારૂપે રહેલા-અનુભવાતા બ્રહ્મને જો તમે ઉપાસનામાં જોડી શકતા હો તો (ઘિનિયુજ્યેત) ભવે બ્રહ્મ વિધિનું અંગ બને સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય એવું બ્રહ્મ દત્તી મનન-ધ્યાનમાં જોડી શકાતું નથી તેથી, મનન, ધ્યાન પશુ જવણની જોમ સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં, સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે છે

તત્ક્રમાત્..આ વાક્યથી ભાષ્યકાર આખી એ ચર્ચાનો સ્પષ્ટ ચમ્દોમાં નિર્ણય આપીને ઉપસહાર કરે છે બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનો વિષય બનીને જ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બની શકે એવું સબવે નહીં, બ્રહ્મ તો સ્વતંત્ર રીતે

જ ક્રિયા કે ઉપાસનાનું અંગ બન્યા વગર શાસ્ત્રના પ્રમાણુવાળું બને છે, એમ, અનેક વેદાન્તવાક્યોના સમન્વયથી સિદ્ધ થાય છે. (સૂત્રના શબ્દો જુઓ). (સરખાવો પરિ.૧૯: પરિ. ૨૨) .

પરં ચ સત્તિ ત્યારે જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન સાત્ત્વમાં સ્વતંત્ર રીતે છે ત્યારે જ અઘાતો મહાજિજ્ઞાસા એમ સ્વતંત્ર વિષયવાળા અલગ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ તર્કસંગત બને છે. જે વેદાન્ત ઉપાસનાવિધિપરક હોત—ઉપાસનાની જ મુખ્ય ચર્ચા તેમાં હોત તો (૧) અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા-થી જ ક્રિયા ઉપાસનારૂપી ધર્મ-અધર્મની જિજ્ઞાસા પૂર્વભીમાંસા સત્ર ૧૧૧૧ મી થઈ અપેક્ષી હોવાથી જ્ઞાનમૂલના શાસ્ત્રનો અલગ આરંભ થાત જ નહીં, (૨) જે તમે કહેા કે મીમાંસાશાસ્ત્રનો આરંજ તો કરેલો છે, તેમાં જ ફરી અવાન્તર પ્રકરણ તરીકે જ્ઞાનમૂલનો પ્રારંભ છે. તમારી આ વાત બરાબર નથી. એમ હોત તો, જેમ ક્રતુ-અર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા માટે ચાથા અધ્યાયમાં (પૂર્વમીમાંસા) આરંભ થાય થાય છે તેમ અહીં પણ અઘાતો મહાજિજ્ઞાસા મૂલને રચાને કહેત કે અઘાત: પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા=હવે બાકી રહેલા ધર્મની જિજ્ઞાસા. તેથી જ્ઞાનમૂલ એ પૂર્વમીમાંસાનું કોઈ પ્રકરણ પણ નથી. (૩) જ્ઞાન અને આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વમીમાંસામાં કરાઈ કરેલી નથી. તેથી એ સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે સ્વતંત્ર જ્ઞાનમૂલરૂપી વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રારંભ યોગ્ય છે.

તસ્માત્...તો પછી દૈતની અપેક્ષાવાળી વિધિઓની કા ગતિ: ? જ્ઞાનજ્ઞાન પ્રમેય-પ્રમાતા વગેરેનું બાધક બનતું હોવાથી-તસ્માત્, અ-હેય અને અનુપાદેય અદ્વૈત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે કોઈ પ્રમાણ બની શકે નહીં, કારણ કે તે પ્રમેય-વિષય વગરનાં અને પ્રમાતા વગરનાં બની જાય. જ્યાં બધું એકરૂપ હોય ત્યાં પ્રમાતા-પ્રમેય-પ્રમાણુ જેવા બેદો સંભવી શકે નહીં. તેથી, હું જ્ઞાન છું-એવો અનુભવ થાય ત્યાં મુધી (પત્થ અવસાના) જ બધી વિધિઓ અને પ્રમાણોનો બ્યવહાર સંભવી શકે.

અપિ ચાહુ:—મહાવિદ્યામ્ ગાથામુદાહરતિ—પુત્રદારાદિપુ આત્માભિમાન: ગોળ:,...વેદેન્દ્રિયાદિપુ તુ અમેદ-અનુભવાત્ ન ગોળ: આત્માભિમાન:, કિંતુ શુદ્ધતો રજતજ્ઞાનવત્ મિથ્યા । (ભામતી) અધ્યાસભાષ્યમાં સંકરાચાર્ય પુત્રાદિમાં થતા આત્માભિમાનને પણ અધ્યાસના ઉદા. તરીકે ટાંકે છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. (૫૪ અ. ૧૪

રહેવું નથી. (જુઓ ગીતા ઉપરનું શ્રી. ભાષ્ય ૨/૬૯) વચ્ચે ગીતારહસ્ય પૃષ્ઠ ૬૫૦.

તસ્માત્...તેથી જેને આત્માસાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને કદી પહેલાંના જેવું સંસારીપણું હોઈ શકે નહીં. જેમાં પહેલાંના જેવું સંસારીપણું દેખાય, તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોતો નથી. આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારી પણાઈપ મિયાણાન દૂર થાય છે અને તેથી વરહેમાનત્વ કથન કરતાં ઉપનિ. વાક્યો પછી સાર્થક જ છે—એ અમારો સિદ્ધાંત અનવલ્લભ નિર્દોષ છે.

(૪૦) યત્ પુનરુપ્પતમ્.....પૂર્વપક્ષી આગળ કહ્યું : આત્મા વા અરે ઓતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિર્દિધ્યાસિતવ્યઃ—એ શ્રુતિમાં શ્રવણ (ઓતવ્યઃ) પછી આવતાં (પરાચોનયોઃ) મનન અને નિર્દિધ્યાસન=ધ્યાન પછી વર્ણનાત્=જેવા મળે છે આમ, શ્રુતિમાં જ શ્રવણ પછી કહેવા મનન, નિર્દિધ્યાસન—એ બંને ઉપાસનાક્રિયાને સૂચવે છે એકરસ બ્રહ્મમાં વેદાન્તના શબ્દોની શક્તિનો તાત્પર્યનિશ્ચય=શ્રવણ. શ્રવણ અનુસાર શુક્તિની સંભાવના કરવી એ મનન સાંભળેલા અને મનન કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સુદ્ધિની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ નિર્દિધ્યાસન=ધ્યાન છુટે મતે ચ જુલોઃ સ્થૈર્યમ નિર્દિધ્યાસનમ્ (ન્યાયનિષ્કૃય). આમ, શ્રુતિ પોતે જ ઉપાસનાને બ્યંજિત કરતી હોવાથી બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં પર્યવસાયિ=પરિપૂર્ણ નહીં કહેવાય Not that of culminating in the realisation of the real form બ્રહ્મ સ્વયંસંપૂર્ણ નહીં, પણ તે ઉપાસના વિધિનું અંગ બને છે. (પરિ ૨૧, પૃષ્ઠ ૨૫) ન...સંકરાચાર્ય કહે છે : મનન, ધ્યાનના નિર્દેશથી બ્રહ્મને ઉપાસનાત્વ અંગ બનાવી શકેલો નહીં; કારણ કે અવગતિ=સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે મનન, ધ્યાન કહેવા છે. સાક્ષાત્કાર થાય તે પહેલાં મનન વગેરેનો ઉપયોગ કહેલો છે. સાક્ષાત્કાર થાય પછી સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી, પરમાત્મારૂપે રહેવા—અનુભવાતા બ્રહ્મને જે તમે ઉપાસનામાં જોડી શકતા હો તો (વિનિયુજ્યેત) લાગે બ્રહ્મ વિધિનું અંગ બને. સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય એવું બ્રહ્મ કદી મનન-ધ્યાનમાં જોડી શકાવું નથી તેથી, મનન, ધ્યાન પછી શ્રવણની જેમ સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં, સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે છે.

તસ્માત્...આ વાક્યથી ભાષ્યકાર આખી એ ચર્ચાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિર્ણય આપીને ઉપસંહાર કરે છે. બ્રહ્મ ઉપાસનાવિધિનો વિષય બનીને જ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બની શકે એવું સંભવે નહીં, બ્રહ્મ તો સ્વતંત્ર રીતે

જ ક્રિયા કે ઉપાસનાનું અંગ બન્યા વગર શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું બને છે, એમ, અનેક વેદાન્તવાક્યોના સમન્વયથી સિદ્ધ થાય છે. (સૂત્રના શબ્દો જુઓ). (સરખાવો પરિ-૧૯: પરિ-૨૨)

પરં ચ સત્તિ જ્યારે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર રીતે છે ત્યારે જ અઘાતો દ્વલ્લજિજ્ઞાસા એમ સ્વતંત્ર વિષયવાળા અલગ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ તર્કસંગત બને છે. જે વેદાન્ત ઉપાસનાવિધિપરક હોત—ઉપાસનાની જ મુખ્ય ચર્ચા તેમાં હોત તો (૧) અઘાતો ઘર્મજિજ્ઞાસા-થી જ ક્રિયા ઉપાસનારૂપી ધર્મ-અધર્મની જિજ્ઞાસા પૂર્વભીમાંસા સત્ર ૧૧૧૧ મી ઘટ ગયેલી હોવાથી બ્રહ્મસૂત્રના શાસ્ત્રનો અલગ પ્રારંભ થાત જ નહીં, (૨) જે તમે કહેા કે મીમાંસાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ તો કરેલો છે, તેમાં જ ફરી અવાન્તર પ્રકરણ તરીકે બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રારંભ છે. તમારી આ વાત બરાબર નથી. એમ હોત તો, જેમ ક્રતુ-અર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા માટે ચોથા અધ્યાયમાં (પૂર્વભીમાંસા) પ્રારંભ થાય થાય છે તેમ અહીં પણ અઘાતો દ્વલ્લજિજ્ઞાસા મૂલને રચાને કહેત કે અઘાત: પરિશિષ્ટઘર્મજિજ્ઞાસા=૬વે બાકી રહેલા ધર્મની જિજ્ઞાસા. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર એ પૂર્વભીમાંસાનું કોઈ પ્રકરણ પણ નથી. (૩) બ્રહ્મ અને આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વભીમાંસામાં કરાઈ કરેલો નથી. તેથી એ સાક્ષાત્કારના પ્રયોજન માટે સ્વતંત્ર બ્રહ્મસૂત્રરૂપી વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રારંભ યોગ્ય છે.

તસ્માત્.. તો પછી દૈતની અપેક્ષાવાળી વિધિઓની કા ગતિ: ? બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રમેય-પ્રમાતા વગેરેનું બાધક બનતું હોવાથી-તસ્માત્, ક્ર-હેય અને અનુપાદેય અદ્વૈત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે કોઈ પ્રમાણ બની શકે નહીં, કારણ કે તે પ્રમેય-વિષય વગરના અને પ્રમાતા વગરના બની જાય. જ્યાં બધું એકરૂપ હોય ત્યાં પ્રમાતા-પ્રમેય-પ્રમાણ જેવા ભેદો સંભવી શકે નહીં. તેથી, હું બ્રહ્મ છું—એવો અનુભવ થાય ત્યાં સુધી (વત્તદ્ અવસાના) જ બધી વિધિઓ અને પ્રમાણોનો વ્યવહાર સંભવી શકે.

અપિ ચાહુ:—બ્રહ્મવિવામ્ ગાયામુદાહરતિ—પુત્રદારાદિપુ જાત્માભિમાન: ગૌણ:....વેદેન્દ્રિયાદિપુ તુ અમેદ-અનુભવાત્ ન ગૌણ: અત્માભિમાન:, કિંતુ શુદ્ધતૌ રજતજ્ઞાનવત્ મિથ્યા । (ભામતી) અધ્યાસભાષ્યમાં ચંકરાચાર્ય પુત્રાદિમાં થતા આત્માભિમાનને પણ અધ્યાસના ઉદા. તરીકે ટીકે છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. (૫૪ અ. ૧૪

પ-ભાષ્ય) સદૃશતા હું 'હું'—એવું' યોચિ-જ્ઞાન જામતીતો પાઠ યોચિ
 કાર્યમ્-યોધશીલં યત્ કાર્યમ્ પણ સાક્ષાત્કાર પછી કેવી રીતે સંભવે ?
 ગોવિંદાચાર્ય અને આનંદચિરિ યોગે એવો પાઠ લે છે તે સરસ છે હું
 જાણ છું એવું જ્ઞાન જ્યારે થાય ત્યારે, કોઈ પણ કાર્ય કેવી રીતે સંભવી
 શકે? એવું જ્ઞાન થતા પુત્રાદિમાં રહેનાં ગૌણ અને મિથ્યા અભિમાન-
 આત્માભિમાન રહેતું નથી પુત્રાદી અહમભિમાનસ્ય ગૌણાત્મનઃ અને
 મનુષ્ય અહમસ્મીતિ દેહાદૌ અહમભિમાનસ્ય ચ મિથ્યા આત્મન
 અસત્યે કાર્યં કથં ભવેત્ ? (ન્યાય) પરિ ઉદ્ધમા આચાર્યે ગૌણ આત્મા
 ભિમાનતુ ખડન કરેલું છે તે ધ્યાનમાં લેવું

અન્વેષ્ટવ્ય = જ્ઞાનયોગ્ય આત્માનો અનુભવ પહેલાં તેમાં પ્રમાતાપણું
 હોઈ શકે આત્માનુભવ પછી પ્રમાતાપણું પણ ન હોય અને એવા જ્ઞાનમાં
 દોષ પણ ન હોય પાપ્મ=પાપરૂપી દોષથી મુક્ત જેમ શરીર-આત્માને એક
 માનીને જગતના બધા વ્યવહારો ચલાવાય છે, તેમ આત્માનો નિશ્ચય થાય
 ત્યાં સુધી જ લૌકિક પ્રમાણું પણ હોઈ શકે વાચો પત્તદુક્ત મયતિ-
 પારમાર્થિક પ્રવચ્ચવાદિભિ અપિ દેહાદિપુ આત્માભિમાન મિથ્યા
 इति चकतव्यम्, પ્રમાણગાધિત્વાત્ । (જામતી) એટલે જગત-પ્રપ અને
 સત્ય માનનારા લોકોએ પણ સ્વીકારવું જ પડશે કે દેહાદિમાં થતું આત્માનું
 અભિમાન મિથ્યા છે, કારણ કે પ્રમાણનો પણ અતે તો બાધ થાય છે
 તાત્પર્ય કે જ્ઞાનજ્ઞાન થતાં જગતના વ્યવહાર અને પ્રમાણું પણ બાધિત
 થાય છે શુભ મૂયાત્ ।

સદર્શન-યો (ટિપ્પણી) —

- (૧) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યમ્—રત્નપ્રભા-જામતી—ચાવનિર્ણય ટીકાઓ
- (૨) Vedanta Sutras—George Thibaut (ભાષાંતર)
- (૩) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્ય—સત્યાનંદી દીપિકા (ટીકા)
- (૪) વેદ્યાસકૃત જ્ઞાનમીમાંસા-તર્કત ચતુ યજ્ઞી સ્વામિ શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતી
- (૫) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યમ્—મામતી=કલ્પતરુ-પરિમલસહિતમ્
- (૬) શ્રી બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યાનુવાદ—કમળાચાર્ય કર આચાર્ય કર ત્રિવેદી
- (૭) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્ય—સ્વામી શ્રી હનુમાનદાસજી પદ્મશાસ્ત્રી
- (૮) Vedanta (Explained)—Vinayak Hari Date
- (૯) બ્રહ્મસૂત્રચતુઃસૂત્રી—Pandit Har Dutt Sharma
- (૧૦) Sankara's Commentary on Brahmasutras
 —R. R. Deshpande
- (૧૧) બ્રહ્મસૂત્રશાકરભાષ્યચતુ સૂત્રી | આચાર્ય વિશ્વેશ્વર